Funck Brentano

Franța de altă dată

traducere de
Ioana Belizarie

AGRED S. A. R.
EDITURA CONTEMPORANĂ

FUNCK — BRENTANO

FRANȚA DE ALTADATA

(L'ANCIEN REGIME)

Traducere de IOANA BELIZARIE

A. G. R. E. D. S. A. R.
EDITURA CONTEMPORANĂ

439 *

Tipărit la
A. G. R. E. D. S. A. R.
EDITURA CONTEMPORANA
Calea Rahovei, 59
— B U C U R E Ș T I —
Reg. Com. No. 2/944

Iunie 1944

FRANȚA DE ALTĂDATA

CAP. I

FEUDALITATE ŞI TRADIŢIE

I. Ce trebuie să se înţeleagă prin „vechiul regim“? — II. Directivele noastre. — III. Originile. — IV. Mesnia şi domeniul vasalului. — V. Tradiţia. — VI. Nevoia de unitate.

I

Ce trebue să se înţeleagă prin „vechiul regim“?

Se numeşte în general «regim vechiu» regimul social şi politic, care a fost distrus de Revoluţie. Spre a i se fixa marginile în timp, ar trebui să se presupună că el începe odată cu suirea pe tron a Bourbonilor, adică la sfârşitul secolului XVI; ar fi epoca dintre sfârşitul războaielor religioase şi începutul erei revoluţionare; dar în tot acest răstimp, Franţa este departe de a ni se prezenta nemişcată, neschimbată; dimpotrivă, ea a suferit din veac în veac felurite şi adânci prefaceri. Societatea din vremea lui Ludovic XIII oferea poate deosebiri mai mari faţă de aceea dela sfârşitul secolului XVII, decât aceasta din urmă faţă de societatea care a urmat Revoluţiei; pe de altă parte, aproape că nu se mai poate spune că domnia lui Ludovic XVI a mai făcut parte din Vechiul Regim, atât de importante şi rapide au fost trans-

formările politice şi sociale.

Am fi ispitiţi să scriem că revoluţia franceză a început odată cu suirea pe tron a lui Ludovic XVI; deasemenea, s'ar cuveni să ne gândim la reformele parlamentare ale cancelarului Maupéou (1770 — 1771), operă revoluţionară şi de mare însemnătate. Ceeace numim «Vechiul Regim» este reprezentat în realitate de starea socială şi politică din timpul domniei lui Ludovic XV, epocă frumoasă şi glorioasă în care Franţa nu numai că s'a afirmat cu o vie strălucire prin splendoarea literelor şi artelor, prin desăvârşirea industriei sale, prin răspândirea influenţei şi limbii sale, dar în care nici armatele sale şi diplomaţia sa n'au încetat să-şi afirme însuşirile.

«Francezii, aceşti Romani ai timpurilor moderne!» exclamă Friederic II, plin de admiraţie.

Epocă în care Vechiul Regim şi-a atins maturitatea şi al cărei tablou va fi înfăţişat în mod deosebit în paginile următoare, fără a trece cu vederea domnia lui Ludovic XIV, nici pe aceea a lui Ludovic XIII, nici pe aceea a lui Henri IV, cari alcătuiesc oarecum tinereţea instituţiilor de cari ne ocupăm, — sănătoasă şi puternică în prima parte a secolului al şaptesprezecelea, bogată şi strălucitoare în partea doua. In ce priveşte domnia lui Ludovic XVI, i se va consacra un capitol special la sfârşitul acestui studiu, fiindcă ea a constituit tranziţia între Vechiul Regim şi Franţa contemporană.

II

Directivele noastre

Dacă paginile acestea au o calitate, este aceea că au fost scrise de un cuget independent, fără altă grijă decât

aceea de a da o imagine exactă a situației din Franța străbunicilor și bunicilor noștri. Mă gândesc la ceeace-mi spunea maestrul meu H. Taine și ceeace mi-a repetat de multe ori:

«Admir pe aceia cari au păreri politice atât de bine fixate; în pofida strădaniilor unei vieți întregi, eu n'am putut ajunge la rezultatul acesta».

Taine scrie aceste câteva rânduri la începutul operei sale *„France contemporaine“*:

«Regimul vechiu, Revoluția, Regimul nou, voiu încerca să descriu cu preciziune aceste trei stări, mă încumet să declar că nu urmăresc altă țintă».

Mă gândesc deasemeni la observația aceasta, datorită unuia dintre cei mai mari istorici ai secolului XIX, poate cel mai mare — după aprecierea mea, cel mai mare — Benjamin Guérard, în nemuritoarele sale *„Prolégomènes au Polyptique de l'abbé Irminon“*:

«Să avem mai multă încredere în judecata și dreptatea strămoșilor noștri și să nu ne grăbim prea mult să le reformăm părerile».

Apoi, culeg această reflecție folositoare și adevărată a omului fermecător, atât de simplu, atât de drept, atât de modest și atât de fin care a fost Albert Babeau, aflată într'una din monografiile delicate prin preciziunea lor consacrată vechii Franțe:

«Știind să respectăm trecutul, putem merita noi înșine respectul viitorului».

«Nimeni nu-și iubește cu adevărat țara, scria Albert Duruy, decât cu condiția s'o iubească întreagă, sub toate regimurile».

Să cităm însfârșit observația feudistului Henri de Boulainvilliers:

«Toate epocile au avantagiile lor proprii, cari nu sunt

trecute altor generaţii».

Cititorul va avea oare bunăvoinţa să ne urmărească aşa cum am scris? Nu căutăm să convingem, nici să dovedim, nici să facem prozeliţi. Iată-ne în faţa documentelor culese, ca un pictor care şi-a aşezat şevaletul în faţa peisagiului, a cărui imagine încearcă s'o redea pe pânză.

III

Originile

Vechiul Regim s'a născut dintr'o societate feudală. Nimeni nu tăgădueşte lucrul acesta. Cât despre feudalitate, ea a fost produsă, în această epocă uimitoare care se întinde dela mijlocul secolului X până la mijlocul secolului XI, de vechea familie franceză care a transformat instituţiunile ei private în instituţiuni publice.

In cursul secolelor IX şi X, şirul neîntrerupt de invazii barbare, normande, ungare, sarrasine, scufundase ţara într'o anarhie, în care se prăbuşiseră toate instituţiunile ei. Ţăranul îşi părăsea câmpurile devastate, pentru a se feri de violenţă; poporul se ascundea în adâncul pădurilor, ori în locurile unde nu se putea ajunge decât cu mare greutate; se refugia în munţii înalţi. Legăturile cari slujeau la unirea locuitorilor cu ţara au fost rupte; rânduirile statornicite pe temeiul datinilor au fost sfărâmate; societatetea nu mai este condusă după nici o regulă.

Tocmai în anarhia aceasta s'a săvârşit opera de reconstrucţie socială, de către singura forţă organizată care rămăsese intactă, sub singurul adăpost pe care nimic nu-l

poate răsturna, fiindcă-și are temelia în inima omenească: familia.

In pofida frământărilor, familia rezistă, se fortifică; ea capătă mai multă coeziune. Obligată să-și satisfacă cerințele de traiu, ea își creiază organele cari îi sunt trebuincioase pentru munca agricolă și mecanică, pentru posibilitatea de a se înarma și apăra. Statul nu mai există, familia îi ia locul. Viața socială se desfășoară în jurul căminului; viața comună se restrânge la marginile casei și ale «comunei»; ea se mărginește la pereții și la ograda casei.

Societate mică, apropiată, dar izolată de micile societăți asemănătoare cari sunt constituite după acelaș model.

La începutul istoriei noastre, conducătorul familiei amintește pe anticul *pater-familias*. El conduce un grup care se strânge în jurul lui și-i poartă numele, organizează apărarea comună, repartizează munca după însușirile și nevoile fiecăruia. Domnește, cuvântul este în texte, ca un stăpân absolut. Este numit „domn". Soția lui, mama familiei, este numită „Doamnă", *domina*.

Familia trăește în reședința ei fortificată. Omul muncește, iubește și moare în locul unde s'a născut. Șeful familiei este din când în când ostaș și agricultor. Ca și eroii lui Homer. Pământurile pe cari le cultivă sunt grupate în jurul locuinței sale.

Sub conducerea șefului ei, familia este în stare să-și construiască adăpostul și să-și făurească plugurile. In curtea interioară strălucesc focurile atelierului în care armele sunt modelate pe nicovala sonoră. Femeile vopsesc și țes stofele.

Familia a devenit pentru om o patrie, și textele latine, ale epocii îi relevă existența sub denumirea «patria» iubită cu o afecțiune cu atât mai mare, cu cât este acolo,

vie şi concretă, sub ochii fiecăruia. Ea face să i se simtă imediat puterea, dar şi blândeţea, armătura solidă şi preţioasă, ocrotire necesară. Fără familie, omul n'ar putea să trăiască.

Aşa s'au născut simţămintele de solidaritate cari au unit între ei pe membrii familiei şi cari, sub înrâurirea unei tradiţii suverane, se vor desvolta şi preciza cu timpul. Starea înfloritoare a unui om va asigura şi pe aceea a rudelor sale; onoarea unuia va fi şi onoarea celuilalt şi, prin urmare, ruşinea unuia se va revărsa asupra tuturor membrilor familiei sale.

Ruşinea unui ceas al zilei...
Răpeşte onoarea pe timp de patruzeci de ani
Şi chiar rudele cari nu sunt vinovate
Trebuie să-i îndure multă vreme urmările...

(Robert de Blois)

La sfârşitul secolului XVIII, când Rétif de la Bretonne va compune mişcătoarea sa dramă „*Les fautes sont personnelles*", el va scrie într'o epocă în care, după atâţia ani, simţămintele acestea nu vor fi dispărut.

Ele se vor fi fortificat, se vor fi desvoltat, vor fi dobândit o putere mai mare, în măsura în care familia va fi căpătat o desvoltare mai mare, în măsura în care opera săvârşită de ea însăşi va fi radiat o strălucire mai puternică. „Casa" va fi fost construită, familia — „geste" va spune evul-mediu — se va fi mărit. In secolul XVIII, judecătorul lui Mirabeau exprimă părerea dominantă când scrie; «să se facă cinste ori să se aducă foloase familiei, iată singurul simţământ».

IV

„Mesnia" și Domeniul Vasalului

Fiindcă familia constituită astfel n'a rămas multă vreme alcătuită din tată, mamă, copii și servitori. Incepând din secolul X, ea s'a mărit. Spiritul de solidaritate care unea pe diferiții membri, întărit de necesitățile vremii, ține toate ramurile fixate de tulpină. Fiii mai tineri și odraslele lor continuă să se grupeze în jurul celui mai vârstnic și să se supună conducerii lui. Această familie lărgită, care reunește pe fiii mai tineri și copiii lor, pe veri, servitori și pe meșteșugarii legați de familie, capătă numele «mesnia», — dela cuvântul latinesc *mansionata*, casă.

«Mesnia» cuprinde familia, rudele reunite în jurul șefului ramurii principale, servitorii, pe toți cei cari trăiesc în jurul casei, pentru și prin ea. In fruntea «mesniei» este seniorul, investit cu un caracter patronal, părintesc, ca și autoritatea pe care o exercită. O veche zicătoare spune: «cum e seniorul, așa e și mesnia», după cum spunem noi «cum e tatăl, așa e și fiul».

In «mesnie» se află cei mai apropiați și cei mai credincioși aliați. Ei sunt hrăniți, crescuți, învățați să muncească la câmp și să deprindă meșteșugul armelor, împreună cu nepoții, urmașii și celelalte rude. Spiritul care cârmuiește «mesnia» rămâne riguros familiar, patronal, *feudal*, fiincă din mesnie s'a născut feuda.

Familia, mărită și organizată în «mesnie», are meșteșugarii și plugarii ei, cari uneori sunt ostași sub conducerea șefului: ea are și o organizare morală, tot sub conducerea șefului familiei. Membrii acestei familii mărite sunt uniți într'un fel de corporație; ei se ajută în caz de nevoie: au tribunalul lor, care este tribunalul seniorului,

adică al şefului familiei; au obiceiurile lor, moravurile lor, tradiţia lor; au semnul lor, strigătul lor; au drapelul lor, «al cărui fier este aurit».

Desvoltându-se în cursul generaţiilor, familia îşi va afirma astfel tradiţiile ei, însuşirile ei cu cari se va mândri, însuşiri de eroism şi de onoare.

Celulă vie din care s'a născut Franţa.

Fiindcă «mesnia» a dat naştere feudei, după cum am spus mai înainte, şi feudalitatea a dat naştere societăţii moderne.

Feuda a apărut în secolul IX ca o familie «majoră», al cărei suveran este tatăl; în afară de aceasta, pentru a indica printr'o singură denumire toate persoanele reunite sub cârmuirea unui şef feudal, contemporanii se servesc de cuvântul *familia*. Baronul — cuvântul acesta are înţelesul de «stăpân» — aşezat în fruntea feudei este un şef de familie. Aceasta cuprinde pe toţi devotaţii ei, «*supuşii*» ei, şi ar fi nimerit să se reia expresia aceasta. Baronul îşi numeşte supuşii «rudele» sale. Supuşii îşi nutresc simţăminte reciproce de solidaritate, ca aceia ai unei singure familii, la bine ca şi la rău. «Dacă greşeala va fi a dv., va spune un vasal seniorului său, paguba va fi a mea; şi veţi avea şi dv. o parte, fiindcă paguba este a aceluia care conduce senioria, aşa că ar trebui să mă feriţi de ea».

In schimb, vasalul este legat de suveranul său prin simţămintele şi îndatoririle unui fiu către tatăl său: trebuie să-l servească totdeauna cu dragoste, să-l urmeze la războiu, să-i ceară părerea în chestiunile importante, să-i obţină consimţământul când se căsătoreşte sau când îşi căsătoreşte copiii; îi datorează afecţiune, ajutor, devotatament; şi simţămintele acestea, născute pe urma acestei rudenii fictive pe care o crează legătura feudală,

dar inspirate de legăturile şi simțămintele adevăratei familii, — sunt atât de puternice, încât depăşesc şi îndatoririle rudeniei însăşi.

Acesta a fost spiritul feudalităţii; în el s'a organizat Franța. E nevoie să se amintească faptele mari şi glorioase cari au izvorît pe urma feudalităţii?

Secolele franceze XI, XII şi XIII alcătuiesc cea mai mare epocă din istoria lumii. Mai târziu, adică atunci când instituțiunile sociale nu vor mai corespunde unei stări sociale modificate, termenul „feudalitate" va fi luat într'un înţeles defavorabil; dar meritele i-au fost recunoscute de minţile cele mai luminate, începând cu economistul şi sociologul Frêdéric Le Play şi sfârşind cu arhitectul şi arheologul Viollet-le-Duc.

Feudalitatea, care chezăşuia ocrotirea celui slab de către cel puternic, împreună cu reciprocitatea devotamentului celui ocrotit față de *patronul* său — şi cuvântul acesta aparţine epocii — n'a dat naştere numai feudelor propriu-zise, adică domeniilor îngrămădite în jurul unui castel; ea a format oraşele; din feudalitate au ieşit alcătuirile orăşeneşti, ea a format breslele şi calitatea de meşter; ea a dat chiar şi clerului o alcătuire statornică. „Mesnia" s'a născut din familie, feuda s'a născut din „mesnie", micile feude au dat naştere feudelor mari, şi din acestea s'a născut puterea regească, având în fruntea unei naţiuni mari caracterul şi tradiţiile unei familii mari.

Prin autoritatea baronului feudal, puterea regală s'a născut astfel din autoritatea părintească. „Regele, spune Hugues de Fleuri, este imaginea tatălui". Dar să ne ferim de a vedea în lucrul acesta numai o filiaţiune abstractă, o origine îndepărtată care s'ar înfăţişa sub forme exterioare, prin cuvinte sau formule; descoperim o origină directă, stabilită prin fapte precise şi ale cărei consecinţe

le vedem afirmându-se într'un mod cât se poate de însufleţit dealungul secolelor. Acest caracter părintesc, familiar, patronal, *feudal*—să rostim cuvântul, atribuindu-i înţelesul adevărat—va constitui măreţia monarhiei franceze; va constitui frumuseţea şi binefacerea ei, iar atunci când ea îşi va fi săvârşit opera într'un mod glorios, când, după transformarea moravurilor, se va afla în contradicţie cu o nouă stare socială, acelaş caracter feudal, patronal, familiar, părintesc—cuvintele acestea sunt sinonime aici—îi va pricinui nimicirea şi moartea. Cele mai mari figuri ale istoriei noastre, Jeanne d'Arc, Napoleon I, au trebuit să-şi sfârşească zilele ca martiri, şi acelaş sfârşit a fost sortită să-l aibă cea mai mare şi cea mai glorioasă dintre instituţiunile noastre, monarhia.

V

Tradiţia

Aceste fapte vor rămâne prezente în mintea aceluia care va avea bunăvoinţa de a citi paginile următoare. Din secol în secol, instituţiunile, practicile, obiceiurile, moravurile şi datinile au rămas adânc pătrunse de puterea tradiţiei. Iată al doilea dintre cele două mari fapte cari predomină şi cârmuiesc istoria Franţei dela venirea la tron a Capeţienilor şi până la Revoluţie: fapte permanente.

„Familia", sau pentru a vorbi mai precis „feudalitatea"; dar amintind cât mai exact cu putinţă că se cuvine să se dea acestui cuvânt înţelesul său real, înţelesul său istoric: desvoltarea, extinderea familiei; şi apoi „tradi-

ția". In afară de aceasta, familia și tradiția nu-și datoresc reciproc existența ?

Vechea Franță n'a cunoscut sistemul legislativ care, prin hotărîrile unei adunări deliberative sau ale unei puteri constituite, indică oamenilor căile pe cari trebuie să le urmeze. Se trăia după pilda și în felul strămoșilor: „Bătrânii făceau așa". „Datina", „datinile", iată legea, o lege statornică, nediscutată. Și acei cari vor voi să reflecteze, vor înțelege, și aici, că nu putea să fie altfel.

Nevoia de unitate

Dar ce s'a întâmplat ? S'a întâmplat ceeace trebuia să se întâmple, cu atât mai mult cu cât în timpul acesta oamenii desfășurau doar o acțiune redusă cu caracter deliberativ, după cum am arătat mai înainte. Aceste mii și mii de grupuri deosebite cari se împreunaseră în celula familiară, s'au desvoltat și, în desvoltarea lor, s'au lovit de grupurile vecine. Prin însuși faptul progreselor realizate, legăturile au devenit necesare, nu numai cu cei din vecinătate, dar și cu cu cei din ținuturile îndepărtate: nașterea comerțului, extinderea industriei, credințele și năzuințele comune, necesitatea apărării împotriva vrăjmașilor comuni. Și din această luare de contact trebuiau să se nască neînțelegeri, cu atât mai aprinse și cu atât mai dese, cu cât fiecare din aceste grupuri locale, feudale—și, repetăm, prin feudalitate trebuie să se înțeleagă episcopatele, mânăstirile, orașele, breslele, toate organizate pe baze feudale — cu atât mai vii, cu cât fiecare din grupurile acestea se formase la rândul său într'un mod original și independent, cu o fiziono-

nomie specială, cu un caracter personal, cu interese particulare. Işi poate imagina cineva înfăţişarea şi alcătuirea acestui furnicar?

Seniorii pe teritoriul domeniilor lor, înalţii baroni în cuprinsul marilor feude, regele în fruntea ţării,—fiecare din ei se străduia să unifice, să armonizeze, să potolească neîncetatele şi nenumăratele certuri. Pacea lăuntrică şi înţelegerea, se poate spune că aceasta a fost marea, aproape unica sarcină a regilor Franţei. Dar şi toţi aceşti „împăciuitori", pentru a repeta cuvântul sfântului Ludovic, se manifestau ca feudali, ca părinţi ai familiilor, străduindu-se necontenit, şi până în secolul XVIII, de a statornici un acord între interesele deosebite. Voltaire a arătat într'un mod desăvârşit lucrul acesta în ce priveşte pe Ludovic XV; dar ei n'au activat pe cale legislativă, fiindcă n'au avut ideia aceasta şi nimeni n'ar fi avut-o în epoca aceea. Poporul Franţei şi-a desfăşurat istoria în felul acesta, firesc, spontan; i-a croit calea şi i-a asigurat desvoltarea prin energia forţelor sale vii, împlinindu-şi destinul orbitor; dar cu cât înainta mai mult, cu atât se făcea mai mult simţită nevoia de unificare; nevoia unei rânduieli comune şi cu adevărat armonioase.

Elementele esenţiale ale vieţii sale sociale, pe cari le-am indicat, din cari s'a născut naţiunea şi cari au cârmuit-o—elementul familiar, adică feudal şi local pe de o parte, puternicul simţământ tradiţional de altă parte—se împotriveau printr'o afinitate de forţe vii acestei opere de „naţionalizare". Ele au rezistat instinctiv în mii şi mii de energii active şi cari îşi trăgeau seva din adânci rădăcini populare, până în ziua când dezacordul ajunse atât de departe, încât trebui să se producă explozia generală: 1789.

Augustin Thierry a înfăţişat tabloul acesta :

„Permanenta dezordine a finanțelor, haosul adunărilor legislative, pretențiunile parlamentelor, lipsa de ordine și de pricepere în administrație: o Franță împestrițată, fără unitate legislativă și administrativă, fiind mai curând o reuniune de douăzeci de regate decât un singur Stat,—așa încât se jindueşte epoca în care oamenii s'au bucurat de binefacerea unității legilor, administrației și teritoriului..."

Judecata lui Augustin Thierry purta pecetea secolului XIX; dacă ar fi fost un om al vechiului regim, el s'ar fi ferit tocmai de această uniformitate, atât de mult lăudată.

Oricum, am arătat în treacăt că, date fiind originile cărora le datora existența, ar fi fost cu neputință ca poporul Franței să nu-și desfășoare istoria în modul în care și-a desfășurat-o; și înseși aceste origini nu puteau să fie altele, decât acelea cari au fost. Deaceea am fost ispitiți să repetăm împreună cu amicul Candide că „totul a mers foarte bine în cea mai bună dintre societățile posibile".

Se poate concepe existența unei Franțe la începutul secolului XIX, fără imperiu; fiindcă Napoleon ar fi putut să moară la vârsta de șaptesprezece ani pe urma unui accident, sau din pricina unei boli; dar nu se poate imagina existența unei Franțe în secolul X scăpând de anarhie cu ajutorul altor forțe decât al celor familiare, fiindcă acestea erau singurele cari dăinuiau, și este cu neputință să se imagineze această organizațiune socială menținându-se și desvoltându-se pe altă cale decât aceea a tradiției.

Edme Champion ajunge, într'o carte foarte interesantă cu privire la situația Franței după evenimentele din 89, la concluzia că nu s'ar putea imagina o societate organizată într'un mod mai absurd, mai incoerent, mai nesă-

buit decât societatea vechiului regim; excelentul istoric o judecă după ideile cari domneau în timpul său. Fiindcă, dacă ar fi voit s'o judece după concepţiile de cari erau pătrunşi oamenii din secolele XVII şi XVIII, judecata lui s'ar fi putut coordona şi lămuri. Aceasta este ţinta la care ne străduim să ajungem, păstrând mereu în minte cele două mari fapte cari domină şi călăuzesc această istorie: spiritul de feudalitate şi tradiţia.

CAP. II

FAMILIA

I. Statul este o reunire de familii. — II. Părintele familiei. — III. Căsătoria. — IV. Integritatea patrimoniului. — V. „Casele țărănești". — VI. „Solidditatea" familiară. — VII. Onoarea este temelia monarhiilor. — VIII. Talente și munci ereditare.

I

Statul este o reunire de familii

Şi cu privire la secolele XVII şi XVIII se poate spune despre societatea franceză ceeace se spunea pe vremea lui Philippe-Auguste şi a lui Ludovic cel sfânt; ea era alcătuită nu dintr'o reunire de indivizi, ci dintr'o reunire de familii. „Impărţirea republicii (Statului), scrie Bodin, se face pe familii, nu pe capete". Acesta este un punct de vedere de o importanţă precumpănitoare. Cei cari se îndepărtează de el pierd posibilitatea de a înţelege această societate, atât de deosebită de a noastră şi în care s'a desfăşurat viaţa strămoşilor noştri.

Bodin îşi începe celebra sa „Livre de la republique" cu următoarele rânduri: „Republica (Statul) este guvernarea chibzuită a mai multor gospodării şi a lucrurilor cari le leagă de puterea suverană". Şi ce este o

gospodărie? — „O cârmuire chibzuită a mai multor supuşi sub ascultarea unui şef al familiei".

Bodin nu încetează să stăruie asupra acestor susţineri: „După cum familia bine condusă este imaginea adevărată a republicii şi totodată puterea casnică asemănătoare puterii suverane, tot astfel chibzuita cârmuire a casei este adevăratul model al conducerii republicii. Şi după cum, dacă fiecare organ al corpului funcţionează normal întregul corp este sănătos, tot astfel dacă familiile sunt conduse cu pricepere, republica va propăşi".

Un scriitor deosebit de ceilalţi, poate cel mai interesant din scriitorii secolului XVIII şi pe care vom avea deseori prilejul să-l cităm, un scriitor atât de puţin cunoscut, atât de rău cunoscut, atât de nesocotit, Rétif de la Bretonne, scrie şi el:

„Statul este o familie mare, alcătuită din toate familiile cari trăiesc pe teritoriul său şi prinţul este părintele părinţilor de familii". Definiţie precisă şi cea mai potrivită din câte au fost date cu privire la Franţa de altădată; cu totul asemănătoare dealtminteri aceleia pe care o găsim în «*Enciclopedia*» lui Diderot:

„Familia este o societate care slujeşte ca bază societăţii naţionale, fiindcă un popor, o naţiune nu este decât un grup mai mare de familii".

II

Părintele familiei

Să ne închipuim familia de altădată trăind în casa părintească, pe care generaţiile următoare o măresc şi o transformă după nouile cerinţe; în jurul ei este moşte-

nirea strămoşilor care păstrează urmele muncii fiecăruia şi căreia toţi se străduiesc să-i păstreze integritatea. Tatăl, şeful familiei, îşi menţine autoritatea nu numai asupra soţiei sale şi asupra copiilor săi, dar şi asupra fraţilor săi mai mici, cari vor întemeia familii noui. El păzeşte tradiţia credinţei şi ideilor, a moravurilor şi meşteşugului, patrimoniu pe care i l-au lăsat moştenire strămoşii şi pe care, la rându-i, îl va lăsa urmaşilor săi.

Autoritatea părintelui familiei rămânea întreagă asupra copiilor săi în tot timpul vieţii lor şi ea era mai extinsă în ţinuturile în care se aplica dreptul scris şi cari se supuneau legilor romane — în general, provinciile din Sud — decât în provinciile în care se aplica dreptul statornicit prin datini. Fiul care locuieşte în casa părintească rămâne minor toată viaţa, chiar dacă la rându-i este căsătorit, tată de familie. Tot ceeace are, tot ceeace realizează pe urma activităţii şi industriei sale constitue proprietatea tatălui. »Şi e drept să fie aşa, spune Bodin, fiindcă gospodăria nu poate să aibă decât un şef, un stăpân, un senior: altfel, adică dacă ar exista mai mulţi şefi, s'ar ivi contradicţii în privinţa conducerii şi familia ar trebui să îndure o necontenită frământare".

Primele funcţiuni ale magistraturii, marile demnităţi militare sau administrative emancipau pe fiu de sub autoritatea părintească: „fiindcă nu este drept, observă La Roche-Flavin, ca aceia cari au sub autoritatea lor onoarea şi averea tuturor acelora pe cari îi conduc, să se afle sub puterea altuia»; dar lucrurile nu se petreceau la fel şi în privinţa funcţiunilor de ordin secundar. In afară de episcopat, funcţiunile eclesiastice nu duceau la emancipare, nici cele de abate, nici cele de stareţ, nici cele de preot de parohie. Dar căsătoria elibera pe fiu de tutela tatălui, cu condiţia de a întemeia un cămin

independent şi de a se stabili în afara casei părinteşti, cu toate că lucrurile se schimbau în ţările unde se aplica dreptul scris şi în care se bucurau de emancipare numai fiii căsătoriţi şi cari se aflau sub jurisdicţia Parlamentului din Paris şi numai cei din Toulouse, unde fiii căsătoriţi de părinţii lor erau înzestraţi în vederea căsătoriei.

De fapt, părintele familiei putea să emancipeze pe unul din fiii săi. Ceremonia era solemnă.

„Tatăl e aşezat pe un scaun, iar fiul stă îngenunchiat în faţa lui; după ce şi-a pus mâinile în cele ale fiului său, tatăl dă urmare rugăminţii şi cererii acestuia şi, din proprie voinţă, îl emancipează şi-l scoate de sub autoritatea părintească, fireşte în afară de onoarea, respectul şi dragostea ce-i datorează fiul său, care-i mulţumeşte smerit. Şi ca să-şi vădească hotărîrea, tatăl şi-a îndepărtat mâinile, a îndepărtat apoi pe cele ale fiului său, dându-i deplină libertate, *făcându-l tată de familie* şi acordându i astfel dreptul ca de acum înainte să se ocupe de orice negoţ, să încheie orice înţelegeri, să contracteze datorii în bani sau bunuri, să cumpere pe socoteala sa şi să dobândească averi proprii, fie prin dărnicia altuia, fie pe urma muncii sale ori a activităţii depusă în industria sa".

Dacă moare părintele familiei, *„le cap d'hostal"* cum spun textele din Sud, şeful vetrei cum spun locuitorii din Lorena, dacă moare conducătorul casei, fiul cel mai vârstnic îi continuă opera, înlocuind pe tatăl său atât în privinţa drepturilor, cât şi în privinţa datoriilor. Işi mărită surorile şi se îngrijeşte ca fraţii săi să se pătrundă de spiritul familiei. Au existat familii mari cu totul dezorientate, din pricină că în mod întâmplător au fost lipsite de acţiunea călăuzitoare a celui mai mare dintre fraţi, care a urmat la conducere pe tatăl său. Această

susținere se referă la familiile burgheze ca și la cele de țărani simpli, în aceeaș măsură și poate și mai mult încă la familiile mari din aristocrație.

Firește că familia, așa cum ni se înfățișează aici, s'a păstrat mai bine la țară, decât în orașe. La țară, domeniul care înconjoară casa părintească, izolând familia de contactul cu vecinii, a contribuit la menținerea integrității ei.

Cu toate acestea, chiar la Paris, vechea familie franceză așa cum o caracterizăm, se păstrase până în ajunul Revoluției într'un mod care stârnea uimirea streinilor. Englezul Arthur Young își exprimă astfel surprinderea în celebra sa «Călătorie în Franța“:

„Casele din Paris, spune el, sunt imense datorită obișnuinței familiilor de a trăi laolaltă, trăsătură caracteristică și care, în lipsa altora, m'ar fi făcut să iubesc națiunea. Când se căsătorește, fiul cel mai vârstnic își aduce soția în casa tatălui său. Acesta le-a pregătit din vreme un apartament. Dacă o fată se căsătorește cu un tânăr care nu este cel mai mare fiu din familia sa, bărbatul este primit în familia soției și contribue astfel la voioșia căminului... Lucrul acesta se armonizează cu obiceiurile franceze. In Anglia o asemenea deprindere ar da greș, fără îndoială, în toate clasele societății“.

Am vorbit mai înainte despre simțămintele cari se desvoltaseră în rândurile familiei astfel constituite, pentru familia care de secole alcătuise Statul și care se perpetuase, mărindu-se, întărindu-se. „Familia era iubită și mai mult decât indivizii cari încă nu erau cunoscuți“, observă Talleyrand, cuvinte caracteristice și cari trebuie să fie păstrate în mintea oricui.

Documentele în care este relevată fizionomia acestui tată, a acestui șef de familie, care *domnește* peste ai

săi, sunt numeroase şi privesc toate clasele societăţii. Etienne Pasquier, un legist care-şi cântăreşte afirmaţiunile, scrie în tratatul său: „Adevăratele imagini ale lui Dumnezeu pe pământ sunt părinţii faţă de copiii lor". Un ţăran din Basse-Bourgogne, Edme Rétif, se exprimă astfel la începutul secolului XVIII:

„Mă supun Dumnezeului meu pe care-l văd, tatălui meu".

Bodin ar fi voit ca un părinte să aibă drept de viaţă şi de moarte asupra alor săi, „altminteri, spune el, nu se poate nădăjdui că se vor vedea înflorind cândva moravurile frumoase, onoarea şi virtutea".

Eminentul jurist n'a fost urmat atât de departe, dar vedem mai târziu cu câtă putere deosebită a fost întărită autoritatea părintească de către administraţia Statului. In materie de extrădare, Statul nu admitea sentinţele pronunţate de tribunalele streine; dar se înclina în faţa şefului familiei care conducea pe ai săi.

„Suveranii au în mâinile lor o autoritate superioară, independentă de legi, de care pot să se folosească în binele supuşilor lor. Dacă fiul unei familii se adăposteşte într'o ţară streină, spre a se sustrage de sub autoritatea părinţilor săi, regele reclamă pe fugar 1)".

Chateaubriand a înfăţişat în memoriile sale pe unul din aceşti şefi de familie, pătrunşi de demnitatea lor şi nefiind preocupaţi decât de onoarea numelui pe care-l poartă.

„D. de Chateaubriand era înalt şi slab; avea nasul acvilin, buzele subţiri şi palide, ochi înfundaţi şi albaş-

---

[1]) Memoriul lui Séchelles, controlor financiar, către Rouillé, ministru al afacerilor streine, 30 August 1755. *„Arhivele Ministerului afacerilor streine"*, Turin 225, f. 210—213.

tri-verzui, sau verzi albăstrui, ca aceia ai leilor sau ai vechilor barbari. N'am văzut niciodată o asemenea privire. Când îl năpădea furia, porumbeaua scânteietoarepărea că iese din orbită şi că te va lovi ca o minge.

„Tatăl meu era stăpânit de o singură pasiune, aceea a numelui său. Starea sa obişnuită era o tristeţe profundă, pe care vârsta a sporit-o şi o tăcere pe care n'o părăsea decât atunci când se înfuria. Zgârcit, în nădejdea că va readuce familiei sale prima strălucire, mândru faţă de nobilii din Bretagne, aspru cu vasalii săi la Combourg, taciturn, despotic şi ameninţător înlăuntrul căminului său: simţământul care te năpădea când îl vedeai era teama„.

Ce portret! Cu mai puţină strălucire şi cu mai puţină asprime am putea prezenta aici douăzeci de siluete asemănătoare acesteia. Fermecătoarea mică marchiză de Villeneuve-Arifat ne înfăţişează pe aceea a tatălui ei:

„Bunica mea îi nutrea o afecţiune dintre cele mai calde; îi spunea „stăpânul meu"; când îl vedea că-i surâde, era peste măsură de fericită". „Dragostea părintească a acestui moşneag impunător, spune ea într'altă parte, era lipsită de orice slăbiciune. Mai totdeauna nu-şi chema copiii decât spunându-le „domnule", pe un ton grav şi de o seriozitate rece. Intr'o zi, unchiul meu a fost numit „fiul meu" şi i s'au umplut ochii de lacrimi. Aceasta era atitudinea multora dintre părinţii acelei epoci; dar ele n'au împiedicat pe cel de care vă vorbesc să muncească necontenit pentru fericirea alor săi".

Şi într'acelaş fel înfăţişează Retif de la Bretonne portretul bunicului său, plugar din micul sat Nitry în Bourgogne.

Retif de la Bretonne a muncit la coarnele plugului

până la vârsta de opt ani şi a rămas în permanent contact cu satul său natal. Când descrie viaţa ţăranilor printre cari a trăit, el nu înfăţişează imagini artificiale, opera unei imaginaţii literare: ci oameni în carne şi oase, aşezaţi exact în mediul lor, căruia autorul îi face o descriere fidelă. Cea mai caracteristică dintre operele sale, intitulată „*Vie de mon père*", este din acest punct de vedere de o valoare de neasemuit, unică în literatura secolului XVIII, peste măsură de preţioasă pentru istorici 1).

„Tatăl acesta (Pierre Retif, bunicul lui Retif de la Bretonne), atât de binevoitor faţă de streini, avea o purtare groaznică faţă de familia sa. Işi exercita rolul de conducător printr'o privire care trebuia să fie înţeleasă. Doar fiicele sale se bucurau de oarecare îngăduinţă. Nu vorbesc de soţia sa: adânc pătrunsă de respectul datorat soţului ei, nu vedea în el decât un stăpân pe care-l adora. Cu toate că se trăgea dintr'o familie superioară, fiindcă a fost înrudită cu familia Courderoy, ai cărei membrii prezidează încă Parlamentul din Bourgogne, se grăbea să-i satisfacă şi cele mai mici dorinţe şi, după ce le aducea la îndeplinire, un cuvânt al poruncitorului ei soţ o copleşea de fericire:

— Soţia mea, odihneşte-te.

„Acolada unui suveran n'ar fi măgulit mai mult pe un curtean".

Acest straşnic Pierre Retif era un om destul de tânăr fiindcă a murit la vârsta de patruzeci de ani.

Când Pierre Retif şi fiul său, Edme, se duceau împreună la târg, niciodată fiul nu şi-ar fi îngăduit să-şi

---

1) S'a tipărit o ediţie ilustrată de documente contemporane sub titlul „Satul", în colecţia de „Memorii ilustrate" publicate de librăria Arthème FAYARD.

mâne calul în acelaş rând cu calul său. Pierre Retif mergea călare înainte, iar fiul său, Edme, îl urma la o distanţă respectuoasă, ţinându-şi calul în frâu. In timpul drumului, nu s'ar fi încumetat să adreseze vreun cuvânt tatălui său, ci se mulţumea să răspundă respectuos numai dacă i se vorbea.

„Exista la Nitry, scrie mai departe Retif de la Bretone, o tânără numită Catherine Gautherin, bună, harnică şi cu un aer totdeauna voios.

„Edme (tatăl lui Retif de la Bretonne) a remarcat-o dintre celelalte fete. La ţară exista obiceiul, care dăinuieşte încă, de a fura câte un obiect fetelor atrăgătoare. Băieţii le fură tot ce le cade la îndemână: inelele, cutiile cu panglici... Intr'o Duminică, în timp ce ieşea de la biserică, Edmond observă pe unul din rivalii săi, care smulgea un buchet de flori din mâna Catherinei. El se apropie de fată şi, scoţându-şi florile pe cari le purta la cheutoarea hainei, i le oferi:

„Catherine roşi:

— «Să le împărţim, îi propuse ea.

«Buchetul era alcătuit din trandafiri roşii şi albi.

Ea păstră pe cei albi.

«Scena fusese văzută de groaznicul Pierre. El era surprins că fiul său îndrăznise să-şi ridice ochii asupra unei fete, fără să-i ceară încuviinţarea. Totuş, nu-i spuse nimic în timpul mesei. A doua zi, în clipa când Edmond trebuia să iasă la câmp şi după ce se urcase pe cal, tatăl său se apropie de el şi-i spuse:

— Dă-mi biciul!

— Poftim, tată.

«Trei lovituri date cu putere sfăşiară cămaşa lui Edmond în trei locuri şi o umplură de sânge. Edmond nu scoase decât un oftat. Foarte liniştit, Pierre îi înapoie

biciul, spunându-i:

— Să ţii minte!

Edmond nu ştia de ce a fost pedepsit cu atâta asprime. El plecă la câmp şi munci toată ziua, ca de obiceiu. Când băiatul se înapoie acasă, mama sa, Anne, îi văzu cămaşa sfâşiată şi crezu că i s'a întâmplat vreun accident. Ea ceru lămuriri celorlalţi băieţi şi află faptul, dar nu şi cauza care o determinase. Anne se înapoie la fiul, ei, îi legă rănile cari aveau nevoie de îngrijire şi-i scoase. cămaşa, care se lipise de piele. Deodată apăru soţul ei. Femeea îl privi cu lacrimi în ochi:

— Ce rău l-ai lovit!

— Aşa mă port eu cu îndrăgostiţii!

„Dar acest om atât de aspru în aparenţă avea o inimă simţitoare (cine şi-ar fi închipuit?). El ieşi din casă şi se duse în grădină. După ce mama sa îi legase rănile, Edmond se duse la marginea grădinii unde, găsind o sapă, se apucă să facă o groapă.

Tatăl său îl auzi. Venind lângă el, îi luă sapa din mână:

«Fiul meu, ai muncit destul azi; du-te să te odihneşti, am să sfârşesc eu groapa».

Cuvintele «fiul meu» nu se iviseră niciodată pe buzele lui Pierre», observă Rétif de la Bretonne.

Stăpânit de o nemărginită bucurie, Edmond se duse să povestească mamei sale ceeace se întâmplase. In ziua aceea, familia a trăit o adevărată sărbătoare. Dar mai ales surorile lui Pierre, care îl iubeau, s'au simţit fericite, Din când în când, Anna cea bună deschidea încet fereastra şi se uita la soţul ei, care săpa:

— Copiii mei, să ştiţi că isprăveşte lucrul lui Edmond; da, îl isprăveşte. Nu vă spuneam eu că are o inimă de tată? I-a fost teamă că fiul său n'o să-l poată isprăvi.

Ah! e un tată atât de bun!

Şi copiii repetară:

«E un tată atât de bun!»

Ne aflăm printre ţăranii din Bourgogne, în prima jumătate a secolului XVIII.

Acest Edme Rétif, pe care tatăl său îl pedepsea cu atâta asprime, deveni la rându-i părinte de familie; iată portretul pe care i-l face fiul său:

«Dacă era plecat la drum şi se înapoia seara mai târziu, adică după ora la care se cina de obiceiu, întreaga familie, copiii şi slugile îl aşteptau cu un aer de nelinişte şi tristeţe. Când bătea la poartă, se răspundea loviturii de ciocan printr'un chiot de bucurie al întregii familii. N'am auzit niciodată lovitura ciocanului dela poartă, fără să-mi văd mama tremurând de plăcere. Ea se ridica repede de pe scaun şi repeta ordinul să se ducă cineva să deschidă poarta, cu toate că cinci-şase inşi alergaseră de mult în întâmpinarea stăpânului. Era agitată, îi pregătea scufia de noapte şi galenţii. Ii spunea să se încălzească, deşi fiicele ei încercaseră s'o scutească de oboseala aceasta; aşeza scaunul pe locul său preferat, îi turna vin cald într'un pahar, şi i-l oferea în clipa când intra, înainte de a-i adresa un singur cuvânt. Patriarhul sorbea vinul, cu un aer mulţumit. Apoi saluta pe mama, ne saluta şi pe noi toţi, până la ultimul ciobănaş, şi adresa fiecăruia un cuvânt binevoitor».

Figuri patriarhale cari, în multe provincii, au dăinuit şi în timpul Revoluţiei. Mistral le regăseşte în Provence. „*Intocmai ca un rege în regatul său*, falnic, îşi însămânţa şi-şi conducea moşia. Maestrul Ramon spune:

— Un tată este un tată, voinţa lui trebuie să fie ascultată... Şi familiile sunt puternice, sănătoase şi sunt în stare să înfrunte furtuna. Existau fără îndoială şi vrajbe;

dar în seara de Crăciun, când aduna pe toţi ai săi în jurul mesei binecuvântate pe care o prezida, bunicul le înlătura prin binecuvântarea mâinii sale zbârcite».

III

Căsătoria

„Iată cum mă port eu cu îndrăgostiţii!" strigase Pierre Rétif, plesnindu-şi fiul cu lovituri de biciu, ca pe un cal nărăvaş. Mezalianţele — sau, pentru a vorbi mai precis folosindu-ne de neologismul creat de marchizul de Mirabeau, *les désalliances* — erau o mare primejdie pentru familiile înjghebate în felul arătat. Fiecare din familiile acestea avea moravurile ei, simţămintele ei, poziţia ei socială, — statornicite în mod ereditar. Prin introducerea unui element nou, s'ar fi introdus şi obiceiuri, idei, simţăminte, moravuri mult prea deosebite şi s'ar fi ameninţat cu prăbuşirea acest organism, căruia în cursul secolelor generaţii numeroase îi jertfiseră totul şi pe care se întemeia societatea însăşi.

Individul nu prezenta vreo însemnătate: familia era aceea care avea întâietate. Bourdaloue, vorbind înaintea Curţii din Versailles, exprimă o surpriză indignată: „Faţă de atâtea căsătorii cari se contractează în fiece zi, despre câte se poate spune că se întemeiază pe simţăminte de dragoste?». Studiind societatea vechiului regim, noi vom fi mai puţin uimiţi. In zilele noastre se îngăduie ca în familiile domnitoare să se încheie căsătorii întemeiate pe dragoste? — nimeni nu se gândeşte la un asemenea lucru. Căsătoria lui Ludovic XII a adus Bretania coroa-

nei Franței. Contemporanii ar fi îngăduit, şi noi înşine am îngădui astăzi ca succesorul lui Charles VIII să se căsătorească după placul inimii sale? La vârsta de douăzeci de ani, Ludovic XIV era îndrăgostit de Marie Mancini, nepoata lui Mazarin, care s'a împotrivit cel dintâiu acestei căsătorii. Tânărul rege a luat în căsătorie pe infanta Spaniei: ea îi aducea drepturile asupra provinciei Franche-Comté şi Flandra de limbă franceză şi cari vor fi definitiv încorporate în hotarele țării noastre.

Ceeace spunem cu privire la familiile domnitoare se aplică marilor case princiare sau senioriale, identice în esența lor, în structura lor, în interesele lor, în năzuințele lor, cu toate că pe o scară neînsemnată. Gândiți-vă la vremurile lui Henry IV şi Ludovic XIII, la Casele de Savoie, de Mantoue, de Nemours, de Condé, de Montmorency, de Guise, de Vendôme. Urcarea pe tron a Bourbonilor n'a potolit gelozia Guise-ilor. Văzând că ducele de Guise trece pe dinaintea ferestrelor sale împreună cu o escortă numeroasă, contele de Soissons simțea cum clocoteşte în el ura Bourbonilor împotriva Lorrain-ilor (1611). El îndrăznea să spună Mariei de Medicis, regentă până la majoratul lui Ludovic XIII, că ori Guise-ii, ori Bourbonii trebuie să părăsească Franța. «Certurile dintre familiile de Guise şi de Bourbon, scriu ambasadorii venețieni, sporesc din zi în zi. Daca nu se găseşte un mijloc pentru potolirea lor, ele vor putea să pricinuiască necazuri mari: cel mai neînsemnat cuvânt este sorbit cu nesaț de mulțimea de pe stradă».

In Stat există două forțe constituite temeinic. Să se imagineze în condițiunile acestea o domnişoară, a cărei grațioasă şi mică persoană târăşte după ea un lanț nesfârşit de admiratori, măritându-se după dorința inimii; şi să se imagineze totodată tulburarea pe care o poate

pricinui atitudinea cavalerească a unui admirator uriaşelor interese legate de căsătoria ei. O opoziţie asemănătoare exista între familiile de Vendôme şi de Condé, de mai mică importanţă deşi foarte bine situate în Stat. Sunt adevărate puteri care se luptă între ele; şi în luptele acestea, unirile matrimoniale, împreună cu consecinţele care le determinau, joacă un rol cumpănitor. Cu un grad mai jos, iată familiile Rohan, Lesdiguières, Chevreuse, d'Epernon, Longueville, familii cari au deasemeni o fizionomie suverană: domenii mari în cari domnesc, clientele numeroase în rândurile cărora se numără uneori oameni importanţi, casă civilă şi casă militară, gărzi, carabinieri, servitori înarmaţi, ţimbalagii, trâmbiţaşi, cari îşi urmează conducătorul cu sutele: ei umplu o stradă a oraşului. Servitorime variată — elveţieni, uriaşi şi pitici, paji, catârgii — îmbrăcată într'o livrea de care este mândră şi purtând culorile şefului. In rândurile acestei servitorimi un număr oarecare de gentilomi, «întreţinuţii» seniorului şi, printre aceşti „întreţinuţi", cei mai mari scriitori. Richelieu are un cântăreţ din diblă, ca şi feudalii din poemele epice; el nu primea în primele rânduri ale servitorimii sale decât pe fiii de conţi şi de marchizi. Domnişoarele—înseşi au o «casă» ataşată pe lângă mica lor persoană, ca prinţesele de sânge regesc, cu paji şi intendenţi ai grajdurilor.

Să coborîm încă un etaj. Modelul este redus, dar se aseamănă perfect cu celelalte. Este întreaga nobilime a Franţei; şi apoi, iată familiile parlamentare, apoi marile familii burgheze, şi familiile din burghezia mijlocie, şi familiile meseriaşilor, şi ţăranii înşişi. Toate şi toţi poartă aceeaş pecete.

Modesta dumbravă de ulmi tineri din câmpie se aseamănă pădurii cu frunziş îmbelşugat. In privinţa meza-

lianțelor, scrie d. Dupuy în studiile sale despre Basse Bretagne, burghezia și chiar țăranii înstăriți sunt tot atât de supărăcioși ca și nobilii. Și d. Joly scrie în monografia sa despre Caen: «Familiile cele mai umile nu sunt mai puțin pretențioase din acest punct de vedere».

De vreme ce te legi, trebuie să te legi
Cu oamenii de seama ta...

cântau parizienii în 1747.

Rétif de la Bretonne, ocupându-se de familia țărănească în «Ecole des pères», dă câteva exemple izbitoare. Cel mai frumos flăcău din Nitry în Bourgogne, era fiul aceluia care ținea cuptorul public, adică al omului care luase în arendă exploatarea cuptorului seniorial. „Era un vlăjgan înalt de cinci picioare și șase degete, bine făcut, și cu purtări frumoase fiindcă slujise la oraș». Flăcăul acesta și fiica muncitorului Thomas își puseseră în gând să se căsătorească; dar lui Thomas nu-i convenea flăcăul. „Era fiul celui care ținea cuptorul public, adică un fel de arendaș al arendașului, dela care-și primește comisionul și ordinul de a tăia pădurea, și fusese servitor în livrea la oraș... Dar noi, țăranii, spune Rétif, care ne aflăm unii în slujba altora, noi nu îndrăgim livreaua, noi o disprețuim mult; lăsăm ultimului derbedeu cinstea de a se înrudi cu un lacheu».

Thomas s'a împotrivit căsătoriei fiicei sale.

Organizația tradițională a familiei, transmisă și fortificată din secol în secol, dăduse statornicie și preciziune alcătuirii și caracterului, nu numai diferitelor clase ale societății, dar și familiilor înseși, astfel că fiecare din ele ajunsese să aibă purtări alese, idei și simțăminte proprii; purtări, idei și simțăminte cari se transmiseseră din epocă în epocă, dobândind cu fiecare generație o

putere şi o energie din ce în ce mai mari. In familia de Guise exista o nemărginită afabilitate. Cei cari veneau în contact cu familia erau salutaţi fără nici o noimă, cu un zel neobosit, în mod ostentativ, — moştenire de pe vremea Ligii, lăsată de ilustrul François de Guise şi de cardinalul de Loraine în goană după popularitate. Familia de Retz era cunoscută pentru atitudinea ei gâlcevitoare. Deaceea, tulburătorul ajutor de prelat va părea un fruct natural al acestei familli. «Cinstit ca d'Ormesson», iată cuvinte cari vor deveni cu timpul o zicală rostită deseori. Numeroase familii aveau sfinţii lor, protectorii lor obişnuiţi, ca Grecii şi Romanii.

Iată câteva fapte foarte importante: «In afară de legile generale şi comune tuturor supuşilor, spun redactorii „*Enciclopediei metodice*", fiecare familie poate avea legile ei proprii; adică, ceeace Romanii numeau *jus familiare*». De pildă casa de Laval, care are propriile ei legi omologate de Parlamentul din Paris, şi contrarii celor din Anjou, Bretagne şi Maine, unde erau situate averile acestei familii; deasemenea, familiile de la Baume, d'Albret şi de Rodez. «Legi de familii, spune Bodin, întocmite de şefii de familie, pentru păstrarea averilor lor, a vechilor lor nume şi semne. Tot după legi proprii se conduceau în provincia Berry conţii de Sancerre şi baronii de Montfort.

Inmulţiţi aceste amănunte şi aplicaţi-le celor mai felurite fapte.

Aproape că nu mai este nevoie să se adaoge că tradiţiile, din care se înjghebase spiritul de familie, se deosebeau dela o clasă la alta şi că aceste deosebiri erau foarte pronunţate. Salturile neaşteptate pe cari le face averea în zilele noastre nu erau cunoscute pe atunci, astfel că bogăţia se transmisese în sânul burgheziei

creind moravuri şi feluri de existență, cari îi erau proprii. Chiar în rândurile acestei burghezii, Marivaux constată deosebiri adânci de moravuri şi tradiţii, de pildă între feluritele ramuri ale negoţului pe care-l exercită şi afirmă că «există deosebiri şi în sânul fiecăreia din aceste ramuri, luată în parte».

Ce să mai spunem despre familiile magistraților? Ele ajunseseră să alcătuiască o clasă în Stat, mândră de măreția ei. Dar în rândurile magistraturii, gradele determinau câtimea de respect ce se cuvenea fiecăruia. Familia Portail descindea dintr'un simplu chirurg al lui Ludovic XIII. De atunci se dobândiseră funcțiuni strălucite, se realizaseră alianțe distinse, dar fără să se steargă originea foarte umilă. Fiica lui Rose, «mâna dreaptă» a lui Ludovic XIV, se căsătorise cu un Portail. Dar în pofida zestrei modeste pe care o avusese, doamna vădea o nestăpânită mândrie şi rostea cuvinte care jigneau familia soţului ei. După un timp, familia jignită se plânse lui Rose; plictisit de stăruința plângerilor, acesta spuse:

— Aveţi dreptate, este obraznică; dacă mai aud că săvârşeşte asemenea fapte, o voiu desmoşteni.

Plâugerile încetară, spune Saint-Simon.

Familiile aristocratice aveau tradiţiile lor de trufie şi distincție rafinată. Aşa dar, spre deosebire de ceeace se întâmplă în zilele noastre, nu numai vanitățile erau jignite de o mezalianță, nu erau în joc numai interesele materiale pe cari mezalianța le putea compromite într'o anumită măsură, ci—prin faptul că se introducea un corp strein într'un organism care nu-l putea primi — se ajungea la distrugerea familiei pe care o formaseră secolele şi care constituia temelia Statului.

In opera atât de interesantă «*Prietenul oamenilor*», marchizul de Mirabeau o va spune mai solemn: «A

amesteca treptele sociale prin căsătorii, înseamnă a nimici totul, a înjosi totul». Şi strălucitul economist va înfăţişa, cu pana muiată în călimara lui Saint-Simon, tabloul acestor «dezalianţe» în cele mai înalte clase ale societăţii. El începe prin a prezenta silueta unui magistrat care se căsătoreşte cu o tânără din nobilimea de la Curte.

„Acest magistrat, scrie Mirabeau, care ia de soţie o tânără de la Curte, contractează o *dezalianţă* — dacă nu voim să numim „mezalianţă" o asemenea căsătorie—tot atât de desavantajoasă ca şi acela care devine ginerele unui financiar. Domnişoara pune peste spoiala de neobrăzare natală — trufia aristocratică — o doză din semeţia prezidentei şi curând va începe să-şi dispreţuiască familia în care a intrat, fiindcă titlul ei nu-i mai îngăduie să meargă la Curte (unde este instalată propria ei familie); ea aduce cu sine ifosele pe cari le îndrăgeşte, acordă o atenţie deosebită verilor cari au titluri de nobleţe, copiii blestemă rochia cu trenă, cari nu se potriveşte cu tocurile roşii; titlul de preşedinte îi jigneşte, cu toate că n'ar voi să piardă funcţiunea — bineînţeles! — sunt marchizi şi, dacă nu pot să poarte ţinuta de gală decât la ţară, aici au cel puţin înfumurarea şi trăsura elegantă. Toate acestea pricinuiesc mâhnire, vechea gravitate se pierde cu timpul, şi în sala de primire a părinţilor nu mai vin decât creditori şi muzicanţi".

Cel de-al doilea panou pictat de marchizul de Mirabeau se aseamănă de minune cu cel dintâiu.

In aceeaşi situaţie ca magistratul care a contractat o „dezalianţă" căsătorindu-se cu o fată din nobilimea dela Curte, este nobilul care „a intrat în finanţe", pentru a-şi auri din nou blazonul, cum am spune noi astăzi.

Omul nostru, care este într'adevăr urmaşul cavalerilor

sfântului Ludovic din Tunis, adică al tovarăşilor lui Godefroy de Bouillon în ţara sfântă, „are un mic giuvaer, care nu mai păstrează nimic din acentul gascon sau picard al domnului-tatăl său, — au avut grijă de ea mânăstirea şi profesorii: e plină de talente, obişnuită cu linguşirile slugilor, nu ţine seamă decât de înaltele ei axiome în materie de mărinimie, ştie că rochiile nu trebuesc purtate decât un anotimp pentru ca după aceea să fie dăruite servitoarelor, ştie că trebuie să aibă un peruchier, pentru ca slugile să aibă o înfăţişare plăcută când se prezintă stăpânilor, hăţuri colorate, cai noi, ştie însfârşit tot ce trebuie unei familii distinse şi bogate. Soacra, care făcuse socoteala că 400 000 libre înseamnă o rentă de 20.000 libre, că o femeie trebuie să coste într'o familie chibzuită 6000 libre pe an şi că celelalte paisprezece mii vor fi strânse pentru îngrijirea copiilor cari nu vor veni şi pe cari ea îi şi vede cu duzinile în jurul fotoliului ei, este răbdătoare şi lasă să treacă primele zile ale căzniciei, pline de exaltare, dă din cap când se vorbeşte de spectacole, de baluri, de Operă etc., dar nădăjduieşte că toate acestea se vor sfârşi; totuş, lucrurile decurg împotriva aşteptărilor ei; îşi alege rău clipele când îşi rosteşte poveţele, astfel că micuţa căsătorită cască, în loc s'o asculte... In partea de jos a casei se schimbă mobilele. Lămpile economice, care luminau anticamera, sunt înlocuite cu candelabre aurite; porţelanurile îi iau vederea, oriunde s'ar uita; bucătăreasa credincioasă şi chibzuită este înlocuită cu un bucătar-şef, care-şi rezervă pentru propriile i interese trei zile pe săptămână, patru ca în celelalte patru să-şi pună ajutorul să lucreze; slugile devotate de altădată fug, speriate de risipă. Curând, stăpâna lor (soacra tinerei căsătorite) le urmează, mutându-se într'un apartament

îndepărtat. Este rechemată, însă, cu prilejul primei leuzii; i se spune că nora ei a născut o fetiță :

— Altădată vom avea un băiat, spune bătrâna mamă.

— Ah! în privința aceasta te rog să mă scuzi, răspunde leuza. Nu sunt câtuş de puțin dispusă să mă sacrific pentru posteritate. Am şi început să iubesc la nebunie pe micuța aceasta şi vreau ca ea să fie moştenitoarea noastră. Iată o familie care dăinuia de secole, amenințată să dispară.

Familia de Bouillon se unise prin căsătorie cu familia Crozat, un financiar foarte bogat, pentru a intra în posesia frumoasei zestre de 1.600.000 lire, cincisprezece sau douăzeci de milioane de astăzi. D'Alainville a scris în privința aceasta o comedie, „Şcoala burghezilor" (1728). Fiica lui Crozat era foarte drăguță, dar soacra nu-i ierta faptul că intrase în familia ei, cu toate că privea cu satisfacție sacul plin cu monezi. Ea o numea „micul meu lingou de aur", neobrăzare lipsită de grosolănie în comparație cu aceea a unei doamne din înalta nobilime, care-şi numea bogata noră „îngrăşământ pentru pământurile noastre".

In schimb, priviți căsătoriile cari duc la unirea familiilor de origine egală, din nobilime, magistratură, burghezie, țărănime. Tradițiile lor dobândesc mai multă forță, mai multă putere. Prin însăşi înrudirea lor, îşi întăresc temeliile. Cunoscând identitatea obiceiurilor lor familiare şi profesionale, potrivirea gusturilor şi năzuințelor lor, conducătorii familiilor îşi căsătoresc copiii fără să se îngrijească prea mult de aporturile materiale, a căror importanță devenea secundară în ochii lor. Robert Arnaud d'Andilly se căsătoreşte cu d-ra de la Borderie. Contractele sunt semnate în alb; fiecare din cele două părți va adăoga după dorință aportul respectiv.

Toţi istoricii cari au studiat vechiul regim în moravurile sale particulare au ajuns la concluzia următoare: Uniunea matrimonială pare astăzi fuziunea dintre doi indivizi; în secolul al şeaptesprezecelea, ea este mai ales unirea dintre două familii. De aici, această consecinţă necesară: astăzi, ceeace preocupă mai mult este interesul soţilor, pe când altădată avea întâietate interesul familiilor" (vicontele d'Avenel).

„Pe vremea aceea, scrie Arvède Barine, fiecare înţelegea că aparţine familiei, înainte de a-şi aparţine sie însuş; nici căsătoria nu se putea sustrage acestei legi, sau, dacă vreţi, acestei tiranii sociale". In monografiile sale închinate nobililor rurali, Baudrillart notează principiul general că „măritându-se cu un nobil, tânăra dintr'o familie de rând îl înfiera cu pecetea infamiei". Acelaşi lucru se petrecea şi cu rândaşul care s'ar fi căsătorit cu fiica fermierului. Iată tinere ţărance ţinute în închisoare, după cererea părinţilor lor, fiindcă vor să se mărite cu tineri cumsecade, dar cari nu sunt decât muncitori zileri. In privinţa aceasta se pot da numeroase exemple. Intre altele, ar fi povestea Mireillei. Intr'un regulament privitor la unirile conjugale, guvernul stăruie asupra dezordinei „care tulbură liniştea atâtor familii şi le pătează onoarea prin alianţe nepotrivite". Totodată, ceeace părea atunci vrednic de dojenit nu erau iubirile dintre cei cari făceau parte din clase sociale deosebite, cu condiţia să nu se stârnească prea mare vâlvă în jurul lor, ci căsătoriile încheiate pe temeiul unor legături de dragoste şi care erau socotite primejdioase. Domnişoara de Montpensier alungă din casa ei pe o tânără jupâneasă care se măritase din dragoste. Distinsa domnişoară socotea că nu poate îngădui în rândurile slugărimii un exemplu atât de primejdios. Şi trebuie amintit

ceeace a pus Balzac în lumină în minunata sa descriere a familiei de altădată. „Curtezană nebună", scrie vicontesa de Lestorade prietenei ei Louise de Chaulieu, care se căsătorise din dragoste.

Sa vedem acum căsătoriile dintre familiile princiare. Fiul lui Charles III, duce de Lorraine, nu avea decât două fiice. Cea mai vârstnică dintre ele nu împlinise încă trei ani, când Henri IV o ceru pentru fiul său cel mai mare, pentru ca după aceea să ceară pe cea mică pentru cel de-al doilea fiu al său. Voia să-şi asigure posesiunea frumoasei provincii dela frontieră. Cine n'ar socoti, chiar în zilele noastre, că această politică nu este numai dibace, dar şi îndreptăţită. Acelaş lucru se întâmpla şi între membrii marilor familii: era vorba să se asigure posesiunea de ducate, livezi, terenuri rodnice, funcţiuni importante, „onoruri". Cea de-a doua fiică a Annei de Gonzague se măritase cu fiul marelui Condé. „Fericită căsătorie!" exclamă Bossuet. Dar Bossuet ştia bine ce personaj era acest Henri de Bourbon, prinţ de Condé, pe care tânăra femee fusese atât de fericită să-l ia în casătorie. „Fiu denaturat, spune Saint Simon, tată crud, stăpân rău, a nenorocit pe toţi cei cari au avut cu el o legătură cât de mică" şi cu deosebire soţia sa, a cărei viaţă a fost aceea a unei martire.

Intre multe din familiile acestea existau uri tradiţionale: cauzele iniţiale erau deseori uitate, dar vrăjmăşiile dăinuiau şi erau transmise din generaţie; de pildă vechea duşmănie care exista spre sfârşitul secolului XVII între familiile de Joyeuse şi de Vervin şi care a dus în cele din urmă la uciderea marchizului de Vervin de către un membru al familiei Joyeuse şi abatele de Grandpré.

Alianţele matrimoniale ofereau mijlocul de a pune capăt acestor vrăjmaşii, după cum căsătoria Mariei-An-

toinette cu Dauphinul era menită să înlăture opoziția seculară care domnea între familiile domnitoare din Franța și Austria.

Intre ducele de Saint-Simon și ducele de Noailles se ivise o violentă deosebire de vederi. Saint-Simon vorbește despre ea cu obișnuita sa mânie. El spunea regentului :

„Nu vă ascund, nici d-voastră nici altuia, nici chiar lui (ducelui de Noailles) că ziua cea mai frumoasă și cea mai desfătătoare din viața mea va fi aceea, în care justiția divină îmi va hărăzi putința de a-l zdrobi și de a tăbărî cu ambele picioare pe pântecele lui, dorință pentru care mi-aș sacrifica toată averea". Cu toate acestea, nepoata ducelui de Noailles a putut să aducă averi mari și rude influente domnului de Ruffec, fiul lui Saint Simon. Intâiu „familia!". Ura i s'a potolit și căsătoria s'a celebrat (1727).

Contesa de la Roche-Guyon, căsătorită după dorința tatălui ei, a rămas văduvă și a voit să se mărite cel puțin a doua oară după dorința inimii. Ea își îndreptase preferințele asupra celui mai fermecător cavaler din vremea aceea, tânărul marchiz de Vardes. Contesa știa că tatăl ei nu-și va da consimțimântul la această căsătorie; așa că îndrăgostiții hotărîseră ca marchizul de Vardes s'o răpească de la Liancourt, unde-și avea ea locuința. Se luaseră toate măsurile și se fixase ziua răpirii, — dar tatăl frumoasei se dovedi mai energic decât admiratorul ei: contele își răpi fiica și o destină prințului d'Harcourt. Furios, marchizul de Vardes trimise rivalului său scrisorile pe cari i le scrisese doamna de la Roche-Guyon. Prințul d'Harcourt declară nepăsător că scrisorile erau false; apoi, se căsători cu frumoasa văduvă.

Căsătoriile hotărîte pe temeiul intereselor familiare se

încheie fără ca soţii să fi avut putinţa de a se cunoaşte. Câteodată, în toiul unei ceremonii furtunoase, la care participă un mare număr de invitaţi, se produce un vacarm asurzitor, astfel că viitorii soţi încep să înţeleagă că se plănuieşte căsătoria lor.

„Un grup strălucitor, scrie Mme de Sévigné; era doamna ducesă de La Ferté, ţinându-şi fiica de mână, o fată foarte drăguţă, şi mica ei soră. amândouă îmbrăcate la fel; doamna ducesă d'Aumont, domnul de Mirepoix care făcea un contrast minunat. Ce gălăgie! Ce felicitări din toate părţile!... Doamna d'Olonne a dăruit un inel frumos; doamna mareşal de la Ferté e radioasă; toată lumea e mulţumită... Nimeni nu aude ceeace spune vecinul său. Tânărul bărbat nu şi-a văzut niciodată viitoarea soţie; el nici nu ştie ce se pune la cale". S'ar spune că e vorba de o reuniune de nebuni. Două familii mari îşi unesc destinele.

Acestea, în privinţa nobilimii; în rândurile burgheziei lucrurile se petrec la fel.

Un consilier al Parlamentului din Dijon se hotărăşte să-şi însoare fiul. Se înţelege în toate privinţele cu tatăl viitoarei soţii a fiului său. Acesta află despre proectele părinteşti din svonurile cari circulă în oraş. Foarte mişcat, el îndrăzneşte să bată încet la uşa biroului părintesc. Era prima dată când se apropia de locul acesta temut, fără să fi fost chemat.

— Se afirmă, tată, că ai hotărît să mă însori cu o persoană, al cărei nume este cunoscut în oraş. Imi este îngăduit să te întreb dacă svonul acesta este întemeiat?

Consilierul Parlamentului din Dijon a fost foarte surprins de această întrebare neaşteptată. El îşi privi fiul cu severitate şi-i spuse pe un ton grav:

— Domnule, ocupă-te de treburile d-tale!

Nu trecu nici o lună, şi tânărul se căsători cu aceea pe care i-o destinase voinţa părintească.

Sébastien Mercier ne dă putinţa să ascultăm convorbirea dintre un tată şi fiica sa. Aceasta se află în faţa oglinzii şi se gândeşte la cuvintele uneia din servitoare, care i-a spus că părinţii vor s'o mărite. Tatăl ei intră în odaie:

— Domnişoară, văd după ochii dumitale că n'ai dormit deloc.

— Nu, tată.

— Cu atât mai rău, fiica mea; fetele cari se mărită trebuie să fie frumoase,—şi cele cari nu dorm se urâţesc.

— Nu sunt destul de frumoasă, rosteşte fata, oftând.

— Şi aerul ăsta trist şi ursuz crezi că o să te ajute să fii mai frumoasă?... Iţi poruncesc să zâmbeşti!

— Imi este cu neputinţă să-ţi îndeplinesc ordinul.

— Cu neputinţă? Pentruce mă rog? Ce rău ţi se pricinuieşte, hotărîndu-se căsătoria d-tale cu un bărbat de familie bună, foarte drăguţ şi foarte bogat?

— E o cruzime să fii silită să te măriţi cu un bărbat pe care nu-l cunoşti.

— Bine! Dar cine cunoaşte dinainte pe acela cu care se căsătoreşte? Crede-mă, scumpa mea copilă; nu văd pe lumea aceasta căsătorii mai rele decât cele din dragoste; întâmplarea este mai puţin oarbă decât dragostea.

Să trecem acum la familiile «de ţărani», în cari suntem introduşi tot de Rétif de la Bretonne. La Nitry existau două familii de cultivatori, între cari domnea o ură ca aceea dintre familiile Noailles şi Saint-Simon şi ca aceea dintre familiile de Joyeuse şi de Vervin.

„Din totdeauna, spune un ţăran care avea în sat o poreclă: „In fiecare zi"; din totdeauna familia Léonard

şi familia noastră s'au urît din pricina unui cuvânt al bunicului tatălui meu, care urma să ia în căsătorie o nepoată a bunicului lui Leonard. Acest bătrân Leonard spusese că ar dori să vadă pe străbunicul meu gândindu-se la nepoata sa, care era orfană şi pe care i-o *păstra.* Cuvintele acestea au fost spuse străbunicului meu care a răspuns cam aşa: „tata Léonard n'are decât *s'o săreze*".

«Cuvântul acesta necăji atât de rău pe bătrânul Léonard, încât acesta îşi mărită nepoata cu altul, cu opt zile mai târziu, şi de atunci el şi copii lui au urît totdeauna familia noastră".

Nu mai exista decât un singur mijloc, cu ajutorul căruia să se pună capăt acestei vrăjmăşii: unirea celor două familii printr'o căsătorie.

«In fiecare zi» vesti pe fiul său Georges că s'a hotărât să-l însoare cu Perrette Léonard. Georges era îndrăgostit de o tânără din sat numită Jannette. Tatăl său îi spuse:

— Sunt tatăl tău, şi într'o zi vei fi şi tu tată. Dacă nu mă asculţi, nici copiii tăi nu te vor asculta pe tine.

Georges şovăi să se împotrivească îndemnului inimii sale. Insfârşit, într'o seară, după citirea Sfintei Scripturi:

— Tată, d-ta ştii mai multe decât mine. Vreau să-ţi spun că sunt gata să-ţi îndeplinesc voinţa. Roagă-te pentru mine, dragul meu tată, fiindcă eram foarte îndrăgostit.

— Da, bietul meu fiu, răspunse «In fiecare zi», bunul Dumnezeu vede că te-ai hotărît să te supui dorinţei tatătui tău şi va întări binecuvântarea mea.

Intr'o carte de însemnări a Jeannei du Laurens, nepoata medicului lui Henri IV, citim următoarele:

«Inapoindu-mă la Arles, mama mea se gândi să mă mărite, spunându-mi că atunci când fetele împlinesc vârsta de optsprezece ani, mamele trebuie să se gândească la

viitorul lor. Aşa dar, ea mă mărită cu un bărbat foarte onorabil, numit domnul Achard. N'am fost căsătorită decât patru ani, patru luni şi patru zile, lucru pe care l-am remarcat în mod special. Când am rămas văduvă şi după ce mi-am petrecut anul de văduvie lângă soacra mea, mama mea m'a retras în casa ei, spunând că o tânără văduvă are nevoie de o supraveghere tot atât de atentă ca şi o fată şi că o voiu asculta mai curând decât pe soacra mea; apoi, mă remărită în condițiuni foarte onorabile cu domul Gleyze».

După cum se vede, lucrurile se săvârşeau într'un mod foarte simplu.

Am vorbit despre doamne; să vorbim acum despre domni. Marchizul d'Argenson, viitor ministru al afacerilor streine, scrie mătuşii sale, M-me de Balleroy:

«Mă înapoiez de la țară. In timpul acesta s'a hotărît căsătoria mea. Am găsit contractele semnate în numele meu. Intru într'o familie de oameni cumsecade. Fata este foarte bine educată, ştie să danseze şi să cânte la spinetă; e blondă».

Existau desigur motive puternice, datorită cărora marchizul d'Argenson se hotăra să ia în căsătorie pe o tânără pe care n'o văzuse niciodată. Scrisoarea poartă data de 31 Octombrie; prima întrevedere dintre viitorii soți s'a desfăşurat în ziua de 19 Noembrie în mânăstirea des Filles-Sainte-Marie, în care locuia domnişoara Mellian. Domnişoara aflase în ziua de 18 Noembrie că se va mărita în ziua de 22 cu domnul d'Argenson. Domnişoara Mellian nu împlinise nici cincisprezece ani.

Este vrednică de reținut măsura în care simțămintele se armonizau cu exigențele sociale. In comediile sale, Corneille a înfățişat cu multă preciziune, după cum se ştie, ideile şi felul de a vedea al contemporanilor săi.

Iată dialogul dintre două fete din *«Le Menteur»*:

CLARISSE

Tatăl meu are o putere deplină asupra dorinţelor mele.

LUCRECE

Datoria unei fete este ascultarea.

Şi aceste două versuri exprimau atât de bine ideile tinerilor din epoca aceea, încât Corneille le repetă şi le studiază a două oară, dar nu într'o comedie, ci într'o tragedie. Tragedia «Horaţiu» conţine aceleaşi două versuri, rostite de Camille şi de Curiace.

In «Veuve», Doris răspunde mamei ei, care o crede îndrăgostită de Alcidon: Aparenţele te-ar îndemna poate să crezi

Dar inima mea rămâne liberă în măsura
In care vreau, şi păstrează o prietenie sinceră
Aceluia pe care va voi să mi-l indice o mamă...
Dorinţa d-tale dispune în mod absolut de a mea.

Mai mult: dialogul dintre Pleirante şi fiica sa Celidée în Galerie du Palais. Uncheaşul Pleirante a băgat de seamă că fiica sa este îndrăgostită de Lysandre. El îi da de înţeles că i-a ghicit simţămintele şi că este de acord cu alegerea pe care a făcut-o; dar Celidée, care este o fiică bine crescută, răspunde pe un ton mândru:

Domnule, este foarte adevărat, ardoarea lui întemeiată
M'a cucerit atât de mult, încât o preţuiesc...
Imi place să-l ascult, mi-e dragă prezenţa lui.
Dar aceasta nu este de fapt decât puţină bunăvoinţă,
O pornire uşoară care nu dăinuieşte mult...

Şi acest ultim vers, cât se poate de uimitor:

Numai poruncile d-tate îmi stârnesc dragostea.

Şi romanele erau la fel cu comediile epocii. Răsfoiţi «*Grand Cyrus*» al Madeleinei de Scudery, care a înfăţişat cartea îndrăgostitului. O «preţioasă» spune adoratorului ei că nu are dreptul să-şi destăinuiescă simţămintele. Pentru un asemenea lucru este nevoie de porunca părinţilor. Numai atunci va îndrăzni ea să-i spună că dragostea ei este de acord cu alegerea lor.

In secolul XVIII, tabloul rămâne acelaş. In «Nouvelliste» de d'Ardenne, Félicie răspunde cavalerului care-i face curte:

Fii drept, Olibar; o fată de familie bună
Ar putea să-şi orânduiască soarta după placul ei?
Dreptul acesta nu aparţine decât părinţilor noştri.
Lăsând curs liber autorităţii lor,
Nu trebue să aducem în legătura care ne uneşte
Decât o flacără cu adevărat subjugată alegerii lor.
Şi atunci, spune-mi, Olibar, dacă această dreaptă datorie...

«Nu există nimic mai fals, observă Sébastien Mercier în „*Tableau de Paris*" al său, decât comedia noastră în care tinerii destăinuiesc domnişoarelor simţămintele de cari sunt stăpâniţi. Teatrul nostru minte asupra acestui punct. Streinul să nu se înşele în privinţa aceasta. Nu se fac declaraţii de dragoste domnişoarelor. Ele sunt închise în mânăstiri, până în ziua nunţii lor. Moraliceşte este cu neputinţă să li se facă o declaraţie. Ele nu sunt văzute niciodată. Şi fetele din înalta burghezie sunt în mânăstiri. Cele de rangul al doilea nu-şi părăsesc de loc

mamele. Domnişoarele îşi primesc soţii din mâinile părinţilor lor. Contractul de căsătorie este totdeauna numai un târg şi ele nu sunt consultate».

Aşa încât, dacă nu se cerea părerea copiilor, se părea că n'are nici un rost să se aştepte ca ei să ajungă la vârsta când puteau fi consultaţi.

Iată părinţi cari stabilesc încă dela naştere soarta conjugală a copiilor lor. Din vremea când era consilier, Chamillart, celebrul favorit al lui Ludovic XIV, avea un coleg numit Dreux, căruia-i nutrea o deosebită prietenie. Soţiile lor născură la epoci diferite, una o fată, cealaltă un băiat. Dreux, foarte bogat, stăruia pe lângă Chamillart să-i logodească. Chamillart, un om cinstit, îl refuză din delicateţe.

In cele din urmă, însă, consimţi. Copii se făcură mari în timp ce Chamillart se îmbogăţi într'un mod uimitor. Când cei doi copii ajunseră la vârsta căsătoriei, veni rândul lui Dreux, din îndemnul aceluiaş simţământ de delicateţe, să înapoieze lui Chamillart cuvântul dat; dar Chamillart, care ar fi putut să facă din fiica sa o ducesă, rămase credincios cuvântului său şi-şi menţinu înţelegerea încheiată. Şi tinerii, logodiţi din leagăn, deveniră soţ şi soţie cu încuviinţarea regelui care, cu prilejul căsătoriei, dădu tânărului, intrat în rândurile oştirii, frumosul regiment din Bourgogne.

Sunt unii cari merg şi mai departe. Nemulţumiţi cu logodirea copiilor la vârsta când sunt încă în leagăn, ei determină şi cariera copiilor ce se vor naşte prin contractul de căsătorie al viitorilor soţi. Un juriconsult acordă mâna fiicei sale consilierului Simon de Tributils, cu condiţiunea, formulată înaintea notarului, că fiii ce se vor naşte din această căsătorie vor studia dreptul.

Pubertatea legală era fixată în general la vârsta de

paisprezece ani pentru băieţi şi treisprezece ani pentru fete. La vârsta aceasta, tinerii logodnici puteau să consimtă în mod valabil la căsătoria lor, şi dela vârsta de şapte ani, adică vârsta la care începeau să judece, părinţii puteau să-i logodească; iar dacă micii logodnici în vârstă de câte şapte ani locuiseră o vreme sub acelaş acoperiş — ceeace depindea, după cum e lesne de închipuit, numai de voinţa părintească — căsătoria era socotită ca fiind perfect valabilă. Fiul academicianului Bautru se căsătoreşte cu domnişoara du Plessy-Chivray, în vârstă de doisprezece ani; Chazeau, guvernorul Burbonezului, ia în căsătorie pe domnişoara de la Guiche, deasemeni în vârstă de doisprezece ani. In 1605, când Henri de Rohan se căsători cu fiica lui Sully, domnişoara de Sully era atât de mică încât pastorul Dumoulin văzând-o că vine la biserică învestmântată în alb, întrebă pe părinţii ei:

— Aduceţi copila aceasta ca s'o botezaţi?

Este adevărat că micuţa persoana era de o precocitate uimitoare. Cei doi tineri soţi au fost despărţiţi imediat după nuntă; dar curând părinţii au fost nevoiţi să-i unească, iar M-me Henri de Rohan a făcut din soţul ei un tată fericit, spre stupefacţia generală şi cu deosebire a soţului ei.

Dar ce rost ar avea să cităm fapte şi nume? Ar însemna să umplem pagini întregi.

Dangeau celebrează într'un mod mişcător strălucita ceremonie nupţială care a unit pe tânărul duce de Luynes, în vârstă de paisprezece ani, cu domnişoara de Neufchatel, care avea treisprezece ani. Intrucât soţii erau din cale afară de tineri, n'au fost lăsaţi în pat decât un sfert de oră, cu perdelele trase, în timp ce toţi oaspeţii erau prezenţi în odaie. Domnişoara de Mailly a fost

măritată şi ea la vârsta de treisprezece ani; dar ceremonia căsătoriei a durat mai mult de un sfert de oră: la paisprezece ani ea a devenit mamă. Domnişoara de Bourbonne a fost măritată la vârsta de doisprezece ani cu domnul d'Avaux. Ea se afla la l'Abbaye au — Bois, rue de Sévres. Camaradele ei de joc i-au spus:

— Tare-i urît domnul d'Avaux, — în locul tău, eu nu m'aş mărita cu el.

— Mă mărit cu el, fiindcă aşa vrea tata; dar nu-l voiu iubi, asta e sigur.

Unul din cei mai buni prieteni ai mei, un gentilom de viţă veche, care locuieşte după obiceiurile de altădată într'o casă seniorială din departamentul de l'Orne, mi-a vorbit pe temeiul unor documente de familie despre căsătoria străbunicilor săi. După ceremonia religioasă se organiză un ospăţ îmbelşugat. Intrucât ospăţul se prelungea, tinerii soţi se ridicară dela masă. Ei păreau că stau cuminte de vorbă; deodată, însă, se auziră strigătele miresei. Soţul ei îşi exercita autoritatea conjugală, — pălmuindu-şi soţia. Mai întâiu prinseseră să se muşte şi după aceea se certaseră...

Trebuie să se citească relatările epocii, semnate de Saint-Simon, Dangeau, Bussy-Rabutin, M-me de Sevigné, cu privire la căsătoria domnişoarei de Blois, fiica lui Ludovic XIV şi a doamnei de Montespan, cu ducele de Chartres, fiul ducelui d'Orléans. Domnişoara de Blois este chemată în cabinetul regelui împreună cu părinţii ei, cu ducele de Chartres, cu ducele şi ducesa d'Orléans. Sărmana fetiţă, căreia majestuozitatea regală a tatălui ei îi inspira un respect înfricoşător, tremura ca frunza. Se temea că va fi dojenită. Doamna de Maintenon a trebuit s'o ia pe genunchi şi să se străduiască s'o liniştească: ea spuse fetiţei că nu va fi dojenită, ci măritată. Copila

se sili să înțeleagă ce se întâmplă în cabinetul regal.

Fiica ministrului de războiu, domnişoara de Montbarrey, se mărită în anul 1779 cu prinţul de Nassau — Sarrebruck în vârstă de doisprezece ani. Cu prilejul acesta s'au dedicat domnişoarei de Montbarrey versuri de cari familia a fost foarte mândră şi cari s'au răspândit în public, prin grija părinţilor:

Plecaţi, vă duceţi departe de patria voastră
Treceţi în mâinile drăgăstoase ale unei mame iubite
In braţele dornice ale unui soţ fermecat.

Acest soţ fermecat, în vârstă de doisprezece ani, era furios din pricina rolului ce i se impunea să joace: în ziua căsătoriei el îşi alungă soţia cu mojicia unui ştrengar rău-crescut; dealtminteri, nunta a fost măreaţă, dar soţul nu voia să stea de vorbă cu soţia sa; părinţii au fost nevoiţi să-l ameninţe cu biciul, iar pe de altă parte să-i dea o sumedenie de zaharicale şi fisticuri, — pentru ca tânărul soţ să consimtă o singură clipă să-şi ţină soţia de mână; dar — infidel chiar înainte de sfârşitul ceremoniei — el vădi o vie simpatie unei fetiţe blonde, Louise de Dietrich, spre care alerga oridecâteori era lăsat singur pentru câteva clipe.

Fiica doamnei de Genlis a fost măritată la vârsta de paisprezece ani în capela Palatului regal. „Seara, scrie doamna de Genlis, am organizat la Bellechasse un mic ospăţ pentru prietenil mei apropiaţi; apoi, porţile dela Bellechasse se închiseră şi soţul îmi lăsă în grijă soţia, care rămase la mine încă doi ani".

Mânăstirile vechiului regim erau pline de mici persoane care aşteptau acolo, luând lecţii de dans, să împlinească vârsta la care să locuiască împreună cu soţii lor.

Indemnăm pe cititori să-şi imagineze căsniciile cari rezultau din aceste înţelegeri între părinţi. Unele erau bune, altele erau mediocre, unele erau rele, şi altele erau mişcătoare. Contele de Montlosier a dedicat o pagină impresionantă uneia din acestea din urmă.

„Mama mea era bună, era deşteaptă, educată, avea un suflet măreţ, o inimă simţitoare, o imaginaţie bogată, era frumoasă... Ea n'a cunoscut farmecul vieţii casnice. Inima cea mai simţitoare n'a cunoscut farmecul dragostei. Când s'a măritat, ea n'a iubit câtuş de puţin pe tatăl meu. Din căsătoria aceasta au rezultat doisprezece copii; noi nu ne-am născut numai în dureri, ca alţi oameni, dar am fost şi zămisliţi în silă. Copilăria noastră n'a încântat-o". După multă vreme, când amintirile au pălit încetul cu încetul, contesa de Montlosier a început să cunoască frumuseţea maternităţii.

Dar asemenea fapte sunt excepţionale. Contrariu celor ce s'ar putea crede, căsătoriile din vechiul regim duceau în general la căsnicii bune, fiindcă se armonizau cu alcătuirea societăţii şi cu moravurile epocii, fiindcă erau singura chezăşie posibilă a tradiţiilor familiare pe care se întemeia societatea. De altminteri, să ne amintim ceeace spune unul din personagiile lui Nivelle de la Chaussée:

...Şi fără dragoste îţi poţi iubi soţia.

Şi apoi, era corectivul pe care şi-l poate închipui oricine.

In privinţa aceasta se cuvine deasemeni să ne lepădăm de ideile noastre moderne, spre a ne situa cu gândul în condiţiunile în cari se aflau strămoşii noştri. „A face cinste sau a aduce foloase familiei, iată singurul

simțământ" (judecătorul lui Mirabeau). „Indivizii nu existau încă" (Talleyrand). Dela înălțimea catedrei sale, în fața lui Ludovic XIV și a curtenilor săi, Bourdaloue tuna „ca un surd" împotriva căsătoriilor fără dragoste și a urmărilor pe cari le pricinuia, dragostea în afara căsătoriei sau prin căsătorie. Ascultătorii lui zâmbeau. „La Grande Mademoiselle" admitea fanteziile extraconjugale, cu toate că ea însăși avusese o purtare din cele mai corecte; dar ea nu admitea, așa cum am arătat, căsătoriile din dragoste. Ea vedea pustiirile pe care săgețile micului zeu al dragostei le putea înfige într'un blazon antic. Bussy-Rabutin o mărturisește cu toată sinceritatea. El preferă purtarea rea a fiicei sale gândului că ea s'ar putea mărita în mod legal cu un bărbat care n'ar fi de rangul ei. O anecdotă a lui Tallemant înfățișează concepția aceasta într'o lumină ridicolă.

Doamna de Termes, rămasă văduvă, se remărită din dragoste cu un prim președinte al parlamentului din Metz, numit Vigni.

O domnișoară Du Tillet vine s'o vadă:

— Ce vor să spună oamenii, scumpa mea amică? Vă numesc „Madame Vigni". Aveți un nume frumos și bun; de ce nu vă numesc „madame de Termes"?

— Ei, domnișoară, — m'am măritat cu domnul președinte Vigni; acesta-i motivul.

— Isuse, scumpa mea, ce-ai spus? Dacă iubeai pe băiatul acesta, nu-ți puteai satisface dorințele fără să te măriți? Dumnezeu iartă, scumpa mea prietenă; dar oamenii nu iartă.

Montesquieu exagerează oare în ale sale *„Lettres persanes"* ?

„Un soț care ar voi să-și păstreze soția numai pentru el ar fi privit ca un tulburător al bucuriei publice și ca

un nebun care ar voi să se bucure de lumina soarelui, excluzând pe ceilalţi oameni".

Ceeace ne duce la căsniciile din vechiul regim, în cari soţii se fereau să se iubească, sau cel puţin să nu pară că se iubesc. O căsnicie armonioasă este socotită lipsă de gust.

Rose de Launay ne înfăţişează în privinţa aceasta un mic şi usturător tablou:

CONTESA, către fratele ei, cavalerul:
Ai crezut, ca toţi ceilalţi, că nu-mi pot suferi soţul?

CAVALERUL:
Am crezut-o pe baza unor dovezi certe.

CONTESA:
Toate acestea n'au fost decât un joc şi m'au costat destul, dar trebuiesc salvate cel puţin aparenţele şi, din fericire, mă aflam alături de un om care se temea, în aceeaşi măsură în care mă temeam şi eu, de tot ceeace era împotriva obiceiurilor frumoase. Am luat în înţelegere deplină măsurile cuvenite, ca să nu fim măcar bănuiţi. Moartea lui era să dea totul în vileag. A fost ucis pe câmpul de luptă, după cum ştii. A fost un accident la care nu mă aşteptasem. Nu mi-am putut stăpâni durerea care m'a năpădit. Totuş, am avut mângâierea să aud pe cineva rostind cu glas slab la căpătâiul patului meu: „focul ei este exagerat".

Pe tema aceasta, Nivelle de la Chauseé de la Academia franceză — unul din puţinii academicieni care şi-au rostit în versuri discursul de recepţie — a scris o comedie foarte usturătoare, în care cenzorul regal declară că a găsit „o critică ingenioasă a unui cusur foarte comun":

Am remarcat că astăzi nu mai este „frumos"
să iubești pe aceea cu care te-ai întovărășit:
obiceiul acesta domnește numai între burghezi,
dar aiurea s'a făcut din amorul conjugal
un caraghioslâc perfect, o toană fără asemănare.
Astăzi, un soț nu mai îndrăznește să pară soț,
ar fi dojenit pentru tot ceeace ar vrea să fie.
El trebuie să jertfească prejudecății crude
plăcerile unei iubiri îngăduite și reciproce.
Zadarnic e îndrăgostit de o soție pe care o iubește,
moda îl subjugă, în ciuda vrerii sale
și-l reduce curând la necesitatea
de a aluneca, de rușine, pe panta infidelității.

Și d'Alainville, în *l'Ecole des bourgeois*, dă eroinei sale prilejul să spună:

— Este rău să-ți iubești soțul?

— E cel puțin ridicol...

Prejudecata a dăinuit până spre sfârșitul vechiului regim, până la o epocă în care ideile și moravurile suferiseră totuș prefaceri mari.

La liturghia dela ora unu, la slujba elegantă din biserica des Feuillants, soțul și soția nu stăteau unul lângă altul; „manierele alese" îi opreau dela o asemenea faptă nelalocul ei. Acelaș lucru se întâmpla și în saloanele mondene. Numai în loji, la Comedie și la Operă, soții aveau îngăduința să stea împreună, dar nu trebuiau să vină împreună la spectacol. In timp ce soția sa se așeza în lojă, soțul dădea o raită prin foaier; apoi intra în lojă, ca și cum ar fi venit în vizită.

O doamnă din înalta societate are o casă deosebită de aceea a soțului ei; locuințele sunt despărțite, ca și slugile, recepțiile, societatea. Ei se duc unul la altul ca

doi streini şi feciorul care însoţeşte pe fiecare din stăpâni anunţă: Domnul!... Doamna!...

Dar nu e nimerit să generalizăm. Simţămintele părinţilor se armonizau adesea cu cele ale copiilor. De multe ori, alegerea tainică a tinerilor, desvăluită părinţilor, îi copleşea de bucurie fiindcă răspundea propriei lor dorinţi.

De altfel, cum observă domnul Gustave Fagniez, pentru o tânără, ca şi pentru părinţii ei, o căsătorie de convenienţă părea adesea cea mai bună.

Şi apoi, pentru îndrăgostiţi exista înlesnirea unică a căsătoriilor clandestine, unirea în faţa preotului şi adesea fără martori. Dacă era urmată de convieţuirea soţilor, căsătoria era socotită legitimă şi nimic n'o putea desface. In privinţa aceasta autorităţile civile, cari ar fi voit ca Biserica să declare nulă o căsătorie contractată fără consimţământul părinţilor, s'au lovit totdeauna de împotrivirea clerului.

In urma sinodului din Trento, Biserica a refuzat mereu să facă din consimţământul părinţilor o condiţiune de valabilitate, spre desnădejdea preotului din Meudon, bunul Rabelais, pe care am fi crezut că-l vom găsi în câmpul îndrăgostiţilor. Biserica a rămas credincioasă tradiţiilor ei, potrivit cărora ea nu căsătorea, dar nu făcea decât să constate unirea soţilor. Dom Martone stabileşte în mod formal că vechile ritualuri nu cuprind cuvintele *vos conjungo* (vă unesc) pronunţate de preot; ci numai cuvintele soţilor declarând că s'au căsătorit în faţa Bisericii.

In câteva provincii, în Normandia, şi chiar la Paris, se introdusese obiceiul de a se contracta o căsătorie numai în faţa unui notar, care dresa cuvenitele acte pe baza cuvintelor rostite în prezenţa martorilor. A fost

rândul autorităților eclasiastice să protesteze, dar fără succes. Această formă de căsătorie, prin simplu act încheiat de notar, s'a bucurat de mare trecere în teatru, unde a furnizat comediilor desnodăminte definitive, întrucât obiceiul interzicea aducerea în scenă a membrilor clerului.

Odată săvârșită, căsătoria nu mai putea fi desfăcută. Tânărul baron de Survilliers, fiul președintelui de Brion, a întâlnit pe domnișoara de la Force la bal, apoi la Comedie și la Operă, și după aceea căsătoria lor a fost celebrată la 7 Iunie 1818, între miezul nopții și ora unu, în camera domnișoarei de la Force, de către un preot, în prezența câtorva prieteni. Preotul a apărut într'un anteriu scurt. Strigările pentru căsătărie fuseseră afișate în modul cuvenit în biserica Saint-Sulpice și în biserica Notre-Dame-des-Champs, întrucât tânărul se afla la țară. Se încheie un contract și în fața notarului, totul fără știrea tatălui și a familiei.

Locotenentul de poliție notează aceste împrejurări felurite și adaogă: „Domnul de Brion mi-a cerut să iau un interogatoriu fiului său; i-am satisfăcut dorința, dar nu cred că o să înțeleagă ceva din interogatoriul acesta"([1]).

Căsătoriile clandestine se înmulțeau, în ciuda ordinelor date de autorități a prescripțiunilor regale, a decretelor parlamentelor. In 1623, procurorul general Omer Talen și în 1637 procurorul general Bignon se ridică împotriva acestor căsărorii clandestine, al căror număr crește mereu: o simplă declarație în fața unui preot urmată de un act încheiat de notar, consfințea aceste căsătorii care erau numite «à la Gaulmine», după nu-

1) Bibl. nat. m franç. 8119, ff 76-85.

mele unui raportor al Consiliului de Stat, care se căsătorise în felul acesta pe la mijlocul secolului XVII.

Au existat parlamente, ca acela din Paris, cari au încercat să se împotrivească, să proclame nulitatea căsătoriilor «à la Gaulmine»; dar după ce se săvârşeau căsătoriile şi soţii începeau să convieţuiască, părinţii se găseau într'o încurcătură firească.

In Provence, dimpotrivă, Parlamentul din Aix şi toate autorităţile civile şi religioase, potrivit cu doctrina Bisericii, le declarau legale. In toată arhiepiscopia Bourges, nulitatea nu putea să fie pronunţată decât în urma cererii unuia din soţi.

Ademenirea era pedepsită cu moartea. Decretul regal din 1730 înoi în privinţa aceasta toate ordonanţele precedente, înăsprindu-le. Judecătorii nu vor putea să hotărască nici o îndulcire a pedepsei, chiar dacă părinţii persoanei seduse, reveniţi la sentimente mai îngăduitoare, «ar cere în mod stăruitor căsătoria».

Preambulul ordonanţei se cuvine să fie subliniat în toate amănuntele lui; «Ordonanţele cari au fost întocmite de regii predecesorii noştri, spune Ludovic XV, pentru a preîntâmpina seducţiunea, au urmărit ţelul de a afirma autoritatea părinţilor asupra copiilor lor, de a împiedica astfel ca alianţele, nedemne prin inegalitatea condiţiunilor şi menite să jignească onoarea multor familii, să devină cauza ruinei lor».

Comentatorul ordonanţei adugă: «Intrucât ademenirea poate fi provocată deopotrivă de oricare din părţi şi întrucât aceea care este pricinuită de sexul slab este adesea cea mai primejdioasă», ordonanţele condamnau deopotrivă la moarte pe bărbaţi, ca şi pe femei.

Apoi, existau răpirile. Ele erau frecvente. Se găureau zidurile mânăstirilor în cari erau închise domnişoarele.

Montlosier istoriseşte căsătoria bunicului său. Acesta trăia pe vremea lui Ludovic XIV în aspra regiune Auvergne, în epoca în care *„Les Grands Jours«* ale lui Flechier făceau cunoscute o sumedenie de moravuri violente. Ajutat de cinci sau şase camarazi, Montlosier răpi pe domnişoară din mânăstirea în care fusese închisă ca să nu poată fi găsită de el şi pe care o luă cu asalt ca pe o cetăţuie feudală. „In Auvergne şi în numeroase provincii, scrie Montlosier, acesta era un obiceiu statornicit de multă vreme. Cunosc puţine căsătorii de gentilomi din epoca aceea, cari să nu se fi contractat astfel". In privinţa aceasta, ca şi în atâtea altele, adaogă strălucitul istoric, Ludovic XIV îşi deslănţuià zadarnic severitatea: Dimineaţa, dând urmare ordonanţei, un judecător condamna la spânzurătoare pe gentilomul seducător, dar îi executa numai portretul; seara judecătorul şi condamnatul cinau la aceeaş masă. Aceeaş întâmplare în 1739. Contele de Courbon-Blenac, căpitan în regimentul de Clermont, răpeşte pe domnişoara de Moras, în vârstă de paisprezece ani. Mama ei, doamna de Moras, muri de durere. Căpitanul Coubon-Blenac a fost condamnat şi i s'a executat în Martie 1739 numai portretul, căruia i s'a tăiat capul.

S'au văzut şi răpiri de minore, care n'au fost pricinuite însă sub înrâurirea zeului dragostei, ci de dorinţa de a păzi „onoarea" familiei. Mayenne răpeşte pe Anne de Caumont La Force, care era în vârstă de doisprezece ani. Micuţa era o moştenitoare foarte bogată. Mayenne a sortit-o fiului său, care avea zece ani şi a încredinţat-o soţiei sale spre îngrijire. «Odată pronunţate cuvintele prin care se încheia căsătoria, se grăbea convieţuirea soţilor, îngreuindu-se anularea actului încheiat» (G. Fagniez).

Existau apoi recursurile pe care le făceau copiii-înşişi

în fața unor autorități superioare celei a părinților lor, recursul la Parlament, la oficialități, și chiar la rege, șeful familiilor. Henri IV și Ludovic XIV s'au arătat mari ocrotitori ai îndrăgostiților. Astfel, Henri IV ia pe Jeanne de la Roche Fatou dela părinții ei, cari se împotriveau căsătoriei ei cu baronul de la Force. El încredințează copila lui Saint-Georges de Verac și lui Parabére și însărcinează un raportor al Consiliului de Stat să se lămurească în privința simțămintelor domnișoarei. Când raportorul Consiliului de Stat s'a convins de dragostea domnișoarei de la Roche-Fatou pentru baronul de la Force și după ce Henri IV a fost informat de lucrul acesta prin raportul ce i s'a înaintat, s'a celebrat căsătoria (1608). Hotărîrile, prin cari Parlamentul și oficialitățile anulează făgăduielile de căsătorie impuse de părinți copiilor lor, nu sunt rare. Iată un decret prin care Parlamentul din Toulouse dispune eliberarea domnișoarei Claude Roger de Commenge din mânăstirea în care a fost închisă de tatăl ei și-i îngădue să se mărite după dorința inimei; în anul 1641, aceeaș Curte încredințează pe domnișoara Claire de Bernard în grija judecătorului cu reședința în Armagnac, spre a o sustrage părinților, care voiau s'o mărite împotriva dorinței ei. Și nu este vorba numai de familiile aristocratice, fiindcă vedem și fete din burghezia modestă, cerând și obținând aceeaș protecție.

IV

Integritatea Patrimoniului

Cu moravurile și cu tradițiile ei, cu rangul ei social, familia trebuia să se păstreze intactă în mâinile șefului

ei, sigură de patrimoniul care va fi transmis în integritatea sa moştenitorului. Patrimoniul pe care trăieşte familia este un avut sacru. «Acela care-şi risipeşte patrimoniul săvârşeşte un furt groaznic", scrie Antoine de Courtois. Ar fi fost mai bine, pentru el şi pentru întregul său neam, să nu se fi născut.

Terenul familiei trebuia să fie păstrat intact. Era vrednică de mustrare nu numai vânzarea, dar şi schimbarea lui. Atâta vreme cât domeniul acesta va rămâne în familia mea, citim în cartea aceluiaş autor, ea va avea o existenţă onorabilă.

«Nu mă las stăpânit de gândul că urmaşii mei ar putea fi puşi în situaţia de a fi siliţi să-l vândă. A vinde câmpurile părinteşti, înseamnă a-ţi păta numele. Nu trebuie să se creadă că ele pot fi înlocuite cu altele: e deajuns să se vadă că toţi aceia care au voit să schimbe patrimoniul strămoşilor lor s'au ruinat».

Aceste rânduri, datorite unui modest nobil dela ţară, sunt caracteristice; deaceea, se cuvine să li se acorde o atenţiune deosebită. Ele poartă pecetea vechiului regim. Simţămintele pot fi transportate în diferitele clase şi condiţiuni ale societăţii, — se vor întâlni mereu aceleaşi trei elemente: familia, tradiţia, statornicia. Păstrarea patrimoniului, dragostea de căminul părintesc şi, în burghezie, printre clasele rurale, aceste preocupări predominante se transmiseseră poate şi mai bine decât în aristocraţie. «Toţi strămoşii mei au muncit ca să dobândească parcelele acestei averi, scrie în 1750 un plugar din Ollioules, eu nu le voiu nimici opera».

Dreptul de primogenitură şi acela al tatălui de a dispune în mod liber de averea sa încep să se impună. In vechea Franţă, legile succesorale erau nesfârşit de variate: ele se schimbau nu numai dela o provincie la

alta, dar şi dela o regiune la regiunea vecină, dela un oraş la oraşul apropiat. Existau chiar familii cari aplicau propriile lor legi succesorale, omologate de Parlamente. Dar tendinţa generală era de a se lăsa patrimoniul intact în mâinile şefului familiei, care dispunea într'un mod cât mai chibzuit de interesele familiei. Preocuparea statornică era menţinerea splendorii numelui şi păstrarea integrităţii domeniului.

Practica substituirilor, atât în privinţa rezervei ereditare cât şi a bunurilor proprii, contribuia la realizarea acestui ţel, împreună cu dreptul de primogenitură şi facultatea de a lăsa o moştenire. Substituirea aducea cu sine, pentru proprietarul anumitor bunuri, imposibilitatea de a le înstreina sub o formă oarecare, impunând transmiterea acestor averi după o ordine succesivă determinată. In rândurile nobilimii, substituirile poartă numele de „majorate". După cum se vede, substituirea era o frână a dreptului de primogenitură. Proprietarul nu era decât uzufructuarul unei averi care aparţinea familiei. Obiceiurile călăuzitoare cari acordau cea mai mare parte a averii celui mai vârstnic dintre fii, stabileau totodată şi substituirile cele mai extinse şi cele mai riguroase.

„Proprii" erau bunurile supuse unei apropriaţiuni speciale, pe temeiul căreia bunurile familiei erau mai numeroase decât cele individuale. In cadrul obiceiurilor respectate pe vremea acea, ele sunt indicate sub diferite denumiri: bunuri bătrâneşti, patrimoniale, ori sub alte denumiri, uneori ciudate. Bunurile proprii sunt alcătuite din imobile, adesea drepturi utile, prestaţii şi venituri anuale, drepturi izvorîte pe urma unor sentinţe judecătoreşti. Se prevăd până şi turme de vite cuprinse în drepturile proprii ale unei familii. Şeful familiei nu avea decât dreptul de folosinţă asupra bunurilor proprii; ori-

cât de mare i-ar fi fost puterea, el nu le putea înstreina· Pentru un asemenea lucru, avea nevoie de consimțimântul moștenitorilor. Nu este oare vrednic de reținut faptul că aceste tradiții familiare, cari au ajuns până la vechiul regim — și mai târziu li se va constata încă de multeori existența— se găsesc în primele forme ale monarhiei capețiene?

Dreptul de progenitură, stabilit după cum se știe în interesul integrității familiare, nu era pretutindeni acelaș. In Champagne, succesiunile nobililor se împărțeau într'un fel, iar cele ale oamenilor de rând într'altfel; în schimb, obiceiul respectat la Paris și răspândit într'o mare parte a Franței, acordă dreptul de primogenitură oamenilor de rând, ca și nobililor. Potrivit acestui obiceiu, fiul cel mai vârstnic primea în primul rând castelul sau locuința boierească, locuința principală, curtea păsărilor, dependințele și, de jur-împrejur, «zborul claponului», care avea în general mărimea unui pogon; în afară de acestea primea «partea avantajoasă», adică două treimi din avere dacă nu existau decât doi copii, jumătate dacă tatăl lăsa mai mulți copii. In Lorraine, dreptul celui mai vârstnic cuprindea castelul, curtea păsărilor, parcul înconjurat de ziduri, grădina și locuința, împreună cu drepturile seniorîale, dreptul de numire la capela domeniilor și la eparhia satului. Această parte nu putea fi luată celui mai vârstnic dintre fii, chiar în cazul când tatăl său ar fi voit-o.

Dimpotrivă, în țările în care se aplica dreptul scris, tatăl avea întreaga libertate în privința dispozițiunilor sale testamentare. Iată un testament făcut la Aix în ziua de 12 Februarie 1622: Tatăl desmoștenește pe fiul său cel mai mare, fiindcă acesta a încheiat o căsătorie pe care el o socotește nepotrivită; și în calitate de testator,

aminteşte acestui fiu că «i-a interzis în mod special să întâlnească şi să viziteze pe această domnişoară...» şi că nu va primi decât o pensie viageră, iar moştenirea va reveni ultimului dintre fii; contrariu celor ce s'ar putea presupune, acesta refuză să primească o moştenire pe care o socoteşte că este o povară grea; fiindcă posesiunea moştenirii de către fiul cel mai mare aducea cu sine îndatoriri, pe care unii dintre ei le priveau ca o povară, sub apăsarea căreia dispăreau avantagiile ce le erau acordate: munca în interesul obştei, jertfirea plăcerilor şi independenţei, grija faţă de părinţii bătrâni sau infirmi, conducerea fraţilor nevârstnici, căpătuirea lor şi a surorilor, gospodărirea chibzuită a averilor imobile. Iată pe fiul cel mai mare, care se simte înclinat spre o carieră aventuroasă; este atras de meşteşugul armelor, ori de necunoscutul mărilor îndepărtate, de comerţul din Indii sau din schelele Levantului; altul este ispitit de atracţia profesiunilor libere, ar vrea să fie artist, poet al uneia din trupele acelea de comici ambulanţi, al căror joc l-a înflăcărat şi pe care Scarron i-a înfăţişat atât de pitoresc. El nu se sinchiseşte de faptul că se vede strâns legat de exploatarea domeniului şi de îndatoririle pe cari trebuie să le respecte.

Tatăl care vrea să-şi desmoştenească fiul cel mai vârstnic, ca să-şi vădească astfel dezaprobarea faţă de căsătoria contractată, ştie că fiul său cel mai nevârstnic nu ţine să se bucure de aceste drepturi ale fratelui mai mare şi trece în testamentul său anumite constrângeri, care îl vor face să se supună vrerii părinteşti. Ii aminteşte «tot ce a cheltuit ca să-i dea putinţa să studieze şi să ajungă doctor». In cazul când fiul cel mai mic va refuza să ia locul de «şef al familiei» şi să-şi asume sarcina de a-i conduce averea, banii aceştia vor trebui

să fie restituiți.

In ce privește pe fiii cei mai tineri, cari văd că li se împarte o câtime neînsemnată a patrimonului familiar, ei vor da naștere la rândul lor unor fii, ai căror ultimi fii vor ajunge să-și împartă o moară de vânt, o piatră de moară, o pușcă de vânătoare, o găină sau o rață. Mai mult, această parte neînsemnată rezervată fiilor mai tineri nu era acordată în unele ținuturi, de pildă în Bretagne, decât pe timpul vieții: după moartea lor, ceeace se despărțise de patrimoniul familiar revenea la ramura principală.

Soarta fiicelor era deasemeni dintre cele mai schimbătoare în materie de succesiune. In Anjou și Maine le era îngăduit să se bucure de dreptul de primogenitură, dacă era cazul, dar obiceiul parizian nu le acorda această îngăduință. Obiceiul respectat în Artois mergea atât de departe, încât le tăgăduia orice drept de moștenire: nici nu ținea seamă de existența lor.

Este aproape de prisos să arătăm că aceste prescripțiuni, adesea atât de riguroase, urmăreau țelul unic de a menține integritatea și însăși viața familiei. In Bretagne, în păturile rurale, dreptul succesoral nu favoriza pe fiul cel mai mare, ci pe cel mai mic. Era un drept «acordat tinereței», dacă ne este îngăduit să ne exprimăm astfel. Dacă într'o familie nu exista un băiat, moștenirea revenea celei mai tinere dintre fete. Cel mai tânăr, *le juveigneur*, intra singur în posesiunea moștenirii familiare. El nu împărțea cu frații săi și cu surorile sale decât mobilele lăsate de tatăl lor; dar trebuie să se rețină că nu putea să dobândească această moștenire, decât cu condiția ca, înainte de deschiderea succesiunii, să fi locuit fără întrerupere sub acoperișul părintesc. Scopul urmărit este ușor de înțeles: trebue să se continue cultivarea domeniului

pe temeiul tradiţiilor dobândite, să se păstreze servitorii, să se menţină înfăţişarea gospodăriei. Cel mai mare fiu al unei familii, căsătorit de multă vreme şi care adesea îşi întemeiase un cămin, care exploatase un domeniu îndepărtat de casa părintească, ar fi adus un spirit prea nou, prea deosebit.

Am văzut într'altă parte a lucrării de faţă că fiul rămânea minor toată viaţa. Căsătoria îl emanicipa, dar cu condiţia să locuiască departe de tatăl său şi să-şi întemeieze alt cămin. Dacă locuia sub acoperişul părintesc, împreună cu soţia şi copiii, nu stăpânea nimic. Tot ce putea să aibă, tot ce câştiga, donaţiunile şi legatele pe cari le putea dobândi, deveneau proprietatea tatălui său, şi în cele mai multe provincii fiul nu-şi putea moşteni tatăl, pe temeiul dreptului de primogenitură — ne aflăm printre ţărani — decât dacă locuia cu el, sub acoperişul său. Aşa dar, numai în cazul acesta, devenind şeful familiei la moartea tatălui său, prelua conducerea patrimoniului, pe care adesea îl mărise prin munca sa şi prin îngrijirea sa. Se resimte mereu aceeaşi preocupare, care predomină datinile cele mai adânc înrădăcinate în sufletul poporului: aceea de a asigura integritatea, stabilitatea, perpetuarea familiei, în privinţa moravurilor, a obiceiurilor, à tradiţiilor. Fiul cel mai mare, care ar fi plecat să locuiască şi să muncească departe de tatăl său şi care ar fi fost chemat apoi la conducerea patrimoniului familiar, ar fi riscat să aducă idei, obiceiuri, purtări deosebite de ale celorlalţi membri ai familiei; n'ar fi cunoscut şi n'ar fi ştiut să preţuiască slugile; şi exista chiar temerea că el ar fi putut să introducă modificări prea mari în domeniul familiar.

Champagne, Lorraine, Alsace erau provinciile în cari dreptul de primogenitură era stabilit cu mai puţină te-

meinicie. El nu exista pentru ramurile colaterale şi nu se aplica fiicelor. Moştenirea se împărţea în mod egal între toţi copiii, în privinţa bunurilor fără însemnătate; dar şi aici dăinuieşte acelaşi simţământ: se păstrează în mâinile moştenitorului principal căminul, «casa», capul feudei cum se spunea în evul-mediu, «şeful patrimoniului» cum spune vechiul regim, pentru ca fiecare familie să aibă necontenit punctul ei de legătură, temelia, «refugiul» spuneau ţăranii cu un cuvânt caracteristic. Pierre Joseph de Colonia scrie următoarele în 1807:

«Provence, ca şi diferite alte părţi ale Franţei meridionale, erau cârmuite după legile romane... In toate provinciile supuse acestei legislaţii domnea în sânul familiilor cea mai caldă unire. Moştenitorul se socotea părintele tuturor fraţilor şi surorilor mai mici; de cele mai multe ori, el acorda fraţilor şi surorilor întreţinere şi locuinţă, în mod gratuit sau în schimbul unei sume. Cu toţii constituiau într'adevăr o familie».

Astfel, aceste obiceiuri au o temeinică îndreptăţire — ele au contribuit la fericirea şi propăşirea ţării noastre ele au fost binefăcătoare în măsura în care au fost şi practice, nu numai în textul, dar şi în spiritul lor.

In vremea noastră, toţi supuşii unui stat au interesul să-l vadă puternic, înfloritor şi unit; feudele, senioriile au fost adevărate State, ai căror supuşi aveau interesul să-şi vadă şeful puternic, bogat şi respectat; familiile erau State, ca şi domeniile vasalilor şi membrii lor aveau interesul să-şi vadă şeful într'o situaţie strălucită: această strălucire se revărsa în toate felurile asupra lor. Locuind pe domeniul familiar, fiul cel mai mare îi menţinea integritatea, îi păstra numele, onoarea, valoarea familiei şi se străduia să îndrumeze pe fraţii săi mai mici spre profesiunile cari se deschideau înaintea lor, susţinându-i

să-şi formeze o carieră în meşteşulgul armelor, în diplomaţie, adesea peste mări şi ţări, în regiunile acelea îndepărtate în cari fiii de familie bună au jucat în secolul XVII un rol atât de strălucit, atât de rodnic uneori. Să ne gândim mereu la simţămintele pe cari familia le inspira contemporanilor, cu o forţă, cu o energie pe cari noi aproape că nu le mai înţelegem şi cari îndemnau pe fiul cel mai mare să se dedice îngrijirii fraţilor săi, nu numai dintr'o dragoste firească, dar şi în acest spirit de solidaritate, de «temeinicie» familiară despre care am vorbit. Cinstea fratelui mai mic, situaţia sa strălucită se resfrângeau deadreptul asupra fratelui mai mare, ca şi mizeria sa, necinstea sa, dacă drumul pe care s'ar fi cuvenit să fie susţinut de fratele său mai mare s'ar fi sfârşit printr'un rezultat supărător.

Trebuie să arătăm însă că, dacă cei mai mulţi dintre susţinătorii de familie îşi înţelegeau datoria, împlinindu-şi-o faţă de părinţii şi fraţii lor, se întâmpla totuşi ca unii să şi-o nesocotească. „Fiul cel mai mare, scrie d'Argentré în lucrarea sa *„Avis sur le partage des nobles"*, devine aspru şi ursuz şi nu ţine seama de dorinţele nimănui. Nu săvârşeşte nici o faptă, cu ajutorul căreia să câştige dragostea tatălui său ori să arate că-şi preţuieşte rolul de conducător; ascultă nepăsător pe acela (fratele său mai mic) care cerşeşte la poarta sa». In secolul XVIII, simţămintele cari legau între ei pe membrii unei familii îşi pierd tăria; încetul cu încetul, ele se schimbă. Iată şi pe fiul cel mai mare, în loc să păstreze cu demnitate, şi adesea cu muncă sârguincioasă, locuinţa strămoşească, palatul cum spuneau burghezii, «refugiul» ţăranilor, în loc să-l păstreze şi să asigure rodnicia bunurilor cari constituiau valoarea lui, în loc să-şi îndeplinească îndatoririle faţă de întreaga familie al cărei

conducător este, — iată-l folosindu-se de situația sa privilegiată spre a pătrunde în lumea onorurilor și plăcerilor, spre a frecventa Curtea, spre a petrece, în timp ce frații săi, lăsați pe seama slabelor lor resurse, nu-și mai pot croi, din lipsă de mijloace, un drum demn de numele lor. Ceeace era un bun prețios devine un abuz crud; din motivele indicate, însă, faptele acestea au rămas excepționale, în timp ce simțămintele pe cari se întemeia vechiul regim au dăinuit în integritatea lor.

Să ținem încăodată seama că observațiunile de mai sus se aplică pe deplin tuturor claselor societății.

In provinciile în cari se aplica dreptul scris, moștenirea se acorda în părți egale tuturor copiilor. Mai toate aceste ținuturi erau situate în sudul Franței. Separațiunea dintre cele două regiuni era statornicită cu aproximație la frontiera meridională a următoarelor provincii: Saintogne, Angoumois, Marche, Auvergne, Bourbonnais, Bourgogne; dreptul întemeiat pe uz se aplica deasupra acestei linii, iar dreptul scris în Sud; și în Alsace se aplica dreptul scris. Dar am văzut că în provinciile supuse dreptului scris libertatea de a lăsa moștenire era recunoscută într'un mod aproape nelimitat șefului familiei și, în practică, voința părintească stabilea părțile după moravurile și ideile epocii. In unele orașe, Arles, Toulouse, Montpellier, în orașele din Provence, se socotea că fetele cărora li s'a dat zestre și-au primit partea de moștenire. Și lucrurile se petreceau la fel în clasele de jos, ca și în rândurile nobilimii. Și apoi existau substituirile.

Moravurile vechiului regim erau atât de puternice în sensul acesta, interesul pe care-l vădeau contemporanii era atât de mare, încât în regiunile acestea supuse dreptului scris, nu rareori se întâmpla ca, după moartea

unui părinte care nu lăsa testament, fraţii mai mici să cedeze de bunăvoie fratelui mai vârstnic partea pe care ar fi putut să i-o acorde tatăl lor, ca să-i dea astfel putinţa să-şi îndeplinească misiunea de «susţinător al familiei».

Ar exista numeroase exemple, cu ajutorul cărora să se arate înflorirea şi progresele pe cari aceste practici le-au putut chezăşui familiilor care au vădit chibzuinţa necesară. Iată unul dintr'o sută. Il găsim în *Memoriile* marchizului d'Argenson. Bunicul său avusese şapte sau opt copii, dintre cari cinci rămăseseră în viaţă; două fete, dintre cari una a intrat în mânăstirea Carmel, iar cealaltă s'a măritat cu o zestre mică, «dar domnul de Valori d'Etilly s'a simţit onorat s'o ia în căsătorie»; dintre cei trei fii, unul a devenit cavaler de Malta şi a rămas celibatar, pe baza jurământului; altul a intrat în rândurile preoţiei, — iar fratele său, care va fi «susţinătorul familiei», îi va ajuta să ajungă arhiepiscop de Bordeaux; însfârşit, iată pe «şeful familiei», Marc-René d'Argenson». S'au văzut sacrificiile făcute cu scopul de a i se da putinţa să ocupe în lume locul pe care-l dorise. Unul din unchii săi, abatele d'Argenson, îi lasă moştenire averea sa; un alt unchiu, care fusese fiul cel mai tânăr al familiei sale şi ajunsese guvernator al Canadei, îi cedează o parte din averea sa. «In felul acesta, scrie marchizul d'Argenson, tatăl meu se căsători, îşi întemeie un cămin şi începu o carieră strălucită. Iată-l locotenent de poliţie, ministru de justiţie. preşedintele consiliului finanţelor, ministru de Stat, membru al Academiei franceze. Cei doi fii ai săi vor fi unul ministru de războiu, celălalt ministru al afacerilor streine. Aceste fapte se cuvin să fie reţinute: când o familie va fi săvârşit aceste sacrificii, ea va fi dovedit spiritul de soli-

daritate cu ajutorul căruia unul dintr'ai ei a putut ajunge la o situaţie strălucită; deaceea, nu ne vom mira prea mult, văzând că şeful familiei profită de situaţia sa, spre a-şi împărţi favorurile familiei părinţilor, adică favorurile Statului, de cari el are dreptul să dispună.

Se va obiecta că valoarea d'Argenson-ilor a determinat avântul familiei lor; desigur, ea n'a fost streină de acest avânt; dar, aşa cum notează în epoca aceasta Duclos, secretar permanent al Academiei franceze, atunci când familia se bucura de o anumită vază, valoarea personală avea o însemnătate secundară. Revenim mereu asupra faptului esenţial: societatea vechiului regim se întemeia pe familii mult mai mult decât pe indivizi.

„Casele de Sat"

Pentru menţinerea patrimoniului familiar, «refugiului» care oferea adăpost şi sprijin, vechiul regim făurise obiceiuri deosebite, în afară de avantagiile acordate celui mai vârstnic dintre fii şi de privilegiile testamentare lăsate de şeful familiei.

Aristocraţia avea obiceiuri comune, cari strângeau laolaltă ramurile unei familii, menţinând în mănunchiu averile lor. Locuinţa seniorială Chateau-Letard, unde locuieşte Noel du Fail, este un adevărat stup sub conducerea celui mai mare dintre fii.

Fraţii şi surorile trăiesc sub acelaş acoperiş şi gospodăriile lor sunt unite. In clipa când urma să se împartă moştenirea părintească, imobilele şi dependinţele au fost lăsate în indiviziune; numai veniturile domeniului au fost împărţite între cei îndreptăţiţi.

Spre sfârşitul secolului XVIII, contele de Montlosier iese din această indiviziune, căsătorindu-se: „Urma să locuiesc în casa mea şi să am servitorii mei. Ceeace-mi aparţinea se afla până atunci cuprins prin indiviziune cu fraţii mei în marile corpuri ale domeniului, cari trebuiau să fie exploatate în comun, pentru a nu se pricinui nimănui vreo pagubă".

Aceste practici erau preţuite în rândurile clasei rurale cu mult mai multă vigoare decât în cele ale aristocraţiei. Intovărăşirea unui mare număr de rude pentru exploatarea în comun a patrimoniului se numea *frerage* sau *fraresche;* membrii tovărăşiei erau numiţi *frarescheux. Frarescheux* sunt aceia cari posedă averi în comun, comoştenitorii cari stăpânesc patrimoniul laolaltă.

Aceste tovărăşii au jucat un rol însemnat în viaţa rurală de altădată şi ne-au lăsat multe imagini fermecătoare. Montlosier ne-a condus în Auvergne, într'un castel ţărănesc; intendentul Chazerat ne va da putinţa să pătrundem într'o familie de ţărani. Suntem pe la sfârşitul vechiului regim. Nu departe de pământurile sale, în împrejurimile localităţii Thiers. Chazerat vizita familia Guittard-ilor, alcătuită din patru gospodării cari numărau în total nouăsprezece persoane. Clădirile se înălţau pe un platou îngust al munţilor scunzi din Thièrs, deasupra unei văgăuni în care pădurile bătrâne alternau cu livezile verzi. In ferma lor mare, Guittardii organizaseră o serbare în onoarea intendentului lor. Chazerat acceptă invitaţia: el veni la serbare împreună cu soţia sa şi câţiva prieteni. Sub un şopron încăpător, pământul era presărat cu iarbă şi flori, iar pereţii erau acoperiţi cu verdeaţă. După un ospăţ câmpenesc, s'a dansat până noaptea târziu. In ochii tuturor strălucea voioşia. După puţin timp, intendentul a organizat la rându-i o serbare

măreață în onoarea familiei Guittard. După cererea intendentului, șeful familiei a primit o distincțiune din partea guvernului: o centură de fruntaș al Auvergne-ului. Centura era din catifea albastră, brodată cu roșu, iar pe partea din față avea o placă de argint cu stema Franței, pe care se gravaseră patru versuri cari celebrau într'un stil naiv «virtuțile» Guittard-ilor.

Obștiile *tacite* (adică cele statornicite prin înțelegere tacită, fără contract sau act public) erau asociațiuni de familii țărănești sub conducerea unui șef ales; acest șef comandă celorlalți, se așează cel dintâiu la masă, se duce la bâlciuri și piețe, este singurul îndreptățit să impună biruri. Bunurile mobiliare și imobiliare ale obștei sunt trecute pe numele său și tot el este cel care conduce turmele de vite. Acțiunile lui angajează pe cele ale întregii obștii, grupare de mai multe familii care se trag din aceeaș obârșie. Obștiile tacite se numeau și „obștii întemeiate pe obiceiuri" sau «obștii pe baze de înțelegere» sau „case de sat". Șeful lor se numea «stăpânul», iar membrii, se numeau „*les parsonters*". Coquille se ocupă pe larg de ei în ale sale „*Coutumes de Normandie*": „Șeful obștei este numit în mod obișnuit „stăpânul", și în provincia aceasta exista în toate familiile satului câte un astfel de șef; obiceiul acesta se practică foarte puțin în familiile de la oraș. In Auvergne, *le monistre* (stăpânul) era singurul care avea dreptul să poarte ghete; membrii obștei purtau galenți, iar copii mergeau desculți. In afară de aceasta, stăpânul avea un ceas de argint și purta în jurul mijlocului o cingătoare de lână roșie și verde.

Stăpânul avea o autoritate suverană asupra alor săi; dar în chestiunile importante, de pildă angajarea unui proces, dobândirea unor bunuri, el se înconjura de un

consiliu de *parsoniers*. El era ales din sânul familiei principale şi aproape totdeauna pe temeiul dreptului de primogenitură. Totuş, aceasta nu era decât o numire tradițională, care nu putea să nu fie confirmată de adunare. Este foarte interesant să se noteze că încă în secolul XVIII, în aceste case de sat constituirea şi modul de succesiune erau cele cari caracterizau domnia suverană în epoca în cari se înjghebaseră aceste obştii.

In familia Pinon din Auvergne, alegerea se făcea sub un stejar înalt, de mai multe ori secular, în mijlocul unei livezi întinse, pe care un şir de stupi de albine o despărțea de drumul de exploatare, dincolo de care se înălțau atelierele profesionale. — De acolo se zăresc la Răsărit munții Forez; la Miază-zi, localitatea Limagne, ale cărei câmpii şi livezi se amestecă pretutindeni cu viile; la Miază-noapte vârfurile rotunjite ale masivului Auvergne; la Apus în formă de amfiteatru, pădurea Saint Remi. Alegerea se făcea într'o atmosferă solemnă, fără sgomot, după ce membrii obştiei se consultau asupra persoanei viitorului şef. Indată ce noul ales primea să exercite funcțiunile ce i se încredințau, i se dădea un act care purta semnăturile principalilor membri ai obştei; actul acesta cuprindea clauzele conducerii şi mărturia de supunere a membrilor obştei. Noul stăpân făgăduia că-şi va îndeplini îndatoririle cu fidelitate, povestea apoi ceeace ştia despre istoria marei familii şi vorbea despre modificările pe cari socotea că este necesar să le aducă în viața şi munca fiecăruia. Ziua se sfârşea printr'o serbare familiară.

Lângă stăpân, stăpâna; ea nu este însă soția stăpânului; şi ea trebuie să fie aleasă. Ea conduce pe femeile obştei; atribuțiunile ei cuprind curtea găinilor, bucătăria, spălătoria, torsul şi țesutul, îngrijirea rufăriei şi îmbră-

căminței; deasemeni, are grijă de copiii cari se duc la câmp.

Aceste obștii de familii, cari se conduceau astfel sub o cârmuire unică, strângându-și bunurile într'un singur mănunchiu, ajungeau cu timpul să nu mai alcătuiască decât o singură „casă"; ele purtau acelaș nume, cel al familiei principale, care era pluralizat: se spunea Jaulții, Pinonii, Panneii, Pelignatii, pentru a pomeni numele câtorva obștii celebre.

„Casele de sat" aveau obiceiuri deosebite, cari îngăduiau să se păstreze unitatea, întrucât patrimoniile mai multor familii erau grupate în acelaşi mănunchiu. In general, fetele se măritau cu tineri aleşi din sânul obştei şi primeau o zestre de câteva sute de franci, în schimbul căreia renunțau la partea lor de moştenire. Si celibatarii renunțau la partea lor de moştenire, în schimbul câtorva sute de franci; de altminteri, cei mai mulți dintre ei trăiau modest în rândurile obştei, fără să ceară altceva decât întreținerea.

Aceste obştii îşi grupau avutul sub conducerea stăpânului. Au existat obştii, de pildă aceea a Mesle-ilor din l'Allier (parohia Saint-Ennemond), numărând până la treizeci şi două de gospodării. Ele aveau o locuință mare: «casa», în care fiecare gospodărie avea o odaie care dădea în curte; uneori, odăile erau reunite prin coridoare mari. Michelet numeşte obştiile tacite „mânăstiri de plugari căsătoriți". Mobilierul era alcătuit din scaune de paie; paturile, lăzile, dulapurile erau făcute din lemn de brad. Numai stăpânul avea un dulap de stejar şi nuc. Deseori se întâmpla ca fiecare gospodărie să aibă locuința ei particulară, dar totdeauna gospodăriile se reuneau într'o casă comună, în care se afla o sobă mare, căminul, sala mare şi încălzită.

Sala aceasta mare era caracterizată printr'un cămin uriaş, construit în mijlocul ei, dedesubtul unei vetre conice şi înalte. De jur împrejurul ei se puteau aşeza în voie treizeci sau patruzeci de persoane, în preajma focului măreţ, un foc de grozame, ale cărui flacări se înălţau până în tavan. Copiii pe bănci joase şi bătrânii în fotolii din lemn necioplit şedeau în primele rânduri.

Bucatele se găteau laolaltă în încăperea aceasta; membrii obştei îşi luau prânzurile în jurul unei uriaşe mese patriarhale. In secolul XVIII, când a fost desfiinţată obştea Pinonilor, masa lor a fost vândută şi s'au făcut din ea două uşi. Bărbaţii mâncau cei dintâi, aşezaţi în jurul mesei şi serviţi de femei; acestea mâncau după ei, dar stând în picioare. In fundul sălii era o firidă cu chipul sfintei Fecioare şi un crucifix.

Uneori, sala cea mare era odaia stăpânului, care dormea în ea, ca şi copiii mici.

In încăpere se aflau într'adevăr paturi, acoperite de perdele de mătase galbenă, înşiruite la perete, cap la cap; ea cuprindea dulapuri aşezate unul lângă altul, ca şi paturile; întreaga obşte avea o asemenea încăpere, şi fiecare din ramurile, adică fiecare din diferitele familii cari alcătuiau obştea avea şi ea câte o încăpere de felul acesta. Erau apoi un dulap pentru vase, un ceas mare, o copaie, un jghiab în care se sfărâmau cartofii. Insfârşit, de tavanul scund, înegrit de fum, cu grinzi ieşite în afară, atârnau în ciorchini pitoreşti flori de teiu şi de soc, diferite grâne, legături de fructe, după cum în sala centrală atârnau şunci înegrite şi bucăţi de carne sărată.

In serile de iarnă, bătrânii povesteau fapte referitoare la istoria familiei, faptele strălucite ale stăpânului, al cărui glas era singur în stare să potolească furia câinilor; povestirile lor însufleţite înfăţişau legendele provin-

ciei; cei din jurul lor se înfiorau ascultând amănuntele crimelor faimoase. La ora nouă, la un semn al stăpânului, tăceau cu toții: «Copii, rugăciunea...», și toți cei de față, în genunchi, alături de cerșetorii vagabonzi adunați în timpul zilei și cari se așezaseră la masa comună și mâncaseră împreună cu familia, rosteau într'un singur glas rugăciunea de seară. Fetele se duceau să se culce într'o parte, băieții într'alta, în dormitoarele lor, în paturile lor acoperite cu mătase galbenă.

Unele din aceste familii țărănești își înjghebaseră pe domeniul lor un spital, *„une ladrerie“* cum se spunea, în care bolnavii și răniții, chiar dacă nu aparțineau obștei, erau îngrijiți și hrăniți. Pentru săracii cari se aflau în trecere și pentru drumeți era rezervată o odaie specială; în timpul iernii ei erau găzduiți în brutărie, unde căldura era „foarte plăcută“.

Un contemporan ne vorbește despre obștea Jaulților din Nivernais, ieșind dela slujba religioasă sub conducerea șefului. Membrii obștei se înapoiază la marea fermă patriarhală care, în timpul slujbei, fusese păzită numai de o femeie bătrână. Și iată în Auvergne familia Pinon, ieșind deasemeni dela biserică, într'o Duminică de Paști. Familia pășește în urma unuia din membrii ei, care poartă steagul. Bărbații sunt îmbrăcați în haine din pos tav alb și poartă pălării mari de paie, pe cari soțiile lor le-au împletit și împodobit cu merișor din Auvergne.

Unele din aceste obștii au dat numele lor satului în care locuiau și pe care-l formaseră. Câte localități sunt în Franța, care poartă și azi nume pluralizate de familii. *Les Pinons, les Dameriots, les Ferriers!...* Putem fi siguri că ele își datoresc originea familiilor țărănești, fiindcă cele mai multe dintre ele datau din epoci îndepărtate, și uneori chiar dela începutul evului mediu, din secolul

IX, şi chiar din secolul VIII ca familia Pinon. Care familie ducală, Montmorency sau La Rochefoucauld, Saint Simon sau Choiseul, ar fi putut să rivalizeze în nobleţea antichităţii cu Pinonii din Auvergne, care dăinuiau în realitate din timpurile carolingiene, adică din epoca-însăşi în care se formase Franţa feudală?

Toate lucrurile de cari se slujeau locuitorii unei case erau făcute de ei; femeile torceau lâna şi ţeseau stofe; pielea animalelor doborîte era tăbăcită. Mobilele, rufăria, hainele, galenţii, încălţămintea, uneltele de muncă,—toate erau făcute de membrii obştei. Ca să-şi construiască locuinţele, ei nu trebuiau să recurgă la mâna de lucru din afară. Ei se hrăneau cu produsele ogoarelor lor. Nu foloseau nici un servitor strein. Nu cumpărau decât ferul şi sarea. De altminteri, rareori se afla în obştiile acestea fericite şi prospere un singur om care ştia să citească şi să scrie.

In Auvergne, în Nivernais, în Morvaux, în Bourbonnais obştiile săteşti erau foarte numeroase. In jurul localităţii Saint Leon (Allier) era câte una la fiecare kilometru pătrat. Obştea care ajungea într'o stare înfloritoare dădea naştere, la o depărtare mai mare sau mai mică unei alte obştii ieşită din sânul ei, cari la rându-i putea şi ea să dea naştere altora.

Datorită strădaniilor lor şi bunei înţelegeri care domnea în rândurile lor, unele din aceste neamuri ţărăneşti izbuteau să dobândească o avere importantă. Existau unele care posedau până la şapte domenii. Fiecare din obştiile atât de numeroase care existau în departamentul l'Allier lucrau cu câte opt boi.

Averea Pinonilor a fost evaluată în ajunul Revoluţiei la 600.000 lb., adică vreo şase milioane de astăzi. Neamul acesta număra patruzeci de membri.

Unele din aceste familii țărănești, ca aceea a Pinoninilor, aveau un trecut istoric, legende strămoșești cari erau transmise cu grijă din generație în generație: pe pereți atârnau trofee de războiu. In anul 1740, Pelignatii răscoală regiunea Jura, în care locuiesc, împotriva suveranului lor, prințul episcop de Bâle. Ei se adresează Statelor din Berna, propunându-le o alianță împotriva episcopului care cere sprijin regelui Franței. Este o familie de țărani, ale cărei atitudini se aseamănă cu acelea ale unei mari familii senioriale. Pelignații au căzut în timpul luptelor și stăpânul a fost executat la Porentruy. Astfel ni se prezintă, la mijlocul secolului XVIII, imaginea vie—fără armătura de fer și de piatră, fiindcă starea socială s'a modificat—a baroniilor feudale din timpul lui Ludovic VI.

Am arătat într'altă parte că deseori se încheiau căsătorii prin unirea tinerilor aparținând unor familii din aceiași obște. Deasemeni, că dacă un tânăr se căsătorea în afara obștei, stăpânul ținea ca ea să aparțină unei obștii apropiate. In privința aceasta țăranii vădesc o neînduplecată severitate, mai mare chiar decât aceea a familiilor aristocratice. Cel care urmează să intre în rândurile „societății“ este examinat cu atenție. I se cere să fie sănătos, să știe să muncească, și membrii obștei țin mult la vechimea familiei, — ca și gentilomii. Ea constituia pentru ei chezășia unor tradiții sănătoase, respectate cu dârzenie. Ah! domnilor duci de Montmorency, de Rochefoucauld, de Saint Simon, de Choiseul, de Croy și alții, care dintre dv. ar fi fost socotit demn, prin vechimea neamului său, să intre în familia Pinon, care data într'adevăr de pe vremea lui Charlemagne?

Așa dar, țăranii vădeau o neobosită băgare de seamă în privința căsătoriilor ce se proectau. Stăpânul desemna

tânărului candidat la însurătoare pe fata, aleasă din sânul obştei, pe care urma s'o ia de soţie, — la fel cu consilierul Parlamentului din Dijon, pe care l-am văzut impunând fiului său să se însoare cu fata pe care i-o alesese. In caz de refuz, obştea se aduna în livada unde se săvârşise alegerea magistrală, sub ulmul bătrân ori sub stejarul uriaş. În mod solemn, tânărul rebel era somat să se supună dorinţei rudelor sale. Dacă stăruia în împotrivirea sa, stăpânul îi amintea originea, importanţa familiei sale:

«Este vreme îndelungată, sunt mai bine de o mie de ani, de când un om, părintele unei familii numeroase, a sfătuit pe fiii săi să nu se despartă, pentru ca nici bunurile lor să nu se despartă; le-a spus că vor fi mai puternici, mai voinici, dacă, în loc să ia unul un fir de iarbă, şi celălalt o legătură de vreascuri, vor mânca laolaltă şi tot laolaltă îşi vor arde vreascurile. De atunci, copiii copiilor şi-au alăturat braţele pentru a se apăra şi pentru a munci împreună, adunându-şi snopii în acelaş hambar, aşezându-şi lemnele în acelaş şopron...».

Se evocau amintiri cari, urmate de cuvinte strălucitoare, izbuteau uneori să-şi exercite înrâurirea asupra tânărului *parsonnier*. Iar dacă şi acum el rămânea la hotărârea sa, stăpânul rupea o bucată de pâine, îi dădea o legătură în care erau strânse hainele cele mai bune, o pungă în care se afla suma ce ar fi primit în cazul când s'ar fi stabilit în afara obştei şi o bâtă noduroasă, ruptă de curând din pădurea vecină, şi-l conducea până la poarta ogradei. Tânărul devenea un exilat.

Am asemuit aceste vechi familii ţărăneşti cu familiile aristocratice. Asemuirea poate fi dusă şi mai departe. Intre aceste obştii exista o erarhie, ca şi în rândurile nobilimii. Astfel exista o diferenţă de rang şi de situaţie

între obştea Jaulţilor şi aceea a Panneilor, aceasta din urmă reprezentând o familie de rangul al doilea. «Stăpânul» Jaulţilor era un mare personagiu în ţinut; dar Panneii, la rându-le, erau situaţi din punct de vedere social mult deasupra familiilor simple de ţărani, cari nu se foloseau de mai mulţi boi la cultivarea ogoarelor şi ai căror copii munceau în slujba streinilor. Adăogaţi la acestea faptul că unele din aceste obştii îşi întrebuinţau economiile spre a dobândi alte domenii, unde stabileau arendaşi plugari plătiţi, colonişti asupra cărora ele exercitau drepturi cari nu se deosebeau de loc de drepturile senioriale.

Raritatea şi starea rea a drumurilor contribuiau şi ele, împreună cu spiritul de tradiţie, la menţinerea datinilor strămoşeşti în aceste familii ţărăneşti. Odată cu secolul XVIII, drumurile se înmulţesc prin stăruinţa intendenţilor. Până atunci, exploatările rurale nu puteau să comunice între ele decât prin simple poteci. Nu existau poduri. Râurile erau trecute prin vad sau pe scânduri.

Este demn de reţinut că, dela domnia lui Ludovic XVI, odată cu ideile noui cari se răspândesc şi cari sunt ideile Revoluţiei, obştiile tacite—atât de mult preţuite de scriitorii generaţiei precedente, Voltaire, Retif, redactorii Enciclopediei — îşi pierd din favoarea de care se bucurau. Adunarea provincială din Berri preconizează în 1783 distrugerea obştiilor tacite «păgubitoare agriculturii».

Cu toate acestea, forţa lor socială a fost atât de mare, încât unele dintre ele au străbătut Revoluţia şi, în opoziţie cu legile noui împotriva cărora trebuiau să lupte, au izbutit să dăinuiască până la miijlocul şi chiar până la sfârşitul secolului XIX. In anul 1858, obştea Ferrierilor nu numai că exista încă la Escuatoux (Pui-de-dôme); dar în acelaş an se celebra căsătoria a

cinci tineri, numiţi cu toţii Ferrier-Ferrier, cu cinci fete, numite cu toate Ferrier-Ferrier, şi se încheia un contract care stabilea primirea lor în obşte. Această familie ţărănească exista încă în 1898; poate că dăinuieşte şi astăzi. In anul 1898 obştea număra douăzecişitrei de membri; stăpânul, ales în 1897, avea treizecişicinci de ani. I se încredinţase administrarea averilor şi autoritatea asupra tuturor membrilor obştei, oricare le-ar fi fost vârsta. Minunată pildă a puterii sociale a instituţiunilor vechii Franţe! Ce bine ar fi, dacă şi ale noastre ar avea o asemenea soartă! Am crezut că trebuie să vorbim în amănunţime despre obştiile satului. Nimic nu poate să înlesnească mai bine înţelegerea vechiului regim. Exemplu viu de energie familiară, care a scos Franţa din înfricoşătoarea anarhie a secolului IX şi care a fost şi până în 1879, izvorul instituţiunilor sale.

VI

„Trăinicia" familiară

Ca şi patrimoniul ei, familia alcătuia un bloc de care se ţineau strânse diferite părţi. «Nu sunt decât o bucată din familie», scria judecătorul lui Mirabeau fratelui său mai mare, marchizul. Onoarea uneia dintre rude se revărsa asupra tuturor, ca şi greşelile pe cari le-a putut săvârşi, ruşinea care a putut să-l năpăstuiască. Originea acestor simţăminte ca şi înjghebarea familiei însăş, data de la începutul evului-mediu. Când, sub ameninţarea nenumăratelor oştiri sarrasine, Olivier din Roncevaux cere lui Roland să sune goarna, ca să cheme într'ajutor pe

Charlemagne și grosul armatei franceze, Roland refuză de teamă că rudele sale vor fi dezonorate: «Lui Dumnezeu nu-i place

«Ca rudele mele să fie defăimate pentru mine!...».

Stăpânit de acelaș gând, poetul care a compus „*Miserere*“ al schimnicului dela Molliens-Vidame exclamă în secolul XIII:

«Greșeala altuia ne va zdrobi!».

Oamenii vechiului regim vorbesc de «familii merituoase» și de familii cari trebuie să fie pedepsite, ca și de indivizii cari merită să fie răsplătiți sau pedepsiți. Abatele de La Feuille scrie subdelegatului din Douai, cu privire la un tânăr care-i era rudă și care-i pricinuia nemulțumiri: «Ar fi foarte dureros dacă, pentru un ins a cărui utilitate este foarte nesigură, ne-am expune să vedem nimicindu-se atâția oameni de bine, cari lucrează cu atâta curaj[1])». O pariziană de condiție modestă atrage atenția unchiului ei numit Randon asupra purtării unei verișoare: „o ticăloasă care necinstește familia noastră; un membru putred, pentru care s'a făcut tot ce a fost cu putință ca să devină sănătos și bun[2])“. Un ofițer al regimentului din Beauvaisis roagă pe locotenentul de poliție să-i acorde îngăduința de a retrage din azilul din Bicêtre pe una din rudele sale, care este reținută acolo, ca s'o angajeze în regimentul său, unde o va putea supraveghea în așa fel, încât să nu mai poată pricinui

[1]) Scrisoarea din 26 Iulie 1760 — *Archives du Pas-de-Calais* C. 709 f. 57.

[2]) Anul 1749. Biblioteca Arsenalului, *Archives de la Bastille*, 11763, dosarul Randon.

neajunsuri familiei[1]). In măsura în care faptele rele ale unui individ pătau onoarea întregii familii, în aceeaşi măsură valoarea sa, renumele frumos pe care-l dobândea în orice domeniu, se resfrângeau asupra întregului „neam». In romanul său cu caracter istoric atât de interesant „*Le bon Plaisir*", Henri de Regnier înfăţişează schiţa următoare, ironică dar scrisă pe tonul cel mai îndreptăţit: „Domnului de Collarcaux nu-i plăceau deloc subiectele acestea (poveştile militare), întrucât nu fusese niciodată în rândurile oştirii, din pricina, după cum susţinea el, unei respiraţii greoaie, care nu-l împiedica totuş să vorbească. Celor cari păreau miraţi de inactivitatea sa, le lăuda serviciile îndeplinite în rândurile armatei de unchiul său, domnul de Chamissy. A fi nepotul unui ofiţer atât de bun nu prea era o bravură, dar acum, când unchiul acesta murise la Dortmude, nepotul avea totuş mijlocul să închidă gura celor cari îl supărau"

Onoarea, ca şi averea şi integritatea patrimoniului aparţin întregii familii în devălmăşie, şi fiecare dintre membri trebuie să contribue la menţinerea şi apărarea lor, fiindcă fiecare este interesat în existenţa lor. La 24 Aprilie 1617, când Concini, mareşal d'Ancre, a fost asasinat după îndemnul regelui pe podul Louvre-ului, toţi membrii familiei au fost pedepsiţi; abatele de Marmoutier, arhiepiscopul de Tours, cumnatul său, a trebuit să-şi dea demisia din funcţiunile pe cari le ocupa şi să părăsească regatul. Când ministrul Fouquet a fost arestat, rudele sale au fost exilate.

In timpul regenţei, Bernard Girardin a fost compromis în oarecari chestiuni financiare; fiul său, Girardin de Vaŭvray, raportor al Consiliului de Stat, primeşte

---

[1]) Scrisoarea din 15 Martie 1745, *ibid*—,11544, f. 482-83.

ordinul de a renunța la funcțiunea sa. După moartea lui Ludovic XV, contesa Du Barry a fost închisă în mânăstirea din Pont-au-Dames, iar toți cei cari purtau numele ei au fost isgoniți dela Curte. Când mareșalul de Luxembourg sau cardinalul Louis de Rohan sunt implicați în afaceri judiciare, au fost văzute rudele lor, cari purtau cele mai mari nume ale Franței, Condéii, Montmorencyii, înșiruindu-se fie la poarta Bastiliei, fie la intrarea Parlamentului, ca să mărturisească solidaritatea familiei. „Domnilor, spunea contesa de Marsan judecătorilor cari treceau pe dinaintea lor, ne veți judeca pe toți".

De aici a ieșit și legea aceea de confiscare, care n'a fost înțeleasă. Dacă șeful unei familii suferea o pedeapsă corporală, se pronunța confiscarea averilor sale, dar nu numai a avutului său personal, ci și a patrimonului familiei sale; familia era aceea care suferea pedeapsa. In opera sa de reacțiune împotriva vechiului regim, în 1771, cancelarul Maupeou va voi să suprime „această lege odioasă care din vina unui singur om făcea păcatul unei famili întregi".

Și așa se petreceau lucrurile de sus în jos, pe toată scara socială. După uciderea lui Henri IV, toate rudele lui Ravaillac au fost amenințate că vor fi omorîte. Familia de Cartouche află fără să vrea că justiția nu este blândă cu rudele ucigașilor, oricât de nevinovate ar fi ele. După executarea lui Mandrin, cel mai tânăr dintre frații săi, în vârstă de patrusprezece ani, a fost arestat și transportat la închisoarea din Grenoble, unde va fi deținut doi ani, adică până la vârsta când se va putea angaja să servească în armata din colonii pe tot timpul vieții sale [1]).

[1]) Scrisoarea intendentului du Dauphine, 8 Decembrie 1756. *Archives de l'Isere.*

Din pricina atentatului lui Damiens, tatăl său este condamnat să părăsească regatul prin decretul din 27 Martie 1757. «Răzbunarea urmăreşte întreaga sa familie: tată, copii, soţie, rude, rudele rudelor [1]».

Şi pe temeiul unei consecinţe logice, norocul unuia din membrii unei familii, şi cu deosebire al şefului ei, se va resfrânge asupra tuturor. M-me de Maintenon, devenită atotputernică, va manifesta o extremă rezervă şi discreţie; ea nu va solicita la Curte nici o favoare pentru ai ei, sau cel puţin într'o măsură din cele mai modeste. Astăzi, noi am socoti că o asemenea faptă este meritoasă, dar contemporanii o dezaprobau.

Familia contribuise la înălţarea unuia dintr'ai ei. Situaţia morală şi materială a unei familii se crease în mod progresiv din generaţie în generaţie, prin virtuţi, prin strădanii, prin sacrificii comune; se părea că e drept, aşa dar, ca gloria dobândită de cel ridicat din rândurile ei să se resfrângă asupra întregii famili.

Faptele acestea au avut urmări mari; ele au atras după sine moravurile şi instituţiunile cele mai vrednice de luat în seamă ale vechiului regim, începând cu dreptul de primogenitură şi sfârşind cu „scrisorile pecetluite", de cari vom vorbi mai departe. Nu socotim nimerit să cercetăm aici dacă ceeace se făcea atunci era bine sau rău; era aşa, şi nu din voinţa unui om, a unui suveran, a unui despot, a unei Curţi judecătoreşti sau a unei adunări deliberative, ci prin forţa moravurilor şi datinilor, prin imboldul social fără dezacord, al unui întreg popor.

Ţinând seamă de avantagiile cari, din multe puncte

---

[1]) Biblioteca Arsenalului, *Archives de la Bastille*, dosarul Gautier 11998, f. 7.

de vedere, oferă progresului și propășirii unei societăți dreptul de primogenitură și libertatea testamentară, numeroși sociologi și mințile cele mai luminate, dela Balzac și până la Le Play, au dorit renașterea acestor vechi obiceiuri; dar ar fi putut ei oare să determine și renașterea simțămintelor de solidaritate familiară pe cari le înfățișăm aici? Una este consecința — și condiția — celeilalte; fiecare din ele constituie pentru cealaltă rațiunea de a fi și justificarea. Șeful familiei era pătruns de simțământul că este deadreptul răspunzător nu numai pentru propria sa soartă, ci și pentru soarta tuturor alor săi. Domnul Dupuy constată în cadrul interesantelor sale studii asupra societății bretone a vechiului regim:

«Dacă un individ ajunge în mizerie, nu sunt rare cazurile când toți cei cari poartă numele său se asociază pentru a-l ajuta. Acelaș fapt se produce în orice clipă și în toate clasele societății»: solidaritate strânsă, simțământ gelos al onoarei comune...

Onoarea, temelia monarhiilor

Și iată-ne ajunși la unul din faptele cele mai importante dintre cele cari domină viața socială a vechiului regim: simțământul onoarei:

„Onoarea, spune Balzac, în al său *„Cabinet des Antiques“*, era sădită în inimi ca un far; ea lumina cele mai neînsemnate acțiuni, însuflețea cele mai neînsemnate gânduri“.

„A mânji onoarea familiei pe lumea aceasta, a fi blestemat pe lumea cealaltă, iată singurele pericole pe cari le cunoaște gentilomul francez, singurele lucruri de cari se

va feri". (Vicontele d'Avenel). Şi nu numai gentilomul, dar şi francezul din toate clasele şi până spre sfârşitul vechiului regim.

„In familia noastră, toţi au inimă bună şi-şi iartă orice, afară de dezonoare. Slavă Domnului, nu avem asemenea cazuri. Adio, Pierrot. Sărut pe micile *îndărătnice*; trebuie să fim aşa, de dragul onoarei".

Este scrisoarea unui modest avocat de Noyers, din Bourgogne, trimisă vărului său Pierre Retif, plugar la Nitry [1]).

Retif de la Bretonne, a cărui operă are o valoare de neasemuit pentru studiul celor mai modeste clase ale societăţii din secolul XVIII, descrie viaţa uneia din rudele sale, ţăran de obârşie ca şi el, şi care, venit la Paris, a avut parte de tovarăşi răi şi a nimerit pe căi greşite; este *ţăranul pervertit*. Vestea ajunge în Bourgogne, în modestul cătun unde locuieşte familia sa. Desnădejdea acestor oameni de ispravă oferă un spectacol sfâşietor. In cătun, fratele devine un paria. „Copiii nu vor să se mai joace cu ai mei, scrie el; vecinii noştri se feresc de soţia mea, bărbaţii nu mă mai opresc când mă înapoiez de la Biserică sau de la câmp. Ii salut totdeauna când îi întâlnesc, şi ei nu-mi răspund; cu toate acestea, eu îi salut şi mă ruşinez. Şi spun femeii mele acest cuvânt din Evanghelie:

— „Dacă nu salutăm decât pe aceia cari ne salută, care va mai fi meritul nostru?

„Ea îmi răspunde printr'un suspin care-mi sfâşie inima; şi în fiecare seară ne ducem împreună la mormintele tatălui meu şi mamei mele, tatălui ei şi mamei ei, şi

---

[1]) Scrisoarea din 10 Martie 1710, publicată în „Le Village" de *Retif de la Bretonne*. Colecţia memoriilor ilustrate, librăria *Fayard*.

strigăm lui Dumnezeu: îndurare, Doamne!“

Mulțumită intervenției unor protectori, condamnatul poate să părăsească închisoarea: „A fost văzut un nenorocit în împrejurimile satului. Barba-i este încâlcită, hainele-i sunt rupte; e olog și nu iese din pădure decât la căderea nopții...“

E țăranul pervertit.

A doua zi, fratele său primea această scrisoare:

„Alaltăeri am sărutat pragul porții tale; m'am prosternat în fața locuinței venerabililor noștri părinți. Te-am văzut și m'au năpădit hohote de plâns. Câinele tău s'a apropiat de mine și a voit să mă muște; dar îndată ce m'a simțit, s'a dat înapoi urlând, de parcă aşi fi fost o bestie fioroasă. Fără îndoială că și tu ți-ai închipuit că sunt o sperietoare, și deaceea ai aruncat o piatră; m'a lovit. Este prima din cele cari îmi sunt destinate... Atunci te-a chemat soția ta; ați plecat împreună, întreptându-vă spre morminte. V'am luat-o înainte. V'ați rugat amândoi și ai spus femeii tale (văzând piatra mormintelor, care era parcă udată de picături de apă):

«A căzut rouă, piatra e udă, ai putea să răcești; să mergem»!

„Roua aceea... erau lacrimile mele“.

Autoritățile publice dădeau o atențiune deosebită onoarei și integrității familiei. „O familie, stabilesc intendenții, nu poate să ia măsuri îndestulătoare pentru a preveni dezonoarea« și, în orașe, autoritățile locale, primarii, consulii, magistrații municipali vădesc aceeaș grijă. „Judecătorul care urmează să pronunțe o sentință împotriva unui criminal, arăta Sebastien Mercier, șovăie uneori când vede o familie care în curând va fi dezonorată“. Pe vremea sistemului Law, tânărul conte de Horn, în vârstă de douăzecișidoi de ani, omoară într'un cabaret

din rue de Venise pe un speculant de efecte publice, spre a-l prăda. El este condamnat să fie tras pe roată. Verii săi imploră îndurarea regentului, punându-i în vedere că dacă ruda lor va suferi acest chin înjositor, „nici o fată din familia Horn nu va putea, până într'a treia generaţie, să intre în vreo catedrală".

In rândurile păturii populare, se vădesc simţăminte şi mai vii decât în rândurile aristocraţiei. Sub avântul ideilor noui, aristocraţia devine mai îngăduitoare spre sfârşitul secolului XVIII; după mentalitatea populară, însă, ele apasă totdeauna, cu întreaga greutate a însemnătăţii lor. Mercier scrie asupra acestui subiect o pagină de un real interes:

„Opinia nutrită acum este în mod vădit nechibzuită şi nedreaptă; ea putea să fie îndreptăţită atunci când familiile erau patriarhale şi când, ca să spunem aşa, se pedepseau şefii cari nu-şi supraveghează membrii; dar astăzi?..."

Ne aflăm în jurul Revoluţiei.

Mercier continuă, arătând că un Montmorency, un Biron, un Marillac, nu se simt dezonoraţi de capetele strămoşeşti căzute sub eşafod, „în timp ce un negustor de postav, al cărui cumnat, pe care nu l-a văzut niciodată, urmează să fie spânzurat, nu va putea să dobândească micile funcţiuni distinctive ale micii sale bresle".

Astfel se lămuresc celebrele cuvinte ale lui Montesquieu: „Onoarea este temelia monarhiilor"; mai mult, se cuvine să se ia această expresie în înţelesul pe care i-l dădea autorul lui «*L'Esprit des Lois*», sensul în care o luau contemporanii, mai cuprinzător decât astăzi:

„*Onoare*, mărturie de stimă sau de supunere vădită cuiva prin cuvinte ori prin fapte; dovadă exterioară, prin care se fac cunoscute veneraţia şi respectul nutrite pen-

tru demnitatea sau pentru meritul cuiva. Simțământul de onoare se vădește lui Dumnezeu, regilor, magistraților, părinților..." (*Dicționarul* lui Trevoux).

Și luați astăzi cuvântul în sensul său complect, acela pe care i-l dau rândurile de mai sus și acela pe care i-l dăm astăzi, și pe care i-l dădea și secolul XVIII; veți vedea sentința lui Montesquieu înălțându-se în toată amploarea ei, caracterizând vechiul regim în fizionomia sa vie, în energia sa activă și în originalitatea ei fecundă.

Spre sfârșitul domniei lui Ludovic XVI, simțămintele pe cari se sprijinea vechiul regim se modifică: operă de schimbare care începuse de multă vreme, dar care este dusă totuș la capăt. Academia din Metz aplaudă cu entuziasm discursul lui Robespierre *„Impotriva prejudecății care revarsă asupra unei familii întregi rușinea unei condamnări"*. Retif de la Bretonne scrie marea sa dramă *„Les fautes sont personnelles"*. In actul al patrulea revine pe scenă un bătrân, pe care disprețul cunoscuților săi, stârnit de crima săvârșită de fiul său, l-a făcut să-și piardă mințile. El este condus de una din fiicele sale și nu mai este în stare să pronunțe decât cuvintele următoare:

— «Spune-mi, mai am onoare»?

Spiritele hotărîte susțin că societatea nu trebuie să facă nici o deosebire între familia lui de Gueselin și aceea a lui Cartouche. Insfârșit, la 25 Ianuarie 1790, Adunarea constituantă desființează „prejudecata" privitoare la familiile criminalilor.

„Prejudecată", fără îndoială: toate înțelegerile pe cari le stabilesc societățile devin prejudecăți, în ziua în care nu se mai armonizează cu moravurile.

VIII

Talente şi munci ereditare

Păstrării şi muncii ereditare a patrimoniului familiar li se alăturau păstrarea şi transmiterea meşteşugului părintesc, dela meseria de rege (este expresia lui Ludovic XIV) în familia domnitoare, până la aceea de plugar în familia celui mai modest ţăran. Dacă tatăl a exercitat profesiunea aceasta sau cealaltă, fiul o va continua: în familiile de plugari sau de meseriaşi, transmisiunea aceasta pare foarte indicată; dar ea se regăseşte în profesiunile cele mai diverse, în cele în cari ar fi mai puţin de aşteptat să fie întâlnită.

S'a făcut lui Ludovic XIV imputarea că a încredinţat lui Barbezieux ministerul războiului, după moartea lui Louvois, tatăl său. Barbezieux avea douăzecişitrei de ani: era un tânăr foarte inteligent, dar leneş şi distrat. Purtarea regelui a apărut ca o dovadă a orgoliului său, o mărturie a înfumurării sale, un abuz de putere; dar fapta sa ar fi trebuit să fie judecată cu totul dimpotrivă.

Barbezieux a dobândit succesiunea tatălui său la ministerul de războiu, fiindcă avea dreptul la această succesiune în calitate de fiu al ministrului defunct. Louvois— însuş obţinuse dreptul de a moşteni funcţia tatălui său Le Tellier, nu la vârsta de douăzecişitrei de ani, ci la vârsta de treisprezece ani, şi a fost autorizat să semneze ca secretar de Stat la 24 Februarie 1662. Obiceiul de a face din cele mai înalte demnităţi ale Statului funcţiuni familiare, ca majoritatea obiceiurilor vechiului regim, dăinuia din vremurile cele mai îndepărtate. Astfel s'au format aceste mari familii ministeriale, dintre cari cea mai cunoscută este aceea a Phelypeaux-ilor. Timp

de o sutăcincizeci de ani, Phelipeauxii ocupă aproape neîncetat unul sau mai multe ministere. «Contrasemnătura unui Phelypeaux, spune Marius Sepet, se acordă cu semnătura regală ca adjectivul cu substantivul».

Paul de Phelipeaux dobândise un secretariat de Stat puțin înaintea morții lui Henri IV. La moartea sa, în 1621, l-a urmat fiul său, în vârstă de opt ani. Și întrucât un băiețel de opt ani nu putea să conducă un minister, a fost înlocuit de unul din unchii săi; dar acesta a fost un tutore necredincios, care și-a însușit avutul orfanului.

Phelypeauxii s'au împărțit în două ramuri: Phelypeauxii de Pontchartrain, ramura vârstnică, și Phelipeauxii de la Vrillière, ramura mai tânără. Cei din ramura de la Vrillière sfârșiră prin a înlocui pe verii lor: în *Memoriile* sale, marchizul d'Argenson vorbește despre lucrul acesta ca de o uzurpare de patrimoniu. In felul acesta, Maurepas — Jean — Frederic Phelypeaux de Maurepas— deveni ministru al marinei în 1715, înlocuind pe tatăl său, Jerome Phelypeaux de Pontchartrain, a cărui incapacitate stârnise nemulțumiri. «Funcțiunea sa nu-i impunea, scrie Saint-Simon, decât să scuture mucurile lumânărilor din sala de consiliu». Și el dobândise în 1693 dreptul de a moșteni ministerul condus de tatăl său, Louis Phelypeaux de Pontchartraian.

Maurepas, noul ministru, împlinise abia vârsta de paisprezece ani. De treburile ministerului s'a ocupat în numele său ducele de la Vrillière, tutorele său, cu a cărui fiică s'a căsătorit și la care a locuit până în anul 1718 când, la vârsta de șaptesprezece ani, a fost împuternicit să conducă el-însuș ministerul. De altminteri, el n'a fost un rău conducător al marinei, în care a introdus reforme folositoare.

Funcțiunile de secretari de Stat sunt date ca zestre

domnişoarelor. In anul 1717, domnişoara d'Alincourt aduce astfel soţului ei, după mărturia lui Richelieu, o funcţiune de secretar de Stat pe care o exercita bunicul ei. Aceste funcţiuni ministeriale pot să fie deţinute şi exercitate în comun. Aşa a fost de pildă cazul, în acest an 1617, al ministerului condus de Villeroy şi d'Alincourt (*Memoriile* lui *Richelieu*, ad ann. 1617). Un portofoliu ministerial va figura într'un contract de căsătorie. In anul 1700, marchizul Louis de la Vrillière este numit secretar de Stat, cu condiţia să ia în căsătorie pe domnişoara de Mailly. Fiul şi succesorul său va fi celebrul conte de Saint-Florentin, «destinat, scrie Saint-Simon, să semneze hârtii şi să se ocupe toată viaţa de treburile ministerului, cum au făcut tatăl său şi bunicul său».

Aceeaş familie ajunge să deţină aproape toate funcţiunile unui minister. Maurepas va deveni iarăş secretar de Stat sub Ludovic XVI. El era fiu, nepot, strănepot de secretari de Stat; văr şi ginere al lui de La Vrillière, alt ministru; soţia sa era născută Phelypeaux de la Vrillière; ducele d'Aiguillon, al treilea ministru, era nepotul său; însfârşit, era înrudit cu cancelarul.

Funcţiuni de guvernator, comandamente militare sunt lăsate urmaşilor prin testament. Richelieu lasă prin testament nepotului său Armand de Vignerot domeniul şi funcţiunea de duce şi pair de Vignerot, împreună cu titlul de general de galere şi guvernământul de Havre.

Colbert a dobândit numirea fratelui său, Colbert de Croissy, ca ministru al afacerilor streine, cu condiţiunea ca funcţiunea aceasta să fie moştenită de nepotul său Torcy. In 1689, când a murit Croissy, s'a părut să Torcy este prea tânăr pentru conducerea acestui departament care, în epoca aceea, era socotit cel mai important dintre toate. El a fost pus sub tutela socrului său Arnaud de

Pomponne, care fusese ministru al afacerilor streine și căzuse în 1679, după eșecul tratativelor cu contele Mattioli (omul cu masca de fer). Pomponne acorda audiențe reprezentanților puterilor streine în prezența lui Torcy, pe care l-a format și care a ocupat apoi în mod merituos acest minister dificil. Toți bărbații aceștia, Colbert, Croissy, Torcy, Pomponne și Leignelay au fost miniștri de mare valoare.

Intr'adevăr, este cunoscut faptul că, după ce a așezat pe fratele său la conducerea ministerului de externe, Colbert a plasat pe Seignelay, fiul său, la ministerul marinei și a încredințat funcția de supraintendent al clădirilor unui alt fiu, Ormoy-Blainville. Aceste exemple ar putea fi înmulțite; când se mărită fiica unui secretar de Stat, ea este înzestrată de rege. Suntem în familie.

Cel mai însemnat dintre secretarii de Stat pe cari i-am avut la ministerul afacerilor streine, Hugue de Lionne fusese adus la demnitatea aceasta de unchiul său Abel Servien, ilustrul negociator al tratatelor din Westfalia.

Pentru conducerea acestor diferite departamente, o educație profesională, făcută în familie și începută de timpuriu, era o pregătire folositoare. In epoca în care era ministru al Franței în Suedia, Arnaud de Pomponne își amintește de educația pe care a primit-o din partea unchiului său Pomponne: „Lucrurile pe cari mi le povestea nu mi s'au sters din memorie; ele au constituit primele mele începuturi pentru cunoașterea Curților, țărilor, preocupărilor și obiceiurilor, ca și o mie de amănunte istorice pe cari nu le-am uitat niciodată [1])».

Așa cum au existat familii ministeriale, au fost și fa-

---

1) Scrisoarea lui Pomponne, 10 Septembrie 1667, Biblioteca Arsenalului ms. 6626, f. 189-90.

milii „diplomatice“. Jean de Selves, ambasador pe lângă Charles-Quint în 1625, a avut şase fii: Lazare a fost ambasador pe lângă cantoanele elveţiene; Jean-Francisque, ambasador în Turcia; Jean-Paul, episcop de Saint-Flour, însărcinat cu misiuni speciale la Roma şi Veneţia; Odet, ambasador la Roma şi în Anglia; Georges, episcop de Lavaure, ambasador în Italia, în Spania şi în Germania.

Fireşte că lucrurile se petreceau la fel, şi cu atât mai mult, când era vorba de funcţiuni mai modeste. Maestrul italian al Dauphinului, fiul lui Ludovic XIV, murise. Locul acesta a fost solicitat de Sebastien Locatelli, care avea sprijinitori la Curte şi care a lăsat o relatare de un mare interes cu privire la şederea sa în Franţa. Ludovic XIV îl respinge, scuzându-se. Fostul maestru nu s'a făcut vinovat de nici o greşeală; ar fi nedrept ca locul pe care l-a deţinut să nu fie încredinţat fiului său. Am vorbit mai înainte despre ministerele conduse de tutorii unor titulari prea tineri. M-me de Brionne administrează grajdurile regale până la majoratul fiului ei, căruia-i este rezervată această funcţiune.

Să aruncăm o privire şi asupra carierelor bisericeşti. Era o tradiţie ca familia Clermont-Tonnerre să aibă totdeauna în acelaş timp trei pairi eclesiastici. Arhiepiscopul de Lyon aparţinea în mod ereditar — ceeace nu înseamnă din tată în fiu — familiei de Villeroy. Roganii s'au succedat la scaunul episcopal de Strassbourg şi Gondi la episcopia Parisului. Viitorul cardinal de Retz se distinsese în timpul tinereţii prin duelurile şi aventurile sale de dragoste. In el fremăta sufletul cel mai puţin eclesiastic din lume; dar fiindcă era fiul cel mai mic al familiei, tatăl său nu-l putea destina decât ep[illegible] Parisului. Preoţia era, după cum se ştie, o car[illegible] dintre

cele mai tinere în familiile nobile. Din copilărie, de la vârsta de patru sau cinci ani, fiul cel mai mic era numit în mod familiar „domnul abate". Din cei doi ultimi fii ai ei, marchiza de Mailly a făcut „cu deasila" un preot şi un călugăr.

Bourdaloue, care s'a arătat un adversar hotărât al timpului său, continuă să protesteze din răsputeri împotriva acestor vocaţiuni obligatorii. Talleyrand, viitor episcop de Antum, va vorbi şi el cu tristeţe despre carierele preoţeşti impuse de părinţi:

„Din pricina unei căderi, îmi frânsesem un picior. Accidentul acesta a convins pe părinţii mei că nu puteam să fiu militar şi i-a îndemnat să mă destineze unei alte profesiuni. Lucrul acesta li s'a părut că este prielnic progresului *familiei* (subliniat în text). Nu-mi place să mă opresc la gândul acesta... îl înlătur din minte".

Aceleaşi tradiţii de continuitate profesională se întâlnesc în familiile magistraţilor. Exemplele sunt nenumărate. Din timpul domniei lui Charles VIII, Nicolaii s'au succedat din tată în fiu ca prim-preşedinţi ai Camerei Conturilor, până la Aymar Charles-Marie, care a murit pe eşafod în 1794.

Indeletnicirea de notar, rămasă în aceeaşi familie timp de secole, ar putea şi ea să ofere nenumărate exemple. Un burghez modest va nota următoarele rânduri:

„Nu urmăresc alt scop, ocupându-mă de genealogia familiei mele, decât să-i fiu de folos punându-i sub ochi exemplele de cinste, de cuviinţă şi de bună purtare pe cari ni le-au dat strămoşii noştri, transmiţându-ne din tată în fiu, de mai bine de patru secole, aceleaşi bunuri, aceeaşi situaţie...".

In secolul XVIII se găsesc familii burgheze deţinând funcţiuni municipale, care au fost ocupate de ascendenţii lor,

fără întrerupere, din timpul domniei lui Philippe cel frumos.

Astfel, calităţile profesionale se dobândeau în mod natural, familiar şi într'un chip desăvârşit. Nu numai spiritul şi cunoştinţele fuseseră îndrumate în scopul acesta, dar şi caracterul însuşi şi purtările fuseseră supuse înrâuririi necesare încă din copilărie. Şi ce sprijin însemnat constituia acest şir de strămoşi, cari exercitaseră cu toţii aceeaşi profesiune, deţinuseră acelaş rang social, cu onoare, cu demnitate!

Ceeace surprinde însă şi mai mult este faptul că aceeaş tradiţie familiară, care impune continuarea meşteşugului părintesc, se găseşte în profesiunile libere unde, după cât se pare, talentul personal, înclinările fireşti, gesturile individuale, ar fi trebuit să fie singurele călăuze. Iată familii de medici, familii de savanţi: Emeryii, Geoffroyii, Sainte Martheii; familii de artişti, familii de comici...

„In privinţa geniului, lucrurile se petrec altfel decât în privinţa comerţului, observa Emile Faguet; publicul nu îngăduie ca familia să continue profesiunea predecesorilor. In vechiul regim era tocmai dimpotrivă, publicul pretindea ca familia să continue profesiunea înaintaşilor ei".

Calitatea de fiu sau de nepot al unui academician devenea nu numai un titlu, dar un titlu care era deajuns pentru a înlesni intrarea în Academia Franceză. Faptul că Academia a ales la vârsta de şaptesprezece ani un Richelieu datorită numelui pe care-l purta mai poate fi înţeles; deşi cardinalul Richelieu nu întemeiase Academia franceză. Dar ca Academia, la moartea ducelui de Coislin (1702), să aleagă în unanimitate pe fiul său cel mai mare, pentru că era fiul tatălui său; şi ca, la moartea acestui fiu mai mare, să aleagă tot în unanimitate pe fiul următor, fiindcă era fratele fratelui său, însemna

poate că s'a împins prea departe grija vădită tradiţiei familiare.

Tatăl a fost un muzician, un pictor, un sculptor, un arhitect renumit; cu sau fără vrere, fiul va fi la rândul său muzicant, pictor, sculptor, arhitect. Această îndatorire ereditară vădea fără îndoială un neajuns destul de serios, atunci când fiul nu manifesta nici gust, nici dispoziţie pentru cariera în care se ilustrase tatăl său; dar acest punct de vedere părea de însemnătate secundară: esenţialul era ca fiul să facă ceeace făcuse tatăl său. De altfel, erau şi mijloace de salvare. Fiii lui Lulli au urmat pe tatăl lor în funcţiunea de muzician al regelui. Ei nu se pricepeau de loc în muzică. Deaceea, au pus artişti iscusiţi să le compună baletele şi operele şi i-au plătit,—şi aceasta s'a întâmplat în văzul şi cu ştiinţa tuturor; fiindcă toţi îşi dădeau seama că era mai bine aşa; muzica era foarte bună şi era semnată *Lulli:* perfecţiunea [1]).

Astfel se explică existenţa acestor familii de muzicanţi francezi cari au umplut secolul al optsprezecelea: o duzină de Couperini dintre cari unul, Francois, a fost unul din cei mai mari muzicieni cari au existat vreodată; acelaş număr a fost dat muzicii şi de familia Philidor. Micii Philidor aveau unsprezece ani când li se încredinţau, ca şi fiilor lui Lulli, funcţiunile muzicale lăsate ca moştenire de tatăl lor. Apoi Aubertii, Rebelii, Francoeurii...

Dacă trecem la pictori, spectacolul va fi acelaş. Găsim sub Henri III, la sfârşitul secolului XVI, doi pictori cu numele de Beaubrun ataşaţi la Curtea regală în calitate de feciori, după obiceiul medieval; ca şi Jean Foucquet, fraţii Van Eyck, fraţii Maclewel, Roger de la Pature,

1) Arhivele naţionale. 01,842.

Dinastia Beaubrunilor, pictori ai Coroanei, îşi continuă existenţa sub Henry IV prin Louis Beaubrun, sub Ludovic XIII şi sub Ludovic XIV prin Henri şi Charles Beaubrun. Louis Boulogne, mort la Paris în 1674, a lăsat doi fii şi două fiice cari s'au ocupat cu toţii de pictură, iar cei doi fii, Bon şi Louis, au fost pictorii regelui. Audranii au format o mare familie de artişti cari, în pictură, gravură, ornamentaţie, au dăruit numelul lor o vie strălucire. Tot astfel, în secolul XVIII, Cochinii, Drouaisii, Tardienii, Oudryii, Parrocelli, Saint-Aubinii...

Ne cade sub ochi o listă a celor mai buni pictori ai Academiei din anul 1737. Din opt nume reţinem: De Troy, *elev al tatălui său;* Coypel, *elev al tatălui său;* Van Loo, *elev al tatălui său*[1]). Familia Van Loo poate fi compaparată cu aceea a Couperinilor şi Philidorilor în muzică. Jean Van Loo şi-a exercitat profesiunea de pictor în a doua jumătate a secolului XVI. El a format în arta picturii pe fiul său Iacob, care a făcut pictor pe fiul său Louis, care la rându-i a făcut pictori pe fiii săi Louis Michel, Francois Jean Baptiste — Amedée — Philippe; iar Carle Van Loo a făcut pictor pe fiul său Jules Cesar. S'au succedat zece Van Loo, cari au cultivat cu talent arta familiară: şapte dintre ei au fost academicieni şi pictori ai regelui. Şi activitatea artistică a familiei nu s'a mărginit aici. Carle Van Loo avea un cumnat, Lebrun, pictor de miniaturi, al cărui fiu a fost deasemeni miniaturist. Acelaş lucru se petrece şi cu familia Parrocel. Barthelemy Parrocel pictează la Montbrizon, la începutul secolului XVII: el are trei fii, Jean, Louis şi Joseph, cari se ocupă cu toţii de pictură. Joseph a devenit celebru sub numele de *Parrocel des batailles.* Louis are doi

1) Biblioteca Arsenalului, ms. 4041, f. 8220.

fii, Ignace şi Pierre, pictori amândoi. Ignace este tatăl renumitului pictor *Parrocel le Romain*. Pierre Parrocel are doi fii artişti, gravorul Pierre Ignace şi pictorul Joseph-Francois, care la rându-i are trei fii, tustrei artişti pictori. *Parrocel des batailles* este tatăl pictorului Charles Parrocel.

Pictorul Noel Coypel a avut doi fii, Antoine şi Nicolas; amândoi au fost pictori; numele lui Antoine este cunoscut în deosebi. El a fost înobilat; fiul său Charles a fost primul pictor al ducelui d'Orleans.

Francois Boucher era fiul unui pictor de firme; soția sa picta şi grava, cele două fiice ale lor s'au căsătorit cu doi pictori, Deshayes şi Baudouin; fiul lui Boucher a devenit artist.

Dinastia Vernetilor a rămas faimoasă. Pictorul Antoine Vernet, care a trăit spre sfârşitul secolului XVII, a avut patru fii pictori: Ioseph, Ignace, Gabriel şi Francois. Ioseph a fost celebrul pictor de peisagii marine. El era cumnatul sculptorului Guilbert. Fiul său, pictorul Carle Vernet, s'a căsătorit cu fiica lui Moreau-junior şi a fost tatăl lui Horace Vernet, care s'a căsătorit cu fiica lui Paul Delavroche. Petitorii au dat o dinastie de portretrişti în email. Printre sculptori, aceleaşi tradiții familiare formează «ramuri» de artişti în aceeaş artă: Dupreii, Boudinii, Bourdinii, Coysevoxii, Conustonii, Adamii, Hodtzii. «Familia Slodtz, scrie Bachaumont, este de multă vreme bogată în artişti iscusiți. Astăzi ea numără mai mulți frați pricepuți în arhitectură, pictură, sculptură şi decorație. Ei sunt fiii unui sculptor de mare talent, care a fost în slujba defunctului rege (Ludovic XIV)». Caffierii au îmbogățit arta franceză timp de un secol şi jumătate cu sculptori, desenatori, cizelatori în cupru, dela cel dintâiu, Philippe, pe care Colbert l-a numit sculptor şi

desenator al corăbiilor regelui, până la Jean-Jeacques Caffieri, autorul minunatelor busturi dela Comedia franceză. Şi iată pe arhitecţi: Chambigeii, Guillainii, du Cerceanii, Debrosseii, Gabrielii. Marele André Lenôtre, care a schiţat cele mai frumoase grădini şi cele mai celebre perspective, era fiu şi nepot de arhitecţi cari s'au ocupat de grădini. El a fost înobilat de Ludovic XIV. Fiind întrebat ce figuri va aşeza în salonul său, el a răspuns:

«O varză încărcată cu trei melci».

Vestind moartea lui Charles Boulle, faimosul ebenist al lui Ludovic XIV, „*Mercure*" informa publicul că fiii săi «îi moşteniseră talentele». O moştenire pe care nu le era îngăduit s'o refuze.

In 1775 era vorba să se numească un inspector al gobelinurilor. Cochin, secretar al Academiei de bele-arte, propune numirea pictorului Francois Parrocel. El scrie următoarele lui Marigny, intendent general al artelor frumoase:

«Sunt sigur că majoritatea Academiei se va alătura propunerii mele. Ca să fim sinceri, Parrocel nu este un artist de mâna întâia; dar face parte dintr'o familie foarte preţuită, fiul unui pictor care a fost membru al Academiei, vărul renumitului Parrocel, unul din cei mari pictori ai şcolii franceze», motive cari ar părea astăzi destul de ciudate în asemenea împrejurări.

In artă, lucrurile se petreceau întocmai ca în politică: familia domină şi atrage totul după sine. Poate că se va râde de lucrul acesta; în tot cazul, se va râde mai puţin după oarecare reflecţie. Domnul Gascon scrie următoarele într'un studiu asupra dinastiei grădinăreşti a Lenôtre-ilor:

«In secolul nostru se nesocotesc regulile eredităţii. Dar

tocmai fiindcă le-a înțeles, vechiul regim a cunoscut acele familii cari s'au ridicat încetul cu încetul, adaptându-se acestei evoluții lente până la cele mai înalte demnități ale Statului; tocmai fiindcă le-au respectat, regii noștri au avut acele dinastii de colaboratori de neasemuit, în cari părinții, oricare le-ar fi fost funcțiunile, instruiau pe fiii lor să-și îndeplinească datoria și să le continue opera».

Curent puternic, irezistibil și plin de însuflețire: familii din nobilimea spadei, familii din nobilimea robei, familii de magistrați municipali, familii de meseriași, fiecare din ele înrădăcinată din tată în fiu în profesiunea ei, familii de țărani legați de parcela de pământ pe care o cultivă, familii de miniștri, familii de pictori, de sculptori, de arhitecți, de muzicieni...

Iată acum familiile de artiști dramatici, ai căror șefi veghează cu o surprinzătoare atențiune asupra tradiției profesiunii lor. La Biblioteca Arsenalului, în Arhivele Bastiliei, se păstrează jalba unui modest comedian, care roagă pe ministrul Curții regale să dispună închiderea fiului său și apoi trimiterea lui în coloniile din America, fiindcă refuzând să îmbrățișeze aceeaș profesiune ca și tatăl său, îi va fi cu neputință să nu-și facă familia de ocară. Iată familiile de contrabandiști, ai căror membri merg curajos la galere din tată în fiu, și familiile de vrăjitoare cari, și mai curajoase, sunt arse de vii pe rug, din mamă în fiică. Bunica fusese vrăjitoare și pierise în flăcări; mama era vrăjitoare și-și dădea seama că-i este rezervată aceeaș soartă, dar nu șovăia să-și crească în aceeași îndeletnicire de temut o fiică, pe care o iubea din toată inima.

Din faptele cari preced, fiecare va trage concluzia la care va fi îndemnat de felul său de a gândi. Noi ne mul-

ţumim să istorisim faptele cari s'au desprins din texte. Constituţiunile revoluţionare şi codul civil pot fi criticate, fiindcă sunt opera voită, chibzuită, hotărâtă de un anumit număr de personalităţi; moravurile şi instituţiunile vechiului regim s'au născut în mod spontan din starea socială în care se modelase naţiunea întreagă. Nu se poate imputa mărului că produce mere, nici alunului că dă alune, şi nici nu li se poate recunoaşte un merit în lucrul acesta. Iată fructele marelui arbore naţional. Păstrând tradiţia familiară în practicarea meşteşugului, profesiunile manuale au realizat foloase mari. Copiii se formau sub ochii tatălui, profitând de tot ceeace dobândiseră înaintaşii lor pe temeiul experienţei şi al practicei. Fiul devenea mândru de meşteşugul, ca şi de numele părintesc; el ţinea mult să păstreze onoarea — revenim mereu — familiei, la care deasemenea trebuie să se revină mereu. Progresele, transformările se făceau în mod armonios, treptat, într'un simţământ de respect pentru opera pământească, înrâurite de gustul şi de geniul proprii individului şi nouii generaţii.

In ziua de azi nu există artist, care să nu încerce să creeze în întregime o artă, un stil, procedee noui. Geniul omenesc nu e deajuns pentru un asemenea lucru. In clipa când aşternem pe hârtie aceste rânduri, s'a deschis expoziţia artelor decorative. Ea ne îndeamnă puţin să ne gândim la ebenistul înfăţişat de René Benjamin. Acesta făcuse o masă care se asemăna cu un pat şi visa într'un pat care se asemăna cu o masă. Iată ce înseamnă originalitatea! In artă nu există nici un amănunt, care să nu fie legat de mediul înconjurător. Meseriaşul care desenează un fotoliu trebuie să-l armonizeze cu stofele cu cari îl va împodobi tapiţerul, trebuie să-l adapteze stilului încăperii în care urmează să fie aşezat. Iată cum

stilul Ludovic XIII a ieşit armonios, în amănuntele sale robuste, din cel al Renaşterii, iar stilul Ludovic XIV din cel al epocii precedente, evoluție largă şi profundă, mlădioasă şi naturală, care va duce la măreția acestui stil, spre a deveni mai elegantă şi mai fină în timpul regenței, pentru ca după aceea să se nască, împopoţonate şi cochete, formele stilului Ludovic XV; ele vor dobândi mai multă sobrietate, căutându-şi o linie dreaptă, în timpul lui Ludovic XVI, când va începe să-şi croiască drum întâietatea gustului aproape în stilul „empire". Sub primul imperiu lucrau încă meşteşugari cari se formaseră la practicile şi în tradițiile vechiului regim. Față de pierderea acestor tradiții, Restaurația va rămâne în mod jalnic o simplă spectatoare. Unde sunt mătăsurile lioneze, pe cari se părea că le țesuseră degetele zânelor? Unde sunt căptuşelile în lemn ale pereților, desenate de familiile de artişti Boffrand, de Cotte, Lassurance, şi din cari păstrăm modele atât de frumoase la Arsenal, la Arhive, la Banca Franței, la Direcțiunea Artelor Frumoase? Unde sunt cizelările din micile cabinete de la Versailles? Ce a devenit arta mobilelor care, dela Boulle şi până la Oeben şi Riesener, au produs mii şi mii de capo d'opere, pe cari nici nu putem nutri măcar nădejdea să le egalăm vreodată? In ce ungher s'a ascuns argintăria pariziană fără rival în lume? Ce s'a făcut cu grațioasele noastre faianțării dela Nevers, Rouen, Monstier, Strasbourg, Sincey, Quimper, Sceaux, Saint-Cloud, Marseille, Saint-Armand, Luneville, şi atâtea altele ale căror relicve sunt păstrate astăzi sub vitrine? Unde sunt dansurile şi cântecele vechei Franțe? Dar unde sunt timpurile de odinioară?

CAP. III

SENIORIA

I. — Nobilimea feudală. II. — Gentilomii rurali. III. — Nobilimea are privilegii, dar îi este interzisă exercitarea industriei şi comerţului. IV. — Războaiele religioase. V. — Cauzele decadenţei nobilimii rurale. VI. — Foloasele eclesiastice atribuite laicilor. VII. — Nobilimea din provincie în secolul XVIII. VIII. — Boierinaşii dela ţară. IX. — Mizeria nobilimii rurale. X. — Nobilimea bogată şi strălucitoare. XI. — Nobilimea curtenilor. XII. — Viaţa la castel. XIII — Binefăcătorii. XIV. — Privilegiile şi drepturile senioriale. XV. — Claca şi dreptul de a vâna. XVI. — Judecătorii senioriali. XVII — Purtările seniorilor.

I

Nobilimea Feudală

In minunata sa carte asupra gentilomilor rurali, domnul Pierre de Vaissière scrie într'un mod foarte îndreptăţit: „In ochii multora, nobilimea franceză se întrupează în două tipuri; marele şi puternicul baron feudal din evul mediu şi curteanul strălucitor şi rafinat din ultimii ani ai monarhiei. Şi acestea sunt reflecţiuni pe de o parte asupra abuzurilor epocii feudale, pe de alta asupra corupţiei

dela Curtea lui Ludovic XV. Iată cum este judecată nobilimea!"

In timpul frământărilor îngrozitoare din secolul IX şi X, familia a rămas, după cum am văzut, singura forţă socială activă, singurul element de organizare şi progres. Mărindu-se, familia a devenit mesnie, iar mesnia a devenit feudă. Feudalitatea, ieşită din organizaţia familiară, a continuat să poarte caracterul ei. Jaques Flach a spus pe bună dreptate: „Ceeace constituie temelia societăţii feudale este tocmai principiul protecţiunii familiare".

Baronul feudal este un şef de familie; după cum totalitatea vasalilor şi arendaşilor săi este numită în textele vremii familia sa, *familia*:

O familie numeroasă, pe care baronul o ocroteşte cu spada sa şi care, în umbra foişorului, poate să trăiască şi să înflorească. „In vremea aceea, spune autorul Cronicii Spaniei, baronii îşi ţineau caii în încăperile unde dormeau cu soţiile lor, ca să fie oricând gata de plecare".

Oamenii din ţinutul înconjurător se refugiau în caz de primejdie înlăuntrul castelului. Găseau acolo un adăpost pentru ei, pentru ai lor, pentru vitele lor, pentru „prada" lor: *les retrahants* ai domeniului seniorial se puteau *retrachere*, se puteau retrage acolo.

Să se reţină, că ţăranii noştri din vechiul regim îşi numeau casa familiară *refugiul;* ca şi castelul baronului la originile feudalităţii.

Vasalii şi arendaşii luau deopotrivă parte la apărarea comună. In multe castele nu se află uneori decât un singur luptător, care grupează în jurul lui pe refugiaţii (les retrahants) din ţinut.

Seniorii feudali amintesc pe regii Greciei primitive cântaţi de Homer, asemănători luptătorilor epici cari apărau zidurile Troiei: soldaţi şi plugari; asemănători

acelui Ulysse, rege al Itacei, priceput să tragă o brazdă pe câmp. Fermieri vigilenți, ei se duc să supravegheze muncile, să-și viziteze grajdurile și staulele; își străbat ogoarele, ca să vadă dacă muncile s'au săvârșit în condițiuni bune. Castelul feudal cuprinde o exploatare agricolă. Spre a construi aceste locuințe feudale, patriarhale și militare, cari formau centre multiple în jurul cărora gravitau mii și mii de mici societăți autonome, a căror alăturare dădea naștere societății evului-mediu, strămoșii noștri s'au folosit de o minunată măestrie. Viollet — le — Duc a situat arhitectura civilă și militară a evului mediu deasupra propriei sale arhitecturi religioase. Și să nu credem că a existat un antagonism, o opoziție de interese sau de simțăminte între vasali și arendași de o parte, și baronul lor, căpitanul domeniului feudal, de altă parte. Pentru țăran, pentru meșteșugar, pentru negustor, — protecția seniorului era o necesitate în secolul XI.

Oamenii fără senior sunt judecați rău

citim în cântecul lui Guillaume d'Orange.

Seniorul feudal trăia din prosperitatea pământurilor sale, dar proprietatea aceasta era în bună parte opera sa. El chezășuiește securitatea celor cari trăiesc pe domeniul său; spada sa îngăduie negustorilor să-și exercite comerțul, plugarilor să muncească pe ogoare; el aduce înbunătățirile trebuincioase. Adesea, satul este înconjurat de el cu șanțuri și îngrădituri, pentru ca toți cultivatorii să-și poată adăposti vitele; într'un loc călcat de hoți, stabilește un post de oameni înarmați; construiește o biserică, întemeiază un spital, orânduiește un loc pentru târguri și piețe. Se îngrijește de construirea morilor,

cuptoarelor, teascurilor, pe cari ţăranii n'ar fi în stare să şi le facă, dacă ar fi lăsaţi fără sprijinul trebuincios. In schimbul folosirii lor, va dobândi dela arendaşii săi anumite dări numite «banalités».

Dacă vasalul moare, seniorul ocroteşte pe văduva sa, are grijă de orfanii săi; văduvele şi orfanii au în el un tutore.

In cronica sa însufleţită, Lambert d'Ardres povesteşte o anecdotă curioasă, care înfăţişează caracterul raporturilor ce existau în secolul XII între seniori şi vasali; ea ne arată totodată origina drepturilor de «banalités» şi felul în care, cu timpul, puteau să se prefacă în abuz.

Arnoul, seniorul din Ardres, se înapoiase din Anglia cu un urs uriaş, pe care i-l dăruise regele Angliei. Locuitorii micei sale seniorii se simţeau desfătaţi de spectacolul ce le oferea ursul încolţit de câinii cari se năpusteau spre el, lătrând şi smulgându-i perii. Seniorul din Ardres se hotărî să adăpostească ursul acesta în dependinţele castelului său, însărcinând un paznic să se îngrijească de el. Şi vasalii se bucurau de spectacolul care-i înveselea. In schimb, însă, Arnoul din Ardres ceru fiecărei familii din domeniul seniorial câte o pâine pe an pentru hrana ursului său. Retribuţiune neînsemnată, dar îndestulătoare, şi în felul acesta se părea că toată lumea este mulţumită: — cel puţin atâta vreme cât trăia ursul şi cât sătenii aveau spectacole desfătătoare. Dar ursul muri, în timp ce perceperea unei pâini de fiecare cămin continuă să fie aplicată în cuprinsul senioriei. „In felul acesta, încheie cronicarul nostru, populaţia din Ardres a trebuit să plătească o dare nedreaptă".

Târgurile şi pieţele se pot organiza în ţinut datorită seniorului; el acordă o autorizaţie neguştorilor cari iau parte la ele şi le chezăşuieşte securitatea înlăuntrul

domeniilor sale; el are grijă să se păzească mărfurile puse în vânzare sau transportate la târg şi preia răspunderea pagubelor ce se pot ivi acolo.

Aşa dar, seniorii şi vasalii erau uniţi între ei prin egături strânse: ei se simţeau neapărat trebuincioşi unii altora. Senioria, al cărei suflet palpită în interiorul foişorului de piatră, devine o patrie pe care fiecare o iubeşte dintr'un instinct orb şi căreia fiecare i se devotează. Ea se confundă cu seniorul; deaceea locuitorii senioriei sunt mândri de el, povestesc vitejiile pe cari le săvârşeşte, îl aclamă la trecerea cavalcadei, în timp ce steguleţul domeniului flutură în bătaia vântului.

Dar secolul XII se scurge, şi după el trece şi cea mai mare parte a secolului XIII: cea mai frumoasă epocă din istoria noastră.

In foişorul ei, senioria feudală a desăvârşit opera pentru care se formase. In umbra turnurilor masive, sub ocrotirea puternicei mâini cu mănuşă de fer, societatea s'a organizat şi a înflorit. Foişoarele vor deveni inutile. Seniorul şi *les retrahants* nu mai au un interes comun să rămână uniţi. Dimpotrivă, opera baronului feudal fiind săvârşită, interesele sale şi cele ale vasalilor vor porni în direcţiuni deosebite. Opoziţie care, din zi în zi, va deveni mai violentă între castelan, de o parte, şi cei cari locuiesc pe pământurile sale, de altă parte. Baronul nu mai face arendaşilor săi serviciile cari odinioară constituiseră raţiunea sa de a fi, şi aceasta în urma securităţii însăş şi a proprietăţii ţinutului, la crearea căreia a contribuit şi el; dar el vrea să continue a se bucura de drepturile şi veniturile, cari odinioară erau justificate de serviciile prestate. Istoria mărită a pâinilor dobândite în mod anual pentru hrănirea marelui urs din senioria Ardres.

Alunecând pe un povârniş fatal, după ce fuseseră locuri de azil, foişoarele devin locuri de insultă. In fortăreaţa sa înaltă, cutremurată de bubuituri de tun, seniorul este preocupat de gândul de a menţine sub ascultarea sa pe vasalii cari nu mai au interesul să continue această stare de lucruri: e boierinaşul rural în cuibul său.

Sub blânda suveranitate a lui Ludovic cel sfânt, societatea feudală trebuia să vădească o ultimă strălucire. «Epoca de aur», vor spune cu osutăcincizeci de ani mai târziu nobilii şi oamenii din popor. Sub Ludovic cel sfânt, raporturile de afecţiune şi de devotament ale seniorilor şi vasalilor manifestă încă oarecare vitalitate. Prosperitatea de care fusese susceptibilă această vastă organizaţie caracterizată prin patronajul armat, pe care clasa conducătoare îl exercita în interesul salahorilor, fusese realizată; şi, urmând mişcarea obişnuită a instituţiunilor omeneşti, odată ce era atinsă culmea, avea să înceapă decadenţa. Decadenţa şi dezorganizarea, cari au avut drept scuză primordială progresele înseşi pe cari le produseseră instituţiunile feudale.

A propăşit agricultura, s'a născut industria, s'a desvoltat comerţul: în ţară domneşte o linişte relativă; dar baronii feudali continuă să-şi impună drepturile la ţară şi chiar în oraş şi să perceapă dările, pe cât de numeroase, pe atât de variate; dreptul de judecată, prestaţii şi dijme, taxe de trecere pe drumuri şi poduri, dijme asupra moştenirilor, taxe asupra bunurilor transmise, clăci şi taxe pentru folosirea morii sau cuptorului. Zidurile foişorului cu creneluri cari, pe timpul formaţiei feudale, oferiseră meterezuri ocrotitoare ţăranului ale cărui braţe ajutaseră la construirea lor, nu mai constituie decât o apărare împotriva exploatării nejustificate a muncitorului

de către omul înarmat, și țăranul nu se mai gândește decât la dărâmarea lor. Comerciantul care-și transportă marfa dela un capăt la altul al ținutului se lovește de cereri asemănătoare. La încrucișarea drumurilor, la trecerea podurilor, la vadul râurilor, la ridicarea stăvilarelor, la intrarea canalurilor, la fiecare cotitură, la fiecare răspântie, el vede că-i ies înainte agenții organelor fiscale locale, însoțiți de oameni înarmați, cari se năpustesc asupra lucrurilor sale și nu i le restituie decât după ce au perceput un preț de răscumpărare.

Și în felul acesta, marea massă a națiunii începe să se răzvrătească împotriva clasei conducătoare; cauză profundă a acestei îndelungate și sângeroase crize sociale, pe care istoria a numit-o «războiul de o sută de ani» și în care se va prăbuși feudalitatea medievală.

II

Gentilomii rurali

Groaznicele răscoale populare, cum au fost cele stârnite de Jacques și de Maillotins, au luminat întreaga țară cu licăririle lor sinistre. Nobilimea feudală a fost nimicită prin violență; ea a fost măcelărită, fie în castelele ei, fie pe câmpurile de luptă. Din această criză seculară, Franța iese transformată. O aristocrație nouă își face apariția spre a relua rolul predecesoarei ei, armonizându-l cu o lume în care născocirea tiparului, descoperirea Americii, desvoltarea artileriei, răspândirea armelor, introduc elemente pe cari feudalitatea nu le cunoscuse.

Această transformare a Franței după războiul de o sută

de ani, şi care ne îndeamnă într'adevăr să ne gândim la cerul albastru şi senin care iese la iveală după furtunile puternice, a fost descris de multe ori şi cu măiestrie de domnii Gustave Fagniez, viconte d'Avenel şi Pierre de la Vaissière. Cauza primordială a fost renaşterea agricolă a ţării; opera unei nobilimi rurale care, în timpul frământărilor, s'a apropiat de popor spre a exercita asupra lui o acţiune diriguitoare, profundă şi salutară. Studierea ei este nimerită în secolul XVI şi în prima parte a secolului XVII.

Aristocraţia franceză a Renaşterii este o nobilime rurală. Ea trăieşte de pe urma pământurilor şi pe aceste pământuri. In castelul său din Pradel, care a păstrat turnurile şi zidurile apărătoare, unul dintre aceşti gentilomi rurali — gentilomi câmpeneşti, cum li se spunea pe atunci — Olivier de Sarres, ilustrul autor al «Teatrului agriculturii», poate fi luat ca model.

Deşi este rurală, noblimea franceză a Renaşterii nu este mai puţin o clasă războinică, aşa cum a fost nobilimea feudală, sora ei mai mare. Agricultori şi ostaşi, gentilomii noştri trezesc comparaţia cu patricienii romani, cari părăseau ogoarele şi se îndreptau spre câmpurile de luptă, pentru ca după ce se sfârşea războiul, să se înapoieze la ogoarele lor. Inşişi scriitorii secolului XVI fac această comparaţie, evocând «exemplul bătrânilor şi cinstiţilor părinţi romani Cincinnatus, Attilius Collatinus, Scipio Africanul şi atâtor alte personagii, cari îşi părăsiseră plugul atunci când fuseseră chemaţi la arme, pentru ca după războiu să se înapoieze la plugurile lor».

Cum îşi petrecea ziua nobilimea noastră câmpenească? Tabloul preocupărilor ei a fost înfăţişat de unul dintre cei mai fermecători şi mai iscusiţi dintre ei, Noel du Fail.

Produs adevărat al minunatului ținut breton, Du Fail s'a născut prin anul 1520. A fost consilier în Parlamentul din Rennes și-și împărțea timpul între Palat și casa lui de la țară, redactând cu o bonomie cu adevărat franceză acele „*Propos rustiques*" (1548) și „Baliverneries" (acestea spre sfârșitul vieții sale: 1583):

„Mă veți găsi pe livezi, lucrând cu coasele și cu secerele mele, cu mânecile suflecate până la coate, tăind și doborând copăceii; sau în grădini, orânduindu-mi plantele, plivind, nivelând aleile și orânduind cursul apelor; îngrijindu-mi albinele și cu un picior în aer, ca să mă feresc de cârtițe și de șoarecii de câmp, cari îmi pricinuiesc atâtea neajunsuri, semănând diferite grâne; luptându-mă împotriva secetei; grăbind coacerea ultimelor fructe; în pădure, însfârșit, poruncind să se lărgească șanțurile și să se croiască drumuri".

Ei nu șovăie să se ducă să vândă singuri produsele domeniului lor la piața din orașul vecin, unde sunt văzuți cu spăda într'o parte și cu coșul în brațe, fapt pe care țăranii nu vor întârzia să-și vădească dorința de a-l împiedica, susținând că nobilimea nu are dreptul de a face negoț. In piețe, boierinașii noștri rurali își făceau târguielile trebuincioase gospodăriei lor, se informau despre prețuri și-și vindeau recoltele înainte de cules.

Și, după o zi întrebuințată cu folos, târziu, după ce vor fi cinat împreună cu familia și cu oamenii lor în bucătăria cea mare a locuinței senioriale, ei își cutreeră încăodată liveziile și ogoarele. Toate vitele sunt închise în staule? Chiar în timpul nopții ei dau o raită prin vii și prin livezi, ca să preîntâmpine apropierea fiarelor, hoților și oamenilor răi. Iar Duminica, după vecernie, sunt văzuți cu un baston în mână și cu arma în bandulieră, plimbându-se pe moșia lor, pentru a se bucura de

ordinea pe care au stabilit-o şi făcând socoteala recoltei apropiate.

«Ostaşi plugari» am spus, fiindcă ei nu-şi lasă în părăsire funcţiunile militare. Jacques de Pontbriand, stegarul contelui de Sancerre, comisar al artileriei în 1534, aduce la cunoştinţa regelui că în satul Paignon, reşedinţa seneşalului d'Angoulême, trebuie să-şi hrănească boii, oile şi „multe alte vite", pe cari le va vinde el însuşi la piaţa din Confolens, „fiindcă de pe urma lor, spune bunul gentilom, se scot banii cari îi vor da putinţa să se întreţină pe sine în slujba regelui". Minunat mic tablou, care înfăţişează în câteva rânduri pe gentilomii noştri rustici în adevăratele lor culori. Ei fac să rodească şi să progreseze agricultura şi, prin mândria lor de a purta arme, scutesc pe arendaşii lor de îndatorirea participării la războiu. Ar fi greu să-şi închipuie cineva proporţia în care această nobilime rurală şi-a vărsat sângele pe câmpurile de luptă; în secolul XVIII nu s'ar putea cita o singură familie de gentilomi câmpeneşti, care să nu fi pierdut câţiva membri în bătălii, şi au fost cazuri în cari unele familii au avut câte doisprezece şi treisprezece fraţi căzuţi cu faţa la inamic.

Nobilimea trebuie să slujească Statul prin persoana nobililor şi prin avutul lor: este o datorie impusă aristocraţiei noastre rurale; alăturaţi la aceasta patronajul, ocrotirea şi asistenţa acordate supuşilor: funcţiunile unui adevărat guvernământ local; însfârşit, renunţarea la pasiunea îmbogăţirii. «Intr'un Stat constituit ca acela al Franţei, spune *«l'Ami des Hommes»*, trebuie ca nobilimea să fie mândră, vitează, săracă şi să se încreadă în ea însăşi».

Seniorul sătesc este un auxiliar preţios al justiţiei regale, pe care o înlocuieşte, străduindu-se s'o îndepăr-

teze cât mai mult cu putință de feuda sa; își ocrotește oamenii împotriva agenților fiscului; se silește să mențină buna înțelegere între ei; se așează în fruntea lor spre a alunga bandele de răufăcători și spre a-i feri de prădăciunile ostașilor.

Locuința gentilomului rural se numește *le manoir* și se află între castelul feudal cu turnuri și între casa țărănească.

Această locuință este alcătuită dintr'o înșiruire de clădiri cu o casă principală pentru reședința proprietarului și cu încăperi comune pentru exploatare. In jurul lor se află curți și livezi, înconjurate la rându-le de ziduri și grădini; fiindcă, dacă nu este prevăzută cu întăriturile de apărare ale unei cetăți feudele, locuința seniorială este înarmată totuși în așa fel, încât să poată respinge o bandă de jefuitori.

După pacificarea regatului, în secolul XVI, această locuință seniorială va mai suferi modificări; își va pierde mijloacele de apărare, zidurile exterioare vor avea ferestre șanțurile se vor transforma în terase sau vor fi prefăcute în livezi; nu se va mai vedea alt turn, în afară de cel al foișorului; iar zidurile groase vor fi folosite mai ales ca adăposturi pentru spalieri. Aceste locuințe senioriale capătă atunci numele de «castele boierești».

Orânduirea lăuntrică este aproape totdeauna aceeași. O alee care duce la poartă, o curte mare a cărei origine dăinuiește dintr'o antichitate îndepărtată: de pe vremea curților aflătoare în reședințele galo-romane; în fundul curții este locuința seniorului; la dreapta și la stânga, rezemate de zidul împrejmuitor, dependințele; în spatele locuinței senioriale, staulele, grajdurile, grădina.

Pe vremea lui Henri IV va începe să se introducă obiceiul de a se construi hambarele și grajdurile la o

depărtare oarecare de casa seniorului. Poate că unii dintre gentilomii noştri câmpeneşti începeau să se încredinţeze că mirosurile ce se degajau de acolo sunt prea puternice; dar Olivier de Serres socoteşte că acest obiceiu nou este supărător:

„A îndepărta de casă hambarele, grajdurile şi staulele este un lucru supărător, fiindcă printr'o asemenea îndepărtare a gospodăriei, seniorul este lipsit de putinţa de a-şi supraveghia în voie avutul şi de a-l conduce aşa cum trebuie".

In locuinţele acestea, încăperea cea mai importantă este bucătăria; ea este cea mai spaţioasă şi cea mai bine mobilată. Aşezată la primul etaj, în reşedinţele cele mai preţuite, ea dă într'o parte spre «sală», sau cum am spune noi astăzi «salonul»; pe de altă parte spre «cameră».

„Bucătăria d-voastră, spune Olivier de Serres, va fi aşezată la primul etaj al casei şi al camerei d-voastră. Prin faptul că sunt aproape de sala şi de odaia în care staţi adesea, cei cari se află în bucătărie pot fi controlaţi, şi în acelaş timp pot fi înfrânate trândăvia, ţipetele şi înjurăturile slugilor".

In bucătărie, stăpânul şi servitorii îşi respectă obiceiurile. Seniorul mănâncă acolo împreună cu slugile sale şi, dacă vreun ţăran sau vreun arendaş din vecinătate vine în vizită la ora mesei, comesenii se strâng spre a-i face loc.

Mâncărurile sunt de o simplicitate patriarhală: o farfurie mare cu carne de bou, oaie, vacă şi cu slănină şi o oală mare plină cu «terciu» de verdeţuri fierte, un fel de supă de zarzavat. Fiecare îşi ia atât cât crede de cuviinţă şi după pofta de mâncare pe care o simte. „Totul se desfăşoară într'o atmosferă de încredere reciprocă", observă Noel du Fail, şi «fără vreo formalitate». Inainte

de a se așeza la masă, s'au dus cu toții la fântână ca să se spele pe mâini și și-au ascuțit cuțitele, «ca să-și taie pe întrecute felioare lungi și late de șuncă grasă, sau bucăți groase și tremurătoare din carnea sărată de bou, pe cari să le întindă pe pâinea neagră și gustoasă".

In castelul său țărănesc din Mesnil-au Val, domnul de Gouberville își ia masa la prânz și seara în bucătărie. Aici își petrece serile, își face socotelile, își scrie scrisorile. Incăperea aceasta se numește «sala încălzită» în unele ținuturi; nume pe care l-am mai întâlnit, atunci când am vorbit despre obștiile țărănești,—iar mobilierul acestor săli încălzite senioriale se aseamănă și el foarte mult aceluia pe care l-am găsit în casele țărănești: căminul cel mare, mesele, dulapurile, oalele mari; și apoi, tot ca în casele țărănești, paturile rezemate de zid. Mai sunt și două sau trei scaune cu rezemătoare, de cele mai multe ori din lemn, ca acelea cari erau rezervate bătrânilor în sălile încălzite ale obștiilor rustice.

Pentru împodobirea încăperii, câteva farfurii de cositor și de faianță sunt așezate pe o etajeră și pe marginea părții de deasupra a căminului; pe perete, portrete de familie. In jurul acestei vetre mari, în cari vreascurile, grozamele, curpenii uscați ard sub căldărușa de fier sau de aramă strălucitoare, seniorul și castelana își petrec serile de iarnă, înconjurați de servitorii lor. Cu toții se simt atât de bine în încăperea aceasta, între ai lor, mulțumiți și bine dispuși, și convorbirile se leagă în mod firesc, învălmășindu-se cu cântecele vechi, cântecele frumoase și plăcute din diferitele părți ale Franței și în cari fiece ținut a pus ecoul moravurilor sale și al tradițiilor sale, cântece țărănești; se desfășoară apoi tot felul de jocuri; sau câte unul din cei de față începe câte o istorioară frumoasă din acele povești cu zâne, în cari

fiul lui Charles Perrault îşi va găsi izvoarele micilor sale poveşti nemuritoare; poveşti despre briganzi; legende familiare, de a căror uimitoare realitate nu se îndoieşte nimeni; seniorul povesteşte isprăvile săvârşite pe câmpul de luptă, sub drapelele regelui; uneori citeşte câteceva oamenilor săi, cari se odihnesc astfel după aspra muncă la câmp. „In ziua aceea, notează Gouberville, la data de 6 Februarie 1555, oamenii mei au fost la câmp, dar ploaia i-a alungat acasă; seara le-am citit până târziu din «Amadis des Gaules».

In cursul secolului XVI, buna deprindere a gentilomilor francezi de a mânca în bucătărie împreună cu oamenii lor vădi tendinţa de a fi părăsită. Olivier de Serres notează faptul acesta cu părere de rău, ca şi conetabilul de Montmorency, a cărui statuie se înalţă astăzi pe terasa din Chantilly. „Un gentilom care a ajuns la un venit de 500 livre, observă Montmorency, nu mai ştie ce înseamnă mâncarea bună fiindcă, voind să-şi dea ifose, mănâncă în sală ceeace vrea să-i gătească bucătarul său, de unde mai înainte, luându-şi mesele în bucătărie, i se servea numai ceeace voia el". Cu toate acestea, vechea deprindere se păstrează în multe privinţe şi chiar până la sfârşitul vechiului regim. Şi Retif de la Bretonne ne va înfăţişa pe seniorul câmpenesc luându-şi masa în aceeaşi încăpere cu oamenii săi. El s'a aşezat la o masă rotundă, împreună cu soţia sa, cu cele trei fiice şi cei trei fii. Dominând masa şi pe comeseni, portretul bunicului este atârnat pe perete; în imediată apropiere, altă masă foarte lungă şi dreptunghiulară este dominată de portretul tatălui seniorului. La masa aceasta s'au aşezat servitorii, plugarii, salahorii, bărbaţii deoparte, femeile de alta: şase inşi cari mână plugul, opt vieri, rândaşul, bivolarul, ciobanul, păstorul caprelor, porcarul. Servitoarele sunt

așezate în fața bărbaților: ele ocupă partea unde, la masa rotundă, șade mama familiei. Una dintre ele servește mâncărurile.

Sala situată alături de aceea în care se află vatra și de odaia stăpânilor este o încăpere bogată: cameră de onoare cu un pat înconjurat de stâlpi și baldachin, slujind ca sufragerie, în care se așeză mesele atunci când vin în vizită oaspeți distinși; sala în care se însuflețesc convorbirile, când membrii familiei se reunesc în haine de sărbătoare în cinstea unei tovărășii alese. In tavan sunt înțepenite coarnele de cerb de cari se atârnă tichiile și pălăriile, cornurile pentru chemarea câinilor și funiile cu cari sunt legați. Panoplii cu arme pitorești amintesc vechile tradiții și vădesc gusturile stăpânului: arcuri și tolbe cu săgeți, puștile cari se încărcau cu ajutorul unui fitil, sulițe din lemn de frasin măsurând nu mai puțin de șapte metri lungime, moștenire din vremurile de demult, săbii mari și impresionante și alebarde, arbalete cu arcuri de oțel și cu călușele lor. Cămășile de fer sau zalele sunt păstrate în cufere umplute cu tărâțe. Mai încolo, plase conice de pescuit acoperă peretele, împreună cu uneltele de vânătoare și hamurile cu cari sunt împodobiți caii la zile mari. Orânduite pe rafturile unei biblioteci primitive, Biblia și câteva cărți distractive: *„Les Quatres fils Aymon“*, *„Ogier le Danois“*, *„Melusine“*, *„Le Calendrier des Bergers“*, *„Le roman de la Rose“* și frumoasele povești din *„Legendes dorées“*. In salonul acesta să nu căutați molateca strălucire a unui covor plin de culori vii; pe jos este împrăștiată iarbă, care este schimbată deseori; ea dă încăperii un miros plăcut. Aceasta este „stufăria“ vechilor locuințe, fiindcă deseori se împrăștie stuf pe jos; la picioarele băncilor lungi și la marginile de jos ale cufe-

relor, pe cari se aşează deasemeni familia şi oaspeţii, înşiruite la perete, se aşterne un strat de paie, în cari picioarele se încălzesc bine în timpul iernii şi se sterg pe vreme umedă. Ele slujesc de culcuş câinilor, „fiindcă atunci când îşi aud şi-şi simt stăpânii lângă ei, ne asigură Noel du Fail, câinii devin mai buni şi mai viguroşi". In vatră, „lemne frumoase, mari şi verzi, cărora li s'au alăturat câteva vreascuri, întreţin un foc de lungă durată". Cuferele înşiruite dealungul pereţilor continuă să ţină locul scaunelor, ca în evul mediu, servind aşteptărilor prelungite ale oaspeţilor. Stăpâna casei a orânduit cu grije în ele rufăria ei, a fiicei ei, parfumate cu levănţică, şi hainele baronului. Cuferele se încuie cu lacăte mari de fer. Câte lucruri ar ieşi din ele: monezi de diferite valori, giuvaerurl, arme rare, ceasuri mari, farfurii, hamuri. Intr'un cufăr împodobit cu flori pictate se închideau trusourile fetelor. Se întâmpla uneori ca noua căsătorită să nu fie prea frumoasă. „Numai cufărul ei este frumos" îşi şopteau prietenii soţului. Paturi enorme, câteodată mai multe în aceeaş cameră, înşiruite cap la cap şi în cari se culcau: fetele într'o încăpere, băieţii într'alta, fiindcă se cunoaşte obiceiul din alte vremi, pe temeiul căruia se culcau mai mulţi inşi în acelaş pat: în hanuri, călătorii se culcau de multe ori în acelaş pat cu necunoscuţi.

Bravii voştri gentilomi degajă din persoana lor un miros rustic, un miros uşor care a devenit proverbial. Sătenii îşi simţeau gentilomul de departe. In nouile vremi, curăţenia vădeşte un regres faţă de evul-mediu. Desfătările spirituale, în măsura în cari se puteau dobândi în şcoală, nu erau preţuite de loc. La sfârşitul secolului al optsprezecelea, se va mai face constatarea că «o spălătoreasă din Paris scrie mai corect decât un gentilom din

Poitou». Unii nobili săteşti nu ştiu nici să citească, nici să scrie. Iar cei cari ştiu să scrie, o fac doar pentru a ține la curent una din acele cărți minunate, în cari istoria familiei era povestită urmaşilor. Nu există nimic mai frumos şi care să facă mai multă cinste şefilor vechilor familii franceze, din toate clasele societății, în afară de preocuparea aceasta. Le place să citească şi să recitească faptele şi gesturile strămoşilor, să-şi studieze arborele genealogic, cu toate că desfătarea pe care o resimțeau nu trebuie să fi fost prea mare, dacă ar fi să ne luăm după declarația acelui gentilom rural, «care fiind aşezat în colțul vetrei, după citirea vechii scripturi relatând faptele şi gesturile bune săvârşite de răposatul său tată, s'a întâmplat să adoarmă şi, în timp ce dormea, din nebăgare de seamă a lăsat să cadă în foc vechea scriptură de care am vorbit şi care a fost mistuită de flăcări, spre marea părere de rău a zisului senior».

In ce priveşte îmbrăcămintea, ea se armoniza cu sănătoasa rusticitate a locuințelor.

Cesar de Cadenet de Charlevel scrie despre ea în jurnalul său de însemnări (1728):

«Străbunicul meu nu purta niciodată decât haine uşoare din postav de urzeală şi era încălțat cu ghete legate cu nişte curele. Nu se cunoşteau de loc perucile, nici alte podoabe asemănătoare, pentru cari se cheltuesc astăzi mai mulți bani decât se cheltuiau pe atunci pentru toate trebuințele gospodăriei. Se lua masa în bucătărie, iar seara se aprindeau lămpile; nu se aprindea decât un foc. Insăş stăpâna casei umplea traistele servitorilor ei şi-i trezea la ora când trebuiau să-şi înceapă munca. Era o deprindere firească pe vremea aceea; dacă ar vrea cineva să şi-o însuşească astăzi, ar fi luat în râs. Pe atunci nu se cunoşteau tapiţeriile şi mătăsurile de

pe paturi: existau scaune umplute altfel decât cu paie. Am văzut încă sufrageria de iarnă pardosită cu pietre groase, cu două lăzi mari din nuc în fața ferestrelor, dulapul din lemn de măslin pentru haine şi un pat acoperit cu pânză pictată, cu tapițeriile din piele aurită».

Marchizul de Mirabeau îşi va aminti în secolul XVIII de această solidă nobilime rurală:

„Nobilimea sătească de altădată bea prea mult, dormea în fotolii vechi sau pe paturi amărâte, încăleca şi pornea dis-de-dimineață la vânătoare; viața aceasta năştea puțini geometri, poeți şi actori de paradă; dar pentru asemenea îndeletniciri nu era nevoie de noblețe. Această nobilime, ducând o viață veselă şi aspră, costa foarte puțin Statul, şi-i aducea mai multe venituri prin reşedința sa şi prin gunoiştea pământurilor sale, decât îi producem noi astăzi prin gustul nostru, cercetările noastre, colicii noştri şi fumurile noastre. In comparație cu noi, ei nu ştiau nimic; fiindcă noi cunoaştem regulile teatrului, deosebirile esențiale între muzica italiană şi muzica franceză, noi ne pricepem la trăsuri, la eleganță, la tabachere, la porțelanuri; nouă nu ne sunt necunoscute nici arta afacerilor, nici aceea de a cere de pomană deşi vrem să fim boieri; ştim mai ales ceeace înseamnă binele altuia, banii şi cunoaştem pe intendentul general al finanțelor...".

Nobilime rurală, care are cel puțin trei calități mari:

Este legată de pământ, ca şi locuințele înseşi pe cari le-a ridicat pe acest pământ;

Asigură apărarea țării;

Se ocupă cu sinceritate de ocrotirea arendaşilor, printre cari se străduieşte să mențină ordinea şi buna înțelegere.

Această nobilime trăieşte în mod familiar cu cei mai

umili dintre vasalii ei. Participă, împreună cu soția și copiii, la serbările populare, la cari seniorul, castelana și domnișoarele lor dansează cu țăranii. La serbările comemorative, se organizează mese în comun în livada înverzită, sub ulmii înalți, și gentilomul se așează alături de arendașii săi, onorând un ospăț la care a adus el-însuș vin, vânat și substanțe aromate.

Seniorul joacă bile și popice cu flăcăii și ciocnește paharul cu ei; intervine în certurile lor și le potolește neînțelegerile cu ajutorul blândeței, îi ferește de lipitorile breslei grefierilor și de scrisul lor neciteț. Chiar în cârciumă, sub mesele din lemn alb, nu se teme să-și țină picioarele alături de cele ale vasalilor săi.

Gentilomii noștri asigură apărarea țării împotriva jefuitorilor, a tâlharilor. Ca în cele mai bune vremuri ale evului mediu, castelele lor sunt folosite ca aziluri în caz de primejdie. In fruntea țăranilor lor, ei resping năvălirile răufăcătorilor.

«Dacă se iveau certuri între țărani, scrie Michel de l'Hospital, gentilomul satului potolea cele mai multe dintre ele. Țăranul nu se despărțea niciodată de plugul său, spre a se duce să-și apere cauza».

De altminteri, seniorul — însuș exercita împărțirea dreptății.

E drept că unii dintre aceşti boierinași cumsecade înțelegeau să-și îndeplinească într'un mod foarte simplu funcțiunile judecătorești.

De pildă domnul de Gouberville care, împreună cu câțiva țărani pe cari i-a înarmat, se duce să mute din loc stâlpii de hotar cari au fost dați înapoi pe nedrept, să smulgă perii cari au fost sădiți pe drumul comunal și să soluționeze astfel în modul cel mai folositor, după judecata sa, chestiunile în litigiu. Aceste expediții se să-

vârşeau în general noaptea. „După cină ne-am dus cu Symonnet, Lajoie, Pierrot Diedoyt, Giret-Maillart, Hubert Charleville, la Tourlaville, pentru a înlătura zăgazul ce se făcuse înlăuntrul vechiului curs al râului, cu scopul ca apa să fie folosită la moara lui Ferrant Pastel din Cherbourg. Mai târziu au venit Jehan Lesaulvage şi Guillaume Groult. Era miezul nopţii când am ajuns acolo".

Se poate constata laturea practică pe care o avea o asemenea procedură, dacă este adevărat că unii dintre aceşti bravi împărţitori de dreptate rosteau câteodată sentinţe unice în felul lor.

Iată un senior vrednic de stimă, care condamnă o scroafă la spânzurătoare fiindcă sfâşiase un copilaş; un altul rosteşte o sentinţă motivată în amănunţime, împotriva şoarecilor cari mâncau recolta; un al treilea, cu autoritatea sa judiciară, anulează cu îndrăzneală hotărârile Parlamentului din Paris.

Prieteni ai justiţiei vii şi practice, care instituia domnia înţelegerii printre oameni cumsecade, fără hârţoage şi fără şicane, gentilomii noştri câmpeneşti aveau oroare de oamenii legii. Câte unul dintre ei alunga cu lovituri de bâtă pe orice membru al breslei grefierilor şi notarilor, care avea imprudenţa de a pătrunde pe domeniile sale. Domnul de Verdas spunea că „atunci când auzea vorbindu-se de un notar, i se răsuceau maţele în pântece", şi adăoga: „Intr'o zi sau într'alta, tot am să mănânc ficatul unuia din animalele astea!"

Pentru a înbunătăţi soarta populaţiilor cari îi înconjură, unii din aceşti nobili rurali întreprind lucrările cele mai folositoare. Ei înzestrează pe fiicele sătenilor şi iau măsuri pentru îngrijirea infirmilor. Cât despre dările pe cari le percepeau arendaşilor lor, unele reprezentau costul

arendei, iar celelalte erau dări feudale justificate prin originea lor şi serviciile prestate. De altminteri, aceste dări nu erau prea urcate; ele fuseseră stabilite într'o epocă, în care puterea banului era mult mai mare decât avea să fie în secolele următoare. Această scădere progresivă a valorilor monetare, din secol în secol, începând din vremea lui Ludovic cel sfânt, este unul din marile fapte ale istoriei şi a dat naştere unor consecinţe neprevăzute. Nu s'a ţinut seamă de ea în măsura cuvenită.

Acestor drepturi folositoare, trebuie să li se adaoge drepturile onorifice; acelea la cari baronul nostru câmpenesc ţinea în deosebi.

La biserică, poate să prezinte pe noul preot spre a fi numit de episcop; are banca sa rezervată în strană, şi preotul îl aşteaptă spre a-şi începe liturghia; numele său este pomenit înaintea tuturor, el este cel dintâiu care şi depune ofranda, păşeşte în fruntea procesiunilor: „Este una din nenorocirile secolului nostru (domnia lui Henri IV), scrie Loyseau în al său *„Traité des seigneuries“*, că rangul nu este respectat într'alte locuri, aşa cum este în Casa Domnului, unde ni se impune să vădim cea mai mare umilinţă“. Printre aceste drepturi onorifice, erau şi unele ciudate; o hotărîre a Parlamentului (1 August 1620) menţinea dreptul seniorului de Turbilly „de a primi în fiecare an în ziua de Rusalii, din partea fiecărui nou însurăţel, o cheie şi o perniţă, iar din partea fiecărei tinere de curând căsătorite un pantof, sau dacă suszişii nu vor să dea aceste obiecte, vor plăti câte patru dinari“.

In termeni deveniţi celebri, Montaigne a descris astfel independenţa senioriilor noastre rurale faţă de puterea regală:

„Nu există nimic mai regesc decât viaţa, supuşii, ofiţerii, ocupaţiunile, serviciul şi alaiul unui senior retras

şi casnic, care ia masa laolaltă cu slugile sale; el aude odată pe an vorbindu-se de stăpânul său, ca despre regele Persiei, şi nu-l recunoaşte decât pe temeiul unei îndepărtate şi vechi înrudiri, pe care secretarul său o notează în catastif. E drept că legile noastre sunt destul de libere şi că povara suveranităţii apasă pe umerii gentilomului francez de cel mult două ori în viaţa sa. Supunerea esenţială şi efectivă nu priveşte dintre noi decât pe aceia cărora le convine s'o primească şi cărora le place să se simtă onoraţi şi să se îmbogăţească printr'un asemenea serviciu; fiindcă acela care vrea să se pitească în căminul său şi să-şi conducă gospodăria şi avutul fără certuri şi fără procese, este tot atât de liber ca şi ducele de Veneţia".

III

Industria şi comerţul, interzise nobilimii

Astfel, averea nobilimii avea încă în secolul XVI un caracter cu deosebire teritorial; perioada care a urmat războiului de o sută de ani a fost însă o epocă de prosperitate pentru agricultură. Valoarea pământului, veniturile sale, merg progresiv, şi gentilomii noştri câmpeneşti au cunoscut ani de bună şi îmbelşugată îndestulare; dar iată că începând dela mijlocul secolului XVI se fac simţite consecinţele unui eveniment, care trebuia să zdruncine situaţia socială şi economică a Europei occidentale: descoperirea Americii. Comorile din Mexic şi din Peru se revarsă asupra Europei, ca să producă aici o depreciere a banului, care avea să se accentueze şi să prici-

nuiască neajunsuri nobilimii rurale, ale cărei venituri funciare erau în mare parte stabilite prin uz la o sumă fixă. In cursul unei generații, puterea banului a scăzut la jumătate. Și iată marea însuflețire comercială și industrială a Renașterii, de care nobilimea, prin însăși alcătuirea ei, trebuia să rămână streină. Un fapt plin de consecințe. Se vorbește despre privilegiile nobilimii, dar ei le plăteau cu un groaznic preț de răscumpărare, prin interdicția de a exercita comerțul și industria.

Sa ne gândim necontenit la caracaterul tradițional al vechiului regim. Familia se perpetuiază prin tradițiile și moravurile casei; meșteșugul părintesc se transmite fiului, odată cu obiceiurile și simțămintele. Acelaș lucru se petrece și cu clasele sociale. Nobilimea este constituită în mod ereditar pentru serviciul militar și pentru patronatul agricol. Era funcțiunea ei. Oricare altă preocupare îi era interzisă, și cu deosebire cele mai lucrative, cele cari dau nașterii averii, cele cari dau puterea banului. In schimb, burghezia avea în mod ereditar în atribuțiunile ei practicarea comerțului și a industriei.

Concepție de cea mai mare frumusețe, fecundă și simplă. Pe temelia ei s'a clădit Franța. Ea s'a format în mod spontan.

Nobilimea engleză făcea comerț; deosebirea constă în deosebiri de origine. Nobilimea engleză nu se formase pe baza spiritului de familie și pe cel al feudalității; nobilime cuceritoare, de importație streină.

Nobilimea franceză era făcută pentru a lupta, în timp ce în umbra valorii ei țăranul muncea pământul și negustorul se ocupa de comerț. Era munca ei, propria ei muncă; un patronat înarmat; dar fiindcă munca aceasta nu era retribuită, era drept, nu numai ca nobilimea să fie scutită de anumite impozite, cum erau birurile grele, dar

ca să perceapă chiar unele dări, fiindcă sursele de îmbogățire erau secate pentru ea.

Atingem astfel unul din punctele istoriei vechiului regim asupra cărora se nutresc deseori păreri neîntemeiate pe cunoașterea deplină a faptelor. Faptul că vechea noastră aristocrație se abținea în mod sistematic de la exercitarea comerțului și industriei se cuvine să fie atribuit unor simțăminte de vanitate, orgoliului său? Suntem departe de realitate. Comerțul și industria erau interzise nobilimii, în urma cererii burghezimii însăși, care-și valorifica drepturile, privilegiile ei proprii, și le valorifica în mod foarte energic. Gândiți-vă la injoncțiunile reprezentanților populari, adresate ultimelor State generale din secolul XVI. Burghezia nu vrea să aibă nici o concurență; ea își apără monopolul, în schimbul căruia cedează nobilimii scutirea de birurile grele, gradele militare și funcțiunile dela Curte. Burghezia avea partea cea mai frumoasă; și domnea chiar părerea că este lipsită de temeiu fapta aceluia care s'ar fi plâns că a fost exclus dela gradele militare, dela posturile diplomatice și de la înaltele funcțiuni dela Curte.

Cu spiritul său pătrunzător, contele de Montlosier a analizat bine structura acestei stări sociale, în care clasa privilegiată nu era nobilimea, ci burghezia. Nobilimea aluneca în mod fatal pe panta ruinei, în timp ce oamenii de rând se îmbogățeau.

„Nu se poate spune, scrie Montlosier, că situația nobilimii a fost egală cu aceea a ultimelor clase. Acestea aveau acces spre avere prin toate căile comerțului și puteau, de acolo, să se avânte la orice înălțime ar fi voit. Clasele mai ridicate și apropiate nobilimii aveau la rândul-le la dispoziție toate căile finanței, administrației, magistraturii. Exclusă din toate aceste cariere, nobilimea

nici nu simțea înclinarea de a exercita vreuna din ele. Situația ei îi mărea mijloacele de a-și risipi averea, fără să-i ofere și mijloacele de a o dobândi. Deaceea a fost văzută prăbușindu-se într'o nemărginita sărăcie".

IV

Războaiele religioase

Una din consecințele acestei mari crize a fost izbucnirea războaielor religioase. Orice războiu religios s'a născut din starea socială a popoarelor sau a claselor cari au participat la desfășurarea lui. Brantome istorisește convorbirea dintre două notabilități cari constatau binefacerea pe care războaiele religioase o aduseseră nobilimii, prin comorile bisericești pe cari îi îngăduiseră să le jefuiască. Să ne gândim la toți acei neînsemnați, gentilomi hughenoți, cari au vădit atâta ardoare spre a-și impune noua lor religie. Theodore de Beze descrie lui Calvin armata reunită la Orléans sub comanda prințului de Condé (Aprilie 1563), două mii de gentilomi întărâtați de rușine, înarmați din nevoia și nădejdea „de a pescui în apă tulbure". Cele două înalte personagii ale noastre aflate în camera reginei citau pe prințul de Condé care-și însușise frumosul tezaur din Saint-Martin de Tours, bare de argint dăruite de regele Ludovic XI și din cari se vor face butoaie rotunde. „Și atâția alți seniori, cari au procedat în acelaşi fel cu alte comori și reclive, toate fiind frumos lucrate și purtând efigia micului nostru rege Charles al nouălea, care domnea peste ei".

Și negustorii bogați, cămătarii, bancherii și alți «adu-

nători de bani cari îşi ţineau banii încuiaţi în cufere, ah! cum s'au priceput să-i jupoaie! gentilomii cumsecade cari, în timpul războaielor streine, sărăciseră atât de rău încât îşi amanetaseră avutul! Cu câtă bonomie îşi aminteşte Sully, în „*Oeconomies royales*“, cum a câştigat în 1580, „prin cea mai mare fericire din lume“, o cutie de fer în care se aflau 40.000 écus de aur. „Aşa încât, conchide Brantome, am văzut câte un gentilom care până atunci călătorise cu doi cai şi un fecior şi care acum îşi înbunătăţise atât de mult situaţia, încât în timpul războiului civil şi după războiu călătorea cu câte şase şi şapte cai, ca bastardul de Lupe şi atâţia alţii ca el, atât dintr'un partid cât şi din celălalt“.

V

Decăderea nobilimii rurale

Aşa dar, acesta a fost cel dintâiu dintre marile fapte cari au declasat nobilimea secolului XVI: scăderea preţului banului prin comorile din Lumea Nouă, alăturată mişcării comerciale şi industriale a Renaşterii, concentrată în mâinile burgheziei.

Un alt fapt de o importantă consecinţă a fost dezvoltarea artileriei şi a puştilor. E un lucru pe care-l constată deopotrivă Montaigne şi Brantome. Burghezul, meseriaşul, ţăranul însuşi care a deprins mânuirea archebuzei, a flintei, a tunului, simte că este egal în forţă şi putere celui mai nobil cavaler stânjenit în carapacea sa de fier.

Insfârşit, cea de-a treia cauză care a dus la declasarea

nobilimii franceze a fost desvoltarea — de neînlăturat, fiindcă era determinată de înseşi progresele ţării care le realiza — autorităţii regale. Miile şi miile de grupuri diferite din cari era alcătuită Franţa, şi cari îşi aveau originea în formaţiunile familiare independente din primele secole ale evului mediu, aveau să se apropie unele de altele; apropiere determinată de mişcarea comercială şi industrială, de războaiele comune împotriva străinătăţii, — războiul cu Anglia a constituit un pas însemnat. Pe măsură ce se săvârşea această mare mişcare, câştigând în întindere şi în profunzime, era din ce în ce mai necesară o acţiune diriguitoare comună, aceea a puterii regale. Şi iată că în mod progresiv, fatal, inevitabil, prin însuşi faptul că Franţa se forma, seniorul local îşi pierde puterea activă asupra arendaşilor săi; el nu-şi mai conduce oamenii la războiu: ei sunt conduşi de împuterniciţii regelui; el nu mai deţine funcţiunea de judecător suveran: Parlamentele pronunţă hotărîri conforme decretelor cari capătă înfăţişarea de legi generale; nu mai are căderea să întreprindă lucrări importante de interes public; pe o scară mult mai întinsă, şi fiindcă interesează in acelaşi timp un mare număr de seniorii, lucrările acestea — canaluri, căi de comunicaţie, secarea mlaştinilor — sunt opera puterii regale, singura care le poate înfăptui.

Gentilomul rural este lipsit de activitatea sa folositoare care justifică drepturile sale feudale; în acelaş timp, valoarea veniturilor pe cari le dobândea pe urma lor scade în proporţii îngrijorătoare; archebuzele şi bombardele au făcut din cel din urmă dintre oamenii săi un războinic tot atât de temut ca el-însuş. Din ce în ce mai puţin folositor pe pământurile sale, gentilomul va fi silit să se îndepărteze de ele, ca să caute onoruri şi mijloace

de traiu la Curte.

Incepând din secolul XVIII, numeroşi gentilomi nu se mai pot întreţine decât prin favorurile regelui. Domnii d'Avenel şi Pierre de Vaissière au arătat admirabil lucrul acesta, ca şi Montlosier.

„S'au rostit deseori plângeri, scrie Montlosier, împotriva prea numeroaselor favoruri regale: s'ar fi cuvenit să se rostească plângeri împotriva faptului că ele au devenit necesare". Cuvinte adânci, cuvintele unui adevărat istoric; să ni le întipărim în minte.

VI

Beneficii ecleziastice

Printre favorurile pe cari regele le împărţea între membrii nobilimii, atribuirea beneficiilor eclesiastice este unul dintre cele cari, în zilele noastre, stârnesc cele mai vii critici. Ni se pare surprinzător şi nedrept ca un gentilom să fi avut conducerea unei mânăstiri şi să fi perceput o mare parte din veniturile ei; ca dijmele obţinute de preot pentru exercitarea funcţiunilor sale şi întreţinerea bisericii sale să folosească, adesea în cea mai mare proporţie, unor personagii străine de parohie. Dar contemporanii nu judecau situaţia în felul acesta. Să ascultăm pe fermecătorul Pierre de Bourdeilles, care a făcut celebru numele mânăstirii din Brantome, în Perigord, al cărei abate laic era:

„Dumnezeu să dăruiască viaţă fericită şi îndelungată regelui nostru care, printr'un decret atât de chibzuit, favorizează nobilimea care, prin această favoare, este obli-

gată să nu-şi cruțe nici avutul, nici viața în serviciul său".

Şi Brantome istoriseşte cum i-a fost atribuită buna sa mânăstire:

„Am o mânăstire care este Brantome şi pe care mi-a dat-o marele rege Henri II ca recompensă pentru căpitanul Bourdeilles, cel de-al doilea frate al meu, care a fost omorît în serviciul său cu prilejul unui atac şi capul său a fost aruncat în aer de o canonadă la asediul Hesdin-ului".

Şi Brantome aminteşte, „fiindcă trebuie să mă fălesc cu lucrul acesta", cât de mult s'a ocupat de conducerea şi gospodărirea mânăstirii sale, cu toate că „reparațiile pe cari le fac în fiecare an sunt mari şi mă costă destul, cu atât mai mult că cât este una dintre cele mai frumoase şi mai mărețe mânăstiri cari există în Franța». Bravul senior adaogă în stilul său desfătător: «Armatele domnilor prinți (Condé) şi domnului amiral (Coligny) au trecut pe aici şi au locuit în ea de două ori, odată în prezența mea: ostaşii n'au pricinuit niciodată vreo stricăciune sau vreo pagubă cât de mică în mânăstire, n'au dărămat nici o icoană în biserică, nu s'au atins de nici un preot... Vă rog să-mi găsiți sau cel puțin să-mi spuneți dacă un abate gras şi înalt ar fi putut să iasă cu fața curată dintr'o asemenea împrejurare".

Mişcarea care va îndemna nobilimea să-şi părăsească pământurile şi o va împinge sub aripile puterii regale se vădeşte din vremea lui Francois I. De la el a început să existe Curtea în accepțiunea modernă a cuvântului. Ambiția dominantă a marilor familii va fi aceea de a fi admise în palatele regale, de a atrage asupra lor atențiunea suveranului şi de a se bucura de favorurile lui. Cu aceeaş străşnicie cu care se urmăreşte dobândirea

pensiilor şi locurilor, se dispută onoarea înscrierii la vânători, la calătorii, la marile serbări şi pentru obţinerea *livrelelor* (daruri ale regelui) cari încă în epoca aceea însoţeau aceste plăceri. Dărnicia lui Francois I în privinţa distribuirii îmbrăcămintei va depăşi cu mult tot ceeace se văzuse până atunci.

Bernard Palissy rosteşte cuvinte aspre împotriva acelora care îşi consumă veniturile în suita prinţului «în preocupări sfidătoare, cheltuieli de prisos şi îmbrăcăminte luxoasă». «Le-ar folosi mai mult dacă ar mânca de pildă ceapă cu arendaşii lor, dacă i-ar învăţa să trăiască bine, dându-le ei înşişi exemplu, dacă le-ar potoli neînţelegerile, împiedicându-i să se ruineze prin procese, dacă i-ar învăţa să sădească, să clădească, să-şi împrejmuiască ograda"...

In epoca aceasta, curtenii şi prelaţii încep să cumpere, să închirieze, să-şi construiască locuinţe în preajma reşedinţelor regale.

Şi, începând din timpul domniei lui Francois I, existenţa acestei nobilimi de Curte păru destul de nenorocită. Alungată de nevoi de pe moşiile ei, va rămâne strâmtorată în pofida pomenilor princiare şi a jocului la care recurge în cele din urmă. Lipsită astfel de utilitatea ei, nobilimea îşi va pierde chiar favoarea de care se bucurase faţă de burghezie însăş. In secolul XV, Statele generale vor proclama încă binefacerea nobilimii, legitimitatea privilegiilor ei: — „Nobilimea, citim în caietele din 1485, este necesară la sprijinirea şi menţinerea Republicii; ea constitue tăria regatului». Va fi ea oare şi în secolul XVIII necesară păstrării regatului, va mai fi ea oare un sprijin absolut tebuincios?" Totul mergea fără ea, spune Montlosier. A trebuit să i se acorde avantagii, dar nu ca altădată fiindcă era folositoare, ci

fiindcă fusese folositoare; nu fiindcă era nervul și forța Statului, dar pentru ca să continue să slujească decorului».

Totuș, în multe locuri buna nobilime rurală s'a menținut și a continuat, printr'un patronaj nou adaptat nouilor împrejurări, să aducă servicii arendașilor ei.

VII

Nobilimea din provincie în secolul XVIII

In secolul XVII, locuința seniorală și-a pierdut armătura. In secolul XVIII nu se va mai vedea alt turn folositor decât cel al foișorului; șanțurile sunt prefăcute în livezi, zidurile nu mai servesc pentru apărare, decât împotriva vremii aspre și ca adăpost pentru spalieri. Caracterul esențial al reședinței senioriale este girueta pătrată, care amintește forma steagului feudal. Uneori, spânzurătoarea și singirul, înălțate în fața castelului, aminteau încă drepturile de înaltă justiție, exercitate odinioară în toată întinderea și în toată strășnicia lor.

Vechea sabie, grea și tăioasă, cu mânerul vânjos și împodobit cu relicve, a fost înlocuită la șoldul gentilomului de o spadă elegantă și ușoară. In multe ținuturi s'au menținut raporturile familiare dintre seniori și vasalii lor sătești. Pe coastele bretone, statul major al gărzii este alcătuit exclusiv din vechea nobilime. «Dintre acești gentilomi, scrie judecătorul lui Mirabeau, n'am văzut încă pe niciunul să se înfurie împotriva unui țăran soldat, și am constatat un aer de respect filial din partea acestora din urmă... Paradis terestru prin moravuri, prin simplitatea sa, prin adevărata măreție patriarhală».

Câte sate sunt încă lipsite de drumuri? Localităţile nu sunt legate între ele decât prin cărări: ceeace contribuie la menţinerea moravurilor patriarhale şi a tradiţiilor. Castelanele merg călări sau în căruţe trase de boi. Dacă se organizează un bal într'o reşedinţă din împrejurimi, ele se duc călări, cu picioarele vârâte în coşurile legate de grumazul calului, astfel că rochia lor acoperită cu o pătură este ferită de noroiul pe care-l stropesc copitele animalului. Dansurile săteşti sunt conduse de seniori, de fiii săi şi de fiicele sale. Vânătorile de lupi se organizează tot sub conducerea baronului; el cântă împreună cu ei şi va bea alături de ei la aceeaş masă, după ce vânătoarea se va fi sfârşit cu un rezultat bun.

Fiii seniorilor dela sate sunt crescuţi printre ţărani; Montaigne a fost învăţat la unul din fermierii tatălui său «să trăiască o viaţă cât mai simplă cu putinţă».

Mărturiile cari subliniază bunele raporturi dintre seniorul sătesc şi arendaşii săi sunt destul de numeroase. Seniorul este sfătuitorul arendaşilor săi, îi ajută să-şi înbunătăţească starea pământurilor, îi învaţă să-şi desăvârşească mijloacele de cultură, îi ocroteşte împotriva agenţilor fiscului. Adesea este medicul lor şi veterinarul animalelor lor; în locuinţa seniorială este o încăpere care slujeşte ca farmacie.

Seniorul trebuie să se îngrijească de întreţinerea şi educaţia copiilor naturali părăsiţi în cuprinsul moşiei sale şi să le împlinească nevoile până la o anumită vârstă, fixată după felurimea obiceiurilor.

Gentilomii noştri rurali au păstrat tradiţia pe temeiul căreia erau judecătorii de pace ai cantonului.

Schiţa următoare a marchizului de Mirabeau a rămas celebră:

„Am cunoscut un bătrân gentilom, care nu se trezea ni-

ciodată din beție dar care potolea toate neînțelegerile până la o depărtare de douăzeci de leghe în jurul localității sale. Cerea să i se aducă hârtiile ambelor părți, le cerceta ca un om de legi și lua o hotărâre, așa cum se pricepea. Apoi chema la castel ambele părți. Se afla la sfârșitul mesei, cu paharul în mână și se gândea la hotărârea pe care avea s'o rostească. Le înșira faptele și le prețuia însemnătatea. Dacă încerca vreunul să-l întrerupă, era oprit printr'o poruncă formală:

— Un pahar cu vin pentru domnul!

Porunca era îndeplinită și, după ce se golea paharul, noul Radamante îl privea cu acel aer părintesc și de împăciuire pe care o îndelungată deprindere i-l dăduse în mod firesc.

— Domnul mai dorește un pahar?

Dacă împricinatul întărâtat voia să-și reia cuvântarea era ascultat în liniște, și i se dădea un al doilea pahar cu vin, ca să vorbească fără înconjur".

Insfârșit, după ce vinul și convorbirile dădeau naștere unei atmosfere calde și unei voioșii generale, judecătorul revărsa sentința sa definitivă asupra inimilor îmblânzite.

Călătorind prin le Quercy, „*l'Ami des homes*" se oprește pe marginea unui râu, surprins de marele număr de raci pe cari îi vedea mișunând acolo. La han, Mirabeau rostește părerea că pentru întreținerea atâtor raci, seniorul din partea locului trebuia să cheltuiască mult cu plata paznicilor.

— «Ah, domnule! Domnul marchiz și doamna marchiză sunt cei mai buni seniori din lume. Nu există între noi unul singur care, nu numai că nu le-ar fura nimic, dar care să nu fie cel dintâiu în stare să-și denunțe vecinii într'un asemenea caz».

«Am văzut exemple, scrie marchizul de Mirabeau, de obştii cari s'au răscumpărat dela seniorul lor care voia să le vândă, spre a se înapoia la el». Dar moravurile continuau să se modifice.

«Se ştie până unde, scrie tot marchizul de Mirabeau, mergea obiceiul şi, ca să spunem aşa, mania plocoanelor necontenite pe cari ţăranii le aduceau seniorilor lor. Pe vremea aceea am văzut că practicarea acestei deprinderi a încetat aproape pretutindeni, şi cu drept cuvânt: seniorii nu mai sunt buni de nimic, este foarte simplu să fie uitaţi, aşa cum uită şi ei, şi să nu se spună că aceasta era vechea servitute. In locurile unde obiceiul acesta se mai practică, oamenii aceia de ispravă şi chiar cei mai săraci dintre ei ar fi foarte mâhniţi dacă li s'ar refuza plocoanele; şi cu deosebire dacă s'ar încerca să li se acorde o răsplată oarecare în schimbul lor; am văzut lucrul acesta de multe ori».

Viaţa acestor gentilomi dela ţară spre sfârşitul vechiului regim a fost minunat drscrisă de Talleyrand şi de Chateaubriand la începutul memoriilor lor şi de Balzac în cele două romane *„Le Cabinet des Antiques"* şi *„Beatrix"*.

Talleyrand a zugrăvit viaţa paşnică şi binefăcătoare a bunicii sale la castelul din Chalais les Barbezieux. In locuinţa seniorială este orânduită o spiţerie; Duminica, după slujba religioasă, castelana împarte leacurile conforme indicaţiilor medicale ale epocii, scame şi bandagii din albituri fine pentru comprese; scamele şi bandagiile sunt făcute de ea însăş.

Infăţişarea locuinţelor senioriale capătă oarecum un caracter bătrânesc: tapiţeria se bucură de o mare cinste, chiar în locuinţele gentilomilor înapoiaţi de pe câmpurile de luptă; se lucrează mătasea la vârtelniţa care

toarce; se joacă pichet și table; seara, familia se culcă devreme. Mesele de prânz și seara sunt ocupațiunea principală: țin mult și în general sunt bine servite și îmbelșugate. Produsele domeniului acoperă aproape toate cheltuielile de hrană: zarzavaturi și fructe din grădină, prepelițe și potârnichi vânate; pui și porumbei din curtea păsărilor; pește din eleșteu și din gârlele apropiate.

Și gospodăria castelului vădește o necontenită economie, dusă uneori până la sgârcenie: recitiți tabloul lui Balzac din primul capitol din „Beatrix". In privința aceasta, ca și în altele, nobilimea noastră rurală se apropiase de clasa țărănească alături de care trăia. Seniorul își ținea de scurt salahorii, le supraveghea munca și culesul recoltei; castelana își certa slugile cari cheltuiesc prea mult. Banii sunt rari: cât se poate de rari, așa că oamenii trebuie să se declare mulțumiți cu produsele domeniului seniorial.

Se poate imagina contrastul care n'a întârziat să se stabilească între această nobilime rurală cu moravurile ei, îmbrăcămintea ei, limbajul ei din alte vremi, și nobilimea strălucitoare de la Curte. Și scriitorii a căror clientelă este recrutată la Versailles, în frunte cu La Bruyère și Molière, copleșesc cu disprețul lor pe bieții noștri rurali: „Nobilul din provincie, scrie La Bruyère, adesea fără casă, fără îmbrăcăminte și fără vreun merit, este vătămător patriei sale, familiei sale și sie însuși".

„Titlul de gentilom de la țară, arată marchizul de Mirabeau, este socotit aproape ca o injurie". Este luat în bătaie de joc acest prinț al satelor, cu buclele sale aurii la urechi, cu ghetrele sale de piele, cu pantofii ale căror tălpi au cuie, cu cingătoarea sa de lână brodată, „vânător, lăudăros și flecar". Se râde de mândria cu care-l umple genealogia sa, vădită în salonul său, și chiar în

bucătăria sa. Se «împăunează» cu istorisirea isprăvilor vitejeşti ale strămoşilor. In ochii săi, strămoşii şi-au câştigat un merit deosebit prin însăş epoca îndepărtată în care au trăit. Işi împodobeşte pereţii locuinţei sale senioriale cu portretele strămoşilor, înarmaţi până în dinţi, împodobiţi cu pene, plini de răni; şi „aceşti bravi căpitani nu ştiau să citească".

Insuş Marivaux îşi părăseşte obişnuita bunăvoinţă când este vorba de ruralii noştri. El nu le cruţă nici soţiile;

«Scoateţi ţărăncii distinse masca pe care o poartă când, călare pe iapa ei buiestraşă, se plimbă dela un castel la altul; îndepărtaţi-i vanitatea privitoare la vechimea familiei ei, atitudinea gălăgioasă, stomacul care din când în când e delicat, ifosele întregii ei ţinute şi mersul ei cu mişcări uniforme — toate acestea alcătuiesc orânduirea înfăţişării ei—îndepărtaţi-i fiii, marchizul şi cavalerul, copiii pe cari i-a învăţat să facă o plecăciune ţărănească în faţa dv., şi cari sunt totdeauna mucoşi când intră în odaie, ca să fie sterşi la nas cu batista mamei lor; îndepărtaţi-i toate lucrurile acestea, şi nu ne va rămâne nimic curios în ea..."

Şi iată moştenitorul:

Un copil foarte îndatoritor, are grijă de stomacul său
şi totdeauna ţine în mână câte o bucată
de tortă, de plăcintă sau de cozonac:
pe hainele sale are o sută de pete mari...
îşi şterge nasul cu mâneca şi poartă galenţi.
(MAUCROIX, „le Baron de la Vespière")

VIII

Boierinașii

Este adevărat că pe lângă bunii seniori cari, până la sfârșitul vechiului regim, s'au străduit în ciuda împrejurărilor potrivnice să-și îndeplinească rolul cât mai bine, au existat mulți seniori cari au abuzat de situația pe care o dețineau. Ei impuneau în mod arbitrar îndatoriri noi supușilor lor sau exagerau pe cele vechi. Regele a trebuit „să le interzică de a-și constrânge arendașii să-și mărite fiicele, nepoatele sau fetele de cari se îngrijeau, cu servitorii lor sau cu alții, împotriva vrerii lor". „Marile zile din Auvergne", atât de plăcut istorisite de Fléchier, au devenit celebre.

Erau numite «zile mari» seziunile tribunalelor excepționale, investite cu o jurisdicție fără apel, stabilite de rege în diferite provincii, pentru a înfrâna împilările de cari putuseră să se facă vinovați seniorii locali, pentru a le pedepsi violențele, pentru a le înlătura obiceiul pe care unii dintre ei voiau să-l introducă, și potrivit căruia corvezile ar fi urmat să se plătească în bani, și stabilirea unor dări neîngăduite. In secolul XVIII s'au ținut «zile mari» în Auvergne, în Vivarais, Velay, Le Gevandan, Languedocul de sus și de jos, Quercy, Rouergue, Annis, Saintouge, Angoumois, Perigord, Limousin și Poitou. «Nu există nimic mai important, scrie Colbert, decât pedepsirea exemplară a crimelor săvârșite de micii tirani din provincie».

Un cântec popular din Auvergne înfățișa stoarcerile de dări, exercitate de acești boierinași:

Omul dela castel
smulge arendaşului
ceeace-l susţine,
şi fără drept îi opreşte
slănina, codrul de pâine,
porcul;
I le ia odată cu gâsca,
iedul, mielul şi vaca;
Ii ia carul şi boul
cocoşul, găina şi oul.
Şi după aceea îl pălmuieşte în obraz
Şi loviturile rămân...

«Auvergne, scrie Fléchier, era o provincie destul de dezordonată,—depărtarea de justiţia suverană, slăbiciunea judecătorilor subalterni, tihna izolării în munţi şi poate exemplul şi reaua voinţă a unora încurajaseră pe cei mai mulţi dintre gentilomi să se poarte ca nişte tirani şi să asuprească poporul».

Magistraţii «zilelor mari» au procedat cu o nemărginită energie. Un mare număr de reprezentanţi ai nobilimii, aparţinând uneori celor dintâi familii ale ţării, au fost judecaţi şi decapitaţi. Cei cari izbutiseră să fugă au fost condamnaţi şi li s'au executat portretele, în unele zile câte treizeci deodată. «Era plăcut să vezi expuse pe locul execuţiilor, scrie Fléchier, atâtea tablouri, cărora călăul le tăia pe rând capetele. Aceste execuţii nesângeroase erau un spectacol cu atât mai plăcut, cu cât erau hotărâte de justiţie şi nu pricinuiseră nici o vărsare de sânge. Tablourile acestea au fost expuse o zi şi, din curiozitate, tot poporul a venit să vadă această mulţime de criminali în picturi, cari mureau neîncetat şi totuş nu mureau».

Numeroasele locuințe senioriale au fost dărâmate până la temelie. Intăriturile castelelor feudale cu șanțuri adânci, cu turnuri crenelate, au fost nimicite, în ciuda protestărilor cari se puteau ridica, de pildă aceea a marchizului de Saint-Floret, „o persoană distinsă, spune Fléchier, cel mai înțelept și cel mai pașnic gentilom din Auvergne". care protestă la Curte împotriva doborârii unui turn vecin, „unde avea dreptul să trimită în fiecare an un trâmbițaș, care urma să intoneze în vârful turnului câteva arii", pentru a-și vădi în felul acesta suveranitatea asupra castelului în chestiune.

Cu deosebire în timpul domniei lui Ludovic XIV, guvernul s'a străduit să ocrotească pe plugari împotriva neajunsurilor sau uzurpărilor făptuite de seniorii lor. «Astăzi, spune un text din 1689, trebuie ca un senior să aibă o dreptate și jumătate, ca să-și câștige procesul intentat de țăran».

IV

Mizeria nobilimii rurale

In secolul XVIII, „colibele țărănești" ale boierinașilor noștri vor fi în majoritate mult decăzute față de situația lor inițială. In adâncul unei vâlcele sau pe o movilă supusă cultivării, un turn mic, și care nu este totdeauna în stare bună, pare o veche cetățuie părăsită față de locuința în vârful căreia scârțăie giruieta în formă de steag. Iată șura cu zidurile spoite și pârlite de vremi. Câțiva ogari sau cotei își înalță capul la apropierea trecătorului; o groapă mare cu gunoiște, în care păsările de

curte îşi scormonesc hrana; o grădină împrejmuită cu un gard de mărăcini, unde se întind verzele mari de un verde-albăstrui, şi în care sunt sădiţi câţiva arbori fructiferi: aceasta este locuinţa veche şi paşnică a boierului dela ţară.

In pofida spiritului ei de economie, brava noastră nobilime, legată de moşiile ei şi aflată în serviciul regelui, dela care se înapoia cu «Crucea Sfântului Ludovic», răni şi datorii, începu să sărăcească. Castelul familiei du Gage-Berthelot nu se mai poate susţine decât cu ajutorul unor stâlpi proptiţi de ziduri. M-me du Gage scrie în 1782 că n'a lipsit mult ca ruperea unei bârne să pricinuiască prăbuşirea întregii clădiri. Domnul Bradines de Laurabne, care locuieşte în apropiere de Castelnaudary, vorbeşte cu voioşie despre mizeria în care trăieşte. Iarna este aspră. El se încălzeşte cu scândurile şi cu grinzile locuinţei strămoşeşti, pe măsură ce ele se desprind din tavanul încăperilor.

Povestea de mai jos se repetă în nenumărate cazuri. Domnul de Parigny poseda în Touraine treizecişişapte de pogoane, pe cari le cultiva în arendă. El avea patru fii, tuspatru ca şi el însuş în serviciul regelui. In cursul unor lupte a fost ucis, împreună cu trei dintre flăcăii săi; după ce se sfârşeşte războiul, cel de-al patrulea se înapoiază la locuinţa părintească: o fermă dărăpănată, cu învelitorile acoperişului sfărâmate, cu ferestrele crăpate, cu uşile sparte. Staulul şi hambarul se năruie; arborii fructiferi au fost tăiaţi înainte de a rodi.

După trei ani de demersuri stăruitoare, el obţine din partea Controlului general un ajutor de o mie de livre. Plin de curaj, se apucă de lucru şi după câtva timp zece pogoane pot fi însămânţate; dar omul trebuie să trăiască. Shyillock îi împrumută o sută de écus; şi sărma-

nul nobil viteaz scrie controlorului finanțelor că, dacă nu i se acordă un nou ajutor, e pierdut. Se pot cita numeroşi locotenenți, căpitani, locotenent-coloneli, cei mai mulți înapoiați cu răni de pe câmpurile de luptă, şi cari îşi găsesc locuințele într'o stare atât de nenorocită, încât sunt nevoiți să recurgă la caritatea publică.

«Un nobil nu prea înstărit, scrie în 1764 un plugar din Poitou, este adesea un vecin de care trebuie să te îngrijeşti". Unii nobili decad atât de jalnic, încât ajung să fie adăpostiți în azilurile pentru săraci.

Aceasta se explică prin faptul că în cursul secolului XVIII, deşi prefacerea a fost mai puțin bruscă şi mai puțin rapidă decât în epoca Renaşterii, deprecierea banului şi-a continuat înrâurirea. Dela sfârşitul domniei lui Ludovic XIV până la aceea a lui Ludovic XVI, moneda şi-a pierdut mai mult de jumătate din valoarea ei, în timp ce dobânzile rentelor senioriale, birurile percepute asupra pământului, rămâneau neclintit la cifrele statornicite prin obiceiuri. Adăogați prodigioasa sporire a familiilor în sânul acestei nobilimi rurale, robuste şi sănătoase şi care nu se pricepea de loc să limiteze rapida înmulțire a numărului moştenitorilor ei.

Bucată cu bucată, ogoarele cari înconjurau locuința seniorială a familiei au fost vândute țăranilor, vechilor fermieri, sub rezerva drepturilor senioriale, cari erau legate de vânzare cu titlu inalienabil. Astfel, au fost văzuți nobili cari nu mai aveau pentru întreținerea lor şi a familiilor lor, decât produsul acestor venituri fixe. Şi e uşor de închipuit ce însemnau aceste venituri, față de prăbuşirea banului. Ele erau cifrate în *livres, sous* şi *deniers;* pe vremea lui Ludovic cel sfânt, livra era o monedă de aur, pe vremea lui Ludovic XV ea nu mai este decât o monedă de argint; pe timpul lui Ludovic

cel sfânt sou-ul era o monedă de argint, pe timpul lui Ludovic XV nu mai este de cât o monedă de aramă; dar desemnarea câştigurilor în *livre* şi în *tournois* nu s'a schimbat. Adăogaţi la aceasta marea depreciere a valorii însăşi a banului şi veţi înţelege de ce livra, care în secolul XIII era o sumă importantă, reprezentând aproape 500 de franci la valoarea actuală, în secolul XVIII nu mai este decât o sumă neînsemnată.

Legea îngăduie astăzi dublarea chiriilor dinainte de războiu; în decursul secolelor, nici o lege n'a modificat câştigurile plătite seniorului.

Scriitorii constată în unanimitate sărăcia nobilimii rurale. Mulţi din aceşti boerinaşi au devenit simpli ţărani: fiicele lor se îngrijesc de curtea păsărilor, duc la păscut gâştele şi oile; în Bretania, îmbrăcate destul de sărăcăcios şi purtând pălării vechi din pâslă lustruită, ele se duc la piaţa din oraşul apropiat, ca să vândă produsele modeste ale domeniului lor, având coşul agăţat de braţ şi spada atârnată de cingătoare. Frumoasele titluri de pe pergamentul familiei lor servesc la învelirea oalelor cu unt.

In apropiere de Auch, observă Arthur Young, nobilii îşi lucrează propriile lor ogoare. «Şi aceştia, adaogă gentilomul nostru, sunt poate membri ai societăţii, mai vrednici de stimă decât nesăbuiţii şi ticăloşii cari îşi bat joc de ei».

Deasemeni, există unii cari lucrează în fermele vecine ca salahori, folosiţi la muncile cele mai aspre.

Infăţişarea dărăpănată a locuinţei senioriale contrastează cu aspectul plăcut al caselor întregi din sat. Pierre Retif, plugar din Nitry, Bourgogne, spune fiului său Edmond: „Ai văzut pe aceşti nobili vânători din la Puisaye, cu ghetre şi cu pantofi grei, purtând sub braţ o spadă veche şi ruginită şi murind de foame... Ai vrea să fii în

locul lor?"

Se cunoaşte proverbul:

Nobilul de Beauce
Stă în pat când i se drege încălțămintea.

„In Boulonnais, spune englezul Smolett, burghezimea țărănească renunță la vânătoare, fiindcă nu are bani să-şi cumpere o puşcă". Cardinalul de Fleury, prim ministru, îşi descoperă o rudă de Perignan, în Languedoc; e vorba de Hercule de Rosset, marchiz de Rocosel, «cu haina, peruca şi obrazul pârlite». Ocupațiunea principală a marchizului era aceea de a bea cu potcovarul satului. Fleury l-a făcut duce şi pair. In Rouergue, numeroase familii trăiesc la câmp cu venituri de cincizeci şi chiar de douăzecişicinci de ludovici. In Berry, „trei sferturi dintre nobili mor de foame" (1754). Turgot va face aceeaşi constatare cu privire la Limousin.

In 1750, intendentul din Besançon înfățişează succesorului său un tablou al nobilimii rurale din Franche-Comté.

«Nobilimea din locurile acestea este destul de bună, dar foarte săracă, şi este cu atât mai mândră cu cât este săracă. Ea este foarte umilită în comparație cu situația pe care a avut-o altădată. Nu este rea politica de a o menține în această stare de sărăcie, spre a-i impune îndatorirea de a servi şi de a avea nevoie de noi. Ea alcătuieşte o asociație, în care nu pot să pătrundă decât persoanele cari pot să facă dovada că au patru generații de strămoşi nobili. Această asociație nu este autorizată ci numai tolerată şi nu se întruneşte decât odată pe an în prezența intendentului. După ce iau masa împreună şi ascultă slujba religioasă, aceşti nobili se îna-

poiază la reşedinţele lor, unii călări pe gloabele lor, ceilalţi pe jos. Veţi vedea cât de hazlii sunt aceste adunări»

Nefericiţii gentilomi, părinţii unor familii numeroase, nu mai ştiu cum să-şi căpătuiască fiii şi fiicele. Să-şi trimită flăcăii la oaste, să-şi ducă fetele la mânăstire? Pentru un jandarm, pentru un ostaş, în garda regelui, e nevoie de o pensiune de cel puţin 600 livre pe an. Unde sa găsească o asemenea sumă? Colas de la Baronnais are unsprezece băieţi şi opt fiice. Soarta fetelor îl îngrozeşte. „Ce-aş putea să fac pentru ele?“ exclamă el, desnădăjduit. Ca să le primească în mânăstiri, stariţele pretind câte 9000, 1.600, 3.000 de livre!

Financiarul Paris-Duverney constată în 1753 că, pentru a-şi adăposti fiicele la Saint Cyr, nobilimea provincială ajunge să procure „dovezi de sărăcie“, mult mai numeroase decât dovezile de nobleţe.

Câţi din aceşti boierinaşi săraci nu pot să facă faţă cheltuielilor necesitate de instruirea fiilor într'o şcoală secundară; ei îi angajează ca elevi marinari pe vapoarele comerciale, şi chiar pentru a servi pe «corăbiile de corsari», şi încă dela vârsta de unsprezece ani. Este povestea tatălui lui Chateaubriand.

La vârsta de cincisprezece ani, el a înţeles neliniştile mamei sale. Şi se duce să-i vorbească, în timp ce ea se afla în pat:

— Nu mai vreau să fiu o povară pentru voi.

— René, munceşte-ţi ogorul, îi spune sărmana femee cu ochii înlăcrămaţi.

— Ogorul nu ne poate hrăni; lasă-mă să plec.

— Bine, du-te acolo unde vrea Dumnezeu să te duci!

„In aceeaşi seară, tatăl meu părăsi ferma părintească, ajunse la Dinan, unde una din rudele noastre îi dădu o scrisoare de recomandaţie pentru un locuitor din Saint-

Malo!"

Şi copilul, angajat ca voluntar, se îmbarcă pe o mică goeletă înarmată, care ridică ancora cu câteva zile mai târziu.

In cursul călătoriei sale în Franța, Arthur Young vorbeşte la data de 1 Septembrie 1788 de contele de Chateaubriand şi de castelul său de la Combourg:

„Țara are o înfățişare sălbatecă, agricultura nu este mai înaintată aici decât la huronii din America de Nord. Poporul este tot atât de sălbatec ca şi țara, iar oraşul Combourg este unul din locurile cele mai murdare şi cele mai gloduroase din câte se pot vedea: case de lut fără geamuri şi un caldarâm atât de stricat, încât trecătorii îl străbat cu mare greutate; dar nici o îndestulare. Cu toate acestea, acolo se află un castel, şi încă locuit. Cine este oare acest domn de Chateaubriand, proprietarul acestei locuințe, care are nouă copii (a avut chiar zece, dintre cari celebrul scriitor a fost ultimul născut), încât să poată sta în mijlocul unui gunoiu şi unei sărăcii atât de mari? Dedesubtul acestui morman de mizerie este un lac frumos, înconjurat de un mic domeniu acoperit de păduri". Despre acest lac şi despre păduri va vorbi şi Chateaubriand în rânduri cari complectează tabloul.

«Bâlciul, numit l'Angevine, se ținea în livada eleşteului în ziua de 4 Septembrie a fiecărui an. Vasalii erau obligați să se înarmeze şi veneau la castel, ca să înalțe steagul seniorului; de acolo se duceau la bâlciu, ca să stabilească ordinea şi să dea ajutor la perceperea dărilor cuvenite conților de Combourg pentru fiecare cap de vită. In epoca aceea, tatăl meu avea totdeauna oaspeți la masă şi se organizau serbări cari țineau trei zile. Stăpânii dansau în sala cea mare, în sunetele unei

viori; vasalii petreceau în curtea înverzită, în sunetele unui cimpoiu. Se cânta, se petrecea de minune, se trăgea cu archebuzele. Aceste sgomote se amestecau cu mugetele turmelor din bâlciu; mulţimea trândăvea prin grădini şi păduri, şi cel puţin odată pe an se vedea la Combourg câte ceva care semăna cu bucuria».

S'a vorbit mai înainte despre cauzele cari au pricinuit sărăcirea nobilimii rurale franceze; trebuie să li se adaoge duşmănia crescândă, ivită din secolul XVII, a unei părţi din clasa ţărănească, — cel puţin în anumite provincii. Ţăranii se apucă se intenteze procese seniorilor lor, tăgăduindu-le privilegiile, drepturile pe cari le revendică, hotărnicitul moşiilor şi întinderea lor, veşnice subiecte de discuţie. Avocaţi şi oameni de legi îi susţin, şi în familiile ţărăneşti sunt mulţi avocaţi cari s'au putut forma datorită îmbogăţirii unora din ele. Pe la mijlocul secolului XVIII, Franţa a fost parcă zdruncinată de o primă mişcare de revoltă, care prevestea Revoluţia.

Gentilomii sunt atacaţi în satele lor de către ţărani, cu lovituri de furci; braconierii vin să ucidă vânatul chiar în faţa uşilor locuinţelor senioriale. Cei cari datorau censul seniorului de Gramont-Pioger din Potou ameninţă că vor sfărâma uşile castelului. Ei strigau „că vor tăia cu secerile gâtul seniorului, sau îl vor omorî cu focuri de armă". Aceste mişcări erau premature, dar scoteau la iveală simţămintele cari mocneau in sufletul poporului.

Marchizul de Mirabeau notează una din resursele de traiu pe cari nobilimea dela ţară le găsea în vremile de odinioară: îndeletnicirea de slugi nobile în marile case senioriale. „Servitorimea de rând, scrie «*l'Ami des hommes*», costa mai puţin decât astăzi, când este îmbrăcată în haine ca ale comedienilor, este bine hrănită şi doarme în paturi ca ale stăpânilor, dar marile case nobile erau

pline de «întreținuți» de alt ordin: doamnele aveau pe lângă ele domnișoare, seniorii aveau gentilomi din familii tot atât de bune ca și ale lor și ceilalți aveau pajii, scutieri. Era un mijloc de traiu pentru sărmana nobilime care astăzi aproape că nu mai există".

Lustrul marilor familii ar păli sub strălucirea regelui-soare; cămine feudale cari încep să se stingă, așa cum se vor stinge și căminele mai modeste, pe cari le însuflețeau cu flacăra lor.

Gentilomilor noștri sătești ie rămânea cariera armelor, dar ea nu putea să constituie pentru ei o sursă de îmbogățire. Poate că paginile cari preced vor fi ajutat să se înțeleagă hotărârea luată, spre sfârșitul vechiului regim, de unul din cele mai bune și cele mai generoase spirite cari au fost văzute vreodată la Ministerul de războiu: mareșalul de Ségur. El a hotărât ca toate gradele militare să fie rezervate numai gentilomilor. Pentru a se obține gradul de căpitan, trebuia să se dovedească existența a patru generații de nobili. Mai târziu, Consiliul regelui declară că de atunci încolo numai gentilomii puteau să devină raportori ai Consiliului de Stat, și că în acelaș timp „toate funcțiunile eclesiastice, dela cea mai modestă stăreție și până la cele mai bogate mânăstiri, vor fi rezervate nobilimii". Aceste deciziuni erau luate într'o epocă, în care opinia generală, și chiar aceea care domnea în rândurile nobilimii, favoriza burghezia. Ea putea să trăiască, și încă în condițiuni din ce în ce mai strălucite; nobilimea câmpenească nu mai putea trăi în asemenea condițiuni.

In 1790, Brissot se va încumeta cu pana sa republicană să recunoască meritele vechei, săracei și vitezei nobilimi dela țară. „*Le Patriote français*" va sărbători serviciile aduse armatei de această nobilime și pentru

cari n'a fost răsplată decât prin mizerie. „Dacă există o clasă de cetăţeni, exclamă el, care a fost victima aristocraţiei celor mari şi celor bogaţi, este nobilimea săracă, această numeroasă clasă de gentilomi cultivatori, mărginită de o prejudecată gotică la o singură stare... Tabloul jignirilor, cărora le-a fost supusă, este unul din cele mai revoltătoare din câte se pot vedea...

X

Nobilimea strălucitoare

In secolele evului-mediu, aristocraţia ieşită din familie se organizase în erarhii suprapuse: deasupra simplilor cavaleri, posesorii feudelor organizate în mod viguros; deasupra acestora, marile familii feudale, cum erau cele ale seniorilor de Concy şi de Montlhery, deasupra acestora din urmă şefii marilor feude, conţii de Flandre, de Champagne, de Bretagne, de Poitiers sau de Toulouse, ducii de Bourgogne sau de Normandie, prinţi suverani; în culmea edificiului, regele. Această muncă de apropiere, de nivelare, despre care am vorbit cu alt prilej şi care tindea, din generaţie în generaţie, să apropie starea socială de uniformitatea administrativă, s'a făcut simţită în rândurile nobilimii; ca în toate clasele ţării în secolul XVIII, nobilimea franceză alcătuia un corp unic. Este adevărat că «nobilimea prezentată», aceea ale cărei femei fuseseră prezentate personal regelui şi reginei în cadrul unor ceremonii pompoase, şi care se bucura de distincţiuni onorifice, socotea inferioară majoritatea nobilimii care nu fusese admisă la această distincţiune,

ale cărei femei nu primiseră sărutul regelui şi cari nu se urcau în caleştile regale; — şi tot atât de adevărat este că ducii şi pairii ar fi voit să alcătuiască sub numele de „nobilimea cu titluri“ un corp deosebit, şi că deasupra acestora din urmă se aflau prinții de sânge, membrii familiei regale, iar deasupra acestora „copiii Franței“; deasemeni, este adevărat că în secolul XVIII înalta noblime se deosebea de celelalte, fiindcă gloria ei se întemeia pe vechime; erau apoi: noblimea „înobilată“, creată de curând prin diplome regale; nobilimea slujbaşilor, născută din cele patru mii de funcțiuni existente în regat şi cari puteau fi ocupate şi de oamenii din popor; o nobilime militară; o nobilime a magistraților sau parlamentară, o nobilime municipală sau „de clopot“, alcătuită de înaltele funcțiuni urbane cari, ca anumite funcțiuni dela Curte sau administrative, îngăduiau purtarea unui blazon; o „nobilime a mamelor“, care în anumite cazuri putea să fie acordată femeilor nobile căsătorite cu burghezi; şi o nobilime streină, recunoscută gentilomilor de origine streină stabiliți în Franța, — în realitate, singura distincțiune sensibilă încă în secolul XVIII printre gentilomii francezi, era aceea care aşeza între ei, în modul cel mai modern, cel mai crud şi cel mai brutal— bogăția.

Turgot va constata în 1776 că nobilimea scutită de birurile grele şi de celelalte sarcini impuse oamenilor de rând cuprindea «întregul corp al celor bogați“. «Cauza privilegiaților» în lupta ce începea pentru reformele politice devenise „cauza celui bogat împotriva celui sărac“.

Scăpată de ogor, de care gentilomul supus autorității tradițiilor continua să fie legat, nobilimea se străduise să-şi armonizeze averea cu rangul ei, cu fastul de care credea că trebuie să-l înconjoare. Exclusă dela practi-

carea comerţului şi industriei, ea izbuteşte să le exercite pe alte căi. Iată mai întâiu prea înalta nobilime în posesia unor domenii cari, prin întinderea şi prin importanţa lor, dădeau venituri mari, apoi pensiunile şi favorurile folositoare de la Curte, funcţiunile lucrative, beneficiile fructuoase, episcopiile, mânăstirile, ale căror venituri puteau să se urce la sute de mii de livre, prădăciunile săvârşite în ţări streine, sub stindardul regelui: conetabilul de Lesdiguières va strânge aci o avere regală, mareşalul Richelieu de asemeni. Un nobil călca legea dacă exercita un comerţ sau o industrie şi-şi pierdea privilegiile; dar un edict al lui Ludovic XIV din Decembrie 1669, confirmat la 8 Decembrie 1701 şi 11 Ianuarie 1724, îngăduia practicarea marelui comerţ şi a negoţului de peste mări; ceeace era o iluzie pentru gentilomii noştri câmpeneşti, dar deschidea vaste perspective membrilor familiilor mari. Au fost văzuţi marchizi şi doamne din nobilime cari şi-au închiriat corăbii, şi nobili cari au întreţinut legături de afaceri cu corsari şi hoţi de mare. După ce se sfârşea expediţia, bandiţii şi boierii îşi împărţeau frăţeşte prada şi erau deopotrivă de mulţumiţi. Speculaţia era îngăduită de lege: speculaţia asupra furniturilor militare, mita obţinută dela antreprenori: contesa d'Argenson, soţia ministrului de războiu, «face afaceri pentru sume enorme», spune cumnatul ei, marchizul; în sistemul lui Law, prinţii de sânge Condé şi Conti «adună aurul cu găleţile», marchizul de la Faye realizează un câştig de douăzeci de milioane (douăsute de milioane de astăzi); Saint-Fargeau câştigă şaptesprezece, mareşalul d'Estrée face speculaţiuni asupra ceaiului şi a rachiului. Louis de Gesvres, duce şi pair, guvernator în Ile de France, are un privilegiu pentru jocurile de noroc, iar ducele de Carignan are alt privilegiu; casele familiilor de Gevres şi

de Carignan sunt tripouri; însfârşit, iată alianțele financiare. Cocoşii nu mai găsesc perle în gunoişte; dar primele familii din Franța găsesc acolo lingouri de aur, pentru e repeta cuvintele nobilelor doamne citate mai sus. O fiică de gentilom nu s'ar fi măritat cu un financiar; şi-ar fi compromis numele familiei şi părinţii ei ar fi închis-o între zidurile unei mânăstiri; dar un nobil de viță veche se căsătoreşte foarte bucuros cu un sac de taleri.

Nobilime aurită.

XI

Nobilimea curtenilor

Printre întrebările adresate intendenţilor de către guvernul lui Ludovic XIV, se afla şi următoarea:

— Gentilomilor din provincia dv. le place să stea în locuinţele lor, ori să călătorească prin împrejurimi?

Tocqueville citează răspunsul unui intendent. Fiind un slujitor credincios al regelui, el se plânge că nobilii din provincia sa preferă şederea printre ţărani, datoriei care i-ar chema să trăiască în preajma domnitorului. «Gentilomii aceştia, adaogă Tocqueville, cari ar fi refuzat să-şi îndeplinească datoriile către rege, erau singurii cari apăraseră cu armele în mâini monarhia în Franța şi au murit luptându-se pentru ea... fiindcă ştiuseră să reţină pe lângă ei pe aceşti ţărani, printre cari erau mustraţi că trăiesc acum».

Anii trec. Față de spectacolul părăsirii ogoarelor de către aristocrație, ochii se deschid şi, la aceeaşi întrebare, intendenţii răspund la sfârşitul secolului XVIII:

— Nobilimea dă exemplul supărător al părăsirii ogoarelor.

Dar câţi erau cei cari se puteau hotărî să ducă viaţa sărăcăcioasă a gentilomului câmpenesc, pe care am descris-o mai sus! Şi apoi, la Versailles, la Paris, şi chiar în oraşul apropiat, sursele de înavuţire erau prea numeroase şi îmbelşugate. Cavalerul d'Arc, aparţinând familiei sublimei fecioare, voia să stăvilească mişcarea.

— Vreţi să fiţi bogaţi? strigă el gentilomilor cari îşi părăseau ţarinile; renunţaţi la luxul care vă înjoseşte!...

Dar la ce lux s'ar fi cuvenit oare să renunţe sărmanii noştri nobili dela ţară?

Nemaiputând sa trăiască pe moşiile ei, scrie vicontele d'Avenol, nobilimea nici nu-şi putea învesti banii în domenii cari i-ar fi adus venituri neînsemnate. „Nobilimea, căreia-i erau interzise comerţul şi industria, nu mai avea alte resurse decât să cumpere funcţiunile dela Curte, din cari putea cel puţin să-şi scoată elementele necesare întreţinerii sale şi în cari găsea încă o întrebuinţare a activităţii sale".

Orizontul s'a şi mărit prin această mişcare de apropiere, de fuziune spre unitatea naţională pe care am semnalat-o. Perspectiva nu se mai opreşte la ograda locuinţei senioriale. Iată capitala provinciei: Bordeaux, Toulouse, Rennes, Rouen, Dijon... mai încolo Versailles şi Paris! Gentilomul se plictiseşte în domeniul său rustic. De ce n'ar fi, şi el, „om onest", de ce n'ar străluci şi el în lume, de ce n'ar căuta să-şi croiască drum la Curte?

Adăogaţi extinderea, infiltrarea puterii regale, mereu sub aceeaş mişcare de unificare a ţării, — şi care se făcea simţită deopotrivă în Lorraine, în Savoie, sub acţiunea ducilor înainte de a se impune întregii Franţe.

Puterea regală pătrunde din ce în ce mai mult în diferitele seniorii, se desvoltă, slăbind rațiunea de existență a autorității locale și curmând pofta de a-și exercita funcțiunile aceluia care era investit de autoritățile superioare, cu ajutorul aceleiaș puteri regale.

Dacă țăranul are o plângere de formulat, o cerere de introdus, el știe de acum încolo că va obține satisfacție adresându-se mai curând intendentului ori locțiitorului său, decât recurgând la seniorul său. In mâinile intendentului și ale locțiitorului său se află repartizarea dărilor anuale și a celorlalte biruri, ca și scutirea de miliție.

In schimb, ce viață feerică domnește în împrejurimile strălucitoare ale Curții!

Am vorbit despre acel marchiz de Rocosel, văr al cardinalului de Fleury și pe care acesta îl va scoate din satul său, ca să-l facă duce și pair; el îi înzestrează fiul, devenit marchiz de Fleury, cu o moșie evaluată la 400.000 lb. (4 milioane de astăzi) și-i înlesnește căsătoria cu o domnișoară care-i aduce ca dotă un venit de 30.000 lb., cu speranțele unor apropiate succesiuni cari se ridică la un venit de 80.000 lb. Ceeace făcea, împreună cu moșia de 4 milioane, un venit de 1 milion și 100.000 franci, în valoarea actuală. Și întrucât cardinalul, prim ministru, socotește că domnul duce de Fleury, tatăl, dispune de un venit anual prea sărăcăcios (evaluat în ziua de azi la 1.800.000 franci) îi mai acordă pe domeniul regal un ajutor de 12.000 lb. (120.000 de franci din ziua de azi).

Am putea să continuăm dealungul unor pagini nesfârșite o enumărare asemănătoare, care ar pune sub ochii cititorului o revărsare pe care el ar socoti-o în același timp uluitoare și scandaloasă.

Toate cifrele cari urmează trebuiesc înmulțite cu zece ca să fie aduse la valoarea lor actuală.

Contele de Toulouse, fiu natural al lui Ludovic XIV, are o rentă de 1.700.000 lb. (17 milioane de azi), sumă cu care un prinţ nu poate să trăiască. Ludovic XV adaogă acestei sume un venit de un milion (valoarea de astăzi). Văduva sa, care primeşte o rentă de 80.000 lb. (800.000 franci de astăzi) va socoti că regele trebuie să adaoge suma de 50.000 lb. pe an.

La moartea soţului ei, ducesa de Maine obţine o pensie anuală de 100.000 lb. (un milion de astăzi); ducesa d'Orleans va avea o rentă de văduvie de 6.500.000 franci, din cari tezaurul regal va da mai mult de două treimi. La 27 Ianuarie 1740, când a murit în castelul său din Chantilly, prinţul Louis Henri de Condé, care a realizat câştiguri atât de mari din afacerile necurate pe cari le-a realizat pe urma sistemului Law, acelaş care a ruinat atâţia oameni cinstiţi, a lăsat un venit anual de 17 milioane (valoarea actuală), — o bagatelă; iar regele, pe seama contribuabililor, a mărit acest venit cu o pensie de 2.600.000 franci (valoarea actuală).

Cifrele acestea sunt uluitoare, şi înşiruirea lor s'ar putea prelungi la infinit.

In 1780, Ludovis XVI voia să micşoreze cheltuielile vistieriei publice, pe cari un strigăt unanim le declară de neîndurat. El săvârşeşte mari scăderi în cheltuielile Curţii, pe urma căror scăderi mătuşile regelui — ele sunt următoarele trei: Madame Adelaide în vârstă de patruzeci şi opt de ani, Madame Victoire în vârstă de patruzeci şi şapte de ani şi Madame Sophie în vârstă de patruzeci şi şase de ani — nu mai primesc decât 600.000 lb. anual (6 milioane de azi)... pentru mesele lor.

Iată cât trebuia să plătească publicul pentru întreţinerea anuală a acestor trei fete bătrâne!

Domnul de Sartine, care a fost locotenent de poliţie,

primeşte 200.000 lb. (2 milioane) ca să-şi poată plăti datoriile. Lamoignon, care este ministru de justiţie, primeşte un mic dar de 200.000 lb. (două milioane de astăzi). Şi Lamoignon se mulţumea într'adevăr cu puţin, fiindcă Miromesnil, urmaşul său, primeşte 600.000 lb. (6 milioane), cari «îl vor ajuta să se instaleze». Ducele d'Aiguillon, răsturnat dela guvern în 1774, primeşte „ca despăgubire" 500.000 lb. (5 milioane de astăzi). Văduvei mareşalului du Muy, ministru de războiu, i se atribuie o pensiune de 30.000 lb., iar contele de Saint Germain, desărcinat de secretariatul războiului, primeşte o pensie de 40.000 lb. în afară de o despăgubire de 150.000 lb. (să înmulţim mereu cifrele cu zece).

Prin intervenţia făcută de Marie-Antoinette, ducele de Polignac obţine 1.200.000 lb. (12 milioane de astăzi); prinţul de Salm primeşte 500.000 lb. (5 milioane de astăzi). In cursul trecerii sale pe la controlul finanţelor, Calonne plăteşte contelui de Provence 56 milioane (560 milioane de astăzi); iar contelui d'Artois — care nu era decât fiul cel mai mic al familiei — 25 milioane (250 milioane de astăzi). Sunt cifre revoltătoare! Prinţul de Condé—iarăş! — primeşte 12 milioane (120 milioane de astăzi) plătiţi odată şi o rentă anuală de 600.000 lb. (6 milioane de astăzi). Ah! ducele d'Aumale a fost bine inspirat, când a lăsat Franţei domeniul său dela Chantilly; într'adevăr, naţiunea l-a plătit scump de tot.

Se dau bani, şi încă în ce proporţii! tuturor, cu condiţia să aparţină înaltei nobilimi sau să se bucure de trecere pe lângă secretarii de Stat. Se înfăţişează Majestăţii Sale situaţia rea a afacerilor prinţului de Pons. Aşa o fi! Cavalerul Camille primeşte o pensie anuală de 15.000 lb., iar fiica sa, M-lle de Marsan, „călugăriţă de Remiremont", suma de 16.000 lb. Să înmulţim mereu ci-

frele cu zece. Domnul Rouillé trebuia să fie consolat pentru faptul că nu participase la încheierea tratatului dela Viena: o pensie de 6.000 lb. nepoatei sale, M-me de Castellan şi alta de 10.000 lb. fiicei sale M-me de Beuvron, care era foarte bogată, îi vor potoli necazul. Consolarea oferită lui Rouillé avea să fie suportată de contribuabili, în decursul anilor, cu suma de 260.000 fr. (valoarea actuală). Puissieux posedă averi însemnate, dar cea mai mare parte din ele este investită în vii, „ceeace constituie un venit nesigur". Trebuie să se ţină seama de îngheţ, de grindină... Vistieria regală va despăgubi această nesiguranţă printr'o rentă sigură de 77.000 lb. (770.000 franci de astăzi), pe care o vor plăti contribuabilii.

Cu această sumă s'ar fi ajutat un număr de patruzeci de familii ale nobililor rurali, cari se ruinaseră şi ai căror bărbaţi aveau corpurile găurite de gloanţe în luptele duse în serviciul regelui.

Singură familia de Polignac va ajunge la pensii cifrate la 700.000 lb. (7 milioane de astăzi) din vistieria publică, iar familia de Noailles la 2 milioane (20 milioane de astăzi).

Dar beneficiile eclesiastice! O mie cinci sute de sinecure, prebende, canonicate, veniturile mânăstirilor, cifrate uneori la sume enorme, şi cari se vor revărsa ca o ploaie de aur asupra aristocraţiei norocoase. Dar marile funcţiuni dela Curte sau din guvern! Să lăsăm deoparte ministerele, comandamentele militare, intendenţele, ai căror titulari desfăşurau o anumită activitate în schimbul banilor pe cari îi primeau; dar iată patruzeci de guvernăminte generale, şaptezeci de locotenenţe-generale, patru sute şapte guvernăminte particulare, treisprezece guvernăminte de case regale: sinecure retribuite în mod stră-

lucit. Dar «misiunile speciale», — cuvinte cari nu trebuiesc să ne îndemne să credem că erau exercitate în mod gratuit — aş! — dar că titularii lor nu aveau nimic de făcut Fiul domnului de Machault are 18.000 lb. pe an (180.000 franci de astăzi) spre a iscăli de primire de două ori pe an. Aceste funcţiuni istovitoare erau acelea de „intendent de clase". M-me de la Borde este numită la Curte, în slujba reginei, cu o simbrie de 120.000 franci: dar nimeni nu ştie, nici chiar regina, ce funcţiune are de îndeplinit noua slujbaşă. Dar onorariile atribuite odată cu decoraţiile: la acordarea «cordonului roşu», se dădea fiecărui decorat şi o pensie de 4.000 lb. (40.000 franci de astăzi). Dar câştigurile dobândite pe furiş! Ducele de Penthièvre îşi primeşte salariul de mare-amiral şi, în afară de acesta, o taxă de ancorare percepută tuturor corăbiilor cari intrau în porturile Franţei, şi care-i aducea alte 90.000 lb. (900.000 franci) pe an. Leafa principesei de Lamballe, supraintendentă a reginei, nu era decât de 6.000 lb., plus o pensie de 6.000 lb. şi 3.000 lb. pentru întreţinere; dar câştigurile funcţiunii ei îi aduceau 150.000 lb. (1.500.000 în valoarea actuală). Ducele de Gesvres era guvernator al Parisului, iar casa sa era un tripou, după cum am arătat mai înainte, care-i aducea beneficii mari; gândiţi-vă la Monte-Carlo. El mai avea şi dreptul de a vinde în propriul său folos schelăria care slujea la desfăşurarea focurilor de artificii: într'un singur an a realizat 50.000 taleri (1.500.000 franci de astăzi).

Dar gentilomii cari făceau afaceri în birourile miniştrilor! O specie care mişuna pretutindeni, o specie înfiorătoare, înfloritoare. Nobilimea strălucitoare se află la largul ei, ca peştii în apă. Se ştie cât de mult erau râvnite locurile de perceptori generali. Perceperea generală a impozitelor era, după cuvintele lui Voltaire, furtul organi-

zat, legalizat şi săvârşit pe scara cea mai întinsă. De fiece dată când se ivea o vacanţă, se producea o zarvă de neînchipuit, în care fiecare se înghesuia şi se străduia să dobândească numirea. Nobilimea nu stăruia să obţină aceste funcţiuni atât de scandalos de bănoase; nici gând! ar fi însemnat să se înjosească; dar ea se lăsa mituită, ca să-şi susţină favoriţii. In anul 1738, un bogat partizan făgădueşte să plătească 150.000 lb. (1.500.000 franci) ducelui de la Tremoille, care i-a declarat că-l va proteja, şi în afară de aceasta o pensie de 20.000 lb. (200.000 franci) dacă demersul reuşeşte; dar aşteptările au fost înşelate, fiindcă demersul n'a dus la rezultatul urmărit. Cel care a învins a fost fratele perceptorului general Lallemand de Betz, spre mâhnirea ducelui de la Tremoille. Cardinalul de Fleury, primul ministru, află despre cele întâmplate. Ce măsuri s'ar lua în zilele noastre? Domnul duce ar fi tradus, probabil, în faţa tribunalului corecţional; în felul acesta ar fi dezonorat, cel puţin; dar cardinalul de Fleury a judecat altfel lucrurile. El a hotărât ca, pentru a consola pe nobilul duce de năpasta care l a lovit, noul perceptor general să-i plătească suma de 120.000 lb. (1.2000.000 franci de astăzi). Este adevărat că ducele de la Tremoille datora această sumă ducelui de Richelieu, care i-o câştigase la joc. Şi în anul următor la Tremoille a fost numit guvernator în Ile de France.

Abatele de Vermont, care a fost însărcinat cu educaţia Mariei Antoinette, scrie pe un ton rece împărătesei Marie-Thérèse:

«Majestatea Voastră ştie mai bine decât mine că, după un obiceiu străvechiu, trei sferturi din funcţiuni, din onoruri din pensii sunt acordate nu serviciilor, ci favorurilor şi creditului. Aceste favoruri sunt motivate la început

prin obârşia familiei, prin rude şi prin avere; aproape totdeauna însă adevărata lor temelie este alcătuită de protecţie şi de intrigi. Acest procedeu este atât de bine stabilit, încât este respectat ca o sentinţă judecătorească, până şi de aceia cari au suferit pe urma lui; un gentilom cumsecade, care nu are rude la Curte şi nu e sprijinit de nimeni, care nu se poate arăta risipitor, nu s'ar încumeta să pretindă conducerea unui regiment, oricât de vechi şi de însemnate ar fi serviciile sale şi originea sa. Acum vreo douăzeci de ani, fiii ducilor, ai miniştrilor, ai oamenilor ataşaţi la Curte, rudele şi protejaţii metreselor, deveneau coloneli la şaisprezece ani; domnul de Choiseul a stârnit strigăte de indignare, stabilind la 23 de ani vârsta pentru ocuparea unei asemenea funcţiuni; dar, pentru a despăgubi favorurile şi bunul plac, el a încredinţat simplului hatâr al regelui, sau mai curând al miniştrilor, numirea locotenent-colonelilor şi a majorităţii funcţiunilor cari până atunci ţineau în mod firesc seama de vechimea în serviciu, guvernămintele şi conducerile provinciilor şi oraşelor. Ştiţi că funcţiunile acestea au fost înmulţite în mare măsură şi că ele se acordă pe credit şi favoruri, ca şi comanda regimentelor. Decoraţiile — cordonul roşu, cordonul albastru — sunt în aceeaşi situaţie, şi uneori chiar «Crucea sfântului Ludovic». Episcopiile şi mânăstirile sunt şi mai vârtos supuse «regimului crediului». Despre funcţiunile din finanţe, nici nu îndráznesc să vorbesc. Funcţiunile judecătoreşti sunt supuse mai mult decât celelalte serviciilor prestaţiei; şi creditul şi recomandaţia îşi exercită înrâurirea asupra numirii intendenţilor, primilor preşedinţi şi atâtor alţii.

Mai târziu, departe de ţară, o parte din această frumoasă nobilime strălucitoare, care izbutise să scape prin fugă de cuţitul ghilotinei, îşi va aminti de frumoasele

timpuri pierdute. Se vorbea despre abuzurile săvârşite altădată:

— Abuzurile, exclama M-me de Monregard, dar ele erau tot ce avea mai bun vremea aceea!

— Foarte bine, madame, dar să nu vă miraţi că acelora cari au profitat de ele li s'a tăiat gâtul.

Funcţiunile, favorurile, pensiunile, beneficiile, sinecurile nefiind îndestulătoare, înalta nobilime a recurs la căsătorii financiare. Inalta nobilime s'a vândut. In ciuda cuvintelor grele şi crude, pe cari marchizul de Mirabeau le-a aruncat după obiceiul său: «Nobili şi financiari; două clase cari pot fi cu atât mai greu făcute să se înţeleagă, cu cât profesiunea bine realizată a celor dintâi (a nobililor) este de a cere totul, pe când a celorlalţi (financiarilor) este aceea de a lua totul», prin lăcomia unora şi prin vanitatea celorlalţi, s'au încheiat căsătorii de convenienţă.

Lista căsătoriilor încheiate între familiile nobile şi financiare în secolul XVIII ar fi pe cât de lungă, pe atât de plictisitoare. Prejudecata împotriva mezaliaţelor, atât de puternic înrădăcinată în tradiţiile aristrocratice ale secolului XVII, a dispărut; cel puţin în rândurile înaltei nobilimi. După cum observă d. Carré: «Foarte puţini inşi ar fi putut obţine intrarea fiilor lor în ordinu de Malta, dacă s'ar fi cerut dovada de nobleţe pentru strămoşii din partea mamelor». Chamfort va putea scrie în timpul domniei lui Ludovic XIV: «Aproape toate femeile, fie dela Versailles, fie de la Paris, când acestea din urmă se afla într'o situaţie oarecum însemnată, nu sunt decât burgheze de soiu». Inalta nobilime, care trăieşte la Paris şi vizitează Versailles-ul, nu mai contractează decât căsătorii de convenienţă; originea şi familia trec pe planul al doilea.

Mişcarea s'a vădit cu însufleţire în timpul regenţei, când freneziie sistemului Law trebuiau să-i dea un imbold din cele mai puternice. Marchizul de Prié, vărul lui Ludovic XV, se căsătoreşte cu fiica unui cămătar, Berthelot de Pléneuf, care era dealtminteri socrul domnilor de Matignon şi de Nouvion; şi aceste frumoase înrudiri n'au împiedicat totuşi pe financiarul nostru să fie condamnat de tribunal. Marchizul de la Fare devine ginerele lui Paparel, care a fost osândit la moarte pentru nesocotirea îndatoririlor. La Fare moşteneşte 4 milioane (40 milioane de astăzi), cu ajutorul cărora se consolează pentru disgraţia familiară.

Secolul XVIII, care nu cunoştea marea industrie, n'a văzut înfiripându-se decât avuţii financiare; este partea cea mai supărătoare a acestei epoci; averi înjghebate prin speculaţii asupra muncii oamenilor cumsecade şi car ajungeau în mâinile nobilimii, cu ajutorul căsătoriilor. Si apoi, prin banii lor, perceptorii se aristocratizau cumpărând una din numeroasele funcţiuni cari puteau fi ocupate de oamenii de rând. Şi moravurile se resimt pe urma acestor practici. Intocmai ca simplii perceptori generali — nouii bogătaşi pătrunşi în cea mai înaltă nobilime — gentilomii noştri auriţi din nou aruncă banii prin fereastră; cu veniturile de milioane, primele familii nu-şi mai pot onora numele. Prinţul de Guéménée dă faliment, lăsând datorii de 36 milioane; prinţul de Soubise e plin de datorii tot atât de mari; la moartea sa, ducele d'Orléans, cel mai bogat proprietar al regatului, datora 740 milioane (valoarea actuală).

Cel puţin dacă banii risipiţi atât de nechibzuit ar fi răspândit binele în jurul nepăsătorilor cheltuitori! Arthur Young lasă în privinţa aceasta o mărturie mâhnitoare: «Chiar dacă un nobil ar fi avut venituri de milioane,

puteţi fi siguri că i-aţi fi găsit moşiile în paragină. Cele ale prinţului de Soubise şi cele ale ducelui de Bouillon sunt cele mai mari din Franţa şi toate semnele măreţiei lor, pe cari le-am văzut eu, sunt bălăriile, locurile pustii, ferigile. Vizitaţi-le reşedinţele, oriunde ar fi situate, şi le veţi vedea în mijlocul unor păduri pline de cerbi, mistreţi şi lupi.

Ceeace inspiră guvernatorului Morris, celebrul ambasador al Statelor Unite în Franţa, această pagină de un dureros adevăr :

«Se pare că în societăţile omeneşti există într'o anumită perioadă a desvoltării lor o tendinţă naturală spre sistemul pecuniar şi, acolo unde izbuteşte să se afirme, le minează şi distruge aristocraţia. Dar prin aceasta se micşorează respectul datorit virtuţii, fiindcă de fapt, oricare ar fi fost origina marilor familii, câte unii dintre membrii lor au aruncat asupra fiecăreia din ele o măreţie care impune. Mai mult încă, cred aserţiunea justificată de experienţă şi potrivit căreia prin conduita lor asemenea familii sunt în general mai frumoase şi mai bine educate decât celelalte. Fie că acesta este fructul experienţei, al exemplului sau al respectului pentru strămoşi, fie că lucrul se datoreşte bogăţiei îmbelşugate care-i aşează deasupra tentaţiilor — puţin interesează!— o asemenea purtare trebuie să inspire altora un simţământ de respect. Dar atunci când înrâurirea banilor devine puternică, maxima este generală: Fiţi *bogaţi*, dacă puteţi, *în mod cinstit:* dar fiţi bogaţi» ! Cred că din momentul acesta se poate socoti că începe declinul.

XII

Viața la castel

Situația rea a domeniilor din provincie lăsate în părăsire de bogații lor proprietari este constatată de streini. „Câmpurile oferă scene jalnice de rea administrație, locuințele senioriale sunt imaginile mizeriei. Cât de mult s'ar putea înbunătăți situația acestei provincii (e vorba de la Sologne): fără îndoială, observă Arthur Young, proprietatea unora din făpturile acelea strălucitoare, cari figurau zilele trecute la procesiunea dela Versailles. Doamne, fă-mă răbdător când văd o provincie atât de neglijată și iartă-mi înjurăturile pe cari le rostesc cu privire la lipsa și la nepriceperea proprietarilor!" Cu toate acestea, s'a vădit o înapoiere la ogoare. A fost o modă adoptată de înalta societate începând dela mijlocul secolului XVIII. Scriitori cunoscuți, Rousseau în imagini sentimentale, „*l'Ami des hommes*" cu pana sa pitorească și mișcătoare, Retif de la Bretonne în tablouri cât se poate de realiste, celebrau binefacerile agriculturii. Voltaire, înobilat prin funcțiunea sa de „gentilhomme ordinaire" al regelui, voia să dea un exemplu confraților săi din nobilimea strălucitoare. In 1759 el ia în primire senioria de Tourney, pe care i-a cedat-o încântătorul președinte de Brosses. Un contemporan va scrie în privința aceasta: „I s'au dat toate onorurile cu putință, tunuri, ghiulele, granate, tobe, fluiere, toți țăranii înarmați. Preotul a ținut o cuvântare. Domnul de Voltaire i-a spus: „Cereți ceeace vă trebuie pentru repararea eparhiei; mă voiu îngriji de satisfacerea cererii". Fetele din parohie au prezentat flori... S'a băut în sănătatea noului senior, în zgomotul bubuiturilor de tun".

Voltaire era peste măsură de bucuros.

La Fernay, el porunceşte să'sesemene livezi artificiale, să se cultive grâu şi lucernă; plantează viţă de vie, se ocupă de vinderea vinului; grajdurile sale adăpostesc douăzeci de boi şi cincizeci de vaci, animale de soiu, staulele sale în cari se înghesuie oile sunt citate ca model; ca un adevărat gentilom rural, ar voi ca întreaga sa casă să se hrănească numai cu produsele moşiei; ca un adevărat senior dela ţară, are banca sa la biserică, o bancă închisă; primeşte cea dintâi aiasmă şi tămâia, dă prescura. In urma poruncilor sale, braconierii şi jefuitorii sunt urmăriţi fără milă, chiar şi femeile bătrâne cari cred că pot să adune vreascurile din pădurile senioriale. Voia să înceapă cultivarea terenurilor comune, adică aparţinând în devălmăşie locuitorilor din parohia Magny-les-Ferney; dar aceştia s'au împotrivit. In cele din urmă, se ajunse la o înţelegere; se vor seca mlaştinile comunale, locuitorii vor munci, Voltaire va da banii trebuincioşi şi, ca senior al satului, va avea folosinţa terenului devenit apt pentru cultură, timp de optsprezece ani.

„Iubiţi-vă câmpurile şi castelele!“ devenea o sentinţă la modă; dar această înapoiere a nobililor în casele lor de ţară n'a fost totdeauna în folosul satelor. Preocupările lor de căpetenie sunt fastul, viaţa lor de lux şi de plăceri. Cu strălucita sa sinceritate, „L'Ami des hommes“ le-o va spune fără sfială: «Terenul unei moşioare bune devine o cărare plantată cu arbori, iar produsul este *zero:* parcul, aleile, cu carpeni terenul cu copacii aşezaţi în linii încrucişate, labirintul, mesteacănii — alt *zero.*

Arthur Young îi dojeneşte pentru faptul că nu se gândesc decât la vânătoare: «Marii seniori îndrăgesc prea mult vecinătatea pădurilor, a mistreţilor şi a vână-

torilor, în loc să-şi facă reşedinţele celebre prin vecinătatea unor ţarini bine cultivate, a unor case curate şi încăpătoare şi a unor ţărani fericiţi". Şi atunci când îşi aruncau privirile spre cultivarea pământului, o făceau uneori, ca Voltaire, pentru a invada terenurile stăpânite în devălmăşie, locurile virane şi bălăriile unde locuitorii satului îşi trimiteau turmele să pască şi să hoinărească, şi fără să ajungă la o învoială, cum făcea cel puţin Voltaire, dintr'un simţământ de înţelegere şi unire.

La castel continuă să se desfăşoare viaţa fastuoasă şi strălucitoare. Avem sute de descrieri asupra traiului din castelele nobililor. Bogăţia, purtările rafinate de la Curte, deprinderea cu lumea, voioşia, gusturile alese au făcut din ele reşedinţe fermecătoare. Mai ales într'acolo se îndreaptă mereu gândurile lui Talleyrand: «Cine n'a trăit înainte de 1789, n'a cunoscut plăcerea de a trăi».

Acoperit de glorie, mareşalul de Saxa s'a retras în castelul său din Chambord. El aduce acolo o sută de femei frumoase, ca să le dea prilejul să mănânce animalele ucise în cursul vânătorilor, ciute şi mistreţi, şi să le vadă jucând comedii. Le-a chemat de la Curte. Iată cum înfăţişează el faptele fratelui său, regele Poloniei, Auguste III:

„Cred că se petrece de minune. Am un corp de ofiţeri aleşi cu multă grijă, cu chipuri drăguţe şi retraşi ca nişte călugări în castel... Majestatea Voastră va găsi, desigur, că mă îndeletnicesc cu o profesiune conformă cu viaţa pe care am dus-o. E soarta bătrânilor căruţaşi, ca să le mai placă să audă plesnind biciul.

O preocupare de seamă era teatrul. Existau puţine castele, cari să nu aibă o scenă pentru reprezentaţii. Trupa este alcătuită din doamne nobile şi actriţe, din tineri seniori şi actori. Directorul este uneori un come-

dian în retragere. Poeţi la modă, cum este Colle, sunt ataşaţi în chip special acestor trupe. La Sceaux, ducesa de Maine, nora lui Ludovic XIV şi nepoata marelui Condé, se urcă pe scenă împreună cu Le Kain şi Voltaire care joacă el însuş rolul lui Cicero în *„Rome sauvée!“*, Voltaire a fost minunat, scrie Le Kain în *Memoriile* sale: „A fost într'adevăr Cicero însuş tunând de la tribună...“

In castelul său dela Chanteloup, Choiseul desfăşoară un lux regesc: teatru, concerte, supeuri, casă deschisă oricui şi oricând. Şeful bucătăriei vine în salon, ca să vadă câţi musafiri sunt şi să ştie câte tacâmuri trebuie să pună la masă. Patru mese abia sunt deajuns. Marchizi şi marchize fac parte din orchestre, după cum îşi joacă şi rolurile pe scenă, deavalma cu artiştii de profesie: ducele de Gesvres cântă la flaut şi, pe harfa împodobită cu aur, aleargă uşor degetele ducesei de Castries.

Nu se poate spune că agricultura a fost neglijată. Averi enorme ca aceea a lui Choiseul — o rentă de opt milioane, la valoarea actuală—pot să aibă obârşii deosebite. Arthur Young îi admiră grajdurile, clădiri minunate şi bine orânduite. Nobilul senior adusese din Elveţia o sumedenie de vite, de toată frumuseţea, pe cari le vizita în fiecare zi. Târlele dela Chanteloup sunt cele mai bine construite pe cari le-a văzut Young vreodată. Căzut dela guvern, Choiseul a fost exilat pe moşiile sale.

Arthur Young adaogă: „Opera ducelui de Choiseul are oarecare merit, dar este opera exilului. Chanteloup n'ar fi fost nici construit, nici împodobit, dacă ducele n'ar fi fost exilat. Aşa s'au întâmplat lucrurile cu ducele d'Aiguillon“. Şi acelaş lucru s'a petrecut cu contele de Maurepas, cu contele d'Argenson din Ormes, care ar fi

slujit ca model lui Beaumarchais pentru contele său Almaviva din „Nunta lui Figaro".

XIII

Binefăcătorii

Tocqueville citează scrisoarea pe care un mare proprietar o adresa în 1774 intendentului provinciei sale; îi vorbește de drumurile ce trebuiesc făcute, de piețele ce trebuiesc create, de organizarea unei școli de meserii, și indică mijloacele necesare; adaogă că ar fi fericit să contribuie la realizarea lor. „Acest bun cetățean nu se gândise până atunci la înbunătățirile cari puteau să contribuie într'un mod atât de folositor la bunăstarea și la prosperitatea locuitorilor din senioria sa; dar un ordin regal l-a trimis la moșie". In pofida eficacității lor în împrejurarea aceasta, „scrisorile pecetluite" venite dela Palat nu erau totuș necesare, și mulți seniori din vremurile de altădată au știut să înțeleagă și să-și înîndeplinească datoria, fără brutala intervenție a ordinelor regale. Unii își ocrotesc arendașii împotriva destrăbălării trupelor în trecere, alții înbunătățesc pe cheltuiala lor căile de comunicație, construiesc spitaluri.

Saint-Simon vorbește de operele frumoase săvârșite de M-me de Pontchartrain. De acolo nu se vedeau decât spitalul din Pontchartin și comunitatea din Versailles, «cari nu se puteau ascunde». «Toate celelalte erau învăluite în cel mai adânc secret, dar anul 1709 dă totul la iveală. Lipsurile și scumpetea au pricinuit un fel de foamete. Ea dublă pomenile și, întrucât plugarii mureau

de foame pe câmp, ea înjghebă cuptoare la Pontchartrain şi trimise oameni cu oale, ca să împartă pâine şi supă celor pe cari îi întâlneau şi carne fiartă celor mai mulţi dintre ei, până când soarele cobora la asfinţit".

Intr'un mod asemănător, «L'Ami des homes» înfăţişează sute de exemple.

In câte parohii din ţară preoţii nu au alte sume pe cari să le împartă săracilor, decât acelea cari le-au fost puse la dispoziţie de către seniorii din partea locului! câte localităţi rurale nu au alte şcoli, decât acelea pe cari le-a înfiinţat seniorul şi pe cari tot el le întreţine.

Interesul pe care nobilimea îl putea vădi pe domeniile industriei locale s'a accentuat în jumătaţea a doua a secolului al optsprezecelea. Mareşalul de Belle—Ilse întreprinde la Bissy, aproape de Vernon, plantaţii de duzii. Baronul de Dion introduce la Vandomme sistemele de stropire adoptate de curând în Anglia. «Livezile sale bine udate, scrie domnul de Calonne, sunt cele mai frumoase din Artois».

La Malesherbes, domnul Malesherbes plantează drumurile cu şiruri frumoase de arbori: pe o întindere de peste două mile se văd numai duzi.

Contele de Mailly găzduieşte în castelul de Louvrechy un medic expert şi îndemânatec. Ii acordă întreţinerea, îi plăteşte o leafă de 400 lb. pe an, plus o anumită cantitate de grâu, patru stânjeni de lemne, patrusute de legături de vreascuri şi un butoiu de vin de 300 litri; în schimb, medicul va trebui să fie la dispoziţia tuturor bolnavilor din provincie. Este o iniţiatıvă pentru care regele vrea să-i trezească un interes deosebit. Deaceea, autorizează pe medic să poarte uniforma chirurgilor militari, care este foarte frumoasă şi-i va spori autoritatea pe lângă săteni; deasemeni, trimite la castelul de Lau-

vrechy cutii cu medicamente. Marchizul de Caulaincourt vrea să mărească printr'o muncă industrială câştigurile ţăranilor săi; el îi învaţă să ţească muselina şi tulul, „după metoda din Olanda". La Longpré (Picardia) s'a întemeiat în anul 1778 o fabrică de pânză din iniţiativa marchizului de Louvâncourt, alta pe domeniile şi din iniţiativa marchizului d'Hervilly pentru ţesuturile numite „de Courtrai"; marchiza de Choiseul-Gouffier înfiinţează o fabrică de hârtie; fiindcă nobilele castelane nu vor să rămână mai prejos de castelani.

Ducesa d'Auville creiază pe socoteala ei drumuri cari leagă satul de căile de mare circulaţie; din iniţiativa ei se împart manuale în cari se dau instrucţiuni privitoare la cultivarea cartofului. Aceasta se răspândea în urma strădaniilor depuse de Parmentier şi de Marie-Antoinette; dar ea era cunoscută în Franţa din secolul XVII. Ducesa d'Auville îşi îndeamnă sătenii să se ocupe cu râvnă de creşterea gândacilor de mătase aduşi de ea din Languedoc şi le supraveghiază lucrul cu stăruitoare atenţie. Contesa de Lameth împarte sute de vârtelniţe femeilor şi fetelor cari muncesc la câmp.

In studiul său interesant asupra vieţii agricole din timpul vechiului regim, în Picardia şi în Artois, d. de Calonne citează, pentru o singură regiune de care se ocupă, numele unui număr considerabil de gentilomi cari locuiesc pe domeniile lor şi se ocupă de ele în modul cel mai folositor cu putinţă.

Câte unii dintre aceşti *gentleman-farmers* au rămas celebri: ducele de la Rochefoucauld-Liancourt, ducele de Charost, contele de Monyon, marchizul de Turbilly.

Ducele de La Rochefoucauld, general de brigadă în 1788, îndrăgea viaţa la ţară. Domeniul său din Liancourt în Beauvaisis a devenit un exemplu pentru toţi. Nobilul

duce înjghebase acolo o fermă-model şi o manufactură de pânză şi stofe, în care lucrau neîncetat douăzecişicinci de războaie. „Intrucât ţesutul la războaiele acestea este organizat în felul acesta, notează Arthur Young, se crează posibilităţi de lucru la domiciliu pentru mulţi inşi, cari până atunci nu aveau nici o ocupaţie". Fetele din familiile modeste sunt primite în manufactură, unde nu învaţă numai să ţeasă bumbacul, dar şi să citească şi să scrie. Când se mărită, ducele le acordă o zestre, le-a rezervat-o dintr'o parte a câştigurilor lor. Prinţul de Croy şi ducele de La Rochefoucauld aduc de la Lincolnshire, plătind sumele cele mai urcate, berbeci şi oi din rasa cea mai frumoasă. Şi închipuiţi-vă cu câtă greutate, gândindu-vă că Englezii, aceşti mari liber-schimbişti, interziceau sub pedeapsa cu moartea exportarea frumoaselor lor tipuri reproducătoare! Ducele de la Rochefoucauld importa din Elveţia vaci şi tauri, şi din Spania faimoasele oi merinos cu lâna bogată şi preţioasă, şi a cărei răspândire a fost, împreună cu aceea a cartofului şi practicarea livezilor artificiale, una dintre cele mai importante cuceriri ale agriculturii franceze în secolul al optsprezecelea. Cât despre ducesa de La Rochefoucauld, ea se ocupă de o lăptărie, mai puţin graţioasă decât aceea dela Trianon, dar mai vastă şi mai practică. Vicontesa de Pons, sora ducesei de Liancourt, este o «mare fermieriţă». M-me de Pons este frumoasă şi tânără şi are, notează Artur Young, «mai multă lucernă decât orice altă persoană din Europa». „Ea mi-a dat informatiuni despre îngrijirea lucernei şi a pământului".

In senioria sa de la Montyon, domnul de Montyon acordă premii acelora cari săvârşesc desţeleniri sau secări. Printr'o iniţiativă minunată, şi a cărei inspiraţie era prea înaintată faţă de epoca sa, încearcă să inte-

meieze un credit agricol, făgăduind un premiu de 5000 franci oricărei asociații, care-și va îndrepta atenția asupra meseriașilor sau plugarilor.

Dar ducele de Charost! Cu douăzeci de ani înaintea Revoluției, el a desființat corvezile pe întinsele sale domenii. El înființează un spital pe moșiile sale de la Meillant; acordă prin Academia din Amiens un premiu de 600 lb., pentru a răsplăti cele mai bune expuneri „consacrate chestiunilor privitoare la agricultură". Era un om mărunțel. Ludovic XIV spunea despre el: „Infățișarea lui nu e prea grăitoare, dar însuflețește tre dintre provinciile mele".

Și câte exemple am mai putea cita! Marchizul de Mirabeau, care a înfățișat atât de bine datoriile gentilomului de la țară, a alăturat exemplul la precepte; el a înființat pe moșiile sale din Limousin un birou de împăciuire: la Flevry, fabrică în fiecare zi nouăsute de livre de pâine economică în folosul „poporului sărman".

Iată însfârșit pe marchizul de Turbilly. Se născuse în anul 1717 în castelul din Fontenailles, la marginea Anjou-lui, dintr'o veche familie de nobili. Lucrările de deselenire pe moșia sa din Turbilly, nu departe de La Flèche, și cartea sa «*Memoires originaux sur les defrichements*", erau renumite până în Anglia. Activitatea sa ingenioasă se întindea în toate domeniile agriculturii. El a stabilit obiceiul de a se ține oile în țarcuri; a răspândit uneltele agricole perfecționate șiîngrășămintele artificiale; a adus cele mai bune grâne din ținuturile îndepărtate; a cultivat cu deosebire cele mai mari specii de varză. Pentru desțeleniri a inventat instrumente speciale, sonde și sape, pe cari le închiria în interesul tuturor. Populația vastelor sale domenii, 3000 de pogoane, s'a dublat în cursul unei generații. In anul 1763, Consiliul regelui i-a

cedat izlazurile comunale pentru a face desţeleniri. Guvernul voia să sprijine folositoarele sale iniţiative. Dar aceasta a însemnat pierderea nobilului şi binefăcătorului gentilom: „beneficiarii" bunurilor comunale l-au dat în judecată. Au urmat numeroase procese. Se ştie că în epoca aceea procesele erau lungi, complicate şi încâlcite. Turbilly a fost ruinat.

Cu toate acestea, calda înţelegere a raporturilor dintre seniori şi vasali se menţinea în multe părţi ale ţării. „Sunt la Harcourt, scrie judecătorul lui Mirabeau la data de 25 Septembrie 1760. Câtă bucurie simţi în zilele de sărbătoare, când vezi poporul întreg mişunând pretutindeni în castel, şi pe micii ţarani şi ţărăncuţele din împrejurimi apropiindu-se fără prea mare sfiiciune de bunul lor patron, trăgându-i aproape ceasul din buzunar ca să-i vadă brelocurile, şi toate astea cu un aer de frăţietate, fără familiaritate. Ducele cel bun nu-şi lăsă vasalii să se jeluiască prea mult, le cunoaşte nevoile şi durerile şi-i judecă drept, cu o minunată răbdare".

Amiralul conte de Chaffault, unul din cei mai buni ofiţeri ai marinei franceze, îşi vizita cu regularitate moşiile din Vendée, îndată după ce părăsise marea. El îşi petrecea zilele în mijlocul ţăranilor săi. Se ducea după ei la câmp, îşi scotea haina pe care o agăţa de un copăcel şi mâna el însuş plugul. Atât de mare era respectul ce i se vădea, încât oamenii de prin partea locului nu treceau niciodată pe dinaintea uniformei agăţată de copăcel, fără s'o salute. Urmaşul său, domnul conte du Chaffault binevoieşte să ne confirme acest amănunt: „Bărbaţii se descopereau în faţa uniformei aurite a amiralului agăţată de copăcelul din apropiere, între două bătălii, iar femeile se înclinau respectuos."

XIV

Privilegii şi drepturi senioriale

Nobilimea avea privilegii şi drepturi; ele au stârnit protestări violente spre sfârşitul secolului XVIII, dar cu deosebire prin pana literaţilor şi pe buzele avocaţilor.

In privinţa drepturilor feudale aplicate în seniorii, caietele ţaranilor lorraini redactate pentru Statele din 1789 conţin un mic curs de istorie, de o delicioasă exactitate:

„Obştea noastră, scriu oamenii cumsecade din Sommerviller, este prea mult împovărată de numeroase lucrări, pe cari seniorii confirmă că le sunt datorate de drept, fiindcă le-au fost făgăduite de strămoşii noştri pentru a le fi un sprijin în timp de războiu; dar astăzi castelul devastat nu ne poate fi de nici un sprijin. De altminteri, noi ne aflăm sub conducerea regelui atotputernic. Nădăjduim că aceste pretinse drepturi vor fi desfiinţate".

Istoria n'ar avea nimic de modificat în această mică expunere teoretică, şi nici în aceea care, cu acelaş prilej, a fost formulată de *cei* din Ligneville. Aici este vorba cu deosebire de dreptul de pază, obligaţie impusă arendaşilor de a veni în anumite ocaziuni spre a „împodobi" castelul seniorial:

„Vechii duci de Bourgogne căutau adesa să-şi însuşească provinciile ducilor de Lorraine. Ei întrebuinţau forţa armelor; trupele începeau totdeauna pustiirile la hotarele fiecărei provincii şi sărmanii supuşi cari locuiau acolo erau cele dintâi victime jertfite furiei învingătorilor. Singurul leac era ca forţei să i se opună tot forţa. Aproape toţi seniorii se socoteau suverani şi aveau în solda lor trupe, spre a-şi apăra avutul lor şi pe cel al supuşi-

lor; dar aceştia din urmă nu erau ocrotiţi decât plătindu-şi protectorul, fie dându-i alimentele necesare trupelor sale, fie recunoscându-se datornici prin anumite servituţi, cari constau în îndeplinirea mai multor zile de clacă şi plata unor anumite dări anuale. Astăzi au dispărut această protecţie şi această apărare... Totuş, niciunul din drepturile pe cari le-au dobândit seniorii n'a fost desfiinţat..."

Un mare număr de scriitori, din vechiul regim şi din regimul modern, marchizul de Mirabeau, contele Bugnot, Tocqueville, H. Taine, vicontele de Broc au constatat că, în ţările vecine Franţei drepturile feudale erau exercitate cu mult mai mare asprime în secolul XVIII, şi cu toate acestea populaţia nu se gândea să-şi vădească nemulţumirea. In Germania, ţăranii sunt încă adevăraţi serbi; în schimb, însă, seniorul este un adevărat feudal, împovărat de datoriile foarte riguroase cari legau pe baronul medieval de vasalii săi: să le dea adăpost în caz de nevoie, să-i hrănească pe vremuri de secetă, să se îngrijească de văduve, să devină tutorele orfanilor, cu obligaţiuni precise. Schimb de drepturi şi de datorii. Lucrurile merg foarte bine, spunea Candide.

S'au rostit mustrări — şi chiar de minţi luminate, ca Le Plai şi discipolii săi — împotriva cârmuirii regale, care a lipsit în mod progresiv pe seniorii provinciali de autoritatea lor. Această evoluţie era impusă de transformarea care se săvârşise în viaţa naţiunii, prin relaţiunile dintre senioriile vecine, între provincii, prin înmulţirea mijloacelor de comunicaţie, prin răspândirea comerţului şi industriei; într'un cuvânt, prin alcătuirea naţională, care cerea mai multă unitate în datini şi în conducerea politică. Şi aceeaş mişcare de convergenţă spre centru, prefaţă şi pregătire a operei regale, se săvârşise în diferite provincii, şi chiar în diferite seniorii, prin grija

autorităților locale. Să luăm ca exemplu Lorraine, înainte de înapoierea ei la Franța. „Ducii de Lorraine, scrie cardinalul Mathieu, luaseră încetul cu încetul nobililor lor toată autoritatea politică, juridică și militară; dar nu-i despuiaseră în acelaș timp de privilegiile onorifice și pecuniare, cari constituiau răsplata. Se năștea atunci întrebarea: de ce se plăteau două bugete, de vreme ce nu mai exista decât un guvern? și oamenii erau izbiți de nepotrivirea supărătoare dintre prerogative și serviciile prestate. Este exact acelaș fenomen pe care-l observăm în toată Franța.

Drepturile senioriale se împărțeau în trei categorii: drepturi onorifice, drepturi utile, drepturi de judecată.

In secolul al optsprezecelea, drepturile onorifice se mărgineau la întâietatea deținută în biserică și la procesiuni; adăugați la aceasta dreptul seniorului de a fi salutat cu pălăria sau printr'o plecăciune de către arendașii săi și soțiile lor. Salutul constituia o obligație pentru cei cari plăteau cenzul; nesocotirea ei putea aduce cu sine o condamnare, hotărâtă de oamenii regelui. Insfârșit, numai gentilomii aveau dreptul de a așeza pe creasta zidurilor castelului o giruetă de formă pătrată, în amintirea bandierei feudale.

Drepturile utile erau foarte numeroase și de o nemărginită varietate: ele purtau numele cele mai felurite, fapt care le-a exagerat importanța în ochii istoricilor. Un prim grup cuprindea dările percepute direct, în bani sau în natură; prestațiile anuale, dijmele asupra moștenirilor, drepturile de succesiune, dijma în grâne (numită *carpot* când era vorba de vii) erau cele mai de seamă dintre ele. Erau apoi taxele de trecere pe drumuri și poduri. Un al treilea grup era alcătuit din taxele percepute la moara sau cuptorul seniorului, un al patrulea

cuprindea corvezile, un al cincilea drepturile de vânătoare.

„Cenzul" reprezenta în mod deosebit dreptul seniorial; el se aplica pământurilor tuturor ca o stampilă. Cenzitarul era omul seniorului. Cenzul era perceput în mod anual, neschimbător, nedivizibil, — dare devenită foarte uşoară odată cu deprecierea valorilor monetare.

Aşa dar, drepturile feudale percepute în bani nu mai reprezentau sub Ludovic XV decât dări puţin importante cu excepţia acelora cari, ca taxele asupra moştenirilor şi vânzărilor, erau stabilite în proporţie cu preţul la care fusese încheiată vânzarea sau cu suma la care se ridica moştenirea, preţ şi sumă cari deveneau mai mari pe măsură ce scădea valoarea banului. Taxele acestea se cifrau în general la o douăsprezeceime din suma respectivă.

Dintre toate drepturile feudale, cel care părea mai apăsător era «dreptul în grâne». In medie, fiecare al doisprezecelea snop aparţinea seniorului. Când era vorba de vii, dreptul acesta putea să ajungă până la un sfert din recoltă.

Taxele percepute ia moara sau cuptorul seniorului, împreună cu dreptul de vânătoare, sunt cele cari au stârnit cele mai multe contestaţii. Ele se refereau la obligaţia arendaşilor ca, în schimbul unei dări, să se servească de cuptorul, de moara. de teascul, de armăsarul seniorului suveran. Origina acestor drepturi este greu de lămurit. Seniorul fusese singur în stare să construiască moara, cuptorul, teascul, să-şi procure animalele reproducătoare, şi le pusese la dispoziţia vasalilor săi în schimbul unei plăţi.

Există şi azi în Franţa câteva cuptoare publice, cari nu mai servesc desigur niciunei folosinţe senioriale. Cel

dela Savigny — les — Beaune este în stare perfectă. Oamenii din partea locului afirmă că era cuptorul seniorial, devenit cuptor comunal după Revoluție. Oricine își putea duce acolo pâinea la copt. „Strada cuptorului", întâlnită într'un număr atât de mare de localități, nu are altă origine.

Stabilirea taxelor pentru folosirea moarei și cuptorului nu erau lăsate în voia bunului plac seniorial. Regele interzicea să se ceară, fără drepturi precise, o dare oarecare pentru o moară, un cuptor, un teasc sau un armăsar.

O consecință supărătoare a instituirii acestor taxe a fost faptul că seniorii din secolul XVIII, dintre cari cei mai mulți nu locuiau pe moșiile lor, le-au arendat unor antreprenori cari se străduiau să obțină cel mai mare beneficiu posibil, în paguba țăranilor.

Cuptorul era rău încălzit, morarul de o cinste îndoielnică, armăsarul nu era un animal satisfăcător. Arendașii se plângeau de insuficiența teascurilor publice. «Cei» din Blainville scriu în caietul lor din 1789.

„Experiența funestă pe care am făcut-o în cursul anilor și cu deosebire în acesta din urmă (1788), prin lipsa unui număr suficient de teascuri, ne-a făcut să simțim pierderea unei mari cantități din vinurile noastre, fiindcă drojdia a fermentat prea mult. Cu toate acestea, fermierul nu încetează să perceapă un drept considerabil pentru tescuit (cea de-a unsprezecea măsură) și, nemulțumit cu atât, vrea ca locuitorii să-i dea oameni cari să-l ajute la tescuit și să-l hrănească împreună cu ajutoarele sale".

Multe din taxele acestea au fost răscumpărate în epoca Revoluției. Turgot ar fi voit ca toate să fie răscumpărate.

Ceeace am spus despre taxele percepute la moară,

cuptor şi teasc, trebuie să fie repetat cu privire la taxele impuse la drumuri şi poduri, adică drepturile percepute de autorităţile senioriale la încrucişarea drumurilor, la trecerea cursurilor de apă, la drumurile edecului. Unele dintre ele erau foarte bănoase. In vremile de odinioară, erau justificate: podurile fuseseră construite de senior, şoselele erau întreţinute de el şi tot el se îngrijea de paza lor. El răspundea de mărfurile transportate prin moşiile sale. Arhivele din secolul XVIII ne-au lăsat multe hotărîri pronunţate de judecătorii regali, cari condamnă pe seniorul feudal să despăgubească pe negustorul jefuit pe teritoriul feudei sale. Şi iată, din aceeaş epocă, o povestire drăguţă care înfăţişează obiceiurile vremii:

Un mic negustor de mărunţişuri în trecere îşi priponise căluţul în livada feudei senioriale. Animalul va paşte iarbă, fiindcă negustorul nu are de unde să-i dea ovăz. Stăpânul îşi lasă căluţul în seama paznicilor seniorului, şi, pe deasupra, în paza lui Dumnezeu. Dar în timpul nopţii, căluţul a fost sfâşiat de o lupoaică. Negustorul se duce la Curtea baronului:

— Mi-am lăsat animalul în paza dv., şi în aceea a lui Dumnezeu.

— Cât preţuia animalul?

— Şaizeci de *sous.*

— Bine, iată treizeci; pentru rest, adresează-te lui Dumnezeu.

Dar în secolul XVIII lucrurile se petreceau altfel, şi aceste taxe numeroase de drumuri şi poduri constituiau o stingherire a comerţului. In câteva rânduri, administraţia regală a suprimat multe dintre ele. Douăsprezece sute într'un singur an şi, printre ele, taxe de felul acesta aparţinând celor mai înalte personagii.

N'am semnalat decât o parte din aceste drepturi se-

nioriale, pe cari nobilii moşieri le percepeau sub formele cele mai diferite. La cele de mai sus, însă, trebuie să se adaoge mai ales drepturile asupra succesiunilor şi cele aplicate în cazurile când un supus murea fără să lase moştenitori. In anumite provincii, dreptul acesta mergea până la a atribui seniorului întreaga moştenire când copiii nu locuiesc împreună cu tatăl lor în momentul decesului; dreptul numit *„al noului venit“*, impus oricărui nou-venit care se instala pe teritoriul senioriei. *„Averile vacante“*, dreptul lucrurilor de pripas, descoperirile de comori din cari o parte revenea seniorului; drepturile asupra cârciumelor, cântăritul butoaielor la negustori etc.

Pe lângă aceste dări percepute de nobilime, scutirile de impozite păreau poporului şi mai nedrepte, şi mai supărătoare. Nobilimea era scutită de birurile anuale, de contribuţiile directe. Ah! birurile anuale, impozitul groaznic, urât de moarte, devenit şi mai apăsător prin felul cum era perceput decât prin sumele cerute contribuabilului. Nobilii nu plăteau acest impozit. Privilegiu justificat la început, când nobilul asuma în mod exclusiv îndeplinirea serviciului militar şi apărarea patriei; dar dela stabilirea armatelor permanente şi dela desvoltarea pe care o cunoscuseră în timpul domniei lui Ludovic XIV, şi poporul trebuia să îndeplinească această obligaţie. Mai mult, aşa cum am arătat, prin înobilări, prin dobândirea în schimbul banilor a funcţiunilor ce aparţineau oamenilor de rând, bogăţia se afla în cea mai mare parte în mâinile nobililor, şi ei erau scutiţi tocmai de birul principal. E adevărat că în practică, şi mai ales dela suirea pe tron a lui Ludovic XVI, nedreptatea a fost micşorată. Sénac de Meilhan scrie în privinţa aceasta: „Scutirea de birul anual înlesnea exploatarea

a trei pluguri; dar trebuia ca nobilul, care voia să se bucure de dreptul acesta, să-şi valorifice el-însuş pământul, — iar privilegiul înceta îndată ce pământul era arendat. Dacă se ţine în seamă cât de mic era numărul nobililor cari erau în stare să se folosească de această scutire, ea nu va părea prea însemnată. Marii proprietari şi toţi nobilii cari aveau funcţiuni la Curte şi în armată, toţi cei cari trăiau în capitală sau îndeplineau funcţiuni în oraşele de provincie, îşi arendau moşiile, astfel că numai o parte din nobilimea săracă se bucura de acest avantaj".

Am văzut cât de vrednică de interes era această nobilime săracă; dar tocmai ea era aceea care avea legături cu ţăranii. Gentilomul dela ţară era aproape un ţăran şi privilegiul său trebuia să pară cu atât mai revoltător tovarăşului său de muncă.

XV

Corvoada şi dreptul de a vâna

S'a vorbit mult despre corvezile senioriale, despre nenorociţii ţărani obligaţi să bată toată noaptea eleşteul cu broaşte sau şanţurile castelului, de teamă că un orăcăit nedorit ar putea să tulbure somnul stăpânului. Subiectul oferea într'adevăr putinţa unei exagerări. Corvezile senioriale, munca săvârşită de arendaş în folosul şefului domeniului, au existat, dar ele au fost relativ puţin importante. Ele n'au stăruit plângeri; şi mai ales n'au avut forma ridicolă, pe care s'au grăbit mulţi să le-o împrumute. Corvoada care a apăsat foarte greu

asupra locuitorilor dela țară a fost corvoada regală, pentru întreținerea drumurilor de mare circulație.

Să trecem acum la acela dintre drepturile senioriale care, până la sfârșitul vechiului regim, a stârnit vii nemulțumiri: dreptul de a vâna.

Vânătoarea a fost marea pasiune a oamenilor din vechiul regim și din epocile cele mai îndepărtate: moștenire a oamenilor din caverne. Dela Charlemagne și până la Ludovic XVI, ea a fost cea mai de seamă dintre distracțiile regilor noștri. Seniorii feudali și cei ai vechiului regim au îndrăgit-o aproape orbește. Dreptul de a vâna era rezervat seniorului împărțitor de dreptate, și interzis oricăror altora sub pedepse severe. Pedeapsa aceluia care se încumeta să nesocotească privilegiile nobililor mergea chiar, pe la mijlocul secolului XVII, până la galere, la confiscarea averii și la pedeapsa cu moartea. A fost necesar decretul apelor și pădurilor din anul 1669, pentru ca pedeapsa cu moartea să dispară din codul cinegetic; cu toate acestea, interdicția de a vâna continua să fie aplicată cu strictețe oamenilor de rând:

„Oprim pe negustori, meseriași, burghezi și locuitori ai orașelor, târgurilor, parohiilor, satelor și cătunelor, în orice stare ar fi și orice calitate ar avea, și cari nu posedă feude, seniorii și dreptul de judecată, de a vâna în orice loc și în orice fel orice vânat cu blană sau păsări".

„Căpităniile" erau porțiuni din teritoriu supuse unei jurisdicțiuni și unor restricțiuni speciale privitoare la dreptul de a vâna: cele mai importante erau căpităniile regale, cele dela Vincennes, Fontainebleau, Meudon, Compiègne, Benart... Existau și căpitănii senioriale.

In cuprinsul unei căpitănii era interzis să se îngră-

dească ogrăzile cu ziduri, mărăcini sau şanţuri: s'ar fi stânjenit vânătoarea; era interzis ţăranilor să posede arme de foc şi să se plimbe însoţiţi cu un câine care nu avea o „opritoare la gât"; era interzis să se cosească înainte de sfârşitul lui Iunie, de a intra pe propriul său ogor între 1 Maiu şi Sf. Ioan — la Sfântul Ion puii de potârniche încep să sboare — nu trebuiau tulburate doamnele potârnichi şi femelele fazanilor în timpul clocitului. S'a spus pe bună dreptate că se arăta mai puţină grijă femeilor leuze. Ducele d'Orléans determină renaşterea căpităniei din Villers-Cotterets, ale cărei drepturi fuseseră părăsite: în câteva zile şaizeci, de terenuri şi proprietăţi au fost puse în vânzare, din cauza neajunsurilor pe cari aveau să le îndure proprietarii.

Locotenenţii regelui în aceste căpitănii procedau cu o străşnicie fără margini. In „*Nunta lui Figaro*", Beaumarchais va tuna cu o elocinţă nemuritoare împotriva prerogativelor nobilimii, dar în calitate de locotenent general al vânătorilor în domeniul Louvre-ului va condamna la o sută de livre amendă pe o femee de ispravă şi o va osândi să dărâme zidurile cari îi împrejmuiesc ograda şi şopronul, cari ar fi putut să stânjenească pe Ludovic XV aflat la vânătoare împreună cu haita sa de curteni. Paznicii de vânătoare ai unei marchize, unui prelat, unui ofiţer general omoară cu sânge rece pe cei prinşi în „delict de vânătoare". Asasinate cari rămân nepedepsite.

Vânătorile sunt atât de bine păzite, încât se ajunge şi la scene idilice: nu lipseşte decât Virgil, pentru a le pune în dactile şi spondee. La zece leghe în jurul Parisului se aplică atât de strict opreliştea de a trage un foc de puşcă, încât potârnichile se plimbă foarte liniştite pe drumuri, alături de oameni. Se văd în plină zi cerbi

și ciute hoinărind în jurul locuințelor, dezmințire grațioasă adagiului: «Omul este singurul animal dinaintea căruia fug toate celelalte». Da; însă iepurii și potârnichile distrug recolta; nu se mai poate semăna nimic. Locuitorii sunt obligați să vegheze în timpul nopții pentru a-și păstra recoltele, și nici nu le este măcar îngăduit să ucidă vânatul care vine la ei ca să le mănânce avutul. Din pricina aceasta au izbucnit răscoale. In 1754, în împrejurimile localităților Nantes și Meudon, sub conducerea preoților lor, țăranii s'au adunat cu sutele, înarmați cu bâte. Aceste răscoale însă au fost îndreptate împotriva iepurilor și a potârnichilor, dintre cari au fost omorâte câteva sute. Autoritățile au mobilizat jandarmeria împotriva acestor oameni curajoși, cari înțelegeau să-și apere recoltele.

Prohibițiile menite să ocrotească plăcerea vânătorii mergeau și mai departe; era oprit să se scoată scaieții și păpădiile de pe câmpuri și din livezi, decât cu supravegherea paznicilor; și e ușor de închipuit că paznicii nu erau totdeauna dispuși să-și consare vremea acestei supravegheri; era oprit să se taie trifoiul înainte de Sf. Ion, să se plivească ierburile după 1 Mai; și printre toate aceste opreliști, exista obligația de a împrejmui ogoarele îndată după recoltă, adăpost creat pentru animalele de vânat. Se pot închipui marele număr și violența plângerilor din caietele anului 1789. Vom cita pe cele ale oamenilor cumsecade din Bettoncourt (Lorraine);

„Să se interzică seniorilor să vâneze pe ogoare și prin vii, ceeace li se întâmplă adesea, chiar în toiul recoltelor și al culesului viilor; ar fi primejdios să li se facă mustrări în privința aceasta".

Ți se rupe inima de durere.

Acestor privilegii cinegetice, cari determinau distruge-

rea semănăturilor, li se poate adăoga acela al porumbarului seniorial. Odinioară de mică însemnătate, aceste porumbare au căpătat o mare extindere, mulţumită privilegiului.

Sunt unele domenii cari numără zece mii de porumbei. «Obiceiul vătămător al porumbarelor, citim în caietul din Thiaucourt (Lorraine), pune adesea pe particulari în situaţia de a-şi semăna din nou ogoarele, «din cauză că porumbeii au mâncat seminţele».

Dar aceste vânători seniorale, atât de păgubitoare oamenilor săraci, atât de umilitoare pentru oamenii de rând, oferă cel puţin o priveliştе frumoasă fericiţilor participanţi. Vedeţi-le desfăşurându-se în vuietul lor strălucit în pădurile din Villers-Cotterets sau Compiègne, în Amboise sau Montmorency. Caii şi câinii mişună cu sutele, cavalerii şi însoţitoarele lor în vestminte de culoare stacojie, cu galoane de aur şi argint şi cu marginile mânecilor de culoarea azurului; este ţinuta pentru vânătoarea de cerbi, fiindcă pentru vânătoarea de căprioare se poartă vestminte de un verde închis, cu galoane de argint şi cu marginile mânecilor de culoare cărămizie. Cele mai nostime şi cele mai elegante femei urmează pe vânători în caleştile din cari pornesc hohotele de râs amestecate cu mici strigăte voioase; cornurile de vânătoare anunţă că animalul este încolţit; pe iarba luminişului din pădure se serveşte masa, şi şampania curge în valuri aurite; seara se va dansa la lumina policandrelor de cristal în marile saloane ale castelului.

Ce vă face să vă plângeţi? Nu auziţi plânsetele din colibe.

XVI

Tribunalele Senioriale

S'a rostit deseori observaţia, repetată şi astăzi, că prin exercitarea autorităţii lor centralizatoare, regii Franţei au răpit senioriilor locale drepturile lor suverane. Cârmuirea monarhică, după cum am arătat, răspundea unei necesităţi. Cu cât se studiază mai mult vechiul regim cu atât mai mult se ajunge la convingerea aceasta. Administraţia provinciilor cari, ca Lorraine şi Savoie, în secolul XVIII nu se înapoiaseră încă la Franţa, a trebuit să se supună aceleiaş obligaţiuni. Aceste provincii au cunoscut sub cârmuirea ducilor lor exact acelaş fenomen; el nu putea fi evitat din momentul când naţiunile se constituiau.

Este demn de reţinut că, dintre drepturile suverane, acela pe care senioriile l-au păstrat o vreme mai îndelungată a fost dreptul de judecată. In mod firesc, acest drept de judecată a păstrat o vitalitate mai mare la ţară decât în oraşe, dar el s'a menţinut în oraşe înseşi, şi chiar în cele mai mari, într'un mod uimitor: vestigiu al formaţiunii familiare a oraşelor franceze, dintre cari fiecare era reuniunea mai multor seniorii alăturate. Nu suntem oare surprinşi când constatăm că în 1674, în timpul domniei lui Ludovic XIV, Parisul era încă împărţit în treizecişipatru de ocoale seniorale deosebite, împreună cu acela al regelui, care era cel mai important, de fapt, dar care nu se întindea asupra unei jumătăţi din oraş? Existau şaisprezece tribunale senioriale la Angers, nouă la Troyes, în alte părţi cam tot atâtea. Domnul Marcel Marion socoteşte că spre sfârşitul secolului XVII numărul acestor tribunale în Franţa

era de şaizeci sau optzeci de mii, dintre cari patrusuteaşezeci în districtul Parisului.

Aceste jurisdicţiuni se împărţeau în trei feluri de tribunale: mare, mic şi mijlociu: marele tribunal avea dreptul de a pronunţa sentinţe capitale. Spânzurătoarea, împodobită cu marca seniorială, era semnul său distinctiv. De aceste spânzurători erau atârnate cadavrele celor condamnaţi la moarte.

Se cunoaşte minunata baladă a lui Francois Villon. O spânzurătoare era alcătuită din stâlpi de lemn, legaţi între ei prin traverse: numărul stâlpilor mărturisea rangul pe care împărţitorul de dreptate îl deţinea în erarhia nobililor: simplul castelan înălţa o spânzurătoare cu doi stâlpi; aceea a baronului avea patru, aceea a contelui avea şase; spânzurătorile ducale numărau câte zece stâlpi. Spânzurătoarea regală dela Montfaucon înălţa şaisprezece stâlpi pe movila faimoasă pe care corbii veneau să se înfrupte din cadavrele criminalilor cari se legănau în bătaia vântului. Dar în secolele XVII şi XVIII această jurisdicţie seniorială îşi pierdu mult din autoritatea ei. Ea nu avea competinţa de a judeca şi cazurile regale: rebeliunea, falsificarea de monedă, erezia, răpirea, incendiul, paricidul; şi sentinţele erau susceptibile de apel. Cu toate acestea, vedem încă în secolul al şaptesprezecelea câte un tribunal seniorial, ca acela din Dampierre, condamnând la 13 Iunie 1679 pe un individ care făptuise un omor „să fie decapitat până când va urma moartea".

Tribunalele mijlocii se ocupau de chestiunile în legătură cu măsurile şi greutăţile, şi condamnau la amenzi cari se ridicau până la şaizeci de *„sous parisis"*. Ca şi monezile numite «sous tournois» fiindcă erau bătute la Tours, «sous parisis» erau monezi de argint, a căror va-

loare era cu 25 la sută superioară celorlalte. Justiția ordinară avea competința întâmplărilor neînsemnate ale vieții zilnice.

Sentințele acestor tribunale senioriale erau susceptibile de apel și, împreună cu sumedenia de trepte pe cari le cunoștea erarhia feudală, aceste apeluri puteau să fie de o nemărginită complicație. Domnul Marion citează exemplul următor: „In comitatul Dunois, Rameau depindea de Prepalteau, care depindea de ocolul regal din Blois, după care se putea face apel la Parlament". Patru instanțe de apel; caietele redactate de burghezia din Rennes în 1789 semnalează «sumedenia de instanțe de apel, cari uneori sunt în număr de șapte». Rândurile feudistului Loyseau au rămas adevărate: „Care este sărmanul țăran, silit să se plângă pentru oile și vacile sale și care n'ar prefera mai curând să le lase celui care i le deține pe nedrept, decât să treacă prin cinci sau șase instanțe, înainte de a obține o hotărîre? Iar dacă se hotărăște să-și apere cauza până la capăt, nu există nici o vacă și nici o oaie cari să poată trăi atât de mult, și chiar stăpânul lor va muri înainte ca procesul său să fi fost judecat în ultima instanță".

Domeniile ridicate la rangul de ducate — pairii aveau privilegiul de a se adresa deadreptul Parlamentului. E lesne de închipuit cât de mult erau prețuite și cât de mult erau dorite aceste „înălțări în grad". Dovadă, între altele o sută, a utilității, a necesității operei centralizatoare care se impunea regelui.

Seniorul împărțitor de dreptate venea să-și ia în primire domeniul cu o pompă solemnă. El este primit cu onoruri de autoritățile locale, se duce la temnița seniorială, ale cărei chei i-au fost oferite; dacă în temniță se află deținuți, ceea ce se întâmplă într'adevăr rareori,

el îi pune în libertate, ca un dar al înscăunării sale; apoi este instalat cu pompă la biserică în toate «onorurile» sale. Devenit senior la Touney, nici Voltaire nu s'a ferit de ispita amenințătoare a acestor solemnități atât de numeroase; dar această seniorie judecătorească avea și neajunsurile ei, și Voltaire a fost mai puțin măgulit de ele decât de omagiile ce i s'au vădit. Din această solidaritate familiară, din această «soliditate» cum spuneau oamenii vechiului regim, senioria născută din desvoltarea familiei păstrase, și până în secolul al optsprezecelea, urme adesea surprinzătoare. Seniorul trebuia să poarte de grijă și tuturor copiilor găsiți în cuprinsul domeniilor sale. Deasemeni, era răspunzător de «cenzitarii» săi, ca un părinte de copiii săi. Marele și puternicul senior de Ferney și de Tourney este uluit de toate aceste îndatoriri și preocupări. Iată pe domnul Voltaire urmărit de autoritățile judiciare din Gex, fiindcă unul din «supușii» săi nu poate plăti suma hotărîtă printr'o condamnare.

„Sunt persecutat de către Consiliu, scrie Voltaire... Mi se afirmă și sunt îndemnat să cred că nu există nimic mai frumos decât să plătești cheltuielile datorite de alții, și mi se vor sechestra boii, ca să mi se facă o onoare“. (Scrisoarea din 17 Martie 1760).

In numeroase seniorii, mai puțin importante ca să fim sinceri, seniorul își avea reședința chiar la tribunalul său, pronunțând părintește sentințe întemeiate mai mult pe dreptate, decât pe prevederile dreptului. Cu deosebire în secolele al șaisprezecelea și al șaptesprezecelea, judecătorii noștri își țineau ședințele sub copacii cei mari ai pieței locale, de unde li s'a dat și numele de «judecători sub ulmi»; sau ascultau pe impricinați șezând pe pajiștea grădinii lor ori în pragul locuinței se-

nioriale, întocmai ca Ludovic cel sfânt sub stejarii dela Vincennes, sub umbrarele grădinei din Paris ori la poarta palatului său, reşedinţa regelui.

Ei lămuresc pe împricinaţi asupra prevederilor legale, poate că nu totdeauna într'un mod prea juridic, dar în tot cazul în aşa fel încât oamenii aceia cumsecade să-i înţeleagă; potolesc neînţelegerile şi certurile, ducându-se adesea chiar la locuinţa celor în cauză şi împăcându-i fără cheltuieli şi fără intervenţia supărătoare a flecarilor. Chiar în anul 1789, un anumit număr de caiete, şi încă din cele redactate de oameni din burghezie, cer menţinerea tribunalelor, susţinând că n'ar fi decât foarte puţin de modificat din procedura lor. Şi se găsesc chiar unele, ca acelea din Champs (ocolul Auxerre) şi acela din Vaux-sur-Yonne, cari cer extinderea lor în aşa fel „încât locuitorii dela ţară să aibă avantajul de a fi judecaţi de ele în ultimă instanţă pentru sume cu adevărat neînsemnate". Citim în caietul burgheziei din Beauvais: „In privinţa tribunalelor senioriale, obştiile ţărăneşti solicită păstrarea lor şi cer chiar ca ele să judece fără apel, până la o anumită sumă".

Dar cel mai mulţi seniori împărţeau dreptatea prin mijlocirea unor slujbaşi numiţi de ei şi dintre cari cel mai important era judecătorul *(numit bailli)*; era apoi procurorul fiscal, corespunzând în totul actualului nostru procuror al Republicei; apoi notarii, grefierii, executorii judiciari, portăreii. Era şi un slujbaş care se ocupa numai de delictele forestiere.

Aceşti agenţi ai justiţiei senioriale erau, după cum e uşor de închipuit, personagii puţin importante. Senioriile de seamă îşi alegeau judecătorii printre avocaţii din oraşul apropiat. Pentru a-şi spori veniturile, mulţi din aceşti

magistraţi îşi exercitau funcţiunile în acelaş timp în mai multe localităţi, al căror număr ajungea până la zece şi trecea chiar de această cifră. Cardinalul Mathieu citează exemplul unui avocat lorrain, care în 1788 era judecător în douăzecişiopt de sate. Aceşti judecători, locotenenţi seniorali, socoteau uneori că e mai nimerit să judece în propriile lor reşedinţe pricinile ce li se înfăţişau şi chemau acolo pe cei interesaţi. Academicianul Grosley îndeplinea funcţiunea de judecător într'o abaţie şi în două sate; dar în vremurile acelea judecătorii noştri nu erau decât rareori academicieni. De cele mai adeseori erau paracliseri ai bisericii săteşti. De la sediul tribunalului lor, o şură acoperită cu paie, ei se duceau la sacristie, unde orânduiau obiectele de cult, după care trăgeau clopotele pentru a vesti începerea slujbei. In multe ţinuturi, ca de pildă în Beauce, judecătorul seniorial era retribuit în natură: o şuncă de fiecare porc tăiat în sat, prima cană de vin a fiecărei recolte şi dreptul de a participa la mesele organizate cu prilejul nunţilor. Unii dintre seniori îşi luau ca judecător pe unul din fermierii şi uneori pe unul din servitorii lor. Este adevărat că servitorimea din vechiul regim se deosebea de a noastră. Figaro este un portret fidel al slugilor din vremea aceea. Feciorii de casă poartă spadă, potrivit cu originea lor, unul din gradele cavalerimii din evul mediu. Secretarul de redacţie al publicaţiei *Mercure* este un fecior de casă. Dangeau a pus un servitor să redacteze o parte din faimosul său jurnal. Alături de magistratură, judecătorii cumulau de multe ori profesiunile cele mai modeste: dar le era interzis să ţină cârciumi. Deasemeni, le era interzis să aibă reşedinţa în cârciumi sau în cimitire. Tribunalele lor, după cum am arătat, erau în general instalate într'un fel de şure mici.

Judecătorul, care are drepturi suverane, își pronunță sentințele așezat pe un maldăr de fân, iar grefierul său își ține călimara pe o găleată răsturnată. In ce privește temnițele senioriale, ele sunt uneori și mai rudimentare. La Nitry, în Bourgogne, condamnații sunt închiși într'un hârdău întors deasupra unei gropi săpată în pământ.

Practica aceasta, de o naivitate primitivă, nu exercita de altminteri o înrâurire păgubitoare asupra felului cum se împărțea dreptatea. Din paginile pe cari le-a scris în privința aceasta Retif de la Bretonne, reese că aceste tribunale sătești purtau uneori pecetea celui mai mare caracter în simplicitatea lor: o mare familiaritate în cel mai bun înțeles al cuvântului, o grijă foarte sinceră de a ajunge la împăciuiri echitabile. Cu prilejul proceselor, nu sunt neglijate câteva păhărele cu vin, mai ales în regiunile unde se află podgorii. Judecătorul, împricinații, avocații, martorii, publicul însuș, — cu toții își ciocnesc paharele, frățește.

Retif vorbește despre bunicul său, ofițer superior al justiției la Nitry: „Audiența se ținea la reședința sa, pe cheltuiala sa; și singurul care oferea băutura era judecătorul". In fiecare an pe la sfântul Martin, după vinderea recoltei, seniorul convoca în adunare generală pe toți cenzitarii de pe domeniul său: reuniuni țărănești și cari au amintit în multe regiuni, și până în 1789, ședințele judecătorești ținute în vremea feudalității. In Lorraine ele erau mumite *reuniuni anuale*.

Locuitorii senioriei se adunau în sala cea mare a castelului sau în șura care le servea ca palat de justiție. Prezida judecătorul, asistat de procurorul fiscal. Un grefier începea să citească lista drepturilor senioriale și întreba apoi dacă vreunul dintre cei de față avea de formulat vreo observație. După aceea se trecea la enumărarea amen-

zilor şi altor pedepse, pe cari tribunalul seniorial le pronunţase în cursul anului. Era momentul de a plăti suma cuvenită a amenzilor respective, pentru cei cari n'o făcuseră până atunci. Se aminteau prescripţiile poliţiei senioriale, cari erau uneori modificate sau complectate: interdicţia de a frecventa cârciumile în orele slujbelor religioase sau în timpul nopţii, de a tulbura nunţile printr'o gălăgie supărătoare, de a aduce la biserică şi copii mici cari zbierau şi stânjeneau slujbele; de a pătrunde în hambare cu lumină şi în grajduri cu felinare care n'ar fi închise.., însfârşit, dacă era cazul, se proceda la numirea nouilor agenţi senioriali, după recomandarea locuitorilor prezenţi.

Intrucât uneori se întâmpla ca acelaş senior să aibă mai multe sate sub jurisdicţia sa, baronul împărţitor de dreptate era văzut pe drumuri ducându-se, împreună cu judecătorul său, dintr'o localitate într'alta, spre a soluţiona neînţelegerile ce se putuseră ivi între locuitori. Seniorul era călare pe un cal impunător şi, la o mică depărtare, judecătorul călărea mai modest pe un catâr sau un măgar.

Judecătorul satului, împărţitor de dreptate care purta pecetea unei fericiri solemne, a devenit în secolul XVIII copilul răsfăţat al autorilor comici: e cumsecade, măreţ şi neghiob: are nasul roşu, fiindcă-i place vinul bun; împricinaţii nu se sfiesc să-şi bată joc de el; dar fără răutate, fiindcă, sub peruca sa simplă, domnul judecător are un pântece mare, şi oamenii graşi nu sunt răi.

Stâlpi groşi, în vârful cărora se aflau pictate armurile senioriale, indicau limitele ocoalelor judecătoreşti; dar în ciuda acestei precauţiuni, ele produceau o mare zăpăceală. Invălmăşirea tribunalelor senioriale, abaţiale, urbane şi tribunalelor regale, ocoalelor judecătoreşti şi

şeneşalatelor constituia un amestec cu neputinţă de descurtat. Nimic nu era determinat cu preciziune. Trebuie să ne gândim mereu la originea tuturor instituţiunilor cari existau sub vechiul regim: produse spontane ale miilor de grupuri familiare, cari se formaseră şi se desvoltaseră în toate colţurile teritoriului, fiecare dintre ele proiectându-şi forţele sale vii cu energia de care era în stare şi cât mai departe le putea arunca. De aici au reieşit o vitalitate unică, acea originalitate, acea vlagă, acea savoare, dar şi acea confuzie, cari au făcut frumuseţea, vigoarea şi cusururile vechiului regim.

Nu vedem numai acelaşi sat, dar şi aceeaş casă care depinde de două ocoale diferite: odaia face parte dintr'un ocol, iar sala aparţine altui ocol. Locuitorul interesat este înştiinţat că va fi citat la cutare judecătorie regală ori la cutare tribunal seniorial. El are o grijă deosebită să primească pe portărel în odaia din locuinţă care depinde de jurisdicţia vecină, ca să-şi poată vădi pe deplin stăpânirea asupra ei.

Adăogaţi la această încurcătură sumedenia de slujbaşi întrebuinţaţi pentru aceste minuscule jurisdicţiuni, judecători, procurori, grefieri, agenţi executori, portărei, călări, portărei cu bastoane, gărzi şi notari într'un număr de neînchipuit, „animale groaznice, cari se hrănesc cu procedură", spune un intendent al lui Ludovic XIV. E uşor de închipuit cât de mari erau cheltuielile de procedură! Citim în caietele din Blainville în Lorraine: „Sărmanii văduvi, văduve şi orfani dela ţară, în afară de pierderea pe care o suferă prin moartea tovarăşilor lor de viaţă sau a părinţilor lor, se văd despuiaţi de puţinul ce le-a fost lăsat de către mort şi pe care şi-l însuşesc slujbaşii judecătoreşti, grefierii şi juraţii însărcinaţi cu preţuirea bunurilor", pentru marele număr de acte, inventare,

onorarii şi procese verbale.

Fiindcă aceşti ofiţeri judecătoreşti, inclusiv judecătorii, fiind rău plătiţi — uneori nu erau plătiţi de loc — trebuiau să-şi scoată singuri indemnizaţia din ceeace obţineau dela împricinaţi. Unii dintre ei îşi cumpăraseră funcţiunea şi trebuiau să-şi recâştige preţul plătit, adică şi capitalul şi dobânzile; însfârşit aceste «judecăţi» erau adesea arendate de către senior, şi fermierul ţinea să câştige prin această arendă cât mai mult posibil. Spre a înmulţi numărul pricinilor pe cari le vor avea de instruit, ofiţerii noştri senioriali se străduiau să le născocească. Citim în caietul din Saint-Sulpice de Roumagnac (Dordogne): „Procurorii din aceste jurisdicţiuni sunt răspândiţi în sate la mici depărtări unii de alţii, în locuri unde nu sunt neapărat trebuincioşi, ceeace poate pricinui neînţelegeri. De altfel, ei nu lasă să le scape nici o ocazie. Conving pe săteanul cel mai paşnic să intenteze mai mult fără vrere un proces, la care fără îndoială că nu s'ar fi gândit niciodată"... „Turma, scrie judecătorul lui Mirabeau, este sfâşiată de păduchi".

In schimb, şi pentru aceleaşi motive, tribunalele senioriale se arătau foarte îngăduitoare faţă de criminali. S'ar fi părut că în privinţa aceasta judecătorii dau ascultare unui consemn. A urmări pe criminal, a-l găzdui, a-l judeca în primă instanţă şi a-l trimite apoi instanţelor competente, toate acestea aduceau cu sine cheltuieli fără vreun profit. Renauldon vorbeşte despre ele în lucrarea sa „*Traité des Droits seigneuriaux*": „Seniorii, de teamă că vor avea de plătit cheltuielile unui proces criminal; iar judecătorii lor, de teamă că vor avea de făcut proceduri pentru cari nu vor fi plătiţi, nu întreprind nici o cercetare cu privire la crimele cele mai fioroase".

In felul acesta s'au justificat atacurile cari, începând din secolul XVII, au fost îndreptate împotriva tribunalelor senioriale. Loyseau, în al său *„Discours sur l'abus des justices de village“*, le numeşte «mâncătorii», în cari poporul era înghiţit de judecători, grefieri şi notari: «Pentru a dobândi un câştig mizerabil într'o cauză oarecare, spune el, trebuiesc îmbătaţi judecătorul, grefierul şi procurorul într'o cârciumă, locul de onoare unde sunt compuse actele şi unde adesea cauzele sunt soluţionate în favoarea aceluia care plăteşte băutura».

Cârmuirea regală, şi cu deosebire spre sfârşitul domniei lui Ludovic XV, s'a străduit să înlăture acest abuz. Abatele Terray este preocupat de dorinţa ca intendenţii «să pună capăt acestei dezordini» (1772). Această «dezordine» făcea parte, ca atâtea altele, din originile societăţii franceze, din înclinarea ei spre tradiţii.

Numeroase caiete, şi chiar din cele redactate de pătura populară, vor cere în 1789 menţinerea tribunalelor senioriale. Am citat câteva din ele. Mijloacele de comunicaţie erau încete şi anevoioase: reşedinţa judecătorului, şi cu atât mai mult aceea a Parlamentului erau îndepărtate; în ciuda neajunsurilor relevate mai sus, judecata seniorială era în total mai puţin costisitoare, şi uneori cu desăvârşire gratuită. Judecătorul şi oamenii săi îşi cunoşteau împricinaţii şi pronunţau în general sentinţe mai echitabile decât magistraţii îndepărtaţi, cari deţineau slujbe înalte şi cari nu se puteau hotărî decât pe temeiul unor piese de procedură, pe cari cei mai îndemânateci şi cari nu erau totdeauna şi cei mai cinstiţi, se înţelegeau să le prezinte într'un fel anumit. Ţăranii cari renunţau la căile de apel găseau în judecăţile senioriale o hotărâre rapidă: lungimile fantastice ale procedurilor parlamentare dădeau naştere unei jurisdic-

ţiuni de care ţăranii nu se puteau apropia. Şi să nu uităm, când judecăm trecutul pe baza documentelor pe cari ni le-a lăsat: ele semnalează abuzurile, faptele excepţionale. Ceeace corespunde deprinderilor n'a fost relevat. Şi apoi, cum scria Guy Coquille încă în 1612: «Curţile Parlamentului şi oamenii regelui au urmărit scopul ascuns de a observa şi îndeplini toate mijloacele menite să ducă la micşorarea autorităţii exercitată de jurisdicţiile seniorilor..., ca să se dobândească mai mulţi bani atunci când praticarea lor va fi mai mare».

XVII

Trufia lor

Răpindu-i acţiunea politică în domeniile pe cari le stăpânea, încălcările necontenite ale puterii centrale ştirbiseră încetul cu încetul prestigiul cu care se fălise aristocraţia. Pe măsură ce se subţiau temeliile pe cari se sprijinea înalta ei situaţie, pe măsură ce baza devenea mai şubredă prin slăbirea rolului ei activ în Stat, nobilimea credea că trebuie să se agaţe cu şi mai multă străşnicie de întâietatea ei, de distincţiunile onorifice cari o aşezau într'un rang favorizat. Prin această trufie de simţăminte, aristocraţia şi-a pregătit pierzania, mult mai mult decât prin privilegiile utile pe cari şi le păstrase şi decât prin averea, prea adesea nejustificată, pe care cei mai importanţi dintre membrii ei nu încetaseră s'o dobândească.

In Statele generale din 1614, preşedintele din Mesmes, luând cuvântul în numele burgheziei, spunea că „Franţa

era mama celor trei clase sociale, dintre cari Biserica era cea mai vârstnică. Nobilimea era a doua și burghezia a treia". Ascultând un asemenea limbaj, baronul de Senecy se simți năpădit de o nemărginită furie și alergă să se plângă regelui:

«Ei compară Statul vostru cu o familie alcătuită din trei surori!... In ce situație nenorocită am ajuns!... și nobilimea a fost atât de rău înjosită, încât a fost alăturată prostimii, în cea mai strânsă tovărășie ce poate exista între oameni și care se numește fraternitate!...».

Am arătat într'altă parte familiaritatea ce domnește între seniorul dela țară și arendașii săi; la prima vedere, se pare că el trăiește între ei ca unul de-ai lor; dar, scrie Pierre de Vaissière, «acești nobili nu uită niciodată că sunt gentilomi și că originea lor le asigură asupra țăranilor lor o superioritate netăgăduită». «Există oameni, spunea bătrânul marchiz de Mirabeau, făcuți ca să asculte și alții făcuți ca să poruncească».

Dar prin ce se mai vădește această superioritate, care trebuie să asigure conducerea? Treburile parohiei sunt conduse de acum încolo de personagii cari nu mai depind de autoritatea seniorială; funcționarii se află sub controlul intendenților și al subdelegaților. Seniorul nu-și mai adună milițiile și nu le mai conduce la luptă; el nu mai publică poruncile prințului; el nu mai este decât cel dintâiu dintr'o localitate, cu privilegii cari nu mai par justificate.

Mulți nobili își dau seama de realitatea situației și o definesc cu exactitate: „Se dă ajutor țăranului, scrie un gentilom, i se acordă protecție, rareori i se pricinuește vreun neajuns; dar i se nutrește dispreț. Dacă e bun și se lasă înduplecat, e subjugat; dacă e rău, este întărâtat și îndârjit".

Câtă deosebire faţă de „gentry" englezăl Arthur Young povesteşte că, aflându-se la ducele de la Rochefoucauld, la Liancourt, şi-a exprimat dorinţa de a vorbi despre chestiuni agricole cu principalii cultivatori ai ţinutului. Ducele porunci intendentului său să-i cheme la castel. „La un senior englez, s'ar fi chemat trei sau patru cultivatori, cari ar fi luat masa împreună cu familia, şezând alături de doamnele din înalta societate. Am văzut lucrul acesta în nenumărate rânduri pe insulele noastre; dar în Franţa o asemenea comportare ar fi căutată zadarnic". Aici este toată Revoluţia!

La ţară, gentilomii vădesc faţă de cenzitarii lor, o atitudine mai puţin semeaţă decât aceea pe care o manifestă la oraş faţă de burghezi. Streinii sunt izbiţi de constatarea aceasta.

«Seniorul care-şi avea reşedinţa pe moşiile sale, spune Tocqueville, arăta deobiceiu o anumită simplicitate familiară faţă de ţăranii săi; dar obrăznicia pe care o vădea burghezilor, apropiaţii săi, era aproape nemărginită. Ea nu încetase să crească, pe măsură ce puterea sa politică scăzuse şi chiar din cauza aceasta; fiindcă pe de o parte, încetând să cârmuiască, nu mai avea niciun interes să cruţe pe cei cari puteau să-l ajute la îndeplinirea acestei misiuni şi, pe de alta, îi plăcea să se mângâie, prin folosirea necumpătată a drepturilor sale reale".

Strănepotul cruciaţilor se simţea bine într'o situaţie precară, «morga» sa, departe de a se micşora, se înălţa în proporţie cu sărăcia sa. Chateaubriand avea un văr cu acelaş nume, un biet abate lung, uscăţiv şi jerpelit, cu o pălărie pe care degetele lăsaseră numeroase pete şi pe care vechimea o pârlise, cu o sutană destrămată, şi cu ciorapi găuriţi. Prinţul de Condé i-a oferit un loc de perceptor la ducele de Bourbon, cu o simbrie dintre

cele mai frumoase:

— Membrii familiei mele își pot lua perceptori, spuse abatele, îngâmfându-se în mizeria sa, ei nu sunt niciodată perceptorii altora.

Numai vanitatea omenească poate să atingă asemenea culmi!

M-me du Chatelet se dezbrăca nepăsătoare în fața servitorilor ei. Nu i se dovedise că și ei sunt oameni.

Cearta faimoasă dintre Voltaire și cavalerul de Rohan-Chabot este una din faptele cele mai cunoscute ale istoriei noastre. Ei s'au luat la ceartă în timp ce se aflau la Operă:

— La urma urmelor, cum vă numiți, întrebă Rohan: domnul Arouet sau domnul de Voltaire?

— Domnule cavaler, e mai meritos să-ți faci un nume decât să târăști pretutindeni pe cel pe care l-ai primit!

Rohan plăti trei bătăuși, cari bătură zdravăn pe scriitor „Am tocmit trei muncitori“, va spune el, încântat.

Și domnul de Caumartin, de altminteri om de spirit, comenta faptul divers:

— Am fi foarte nenorociți, dacă poeții n'ar avea spinări!

Cu vreo douăzeci de ani mai târziu, ilustrul autor al lui «Candide» va fi înobilat. Familia Arouet era originară din Poitou; și nobilimea ținutului este foarte uimită de faptul acesta. Cavalerul d'Huille scrie unchiului său, domnul Ferrand Mere:

„După ce m'am sfătuit cu gentilomii, rudele noastre, am ajuns la hotărârea că este cazul să închidem ușa acestui Voltaire pe care Curtea, rău intenționată față de gentilomii de sânge, pretinde să-l înalțe spre a ne înjosi pe noi“.

Este adevărat că, atunci când era vorba să se obțină

reduceri de impozite, domnii din nobilime vădeau o atitudine mai puţin semeaţă. Tocqueville arată că intendentul, acest om de rând, căruia i se spune în mod obişnuit „domnule" din vârful buzelor, devine atunci „Inălţimea Voastră" şi se îngraşă.

In scrisoarea de mai jos, este vorba de impozitul celei de-a douăzecea părţi, care era perceput nobilimii ca şi burghezimii:

„Inima d-voastră simţitoare, scrie un gentilom intendentului, nu va consimţi niciodată ca un părinte în situaţia mea să fie impus la „douăzecimi" stricte, cum ar fi impus un părinte de rând".

Umilirile pe cari oamenii din nobilime se străduiau să le impună celor din nobilime începeau din şcoala secundară, unde fiii de gentilomi şi fiii de burghezi erau uneori în contact spre sfârşitul vechiului regim.

In anul 1770, Antoine Barnave se afla la teatrul din Grenoble împreună cu mama sa; dar iată că domnul guvernor al Delfinului declară că are nevoie de lojă spre a plasa în ea pe prietenii săi. M-me Barnave refuză să iasă, şi domnul guvernor, spre a o alunga, se vede nevoit să recurgă la forţa armată. Tatăl lui Barnave apare în clipa când puşcaşii vin în loja pe care o părăseşte împreună cu soţia sa, după ce a adresat publicului aceste cuvinte:

— Ies împreună cu ai mei, din ordinul guvernorului.

E uşor de închipuit câtă ură va păstra în sufletul său tânărul Barnave, care va deveni unul dintre cei mai străluciţi oratori ai Revoluţiei.

Viitorul partizan al Convenţiunii Lacroix, care va vota condamnarea la moarte a lui Ludovic XVI, s'a lovit, în timp ce ieşea de la teatru, de un cavaler care dădea braţul unei femei. Indignat, cavalerul îl întrebă:

— Cine eşti d-ta?

Pe un ton liniştit, Lacroix îşi enumără numele şi însuşirile.

— E foarte frumos din partea d-tale că eşti aşa cum spui, — eu sunt contele de Chabannes şi sunt grăbit.

Şi râzând cu hohote, domnul conte se îndepărtează şi se urcă în trăsură împreună cu frumoasa sa însoţitoare.

«Ah! groaznica distanţă, spunea Lacroix, pe care orgoliul şi prejudecăţile o pun între oameni!»

Marie-Jeanne Phlipon, devenită M-me Roland, îşi va aminti şi ea de jignirea pe care a suferit-o când, aflându-se într'o familie aristocratică, a fost trimisă împreună cu mama ei să mănânce în bucătărie. Ea îşi petrece opt zile la castelul din Versailles, printre doamnele Dauphinei. „De-ar mai trece câteva zile, spunea mama ei, aş urî atât de mult pe oamenii ăştia, încât nu mi-aş mai putea stăpâni ura!".

Li se nutreşte pică, scrie Taine, nu numai pentru saluturile prea scurte pe cari le fac, dar şi pentru reverenţele prea mari ce li se adresează. Chamfort povesteşte cu amărăciune că în timp ce d'Alembert, în culmea reputaţiei sale, se afla la M-me du Deffand împreună cu preşedintele Henault şi cu domnul de Pont de Veyle, soseşte un medic numit Fournier care, intrând, spune doamnei du Deffand: «Madame, am onoarea să vă prezint prea umilul meu respect»; preşedintelui Henault: „Domnule, am onoare să vă salut"; domnului Pont de Veyle: «Domnule, sunt prea umilul vostru servitor»; şi lui d'Alembert: «Bună ziua, domnule».

Ducele de Penthièvre, nepotul lui Ludovic XIV prin tatăl său contele de Toulouse, era un om cuviincios şi prietenos, dar pe domeniile sale oaspeţii de obârşie nobilă luau loc la masa sa, în timp ce burghezii mân-

cau împreună cu primul său gentilom, după care domnii din pătura de jos erau primiţi în salon ca să bea o ceaşcă de cafea. „Ei găsesc, scrie Beugnot, că sunt numeroşi, puternici şi că au o purtare semeaţă“ privilegiaţii cari au avut onoarea de a-şi întinde picioarele sub aceeaş masă ca Alteţa Sa Regală şi că „nu uită să salute pe nouii sosiţi cu o bunăvoinţă ocrotitoare“. Penthièvre, care de fapt era un om bun, îşi împingea atenţiile faţă de fiecare, «până la atitudini silite», scrie Beugnot; el nu revine asupra acestor însemnări.

Spre sfârşitul vechiului regim, burghezia şi însăş pătura populară încep să vădească semne de împotrivire. In 1725, actorul Dancourt revărsa o vervă strălucită într'o societate, în care contele de Livry ţinea să-şi distreze soţia cu propriile sale poveşti.

La un moment dat, Livry izbucni:

— Te previn, Dancourt, că dacă de acum şi până la sfârşitul cinei vei fi mai spiritual ca mine, îţi voiu da o sută de lovituri de baston!

Ceeace închise gura nefericitului actor; dar a trecut o jumătate de secol, la Operă se discuta politică, se iscau certuri. Un simplu dansator provoacă la duel pe cavalerul de Keratry şi-l omoară. La Reims, doamnele din nobilime îşi puneau servitoarele să le aducă la biserică perne pătrate, tivite cu aur şi saci din catifea cărămizie, spre a îngenunchia pe ele; ca să-şi bată joc de ele, precupeţele vin cu perne albe şi cu genţi mari. Gentilomii ţineau mult să se distingă prin pălăriile lor cu trei colţuri şi cu hainele lor pompoase; tinerimea burgheză le răspunde prin modele proprii: pălării rotunde, părul scurt şi încârlionţat, cizme scurte şi funde la genunchi.

Se reunesc Statele generale. Nobilii se încăpăţânează,

în ciuda valului din ce în ce mai mare de vrăjmăşie şi după atâtea concesiuni făcute de ei cu generozitate, în voința de a forma o castă deosebită în Stat. Ei consimt să nu mai fie scutiți de birurile grele, dar cele pe cari le vor plăti urmează să fie calificate „biruri nobile", iar impozitele pe cari le vor achita nu vor fi vărsate în aceleaşi mâini ca acelea ale oamenilor de rând. Ei şi-au părăsit privilegiile utile; dar distincțiunile lor onorifice vor fi păstrate în integritatea lor.

«Cine ar crede-o? exclamă Rivarol. Nici impozitele, nici scrisorile pecetluite, nici toate celelalte abuzuri ale autorității nu sunt cele cari au întărâtat mai mult națiunea; ci prejudecata nobilimii pentru ea a manifestat mai multă ură».

Şi Tocqueville:

„Dacă se ține în seamă că nobilimea, după ce-şi pierduse vechile drepturi politice, încetase să administreze şi să conducă pe locuitori..., că devenind o clasă subordonată ea rămăsese totuş o aristocrație, din ce în ce mai mult o castă, nu va mai stârni mirare faptul că privilegiile ei au părut atât de inexplicabile şi atât de urâcioase Francezilor".

CAP. IV

REGELE

I. Originea familiară a puterii regale în Franța. — II. Cea mai de seamă din funcțiurile regale: împărțirea dreptății.— III. Caracterul religios al monarhiei. — IV. Teoria dreptului divin. — V. Frontul popular al monarhiei. — VI. Regele, șef al familiilor. — VII. Teama cea mare.

I

Originile puterii regale

Am vorbit despre reconstituirea Franței în secolul IX și X în anarhia produsă de invazii, în jurul celulei familiare; este faptul esențial care domină întreaga noastră istorie până la Revoluție. Desvoltându-se, familia va da naștere mesniei, mesnia mărită va da naștere feudei, reuniunea mai multor mici feude va forma feudele mijlocii, și acestea, grupându-se, marile feude: Hugues Capet, în 987, este un feudal adus la tron.

Prin ce argument a sprijinit oare Adalberon, arhiepiscop de Reims, candidatura noului suveran în adunarea „puternicilor" din regat?

„Veți avea în el un părinte; nimeni, până acum n'a

făcut apel în zadar la patronajul său".

„Tagma patronală, spune Jacques Flach, este o familie desvoltată, ieşită din organizaţia familiară şi din patronaj; pe această dublă bază s'a constituit regalitatea".

Prin mijlocirea baronului feudal, el-însuş şef de familie, puterea regală s'a născut aşa dar din autoritatea pe care o exercita tatăl unei familii. După observaţia lui Hugues de Fleury (secolul XI):

„Regele înfăţişează în regat imaginea tatălui".

Şi să ne ferim de a vedea aici numai o filiaţiune abstractă, o origine îndepărtată care s'ar desena sub forme exterioare prin cuvinte sau prin formule; ne aflăm în prezenţa unei origine directe, stabilită prin fapte precise, alcătuită din elemente esenţiale şi ale cărei consecinţe se văd repetându-se din secol în secol în modul cel mai viu.

Paul Viollet, în lucrarea sa «*Histoire des Institutions françaises*», zugrăveşte caracterul acestei monarhii:

„Autoritatea regelui era aproape aceea a tatălui unei familii; deasemeni, puterea patriarhală şi puterea regală, la origine, sunt înrudite foarte mult".

Şi Jacques Flach: „Aşa dar, principiul puterii regale are caracter familiar: regele este şeful familiei".

Şi regina trebuia să aibă, ca în orice casă bine gospodărită, partea ei în administraţie. „Ea deţine gospodăria regalităţii, spune d. Flach în lucrarea sa „*Origines de l'ancienne France*". Vistieria Statului se află sub supravegherea ei şi sub controlul ei direct. Camerierul, care în zilele noastre s'ar numi ministru de finanţe, este prin faptul acesta subordonatul ei. Lui Robert II îi place să laude abilitatea reginei Constance în conducerea avuţiei publice. Cât despre Bertrade, pe care Phi-

lippe I a urcat-o pe tron, s'ar părea că a dovedit chiar prea multă pricepere: Ive de Chartres o invinuieşte că negociază episcopiile şi demnităţile eclesiastice, spre a alimenta fondurile Statului.

Şi puterea executivă se află în mod firesc în mâinile servitorilor cari se găsesc în slujba familiei domnitoare. Aceştia se grupează în şase profesiuni *(ministeria)*, în şase ministere: cămara pâinii, pivniţa cu băuturi, bucătăria, fructăria, grajdul şi odaia; toate dirijate de marii ofiţeri: pitarul, paharnicul, seneşalul, conetabilul şi camerierul, servitori personali ai monarhului.

Seneşalul este şeful celor cari servesc masa. El este acela care taie carnea pusă pe masa regelui. După masă primeşte din partea bucătarului o bucată de carne, căreia pitarul şi paharnicul îi adaogă două pâini şi trei şopine cu vin. In timp de războiu, seneşalul supraveghiază orânduirea cortului regal; în lipsa stăpânului, preia comanda armatei. Ludovic VI a micşorat importanţa acestor funcţiuni; Philippe-Auguste le-a suprimat: cu vremea, seneşalul căpătase atâta însemnătate, încât devenise un pericol pentru Coroană.

Pe lângă seneşal, iată pe conetabil, *comes stabuli*, contele staulului. El supraveghează grajdurile regelui, se ocupă de nutreţ, cumpără caii. Are grijă ca rândaşii să cureţe despărţămintele grajdurilor. Este autorizat să-şi hrănească patru dintre caii săi din ieslele stăpânului său; în afară de aceasta, bucătarul regal îi dă carne crudă sau carne fiartă, după alegerea sa. In 1191, când Philippe-Auguste desfiinţase slujba de seneşal, conducerea armatei a fost preluată de conetabil; dar şi însărcinările acestuia căpătară cu timpul prea mare importanţă. Richelieu a suprimat această funcţiune în 1627.

Chelarul era conducătorul paharnicilor. El administra

podgoriile regale. I s'a încredinţat intendenţa tezaurului regal; el a deţinut prezidenţia Camerei conturilor.

Funcţiunile de camerier şi de mare pitar se asemănau cu celelalte.

Insfârşit, mai era funcţiunea de mare cancelar, al cărei caracter este puţin deosebit, fiindcă, deşi cancelarul era tot un servitor, origina funcţiunii sale este în acelaş timp religioasă. Regii merovingieni păstrau printre relicvele lor capa mică a sfântului Martin. Era haina de dedesubt, pe care patronul Galilor o purta în ziua în care-şi dăduse tunica unui sărac. De acolo s'a născut numele de „capelă", dat locului unde se păstrau relicvele regilor, şi cel de capelan, rezervat preoţilor cari se îngrijeau de ele. Numiţii capelani trebuiau să înregistreze jurămintele cari erau prestate pe capă. Astfel, ei au ajuns cu timpul să fie însărcinaţi cu redactarea actelor, a diplomelor prevăzute cu sigilii. Şeful lor era cancelarul. Acesta trebuia să poarte neîncetat sigiliul cel mare atârnat de gât, de teamă să nu fie răpit.

Aceştia au fost cei şase mari slujbaşi ai Coroanei. Ei asistau pe rege în exercitarea autorităţii sale. Caracterul funcţiunilor lor, cu desăvârşire domestic, s'a schimbat cu timpul; dar nu atât de repede cât am fi ispitiţi să credem. In secolul XV, în pragul Renaşterii, Charles VII era servit în zilele de sărbători de marii slujbaşi, fiecare din ei urmând caracterul şi originea funcţiunii sale şi, în timp ce regele se afla la masă, şambelanul citea cu glas tare.

Marii miniştri ai secolului XVII, Sully, Richelieu, Colbert, Louvois, continuă să se ocupe, pe lângă prinţ, de chestiuni de ordin financiar, potrivit caracterului iniţial al funcţiunii lor. Ei continuă să fie „servitori" într'o epocă în care, după observaţia lui Montlosier, aceştia

mai fac parte din familie. Pe „statele de cheltuieli" ei sunt trecuți alături de supraveghetorul mâncărurilor și de feciorii castelului; au dreptul la hrana comună, care cuprinde două pâini și un sfert de kgr. vin; în plus, în zilele „de dulce", o bucată de vânat și o livră de slănină; în zilele de post, șase crapi și trei livre de unt.

Colbert și Louvois au fost oameni de încredere ai lui Ludovic XIV. Marele rege le-a încredințat însărcinările cari îl interesau în mod deosebit: grija pentru încartiruirea domnișoarei de la Vallière și a doamnei de Montespan. Când Louise de la Vallière fuge de la Curte, Colbert însuși, acest personaj grav, totdeauna posomorât, tăcut, cu mintea plină de numeroasele treburi ale regatului, și de care doamnele mai bine îmbrăcate și mai distinse nu se apropiau decât tremurând, Colbert trebuie să alerge după urmele fugarei, s'o ajungă la mânăstirea din Chaillot, să-i spună că e nimerit să fie chibzuită, dacă ne este îngăduit să vorbim astfel, și s'o aducă înapoi la Curte. M-me de Montespan naște pe M-lle de Blois. Ludovic XIV va scrie lui Colbert: „Fiica mea de Blois mi-a cerut îngăduința de a nu mai purta pestelcuță; i-am satisfăcut rugămintea".

II

Regele, împărțitor de dreptate

Bătrânul Bodin scrie în faimoasele sale „*Livres de la République*": „Regele își tratează supușii și le împarte dreptatea așa cum procedează un părinte față de copiii săi". Cei dintâi regi, Hugues Capet, Robert le Pieux, de-

clară în termeni precişi că regele nu are raţiunea de a exista, decât dacă împarte dreptatea. Regele era în regat izvorul dreptăţii, orice justiţie pornind dela el. Nu se putea altfel. Printre miile şi miile de grupuri locale, familii, seniorii, oraşe, în cari era împărţit regatul, şi dintre cari fiecare avea o viaţă şi o existenţă independente, regele era singura legătură, unica autoritate superioară; singura autoritate în stare să intervină în neînţelegerile cari se iveau între ele. Intrucât fiecare din grupurile acestea trăia şi se conducea într'un mod independent, nu rămânea regelui altă funcţiune decât aceea de a le armoniza între ele, în binele comun. Incă din secolul X, Albon exprimă această concepţie în termeni hotărîţi: „Indată ce regele este consfinţit, el cere tuturor supuşilor săi jurământul de credinţă, de teamă să nu izbucnească vrajba în vr'o parte a regatului". In secolul XVI, Bodin scrie: «Regele trebuie să facă pe supuşii săi să se înţeleagă unii cu alţii şi pe toţi laolaltă cu sineînsuşi». El definea în două rânduri şi într'un chip desăvârşit concepţia monarhică.

Prin însuşi faptul că regele este conducătorul suprem, el este pacificatorul, *potolitorul*, spune Ludovic cel sfânt.

Ca să fim sinceri, în primele timpuri rolul acesta de împărţitor de dreptate n'a fost cel al unei magistraturi care ţine şedinţe, ci mai curând al unei „magistraturi-călare". Roba îmblănită este înlocuită printr'una de piele sau prin platoşa cu zale de fier. Magistratul suprem este întâlnit pe drumuri, cu un coif pe cap, cu zale în jurul şoldurilor, cu guleraş şi platoşă. Nu e vorba numai de acel minunat Ludovic „Le Gros", ci de toţi primii Capeţieni.

Uitaţi-vă la Robert le Pieux, aşa cum ni-l prezintă cronicarii, înalt, cu «spatele puţin încovoiat, nasul mare şi

prelung, privirea blândă, gura plăcută şi totdeauna gata să dea „sărutul păcii"; totdeauna în războaie, asediază castele, străduindu-se, cu lancea în mână, să impună domnia păcii şi a dreptăţii».

In felul acesta, printr'o strădanie necontenită, regii ajunseseră în secolul XIII să introducă o ordine relativă. Ludovic cel sfânt poate să-şi îndeplinească atunci rolul de împărţitor de dreptate, dar nu ca înainte pe drumuri, cu mâna pe spadă, ci în odaia sa, aşezat la picioarele patului său, ori la umbra stejarilor din Vincennes, înconjurat de sfetnicii săi.

O miniatură din secolul XV, păstrată la Biblioteca Arsenalului, înfăţişează pe Charles V aşezat în peristilul palatului său, în faţa uşii larg deschise, aşa cum prezintă cronicarii secolului XIII pe sfântul Ludovic. El este înconjurat de trei sau patru consilieri. In faţa lui, doi apărători vorbesc atât de înflăcărat, încât unul din ei îşi pierde pălăria. In timp ce ies pe uşă, şi pe drumul ce se vede întinzându-se în depărtare, apărătorii au un aer satisfăcut; doi câte doi, adversarii împăcaţi merg braţ la braţ şi vorbesc prietenos despre modul cum a izbutit regele să soluţioneze neînţelegerea lor.

Tradiţiile acestea, ca şi cele precedente, s'au menţinut mult mai multă vreme şi cu mai mare putere, decât am fi ispitiţi să credem din capul locului. Ne-am ocupat mai înainte de justiţia seniorială, ieşită din autoritatea părintească, întocmai ca aceea a regelui însuşi. In secolul XVIII şi până la Revoluţie, seniorii împărţitori de dreptate sau reprezentanţii lor îşi „împăcau" supuşii sub ulmul localităţii respective sau la uşa locuinţei lor, cum au procedat în secolele XIII şi XIV Ludovic cel sfânt şi Charles V.

Transformările cari s'au săvârşit cu timpul, înmulţirea

şi înlesnirea mai mare a mijloacelor de transport, prodigioasa desvoltare a unui oraş ca Parisul, vecin cu reşedinţa regală, au făcut ca un suveran ca Ludovic XIV să nu mai poată, ca altădată Sfântul Ludovic, acorda audienţe supuşilor săi, cari ar fi venit să-şi desbată neînţelegerile înaintea sa. Cu toate acestea, Ludovic XIV mai primea în fiece săptămână pe aceia cari se prezentau în audienţă, şi pe cei mai săraci, pe cei mai rău îmbrăcaţi. In asemenea ocaziuni, prinţii de sânge cari locuiau la Curte se grupau în jurul regelui; oamenii din popor se apropiau de prinţ, unul după altul, şi-i înmânau o jalbă în cari erau înfăţişate necazurile cari îi aduseseră acolo. Aceste jalbe erau depuse de rege pe o masă ce se afla în preajma sa, şi după aceea examinate de el-însuş în şedinţele consiliului, după cum mărturiseşte menţiunea „citită regelui“, ce se află pe multe din ele.

O gravură populară reprezintă pe Ludovic XIV ţinând una din aceste audienţe publice. Orânduirea nu se deosebeşte de loc de aceea a miniaturii care înfăţişează pe Charles V ţinând o şedinţă în pragul palatului său. In josul gravurii se citeşte următoarea explicaţie :

„Iată pe marele rege Ludovic XIII. El acordă audienţă celor mai săraci dintre supuşii săi, pentru a pune repede capăt neînţelegerilor lor. Solomon s'a aşezat pe tron, spre a judeca pe cele două femei cari cereau să li se dea copilul. Monarhul nostru îl imită perfect, ca şi marii noştri regi şi împăraţi Charlemagne şi Louis-Auguste (sfântul Ludovic). Ei acordau audienţe publice întocmai ca el, ei erau obligaţi s'o facă printr'o lege specială, pe care o publicaseră în întregul regat“.

Avem aici originea şi, cum se vede mai departe, raţiunea de a fi a scrisorilor pecetluite, a căror formă ne surprinde, ne indignează chiar astăzi. Ele erau în armonie

cu moravurile, cu cele mai puternice tradiții ale timpurilor vechi.

Pe de altă parte, numărul crescând şi complicația din ce în ce mai mare a treburilor publice au obligat pe rege să recurgă la consilierii săi şi să se bizuie pe ei. Aşa au fost create Parlamentele, cari au împărțit dreptatea prin delegarea imediată a puterii regale şi ca reprezentante ale regelui.

Regele este o persoană eclesiastică

Prin urmare, aşa a fost în mod esențial regele Franței; un împărțitor de dreptate şi care, nu numai că împarte dreptatea, dar este isvorul întregii justiții în regatul său, ca un părinte în familia sa. Şi funcțiunile judiciare aveau în mâinile sale cu atât mai multă autoritate, cu cât păreau supranaturale şi aproape divine.

„Monarhia lui Hugues Capet, scrie Achille Luchaire, este regalitatea cu caracter sacerdotal: regele este un slujitor al lui Dumnezeu". „Funcțiunea regală, spune el mai departe, este o misiune divină". Luger înfățişează pe Ludovic VI ca vicar al lui Dumnezeu, a cărui imagine vie o poartă în el însuşi. Chiar în secolul XV regele era socotit prima persoană eclesiastică. Poporul se înghesuia la trecerea regelui, spre a-i săruta marginea robei ca moaşte. „Este adevărat, spune Saint-Gelais vorbind despre Ludovic XII, că prin toate locurile prin cari trecea regele, oamenii, bărbați şi femei, se adunau de pretutindeni şi alergau după el câte trei şi patru leghe, iar când izbuteau să atingă măgarul pe care călărea sau roba sa, ori alt lucru ce-i aparținea, îşi sărutau mâinile şi-şi

frecau obrajii, cu o cucernicie tot atât de mare pe care ar fi vădit-o unor moaşte".

Călugărul Jve din Saint-Denis, care a fost de faţă la moartea lui Philippe le Bel, a lăsat relatarea ultimelor cuvinte pe cari regele muribund le-a adresat fiului său mai mare, căruia i-a cerut să se apropie de patul său: „Numai în prezenţa duhovnicului, în taină, îl învăţă ce trebuie să facă atunci când atinge pe bolnavi şi cuvintele sfinte pe cari avea obiceiul să le pronunţe el însuş atunci când îi atingea. Deasemeni, îi spuse că trebuie să atingă pe infirmi cu respect, bunătate şi sfinţenie, având conştiinţa şi mâinile curate".

Ludovic XIV şi Ludovic XV au lecuit multe cazuri de scrofule, după cum mărturisesc procesele verbale ce se păstrează şi astăzi. „Regele a fost văzut săvârşind această minune nu numai în regatul său — citim într'o relatare a legaţiei Chiggi din Paris din anul 1604 — dar şi în Statele streine. Deasemenea, când regele Jean I a rămas prizonier la Londra, după Crecy şi când Francois I a fost deţinut la Madrid, după Pavia, Englezii şi Spaniolii s'au grăbit să profite de norocul datorită căruia se aflau între ei personagii, ale căror mâini alungau bolile.

Bolonezul Locatelli, de o parte, şi de alta un german, doctorul Nemeitz, au lăsat descrierea unei ceremonii din Paris la care au asistat. Ea se desfăşoară în sălile lungi şi boltite, situate la parterul Louvre-ului, unde se află astăzi muzeul de antichităţi. Bolnavii cari suferă de scrofule sunt aşezaţi pe două rânduri. Ludovic XIV îşi pune mâna pe capul fiecăruia din ei şi spune:

„ — Dumnezeu să-l vindece!"

Apoi îl îmbrăţişează. Erau acolo sute de nenorociţi, au fost număraţi până la optsute în aceeaş zi, atinşi de aceste boli de piele. Desigur că toţi fuseseră spălaţi

înainte de a intra în sălile acelea; totuş, regele avea nevoie de multă stăpânire de sine, ca să-şi ducă misiunea la capăt. Este foarte ciudat că această ceremonie n'a fost însoţită de niciun ritual religios, dar ea a avut în schimb un caracter militar. Ea s'a desfăşurat în bătaia sgomotoasă a tobelor gărzii elveţiene. Ce vacarm trebuie să fi fost sub bolţile goale şi sonore ale galeriilor lungi.

După ceremonia din catedrala din Reims, unde a fost uns ca rege al Franţei (Octombrie 1723), Ludovic XV, în vârstă de treisprezece ani, s'a conformat uzului tradiţional şi s'a dus la biserica abaţială din Saint-Remi, pentru a asculta slujba. Pe tot parcursul, pe care se întinseseră tapiţeriile Coroanei, erau înşiruite gărzile elveţiene şi franceze. Grenadierii călări, muşchetarii albi şi muşchetarii negri, numiţi astfel după îmbrăcămintea cailor lor, deschideau cortegiul, urmaţi de cai uşori; veneau apoi armaşii, cari mergeau pe jos. Seniorii Curţii, îmbrăcaţi în vestminte de mătase şi dantele, pe caii lor bogat împodobiţi, precedau cei trei cai de bătălie ai regelui cari mergeau fără călăreţi, conduşi de frâu, într'o îmbrăcăminte din catifea albastră cu marginile aurite şi argintate; veneau apoi doisprezece paji călări şi trâmbiţaşii Curţii, cei o sută de elveţieni cu gulerele lor de pânză cu multe îndoituri şi cu halebardele pe umeri. Imediat înaintea regelui călărea prinţul Charles de Lorraine, primul scutier; însfârşit, tânărul rege Ludovic XV în haină de catifea rubinie, brodată cu aur; era fermecător, cu obrazul său drăguţ încadrat de bucle luminoase şi cu ochii săi mari şi albaştri. Hăţurile calului său erau ţinute de doi scutieri; pe ambele laturi păşeau şase gărzi scoţiene. Cortegiul era închis de jandarmii din Gardă.

Se vădise oarecare şovăire, înainte de a se impune

tânărului prinț ceremonia lecuirii scrofulelor, din pricina oboselii extreme pe care avea să i-o pricinuiască; dar în cele din urmă se ajunse la convingerea că suprimarea ei este imposibilă, o impunea tradiția. In vederea ceremoniei, bolnavii veniseră la Reims din toate colțurile Franței.

In ziua de 29 Octombrie, după ce ascultase slujba în mânăstirea din Saint-Remi, tânărul rege trecu în marele parc învecinat. Pe ambele părți ale aleilor lungi, lângă ulmii seculari ale căror frunze galbene acopereau pământul ca un covor găurit, bolnavii, scrofuloși și paralitici, erau așezați în mai multe rânduri în număr de aproape două mii. Ludovic XV își făcu apariția într'o mantie de postav cu fire de aur, pe care se vedea cordonul de un albastru deschis al Ordinului Sfântului Duh, și insigna, o porumbiță cu aripile întinse, împodobită cu diamante. Cei doi ușieri ai regelui, în tunici scurte din mătase albă, cu pelerine din catifea albă înnodate cu panglici de argint, cu pălării mici din mătase albă împodobite cu pene albe, cu ghioagele lor de aur pe umăr, pășeau înaintea lui. Sfântul mir îl sanctifică. El se opri în fața fiecăruia dintre bolnavi și, atingându-i blând obrazul cu dosul mâinii, îi spuse:

— Regele te atinge, Dumnezeu te lecuiește.

Marele împărțitor de pomeni, care-l urma, punea în mâna fiecăruia o monedă mică de argint, în timp ce tobele elvețienilor bubuiau ca tunetul.

După puțin timp intendenții diferitelor provincii trimiteau la Curte certificate, cari confirmau un anumit număr de vindecări.

IV

Dreptul divin

Ajungem astfel la teoria dreptului divin. H. Taine crede că ea este făurită de teologii cari se străduiseră să facă din rege «delegatul special al lui Dumnezeu». Ea a fost, dimpotrivă, creată în mod spontan de popor şi combătută de teologi; doctrină a galicanilor şi a parlamentarilor, inamici declaraţi ai ultramontanilor şi ai iezuiţilor. In Statele generale din 1614, ultimile cari s'au mai reunit înainte de 1789, cine a propus oare şi a stăruit cu o adevărată patimă pentru introducerea unui articol care să proclame puterea divină a regilor? Unanimitatea burgheziei, a aceleiaş burghezii care va presta la 20 Iunie 1789 jurământul denumit *„du Jeu de Paume"*. Şi cine combate oare introducerea acestui articol? Clerul şi nobilimea. Clerul a biruit, dar după cum observă Richer, istoric al Statelor generale, maxima dreptului divin a rămas întipărită în sufletul poporului; ea a devenit pentru ţară, conchide domnul Hanotaux, „piatra de încercare a patriotismului".

Iezuiţii şi ultramontanii, partizanii predominanţei romane, pretindeau dimpotrivă că puterea regilor aparţinea unei delegări populare. Această discuţie, care a durat aproape două secole, este foarte interesantă pentru istoric. Mijlocitorii cu ajutorul cărora, din treaptă în treaptă, puterea părintească se urcase pe tron, dispăruseră de mult. Şi, pentru a explica originea puterii regale, minţile oamenilor trebuiau să-şi însuşească una din cele două ipoteze ce li se prezentau: delegaţia divină, delegaţia populară. Din secolul al optsprezecelea a ajuns până la noi o singură indicaţie dreaptă. Ea nu putea

să fie dată decât de un istoric, care a studiat «monumentele» monarhiei. Istoriograful Moreau, în al său „*Discours sur la justice*", compus pentru Delfin, scrie:

„Primele societăţi au fost familii şi cea dintâi autoritate a fost aceea a părinţilor asupra copiilor lor. Regii au exercitat asupra naţiunilor autoritatea pe care părinţii o avuseseră asupra primelor familii!"

V

Frontul popular ai Monarhiei

Cel mai strălucit teoretician al vechei monarhii din secolul XIX, Bonald, se exprimă astfel: „Ce gânduri măreţe trebuie să fi nutrit strămoşii noştri despre monarhie, de vreme ce respectau pe regii cari trăiau în mijlocul lor, ca să spunem aşa, dezbrăcaţi de toată strălucirea care-i înconjoară astăzi".

De la sfârşitul secolului XI, Guibert de Nogent opune bonomiei părinteşti a regilor Franţei măreţia suveranilor streini. „Regii Franţei, spune el, vădesc o modestie cât se poate de firească". Şi citează în privinţa lor cuvintele Scripturii pe cari le reînsufleţeşte: „Prinţule, nu te ridica prea sus, caută să fii printre supuşii tăi ca unul de ai lor".

Palatul regilor noştri, deschis oricui, avea simplicitatea locuinţelor burgheze. Englezul Walter Map intră în palat şi, ca atâţia alţii, se apropie de rege. Era Ludovic VII. Incepe convorbirea.

«Domnitorului vostru, spunea Ludovic VII vorbind despre Curtea Angliei, nu-i lipseşte nimic: cai de preţ,

aur și argint, mătăsuri, pietre scumpe, are totul din belșug; la Curtea Franței nu avem decât pâine, vin și veselie».

Englezul vede în cuvintele acestea un mare elogiu adresat monarhilor din țara sa și admiră curtenia pe care o vădește regele Franței.

In secolul VIII, regele se plimba pe jos pe străzile Parisului, unde fiecare îl oprea în modul cel mai firesc spre a-i vorbi. Istoria a păstrat un dialog, care s'ar fi stabilit între un jongleur și Philippe Auguste. Istrionul cere regelui un ajutor, afirmând că face parte din familia domnitorului.

— Cum ne înrudim? întreabă regele.

— Sunt fratele dv., stăpâne, prin Adam, cel dintâiu om; numai că moștenirea lui a fost rău împărțită și eu nu mi-am primit partea.

— Vino mâine și-ți voiu da partea ta.

A doua zi, Philippe-Auguste zărește pe jongleur în rândurile mulțimii care intrase în palatul său. Ii face semn să se apropie și, dându-i un taler:

— Iată ceeace-ți datorez: Dacă aș da atâta fiecăruia dintre frații noștri cari se trag din Adam, abia dacă-mi va rămâne un taler din tot regatul meu.

Chiar dacă anecdota n'ar fi autentică, faptul că a fost transmisă de un contemporan nu este mai puțin caracteristic.

Florentinul Francesco de Barberino vine în Franța în timpul domniei marelui și temutului Philippe le Bel. El este foarte surprins când vede pe teribilul autocrat, a cărui putere era resimțită până în adâncul Italiei — unde făcea să se clatine din temelii tronul pontifical și zmulgea strigăte de furie autorului *„Divinei Comedii“* — plimbându-se pe străzile Parisului și răspun-

zând cu simplitate saluturilor ce-i sunt adresate de trecători. El a văzut astfel pe Philippe le Bel, oprit în colţul unei răspântii de trei cheflii, a căror înfăţişare nu era deloc atrăgătoare. Monarhul se oprise acolo, cu picioarele în noroiu. Purta pe cap o tocă albă. El ascultă liniştit doleanţele celor trei inşi şi vorbi un timp cu ei. Şi Barbarine notează cu acest prilej contrastul dintre bonomia acestor atitudini regale şi „morga" seniorilor florentini.

In celebrele lor depeşe, ambasadorii veneţieni constată că nici o persoană nu este oprită să se apropie de monarhii francezi şi că oamenii din clasa cea mai de jos pătrund după placul lor în încăperile cu caracterul cel mai intim, astfel că, spune italianul, dacă cineva vrea să discute cu prinţul o chestiune importantă, trebuie să vorbească încet, ca să nu fie auzit. Aşa se exprimă Michel Suriano în 1561. El adaogă: «Francezii nu doresc altă conducere, în afară de aceea a regelui lor. Aşa se explică intimitatea care domneşte între monarh şi supuşii săi. El îi socoteşte tovarăşii săi». In anul 1577, un alt ministru veneţian, Jerome Lipponamo, scrie: «In timp ce regele Franţei îşi ia masa oricine se poate apropia de el şi-i poate vorbi ca unui simplu particular».

Ludovic XIV scrie: «Dacă această monarhie are un caracter deosebit, el este constituit de libertatea şi de uşurinţa cu cari supuşii se pot apropia de domnitor». Se intra în palatul regelui ca într'o moară. Streinii nu încetează să-şi exprime surprinderea faţă de starea aceasta de lucruri. M'am dus la Louvre, scrie Locatelli în 1667, „m'am plimbat în toată libertatea, şi străbătând diferitele corpuri de gardă, am ajuns însfârşit la uşa aceea care se deschide îndată ce o atingi, şi de cele

mai multe ori de către rege-însuş. E deajuns să baţi uşor, ca să ţi se îngăduie imediat să intri. Regele vrea ca toţi supuşii săi să aibă libertatea de a intra acolo".

Un preot bolonez asistă la toaleta reginei, care se săvârşea în public:

«In timp ce era pieptănată, scrie Locatelli, ea purta un corset uşor din pânză albă, plină cu oase de balenă, strânsă pe talie, şi o fustă atât de strâmtă, încât părea învelită într'un sac de mătase. După ce pieptănătura reginei era terminată, pajii aduceau vestmintele de deasupra, o rochie dintr'o stofă drăguţă, extrem de bogată, cu flori albastre şi aurii pe un fond de argint, şi podoabele cari îi erau ajustate pe talie de către valeţii ei. Valeţii îi strânseră şireturile şi tot ei o îmbrăcară până la sfârşit, dar femeile îi aşezară giuvaerurile pe cap şi la piept. După ce se sfârşi toaleta, regina se întoarse spre streini, făcu o reverenţă şi zbură, ca să spunem astfel, spre apartamentul reginei mame (Anne d'Autriche)». Erau atât de mulţi inşi în încăpere, încât Locatelli nu putu să vadă bine pe regină decât în momentul acela «şi numai într'o oglindă aşezată înaintea ei şi în care se reflecta întreaga odaie». Italianul remarcă subţirimea taliei ei, pe care «înălţimea pantofilor» i-o ascunsese până atunci. Tocurile reginei erau atât de înalte, încât adesea o făceau să cadă, amănunt confirmat de corespondenţa ducesei d'Orléans.

Acelaş lucru se va întâmpla şi sub domnia lui Ludovic XVI. In anul 1770, «dauphina» Marie-Antoinette îşi ia reşedinţa la castelul de la Muette. Toaleta ei se făcea în public. Ca să poată asista un număr cât mai mare de privitori, se aşezaseră bănci în formă de amfiteatru. Dauphina scrie în privinţa aceasta mamei ei: «Imi pun roşul şi mă spăl pe mâini în faţa întregii

lumi; după aceea, bărbaţii ies, femeile rămân şi mă îmbrac în faţa lor».

In grădina Tuileries-ilor, înainte de strămutarea reşedinţei regale la Versailles, publicul vine în contact cu perechea regală şi Locatelli asistă acolo la mici scene cu caracter intim, între Ludovic XIV, Marie Thérèse şi Dauphin, scene pe cari le relatează cu mult farmec. In timpul şederii regelui la Paris, anumiţi burghezi îşi oferă desfătarea unei plimbări la Louvre «numai pentru plăcerea de a vedea pe rege, şi fără să obosească privindu-l fie în timpul mesei, fie în curtea Louvre-ului, unde el coboară spre a supraveghea înhămarea cailor la caretă».

Casa regelui devenea un loc public. Primul venit avea dreptul de a pătrunde acolo în deplină libertate. Fiecare se simţea în Palat ca la el acasă. Se poate imagina greutatea de a se menţine ordinea şi curăţenia. De dimineaţă până seara, mişuna pretutindeni o gloată neastâmpărată şi zgomotoasă de oameni din toate straturile sociale. Dedesubturile şi ungherele scărilor, culoarele, balcoanele, îngrăditurile uşilor serveau la satisfacerea tuturor felurilor de nevoi. In unele locuri, castelele din Louvre, Vincennes şi Fontainebleau deveneau cloace. Ca să se îndrepte spre apartamentul reginei, doamnele îşi ridicau rochiile. Până în al treilea pătrar al secolului XVII, Louvre-ul este remarcat prin murdăriile şi mirosurile sale groaznice.

Nicolas de la Mare, intendent al casei contelui du Vermandois, scrie în privinţa aceasta: «In mai multe unghere ale curţii, în aleile (culoarele) de sus, îndărătul uşilor şi aproape pretutindeni, se văd mii de murdării, se simt mii de mirosuri de nesuferit, pricinuite de necesităţile naturale pe cari fiecare şi le satisface acolo

zilnic; atât cei cari locuiesc în Louvre, cât şi cei cari îl frecventează în mod obişnuit şi-l străbat. Se văd numeroase locuri pe balcoane şi pe ieşiturile zidurilor, pline de aceleaşi murdării, gunoaie şi lături, pe cari valeții şi servitoarele le aruncă acolo în fiecare zi[1])». Anumite părți ale castelului din Versailles, şi până la sfârşitul vechiului regim, vor degaja deasemeni tot felul de mirosuri. Viollet-le-duc povesteşte că, vizitând în timpul Restaurației palatul din Versailles, în tovărăşia unei bătrâne doamne care frecventase vechea Curte, a trecut printr'un coridor în care a simțit un miros foarte neplăcut. Marchiza şi-a astupat nasul, rostind următoarea reflecție:

— Iată ce-mi aminteşte vremuri destul de frumoase!

Ludovic XIV încercase să reacționeze. Bussy-Rabutin îl admiră că a izbutit să pună puțină ordine în locuința sa şi-i să dea «curățenia locuinței particulare».

E uşor de înțeles că aceste vechi tradițiuni, cari nu puteau fi modificate, au îndemnat pe rege să strămute la Versailles reşedința monarhiei. La Paris, datorită măririi oraşului şi înmulțirii legăturilor dintre rege şi supuşii săi, se ajunsese în situația neplăcută de a nu se mai putea respira.

De altminteri, la palatul din Versailles s'au petrecut lucrurile ca şi la Paris. Locuința regală rămâne deschisă oricărui venit. „Am trecut, scrie Arthur Young care este foarte surprins de constatarea aceasta, printr'o mulțime numeroasă, în rândurile căreia unii nu prea erau bine îmbrăcați“. Young vizitează a doua oară Versailles-ul: regele abia îşi părăsise apartamentele, în cari intra oricine voia; şi Young notează „acele mici urme

1) Bibl. nat. mss. de N. de la Mare, ms. franc. 21688, f. 109.

de dezordine" lăsate de viaţa zilnică în încăperile cari n'au fost încă orânduite.

„Era înveselitor, spune englezul, să vezi chipuri de ocnaşi cari se plimbau în libertate prin palat, şi chiar în dormitorul regelui, oameni ale căror zdrenţe vădeau ultimul grad de sărăcie, şi eu eram singurul care mă miram că-i întâlnesc acolo". Young adaogă: «Este cu neputinţă să nu iubeşti pe stăpânul casei, care nu se simte jignit că-şi vede apartamentele pline de vizitatori, fiindcă dacă ar exista temerea că el este jignit, vizitatorii nu şi-ar mai îngădui să intre». Din când în când, trebuia să se pună ordine în încăperile regale; palatul din Versailles sfârşise prin a fi invadat de cerşetori cari se agăţau de toţi cei prezenţi şi cereau de pomană ca de pe stradă. Citim în jurnalul lui Dangeau la data de 2 Iulie 1700: «Cincizeci de elveţieni au primit însărcinarea de a alunga din castel pe oamenii cari cerşeau».

Un german, doctorul Nemeitz, scrie la rându-i: „Era lesne să vezi pe Majestatea Sa in timpul mesei. Işi primea la masă toată familia şi, dacă nu era prea multă lume, ceeace se întâmpla uneori, oricine putea să privească alături de ceilalţi. De altfel, toţi cei cari veneau devreme erau primiţi". Deseori se înjghebau convorbiri foarte familiare între rege şi privitori. Se găsesc oarecari amănunte în privinţa aceasta în scrisorile doamnei de Sevigné, şi în *Memoriile* lui Saint-Simon.

Publicul era admis în mod deosebit la «masa cea mare» care avea loc în mod regulat în toate Duminicile şi — ceeace se cuvine să fie reţinut — în toate zilele de sărbătoare în familia regală. In asemenea zile ea se afla reunită în întregime, împreună cu principii de sânge. Ludovic XIV s'a silit să mănânce în public până

în ultimele zile ale vieții sale, adică până la 24 August 1715; el avea să moară la 1 Septembrie. Oboseala pe care o resimțea nu-i îngăduise să desbrace halatul pe care-l purta. «Am băgat de seamă, notează Saint-Simon, că n'a putut să înghită decât un lichid și că se simțea rău că este observat".

In timpul domniei lui Ludovic XV, parizienii, provincialii vor veni să asiste la masa regelui, pentru a-i admira ținuta, eleganța, dar mai ales îndemânarea cu care făcea să sară într'o clipă partea de sus a coajei unui ou cu dosul furculiței sale.

„Atenție! Regele își va mânca oul!"

In clipa aceea, doamnele așezate în jurul suveranului se îndepărtau de el, pentru a îngădui publicului să-l vadă mai bine. Ludovic XV știa că amănuntul acesta stârnește o mare plăcere supușilor săi: de aceea, avea grijă să i se servească totdeauna ouă la «mesele mari». Ludovic XV este omul care a mâncat cele mai multe ouă fierte. „Mulțimea de gură-cască, notează M-me Campan, care venea Duminica la Versailles, se întorcea acasă mai puțin încântată de chipul atrăgător al regelui, decât de îndemânarea cu care-și deschidea ouăle".

La «desert», regele oferea fructe și înghețată tuturor doamnelor prezente. In anul 1772, o tânără genevează, Rosalie de Constant, a venit să asiste la masa cea mare. „S'a oferit înghețată, scrie ea, tuturor doamnelor cari erau de față. Era foarte bună".

Pentru a transporta la Versailles pe parizienii cari doreau să meargă acolo spre a vedea pe monarh, se organizaseră un fel de omnibuse, denumite unele „*carracas*" și altele „pots de chambre".

Iată descrierea lor:

«Douăzeci de călători, în schimbul sumei de zece

sols plătită de fiecare, se îngrămădeau în cuşca uriaşă cu osii scârţăitoare, cu fierăriile cari săreau necontenit pe pavaj, în mijlocul unui nor de praf alb. Ceilalţi se aşezau lângă conducătorul cuştii, se cocoţau pe coviltir, ori se înghesuiau în coşurile atârnate de ambele părţi. Opt cai vânjoşi trăgeau vechiculul, iar atunci când, la suişul nisipos şi anevoios ce ducea spre Sèvres, caii năduşeau, suflau din greu şi erau peste măsură de istoviţi, toţi călătorii coborau, ca să dea cailor putinţa să se odihnească puţin şi urcau pe jos coasta de deal, întreţinându-se în convorbiri prieteneşti".

Cei cari se aşezau în partea de dinainte a vehiculului se numeau «maimuţele», iar cei ale căror locuri se aflau în partea din urmă erau numiţi «iepurii». Expresia „a călători ca maimuţele şi ca iepurii" există şi astăzi în Bretagne. Pe acolo se aude deseori: „M'am aşezat ca maimuţa", ceeace înseamnă în partea de dinapoi a trăsurii.

„*Maimuţa* şi *iepurele*, scrie Mercier, coboară în faţa zăbrelelor aurite ale castelului, îşi scutură praful de pe ghete, îşi agaţă spada în partea stângă, intră în galerie, şi iată-i privind în voie familia regală şi judecând fizionomia şi drăgălăşia prinţeselor. După aceia îşi însuşesc aere de curteni şi se simt la largul lor. Se aşează între doi duci, lovesc cu cotul un prinţ prea grăbit, care-şi stăpâneşte gestul îndată ce a trecut de ei, şi nimic nu împiedică pe „maimuţă" şi pe „iepure" să se plimbe prin apartamente şi să ia parte la masa cea mare a Curţii. „Deasemenea, după cum mai notează Mercier, în toată Franţa se vorbeşte despre Curtea de la Versailles, şi se întâmplă foarte rar ca în oraşul cel mai îndepărtat să nu fie câte unul, care să nu poată spune *de visu*, după ce a călătorit în *carraba* sau în

pot de chambre, cum arată regele, cât de mult îi plac reginei portocalele, dacă Dauphina este drăguță și dacă principesele sunt vioaie". Fiecare, spune Retif de la Bretone, — chiar aceia cari nu-l văzuseră niciodată — „socoteau pe rege o veche cunoștință".

Evenimentele cari privesc pe rege și pe regină sunt pentru Franța întreagă evenimente de familie. Casa regelui este într'adevăr „casa Franței".

In cursul călătoriei pe care Marie Leszczynska, logodnica lui Ludovic XV, a făcut-o din Alsacia la Paris, populația i-a ieșit în întâmpinare spre a o saluta. Parohii întregi, cu prapurii în frunte și intonând cântece religioase, au îngenunchiat înaintea ei. Drumurile au fost presărate cu iarbă și flori.

Aceeaș atmosferă se regăsește în cuvântarea pe care precupețele au rostit-o în cinstea tinerei lor regine Marie Leszczynska la 14 Noembrie 1725, îndată după sosirea ei la Fontainebleau. Femeea Gelle ia cuvântul în numele camaradelor lor:

«Doamnă, eu vă aducem cele mai frumoase trufe ale noastre Majestății Voastre. Eu vă dorim să aveți și mai multe. Mâncați multe trufe și faceți-l și pe rege să mănânce, fiindcă sunt foarte bune pentru naștere. V'o dorim bună și fericită și eu sperăm că ne veți face pe toți fericiți».

La balul organizat cu prilejul căsătoriei Mariei Josephe de Saxe cu Dauphinul, fiul lui Ludovic XV, a fost invitată toată lumea, vreau să spun toți Francezii: este o serbare de familie. Câte unii din acești veri ai regelui sunt chiar destul de rău crescuți: ei se urcă pe băncile căptușite cu mătase pentru a vedea mai bine dansatoarele, și răspund prin cuvinte pe cât de energice pe atât de scurte ușierilor, cari le cer să coboare.

La căsătoria Mariei-Antoinette cu Delfinul care, pe tron, se va numi Ludovic XVI, spiritul care domneşte este acelaş. Toţi cei prezenţi, fără deosebire, intră în marea galerie a oglinzilor în care este adunată familia regală. S'au pregătit mese de joc. Doamnele cari nu joacă s'au aşezat pe băncile înşiruite dealungul galeriei, la perete. In faţă, în partea unde sunt ferestrele cari dau spre mesele de joc, s'a aşezat o balustradă care se întinde dela o extremitate la alta a galeriei. Pe acolo trece poporul. Oricine are voie să intre, fără nici o formalitate, cu condiţia să nu fie murdar, zdrenţăros şi să urmeze itinerarul fixat. Dauphina, viitoarea regină a Franţei, este aşezată lângă regele socrul ei şi, împreună cu ei, familia regală a luat loc în jurul unei mese mari, un regele, regina, prinţii şi prinţesele vorbesc familiar şi joacă cărţi ca orice burghezi, în timp ce mulţimea se perindă pe dinaintea lor, privind stăruitor pe tânăra căsătorită, viitoarea regină, şi pe toţi membrii familiei domnitoare a Franţei. Intr'o asemenea împrejurare, regele are datoria de a se arăta întregului său popor în mijlocul familiei.

„După bal şi după oaspăţul regal, scrie ducele de Croy — e vorba de căsătoria delfinului, fiul cel mai mare al lui Ludovic XV, cu Marie-Josephe de Saxe, — am participat la toaleta dauphinei, care a fost făcută în public, până în clipa când regina i-a dat cămaşa ei şi când regele a condus pe bărbaţi la toaleta delfinului, căruia regele i-a dat cămaşa lui, — iar după ce s'au sfârşit ambele toalete, toţi cei de faţă au trecut în dormitorul doamnei dauphine. Era destul de drăguţă cu scufia de noapte şi destul de stânjenită, dar mai puţin decât dauphinul. După ce s'au culcat, s'au dat perdelele înlături şi toţi cei de faţă i-au privit un timp: ceremonie

destul de supărătoare și care dă prilejul să se vadă neajunsurile situației pe care o dețin regii și cei mari".

Vorbid despre așezarea în pat a viitoarei regine, în seara nunții, mareșalul de Saxe scrie la rându-i: „Firește, există momente în cari este nevoie de toată îndrăzneala unei persoane mature spre a susține în mod demn rolul acesta. Intre altele, există unul, și anume momentul așezării în pat, adică acela în care se dau perdelele înlături, după ce mirele și mireasa s'au așezat în patul nupțial, — e un moment îngrozitor, fiindcă toată Curtea se află în odaie".

Regina, dauphina vor dărui Coroanei un moștenitor. Nașterea copilului trebuie să se săvârșească în public, în fața întregii lumi, sub ochii poporului căruia-i aparține copilul.

„Aceasta este însăș măreția voastră și a copilului vostru" spunea Henri IV Mariei de Medicis.

Moașa înștiințează pe rege că au început durerile facerii. Numaidecât, Henri IV vorbește reginei despre obiceiurile Curții. Marie îi răspunde că a fost totdeauna hotărâtă să facă tot ceeace va socoti el că e nimerit:

— Știu, draga mea, că vrei tot ce vreau și eu; dar îți cunosc firea, care este sfioasă și rușinoasă, și mă tem că, dacă nu iei singură hotărârea cea mare, faptul că-i vei vedea te va împiedica să naști.

„Regele, scrie moașa, se duse să deschidă ușa odăii și lăsă să intre toate persoanele pe cari le găsi în anticameră și în cabinetul cel mare. Cred că erau acolo vreo douăsute de persoane. Astfel, nu ne mai puteam mișca și nu puteam conduce pe regină la patul ei. Eram din cale afară de supărată că o vedeam în starea aceasta".

M-me Boursier protestează împotriva prezenței atâtor oameni.

„Regele mă auzi, mă bătu pe umeri şi-mi spuse:

— Taci, taci, moaşă; nu trebuie să te superi de loc; copilul acesta este al tuturor, aşa că fiecare trebuie să se bucure de venirea lui pe lume.

Copilul se naşte; eşte un delfin.

„In tot burgul (Fontainebleau), scrie m-me Boursier, în tot timpul nopţii n'au fost decât focuri de bucurie, tobe şi trâmbiţe; butoaie cu vin desfundate pentru a da poporului putinţa să bea în sănătatea regelui, a reginei şi a domnului delfin; n'au fost decât persoane cari s'au urcat în poştalioane, spre a împărtăşi vestea în toate regiunile, în toate provinciile şi în toate oraşele din Franţa".

Iată acum leuzia ultimei regine dinaintea Revoluţiei. Ministrul de justiţie, miniştrii şi secretarii de stat aşteptau în cabinetul cel mare, împreună cu „casa regelui" şi „casa reginei". Restul Curţii umplea salonul de joc şi galeria. Deodată se aude un glas care domină pe toate celelalte: „Regina naşte!"

Curtea se năpusteşte în dormitor, împreună cu mulţimea. Obiceiul impune cu toţi cei prezenţi să pătrunda acolo, ca nimeni să nu fie refuzat. Spectacolul este public. Dormitorul este invadat cu atâta furie, încât paravanele din jurul patului sunt răsturnate. Camera se transformă într'o piaţă publică. Savoiarzii se urcă pe o mobilă, ca să vadă mai bine. O massă compactă umple odaia:

— Aer! strigă mamoşul.

Regele aleargă la ferestre şi le deschide cu violenţa unui om furios. Uşierii, valeţii sunt obligaţi să respingă mulţimea de gură-cască. Intrucât nu s'a adus apa caldă pe care au cerut-o practicienii, primul chirurg este nevoit să înţepe fără apă piciorul reginei. Sângele ţâşneşte. Cei doi savoiarzi, urcaţi pe un scrin, au început să se certe şi să-şi adreseze insulte. Intervin vecinii, ca să-i

potolească. E un sgomot asurzitor. Insfârşit, Marie Antonette deschide ochii: e salvată.

Aşa cum a venit pe lume, regele trebuie să şi moară, înconjurat de ai săi, adică de toată lumea. Ludovic XIII este la Saint-Germain, în castelul nou, astăzi distrus aproape în întregime. Anne d'Autriche rămăsese în castelul cel vechiu, acela care se înalță încă în zilele noastre pe frumoasa terasă care domină Sena. In momentele în cari regele se simțea bine, putea să se bucure de oarecare odihnă, să stea puțin liniştit într'o relativă izolare; dar din clipa când starea lui se înrăutățea, eticheta îşi relua drepturile. Cunoaştem această etichetă. Valul de curteni cari locuiesc împreună cu regina în castelul cel vechiu, sporit de fluviul de parizieni veniți în grabă din Capitală, invadează camera în care agonizează regele şi se învălmăşesc într'o masă neastâmpărată şi compactă. „Era un tropăit, o înghesuială, un zgomot, o căldură îngrozitor de obositoare pentru rege, care cerea stăruitor celor de față să se îndepărteze de patul său, ca să aibă puțin aer". (Arve de Barin).

Cu profundul său sentiment social, Napoleon a înțeles perfect rațiunea acestor obiceiuri înrădăcinate în mod ereditar în familia domnitoare a Franței. El se gândise să reînființeze „masa cea mare", adică masa familiei domnitoare în public, dar după aceea renunțase: publicul l-ar fi stânjenit; dar nici Ludovic XIII, nici Ludovic XIV, nici Ludovic XV, nici Ludovic XVI n'au fost stânjeniți de prezența publicului, la vremea lor. Şi adaogă aceste cuvinte, cari arată de minune caracterul acestor vechi deprinderi:

„Poate că această ceremonie s'ar fi cuvenit să fie mărginită la prințul imperial, şi numai în timpul copilă,

riei sale, fiindcă era copilul naţiunii; el trebuia de pe atunci să aparţină tuturor simţămintelor, tuturor ochilor".

VI

Regele, şef al familiilor

Mareşalul de Tavannes spunea: „Intre a-ţi conduce regatul sau familia, nu există deosebiri decât în privinţa limitelor". Ludovic XIV îşi conduce regatul, aşa cum îşi conduce familia. In sânul familiei, nici o căsătorie nu se poate încheia fără încuviinţarea sa. Ducele şi ducesa d'Orléans au crezut că şi-ar putea căsători copiii după dorinţa lor; s'a proectat chiar o uniune matrimonială. Regele i-a chemat la el, i-a mustrat cu severitate şi i-a făcut să renunţe la proect. Acelaş lucru se petrece cu prinţul şi prinţesa de Conti: Ludovic XIV hotărăşte în privinţa căsătoriei copiilor lor, ca şi pentru cei ai ducelui d'Orléans. Prinţul şi prinţesa încearcă să se împotrivească: „Regele, scrie Saint Simon, a luat întâi diferite măsuri blânde, dar văzând că ele nu-i ajută, a vorbit ca rege şi ca stăpân şi a declarat doamnei prinţese de Conti că doreşte să se încheie dubla căsătorie a copiilor săi şi că este hotărât să le contracteze împotriva vrerii ei". Ceeace a şi făcut.

In rândurile nobilimii nu se poate încheia nici o căsătorie fără consimţământul regelui. De multe ori, prinţul semnează contractul, înalţă în grad pe soţ cu prilejul acesta şi transformă una din moşiile sale în marchizat sau în ducat; uneori suportă el însuş cheltuielile nunţii şi înzestrează mireasa. Acelaş lucru se întâmplă şi în

familiile de magistrați. Oliver d'Ormesson scrie că a trebuit să solicite încuviințarea regală, în vederea căsătoriei fiicei sale cu viitorul preşedinte de Harlay.

In general, Ludovic XIV se mărgineşte să dea sfaturi. El spune ducesei de la Ferté:

— Madame, fiica dv. este prea tânără.

— E adevărat, Majestate, dar e o chestiune urgentă; fiindcă vreau pe d. de Mirepoix şi fiindcă peste zece ani, când Majestatea Voastră îi va cunoaşte meritele şi le va răsplăti, el nu va mai voi să ştie de noi.

In schimb, ducelui d'Elbeuf, care vrea să se recăsătorească la şaizecişipatru de ani, regele îi obiectează că este prea bătrân:

— Sire, sunt îndrăgostit.

Cuvintele acestea atingeau „partea slabă" a lui Ludovic XIV; nimeni n'a iubit mai mult ca el dragostea şi pe îndrăgostiți. Ducele d'Elbeuf a obținut îngăduința de a-şi asculta glasul inimii şi, în ziua următoare, se căsători cu domnişoara de Navailles.

Solicitudinea aceasta se întinde până în diferitele regiuni ale țării. Regele primeşte necontenit, din partea unor gentilomi pe cari nu-i cunoaşte, şi de al căror nume poate că n'a auzit niciodată, rugămintea de a contribui la căsătoria unei fete: controlorul general al finanțelor are fonduri destinate acestui scop. Familia mea este alcătuită, Inălțimea ta, scrie controlorului domnul de Berlaymont, care-şi are reşedința în apropiere de Lamballe — din cinci fete mari, bine făcute, la vârsta măritişului, şi cari sunt îndurerate că nu-şi pot împlini vocația, fiindcă nu am putința să le dau zestrea necesară; „ceeace mă mâhneşte mai mult, arată d. de Peguilhan Laval, este faptul că nu-mi pot mărita o fiică, bine educată în casa doamnelor regente de Mirepoix, la vârsta măritişului,

din lipsă de bani sau de proprietăţi".

Pe de altă parte, este cunoscută fecunditatea acestor familii de gentilomi de la ţară. Şi în privinţa aceasta trebuie să intervină regele, în virtutea caracterului funcţiunilor sale. Câte exemple s'ar putea cita! Să ne mărginim la exemplul acelui gentilom breton, numit de altminteri într'un mod foarte burghez d. Denis, şi pe care birourile Controlului general îl desemnează în mod familiar ca „gentilomul care naşte trei copii şi aşteaptă cu nerăbdare bunăvoinţele regelui".

După ce tinerii noştri s'au căsătorit, regele, părinte de familie, csre s'a ocupat de căsătoria lor, trebuie să continue a se ocupa de afacerile lor.

Mareşala de la Meilleraye, recăsătorită în secret cu Saint-Ruth, vine la Ludovic XIV să-şi istorisească necazurile: soţul ei o lovea cu bastonul. Regele cheamă la el pe Saint-Ruth şi-l dojeneşte. Saint-Ruth făgăduieşte că se va potoli; dar nu trece mult şi — era o pornire mai puternică decât dorinţa sa de a se stăpâni — şi începe iar să-şi bată soţia. Aceasta se plânge din nou regelui, care cheamă iarăş pe Saint-Ruth, şi acesta făgăduieşte din nou că se va cuminţi, dar îşi nesocoteşte iarăş făgăduielile. Ludovic XIV se hotărî să ia măsuri energice. Saint-Ruth era un ostaş bun. El a fost trimis la conducerea unei armate din Islanda, unde lucrurile s'au aranjat dela sine. Saint-Ruth a rămas fără cap din pricina loviturii unei ghiulele, astfel că n'a mai avut putinţa să-şi lovească soţia cu bastonul.

Tânărul duce de Richelieu a fost trimis la Bastilia, fiindcă nu iubea pe ducesa soţia sa. Neastâmpăratul gentilom a fost închis îndărătul gratiilor timp de câteva săptămâni, într'o „singurătate întunecată". Sunt cuvintele pe cari le-a rostit el — însuş, atunci când s'a deschis uşa şi

a intrat M-me de Richelieu, grațioasă și fermecătoare, împodobită cu cele mai strălucitoare găteli. «Frumosul înger, scrie ducele, care a zburat din cer pe pământ pentru a scăpa pe Pierre, nu era atât de radios». Un mijloc bun pentru a reaprinde flacăra dragostei conjugale atunci când s'a stins, din pricina unei vijelii năprasnice, și care trebuie să ne facă să iertăm Bastiliei unul sau două din neajunsurile ei.

Sarcină esențială a regelui. El deschide ușa locuințelor, ia parte la onoarea, liniștea și fericirea familiilor, veghează ca treburile bărbatului să prospere, se îngrijește ca reputația doamnei să rămână intactă și ca toți copiii lor să fie bine crescuți și ascultători.

«S'ar putea ca, scrie d. A. Joly, după ce vor fi studiat amănuntele acestor fapte întâmplate la Caen, unii să creadă că majestatea regală cobora la preocupări nedemne de ea, intervenind în aceste certuri din gospodării și luând asupră-și ridicolul anumitor pățanii, acceptând toate responsabilitățile». Intr'adevăr, dosarele intendențelor provinciale sunt pline de expunerile certurilor caraghioase: gineri și soacre, femei geloase, cumnate arțăgoase, vecini gâlcevitori. Se vorbește în ele de bonete sfâșiate, de pantofi introduși pe furiș în castroanele de supă, de lăturile vărsate dela un etaj peste un trecător care se trezește cu ele în cap pe negândite; și apoi de o pereche de cizme de mușchetari, găsite din întâmplare în camera doamnei.

Toate acestea sunt notate, descrise, examinate, cântărite cu multă scrupulozitate, apoi comunicate intendentului, care la rându-i le transmite ministrului, și acesta le împărtășește regelui, care-și pronunță părintește sentința. Se văd asemenea romane comice cari, timp de doi ani, țin trează atenția ministrului; uneori, afacerea nu

este terminată nici după doi ani, şi ultima piesă din dosar este ea — însăş o notă a subdelegatului, care informează guvernul regal «că va avea grijă să împărtăşească la vreme ceeace se va mai întâmpla în căsnicia aceasta».

Aşa dar, acestea sunt funcţiunile regelui, ieşite din originile monarhiei. In ce priveşte elaborarea legilor administrative, orânduirea instrucţiunii publice, stării civile, administrarea justiţiei, perceperea contribuţiunilor indirecte, într'un cuvânt, preocupările cari absorb în bună parte Statul modern, ele alcătuiau parcă un domeniu strein, asupra căruia nu se întindea puterea sa.

Această constituire a puterii monarhice în Franţa stârnea uimirea ambasadorilor streini. Mercy-Argenteau, acreditat de Coroana Austriei pe lângă Ludovic XIV, scrie prinţului de Kaunitz la 6 Noembrie 1784: „Ceeace ar părea o absurditate şi care, totuş, nu este decât un prea mare adevăr, este că regele are puţin credit în treburile Statului". „Regele, scrie Montlosier, nu există de fapt decât înlăuntrul palatului său".

VII

Teama cea mare

Franţa care trăia din tradiţiile ei, care se conducea într'un spirit independent prin datinile şi prin autorităţile ei locale, a văzut vechile ei tradiţii denaturându-se în cursul secolului XVIII. Prima cauză a acestei prefaceri a fost schimbarea simţămintelor cari formaseră vechea familie franceză, temelia edificiului social. Când a izbucnit Revoluţia dela 14 Iulie 1789, regalitatea nu dispunea totuş,

în tot întinsul țării, decât de o putere morală formată din tradițiile patriarhale, a acelor tradiții pe cari le-am descris mai înainte. Dar iată că aceste simțăminte au fost atinse în mod brutal de contra-lovitura de necrezut, pe care luarea Bastiliei a avut-o în provincie. Şi ca o massă, edificiul se prăbuşeşte în întregime. Dar aşa cum s'a întâmplat, înainte de a cădea fără a se apăra, fiindcă era constituită în aşa fel încât nu putea şi nici nu trebuia să se apere, regalitatea urma să găsească de alăturat istoriei ei încă o pagină, în care avea să se descopere într'un mod ciudat ceeace fusese.

Spre sfârşitul lui Iulie 1789, în diferite regiuni ale Franței, dela Est la West, dela Nord la Sud, s'a deslănțuit pe neaşteptate o teroare nechibzuită, o teroare nemai pomenită. Locuitorii dela țară se refugiau în oraşe şi cei din oraşe alergau să se ascundă în păduri. Oamenii se adunau de pretutindeni, înarmați. Sosesc briganzii! se striga. Se apropiau, fuseseră văzuți jefuind fermele, nimicind recoltele, batjocorind femeile; înşfăcau copiii de picior şi le zdrobeau capul, lovindu-i de ziduri. In unele localități se vedea apărând un vestitor care venea nu se ştie de unde, cu privirea rătăcită, gâfâind, plin de praf, pe un cal alb de spumă. Briganzii erau acolo, pe colină, la pândă. Sate întregi au fost părăsite. Au fost văzuți oameni ascunzându-se în pădure, pe crengile cele mai înalte ale arborilor, iar alții îngrămădindu-se în gropi mari pe cari le acopereau cu verdețuri. In unele provincii, oraşele au fost năpădite de un adevărat acces de nebunie. Locuitorii alergau încoace şi încolo în cea mai mare dezordine, stăpâniți de o groază ciudată. Femeile fugeau prin porțile zidurilor de apărare, trăgându-şi copiii după ele şi ducând în spinare pe cei cari nu puteau încă să meargă; şi în timp ce orăşenii îşi părăseau locuințele

ţăranii se refugiau în oraşe. După luarea Bastiliei a domnit în Franţa întreagă ceeace contemporanii au numit „teama cea mare". In regiunile de coastă se vorbea despre piraţi sau despre o debarcare a Englezilor; ei trebuiau să se ivească la 22 Iulie, sărbătoarea Madeleinei, şi în ziua aceea teama spori din pricina pâclei, ce se formă parcă pentru a uşura briganzilor opera lor de jefuire şi omoruri; de aici s'a născut şi denumirea pitorească a acestui eveniment: vrajba Madeleinei.

Amintirea acestei frământări a rămas vie în sufletul generaţiilor cari le-au cunoscut. Dintre toate evenimentele revoluţionare, el va fi chiar cel care a lăsat urmele cele mai adânci în sufletul poporului.

Am văzut mai înainte cum s'a format şi cum s'a desvoltat autoritatea regelui. Urmaş al tatălui de familie, regele rămăsese în gândirea populară, în mod instinctiv şi fără ca ea însăş să-şi dea seama, părintele pe lângă care se caută sprijin şi adăpost. In caz de nevoie, spre el se îndreptaseră privirile tuturor în decursul secolelor. Şi iată că, pe neaşteptate, această autoritate patronală este răsturnată. Şi în rândurile poporului Francez se iveşte o nelinişte, o groază, vagă, nechibzuită. Ah! Zvonurile înspăimântătoare: briganzii!.. şi tatăl nu mai este! „Teama cea mare" este ultima pagină a istoriei regalităţii în Franţa. Poate că nu există altă pagină, mai mişcătoare, mai glorioasă pentru ea; nu există niciuna în care să apară mai limpede caracterul legăturilor cari, în mod tradiţional, se stabiliseră între ea şi ţară.

CAP. V

CURTEA

I. Splendoarea Curţii Franţei. – II. Curtenii. – III. Ludovic XIV. – VI. Marchiza de Pompadour. – VII. Curtea lui Ludovic XVI şi a Mariei-Antoinette.

I

Splendoarea Curţii Franţei

In timpul vechiului regim, Curtea regală dobândise în Franţa o importanţă pe care n'o mai poate avea nici o Curte princiară din vremea noastră. Mulţimea împestriţată şi dezordonată a gentilomilor prezentaţi, a intimilor, favoriţilor, curtenilor, juca un rol activ în conducerea Statului, moştenitoare a acelei *curia regis* a regilor feudali, în epoca în care aceasta, alcătuită din rudele domnitorului şi din vasalii săi apropiaţi — *familia regis* — alcătuia cârmuirea. Marchizul d'Argenson, care a fost ministru al afacerilor streine, a scris în privinţa aceasta: „Curtea a devenit Senatul naţiunii — «Cameristele, spunea el, iau parte la conducere», — ceeace ar fi menit să ne surprindă şi să ne apară chiar de neînţeles, dacă n'am păstra prezente în minte faptele permanente din istoria noastră până la Revoluţie, în care instituţiile, moravurile, obiceiurile din vechea Franţă au raţiunea

lor de existență și explicația lor și cari se rezumă în aceste trei cuvinte: familie, patronat, tradiție; ba chiar într'un cuvânt unic, familia, fiindcă patronatul este produsul familiei, care se continuă dintr'o generație într'alta.

Nu regii sunt aceia cari, dintr'o epocă într'alta, au făurit elementele măreției lor, ale puterii lor, cari și-au dat strălucirea: această strălucitoare monarhie a secolului XVII, a cărei posteritate rămâne înmărmurită, pe care streinătatea o critică uneori fiindcă ne-o invidiază și nu-i poate opune nimic, s'a format încetul cu încetul: necontenite aluziuni ale valului național. Inchipuiți-vă, pe timpul domniei lui Ludovic XIV, curtea de onoare a castelului din Versailles; un furnicar de livrele, de uniforme, de costume, de echipagii în mii de culori, strălucitoare, împestrițate, s'ar spune al unei mantii imense din stofă scoțiană, mereu agitată; s'ar spune al unui cașmir pitoresc din Indii, ale cărui culori se amestecă în nenumărate desene.

Și uitați-vă la Curtea care iese din castel pe urma regelui; ea se răspândește pe alei. „Este un spectacol frumos, scrie italianul Primi Visconti, să vezi pe Ludovic XIV ieșind cu garda personală, caretele, caii, curtenii, valeții și o mulțime de oameni în dezordine, alergând zgomotos în jurul lui. Spectacolul acesta îmi amintește de regina albinelor, când iese pe câmp cu roiul ei".

In saloanele din Versailles, atât de numeroase, atât de vaste, în anumite zile — lunea, miercurea și joia fiecărei săptămâni — vin atât de mulți inși, încât nu poți vorbi decât celor două sau trei persoane din imediata ta vecinătate. Ești blocat. Câtă greutate, câtă răbdare ca să treci dintr'o încăpere într'alta! Persoanele

de rangul cel mai înalt, propriul frate al regelui, cumnata sa, sunt înghesuiți în câte un ungher, și în ce hal! Ducesa d'Orleans va spune în privința aceasta: „Mulțimea era atât de numeroasă, încât trebuia să aștept câte un sfert de oră în fața fiecărei uși, înainte de a putea să intru, și aveam o rochie și o fustă atât de îngrozitor de grele, încât aproape că nu mă puteam ține pe picioare. Îmbrăcămintea mea avea încrețituri aurite cu găitane negre de mătase cari formau flori, și găteala mea era din perle și diamante. Domnul (duce d'Orleans) avea o haină din catifea neagră brodată cu aur și purta toate diamantele sale mari. Fiul meu (viitorul regent, purta o haină brodată cu aur și de diferite culori și în întregime acoperite de pietre scumpe. Fiica mea (Elisabeth-Charlotte) purta o rochie de catifea verde brodată cu aur, iar rochia și fusta de desubt erau în întregime garnisite cu rubine și diamante, ca și corsajul; broderia era atât de bine făcută, încât fiecare trandafir părea desemnat pe stofă. Pieptănătura ei era împodobită cu mai multe diademe cu diamante și rubine, cu panglicuțe aurite împodobite cu diamante".

Madame Palatine se plânge și de tumultul care o asurzea la Curte și de căldura care o înăbușea.

Datorim celui mai fermecător dintre scriitori descrierea unei după amiazi petrecută în tovărășia regelui la Versailles: „La ora trei, scrie marchiza de Sevigné marchizei de Grignan, fiica ei (29 Iulie 1676) — regele, regina: Domnul, Doamna, Domnișoara, M-me de Montespan, toată suita, toți curtenii, toate doamnele, însfârșit tot ce se numește Curtea Franței se află în acel frumos apartament al regelui, pe care-l cunoști. Totul este mobilat dumnezeește, totul este magnific.

„O partidă de «reversi» dă forma și fixează totul. O

mie de ludovici sunt împrăştiaţi pe covor: nu există alte fise. M-me de Montespan împarte cărţile.

„Am salulat pe rege aşa cum m'ai învăţat; el mi-a răspuns la salut în aşa fel; de parcă aş fi fost tânără şi frumoasă. Regina mi-a vorbit de d-ta. Domnul duce mi-a adresat o sumedenie de complimente, potrivit obiceiului său. Mareşalui de Lorges m'a provocat sub numele cavalerului de Grignan: însfârşit, *tutti quanti*. Ştii ce înseamnă să asculţi câte un cuvânt din partea tuturor celor pe cari îi întâlneşte în cale. M-me de Montespan mi-a vorbit de Bourbon şi m'a rugat să-i povestec despre Vichy şi despre ce-am făcut acolo. Am socotit şi eu că are un spate destul de lat, cum spunea mareşala de la Meillerane, dar îţi mărturisesc serios că frumuseţea ei este într'adevăr surprinzătoare. Era îmbrăcată în întregime în dantelă franceză, pieptănată cu o mie de bucle, dintre cari cele de pe tâmple îi cădeau foarte jos pe obraji; pe cap purta panglici negre; într'un cuvânt, o frumuseţe triumfătoare, pe care o admirau toţi ambasadorii. Ştia că lumea se plângea că ea împiedică întreaga Franţă să vadă pe rege; acum l-a redat, şi nu eşti în stare să-ţi închipui bucuria pe care a produs-o tuturor şi nici frumuseţea pe care a dăruit-o astfel Curţii. Această plăcută învălmăşeală, fără dezordine, în care se amestecă tot ce este mai ales, ţine dela ora trei şi până la ora şase. Dacă vin curieri, regele se retrage spre a-şi citi scrisorile, şi după aceea se înapoiază. Totdeauna se face puţină muzică, pe care el o ascultă şi care produce un efect foarte plăcut. Regele vorbeşte cu acelea cari sunt deprinse să aibă onoarea aceasta. Insfârşit, jocul încetează la ora pe care ţi-am indicat-o.

„La ora şase cu toţii se urcă în caleşti; se duc să se plimbe pe canal, în gondole. Şi acolo cântă muzica;

napoierea este la ora zece, când se dau spectacole de omedie; sună miezul nopții, toți cei prezenți se așează a masă, — iată cum trece Sâmbăta".

Cât despre cadru, el e cunoscut: saloanele dela Versailles, în măreția lor robustă; e tot ce arta regală a rodus vreodată mai desăvârșit în genul ei. Numai că aloanele acestea, de o măreție de neasemuit, sunt desuiate astăzi de o parte din cele mai frumoase podoabe e cari le-au avut; tablouri de Rubens, de Van Dyck, le Tițian, de Dominiquain, de Veronese, de Guide; și le mobilierul lor, minunat în impunătoarea sa bogăție i în strălucirea sa. Draperiile se schimbau dela un notimp la altul; în epoca friguroasă dominau catifeaua verde și aceea de culoarea focului; dar în timpul verii nmina se juca pe brocate cu flori de aur și de argint au țesute din fire de mătase. Policandrele și candeabrele erau din cristal și din bronz lucrat cu măiestrie; pe onsolele de aur erau coșulețe scânteietoare din argint.

Ne aflăm în «Galeria oglinzilor": „*Mercure Galant*" dă rmătoarea descriere în Decembrie 1682: „Opt tărgi de rgint, pe cari sunt așezate sfeșnice înalte, se întind înre patru cutii din portocali de argint, așezați pe postanente din acelaș metal și împodobind spațiul dintre feestre; și opt vaze de argint întovărășesc tărgile cari se flă de ambele părți ale ușilor. Patru vase aurite susțin feșnice mari de argint. Alte opt sfeșnice de argint sunt use pe măsuțe aurite așezate în mijiocul oglinzilor. La mbele capete atârnă două policandre de argint cu opt rațe. Scăunelele sunt îmbrăcate în catifea verde înconurată de o panglică din brocat de aur, cu ciucuri deaseneni auriți.

Dar feeria costumelor în culori aprinse, scânteierea ietrelor prețioase, a diamantelor: nici o haină neagră

nu-şi aducea acolo silueta ei funebră. Totul era elegant, totul era strălucitor, totul era luminos.

Societatea, distinsă.

„Bărbaţii şi femeile, spunea Taine, au fost aleşi unul câte unul; acolo se află desăvârşiţi oameni de lume, înarmaţi cu toate harurile pe cari le pot dărui originea, educaţia, averea şi obiceiurile; în genul lor sunt perfecţi. Nu există acolo o singură atitudine, o singură intonaţie, o singură întorsătură de frază, care să nu fie capo-d'opera culturii mondene, chintezenţa distilată a tot ceeace arta socială a putut elabora mai distins. Oricât de politicoasă este societatea pariziană, ea nu se apropie de aceasta; în comparaţie cu societatea de la Curte, ea pare provincială".

Contele de Tilly vorbeşte despre o doamnă distinsă care saluta pe rând zece persoane, fără să se plece decât o singură dată, „inclinându-şi capul şi privind pe fiecare aşa cum merită, după rangul său"; maniere neînchipuit de alese, cari ar putea fi socotite imperceptibile, dar atât de bine chibzuite, încât sunt zărite de toţi.

„E nevoie de o mie de trandafiri, scrie tot Taine, pentru a face o uncie din esenţa aceea delicioasă de care se servesc regii Persiei. Aşa este şi salonul acesta: un flacon de aur şi cristal; el conţine substanţa unei vegetaţii omeneşti. Pentru umplerea lui, a fost nevoie mai întâiu ca o mare aristocraţie; transplantată într'o regiune caldă, şi de atunci încolo sterilă de fructe, ea n'a mai avut decât flori; însfârşit, a trebuit ca în alambicul regal toată seva ei limpezită să se concentreze în câteva picături de aromă. Preţul este foarte mare, dar numai cu preţul acesta se fabrică parfumurile delicate".

Afară de bunii noştri gentilomi câmpeneşti, întreaga nobilime se află la Versailles în căutarea bogăţiei şi a

plăcerilor, și a soarelui propice vanității ei. «Toată Franța, spune Saint Simon, umplea odaia cea mare».

Rangurile, demnitățile, strălucirea originei distinse ori a serviciilor prestate,— toate se învălmășesc acolo. «Am fost înmărmurit, scrie Visconti, când am văzut pe cardinalul de Bouillon și pe cardinalii de Retz, Bonzi și alți demnitari eclesiastici, cari ocupă un rang atât de înalt la Roma, amestecați în mulțime: mi s'a explicat că la Curte erau prea multe persoane distinse, astfel că nu se puteau face deosebiri».

Ingrămădirea valurilor seculare cari, din toate părțile unei țări mari, au fost împinse fără încetare în aceeaș direcție. Pentru cele mai înalte personalități ale regatului, ale nobilimii sau ale clerului, grija permanentă va fi aceea de a trăi sub ochii regelui.

Dar cum te poți distinge în mulțime? Ne-o va spune Molière. Ne aflăm în anticamera apartamentului regal dela Versailles:

> Știți ce trebuie să faceți pentru a părea marchiz;
> Nu uitați nimic, în privința atitudinii și a hainelor,
> Arborați o pălărie împodobită cu treizeci de pene
> pe o perucă scumpă:
> Gulerul să fie cât de mare cu putință, iar tunica
> să fie cât mai scurtă
> Dar vă recomand cu deosebire
> mantia, suflecată la spate cu o panglică:
> astfel, galanteria este mare
> și puteți lua loc fără grijă
> printre marchizii cei mai distinși.
> Cu țoalele voastre strălucitoare
> și cu găleata voastră impunătoare,
> parcurgeți tot traiectul sălii gărzilor;

şi pieptănându-vă graţios,
îndreptaţi-vă brusc privirile în toate colţurile;
şi, pe aceia pe cari îi cunoaşteţi,
nu uitaţi să-i salutaţi cu glas tare
şi spunându-le pe nume,
oricare le-ar fi rangul pe care-l deţin.
Această familiaritate dă un aer distins
oricui se foloseşte de ea.
Băteţi uşor cu pieptenele
în uşa odăii regelui;
sau dacă, aşa cum prevăd,
îmbulzeala este prea mare,
arătaţi-vă de departe pălăria
sau urcaţi-vă pe ceva,
ca să vi se vadă mutra;
şi strigaţi, fără încetare,
pe un ton cât mai natural:
„Domnule uşier, pentru marchizul *Cutare!*"
Năpustiţi-vă în mulţime şi daţi-vă aere de om însemnat;
loviţi cu cotul pe fiecare, fără să cereţi iertare,
înghesuiţi-vă, îmbrânciţi, faceţi pe dracul în patru
ca să fiţi mereu cel dintâiu.

(Mulţumire Regelui)

II

Curtenii

Acela care va ţine seamă, spune la Bruyère, de faptul că obrazul prinţului constituie întreaga fericire a curteanului, că este preocupat toată viaţa numai de dorinţa de

a-l vedea, va înțelege puțin că dorința de a vedea pe Dumnezau constituie toată gloria și toată fericirea sfinților.

«Pasiunea oamenilor dela Curte de a fi remarcați de rege, scrie Primi Visconti, este de necrezut; când regele binevoiește să-și întoarcă privirea spre unii dintre ei, acela care este învrednicit cu o asemenea cinste crede că este favorizat de noroc și se fălește față de ceilalți, spunând:

„M'a privit regele".

„Puteți fi convins, adaogă italianul nostru, puteți fi convins că regele este șiret: pe câți inși îi plătește doar cu o privire!"

Această viață comună, în care se trăia atât de intim, a avut consecințe pe cari tot Taine le-a revelat foarte bine.

„Curtea lui Ludovic XIV este locul din lume unde oamenii au învățat cât se poate de bine arta de a trăi laolaltă. Ea a fost redusă în maxime și a fost orânduită în precepte. S'a făcut din ea obiectul reflecțiilor, subiectul convorbirilor, scopul educației, dovada meritului, preocuparea vieții".

Această reuniune permanentă a atâtor persoane, adesea despărțită prin conflicte de interese, de ambiții sau de vanitate, a dat pe de altă parte oamenilor din vremea aceea o artă unică în privința studiului caracterelor: de aici s'a născut acea minunată literatură care descrie sufletul omenesc și minunile sale, mai bine decât orice altă literatură din lume; M-me de La Fayette, La Rochefoucauld, La Bruyère, Molière, Racine, Bourdaloue... Ea își exercită înrâurirea și în zilele noastre.

Mulțime preocupată, neastâmpărată, gălăgioasă, agitată de dimineață până seara în jurul monarhului, „o

mulţime îngrozitoare, scrie ducesa d'Osnabrück, şi care face zgomotul cel mai obositor". „Un târg al nobilimii", spune Visconti. Şi adaogă: «Aş vrea să vedeţi Curtea, e o adevărată învălmăşeală de bărbaţi şi femei». «Viaţă de hotel, subliniază Voltaire, un fel de mare caravanserai care ascundea multe mizerii şi nu avea măcar avantajul confortului».

Cea mai înaltă nobilime este legată de Curte ca o stridie de bancul ei de nisip.

Mareşalul de Noailles s'a aşezat în pat, vrea să doarmă. Feciorul, trăgând perdelele, îl întreabă:

— La ce oră doreşte monseniorul să-l trezesc?

— La ora zece, dacă nu moare nimeni în noaptea asta.

Cei mai vechi curteni, ajunşi la vârsta cea mai înaintată, şi-au petrecut cea mai mare parte a existenţei lor cu picioarele înfipte în podeaua anticamerei regele, ca bâtlanii în nămolul unei mlaştini, — şi chiar cei mai buni dintre ei. Unul dintre ei spunea unui tânăr debutant în această nobilă carieră:

— N'aveţi de făcut decât trei lucruri: să vorbiţi de bine pe toată lumea, să cereţi tot ce va fi vacant şi să vă aşezaţi când veţi putea.

«Ce este un gentilom?» întreabă preşedintele de Mesmes, şi-şi răspunde: «Un stâlp al anticamerei».

Această meserie groaznică, şi putem spune chiar cea din urmă dintre meserii, care se impunea într'un mod atât de admirabil atâtor bărbaţi decoraţi dintre numele cele mai mari ale Franţei, mândri de famiiia lor, de gloria care le împodobea faima, ajungea să deformeze caractele cele mui bine alcătuite. Citiţi memoriile ducelui de Croy: un om de ispravă, un om cinstit.

Cine n'ar prefera astăzi să măture mai curând străzile, decât să ducă această existenţă de cerşetor etern, mai

mult respins cu asprime decât primit cu plăcere, nu din preajma prinţului, de care nu se încumetă nimeni să se apropie în mod sincer, ci din preajma amantelor sale, a favoriţilor săi, a miniştrilor săi şi a oamenilor acestora? Ducele de Croy îşi duce fiul la Versailles:

„I-am arătat uşile în fața cărora am aşteptat atât de mult".

In cartea sa despre «*Le Gouvernement et les Moeurs*», Senac de Meilhan citează aceste rânduri din Montesquieu: «Ambiţia de a trândăvi, josnicia în orgoliu, dorinţa de îmbogăţire fără muncă, duşmănia de adevăr, dispreţuirea îndatoririlor cetăţeneşti, teama de virtuţile prinţului, nădejdea în slăbiciunile sale formează caracterul celui mai mare număr dintre curteni».

Dar să nu judecăm cu prea mare asprime pe aceşti nenorociţi în haine de curteni: biată nobilime aflată în impas. Clasă socială care-şi îndeplineşte misiunea şi care în general, şi-o îndeplinise într'un mod măreţ; nu mai avea raţiunea de a fi la ea acasă, pe moşiile ei, unde dealtminteri îi era greu să se întreţină. Ea ar fi trebuit să dispară, cel puţin ca clasă socială; dar ca să renunţe la rangul ei, la privilegiile ei, la întâietatea ei, să se dedice negoţului, finanţelor industriei, — nu putea. Făptura omenească nu se leapădă de bună voie şi cu uşurinţă de pecetea ce s'a întipărit în cutele cele mai ascunse.

Nu comparaţi aristocraţia noastră din vechiul regim, cum se întâmplă prea adeseori, cu nobilimea engleză. Nobilimea engleză era în mod ereditar, în mod tradiţional, un produs de o formaţiune cu totul deosebită, aşa cum monarhia engleză era în originea ei şi în desvoltarea ei cu desăvârşire deosebită de monarhia franceză. Nu vom cita decât un fapt, foarte important, e adevărat, dintre atâtea altele: prin rolul ei în

Parlament, „*gentry*" engleză continua să fie conducătoarea țării, pe când nobilimea franceză nu mai conducea nimic. Ascultați strigătele furioase ale lui Saint Simon, care dealtminteri ar fi fost mai puțin în stare decât oricare altul să îndeplinească într'o măsură cât de redusă rolul de conducător.

„Toată lumea aceasta este găzduită la Versailles, scrie Gastave Geoffroy în cartea sa despre palatul marelui rege. Versailles-ul este însuflețit de viața și ambițiile a zece mii de persoane. Una sau două odăi strâmte, despărțite din apartamentele mari cu ajutorul unor pereți subțiri și al căror provizorat durează de ani de zile, iată întreaga locuință a acestor privilegiați".

Ducele de Saint Simon a fost văzut părăsind regimentul al cărui colonel era, pentru a veni să se închidă la Versailles, „într'o gaură dela entresol" fără aer și fără lumină, ca să fie mai aproape de razele «Soarelui». Insfârșit, M-me de Saint Simon este numită doamnă de onoare a ducesei de Berry: și nobilul duce poate să locuiască la castel, într'un apartament cu cinci odăi. „Inghesuiți asfel unii într'alții, urmează Geffroy, satisfăcuți în aparență și înfrigurați îndărătul ușilor închise, plini de tumultul lăuntric al intereselor lor și al pasiunilor lor, străduindu-se să-și păstreze pe obrazul crispat dovada unei impenetrabilități politicoase, seniorii se duc și vin, coboară de pe culmile onorurilor pentru dobândirea cărora au luptat cu îndărătnicie, iau parte la ceremoniile zilnice ale existenței regale, la trezire și la culcare, la mese, la slujba de dimineață. Mulți dintre ei sunt mâhniți de noulle condițiuni în cari se desfășoară viața lor, mulți blestemă acest palat imens care absoarbe activitatea regatului, unde se învălmășesc toți și toate, ministerele, serviciile publice, serviciile

Curții, serviciile capelei, ale camerei regelui, cabinetului său, hranei sale, plăcerilor mici, ale grajdului și ale casei militare".

Câteva rare individualități vor avea forța de a se împotrivi atracției fatale, ca de pildă acel marchiz de Mirabeau, atât de apropiat de Saint Simon prin savoarea și culoarea stilului său, atât de mult superior acestuia prin inteligență și prin caracter: „Intrucât nobilii de la Curte se îndeletniceau cu meșteșugul de a se bălăci în mocirla intrigei, n'am voit niciodată să mă inversaillez (derivat dela Versailles, nota trad.), pasăre înspăimântată al cărui cuib a fost înjghebat între patru foișoare...".

Griji mistuitoare, preocupări înfrigurate se frământau în surdină sub strălucirea și sclipirea serbărilor celor mai bine orânduite. „Frumusețea lucrurilor și virtutea artei nu sunt în stare să disciplineze fluxul și refluxul pasiunilor". (Geoffroy)

Pe timpul domniei lui Ludovic XIII, petrecerile dela Curte au o înfățișare populară: se execută acolo tot felul de dansuri din diferite colțuri ale țării, lovindu-se tocul de podea ca la nunțile dela țară; doamnele și cavalerii lor formează cercuri și se iau de mâini. Distanțele dispar: femeile angajează la dans pe bărbați, oferindu-le flori; regele însuș ia parte la petrecere ca un simplu particular; orice femeie îl poate invita la dans.

La balurile de la Curte, lucrurile se vor schimba pe timpul domniei lui Ludovic XIV și a lui Ludovic XV.

«Pavana», care a înlocuit alt dans, dispare acum pentru a face la rându-i loc dansului breton «*passe-pied*» care va avea o viață mai lungă. Era un dans vioiu și ușor. Se caracteriza prin mișcarea piciorului stâng, care înainta și se întindea pe pământ ca o labă

de pisicuță. Doamnele nu dansau decât până la vârsta de douăzeci și cinci de ani.

Se numeau *bals-parés* balurile ce se organizau în ocaziuni solemne. Eticheta le făcea să fie mai mult mărețe decât plăcute. Doamnele nu apăreau la aceste baluri decât în toalete somptuoase, cu malacovuri enorme; bucățile de stofă de pe umeri erau atât de grele, încât abia îngăduiau ridicarea brațelor; încălțămintea era strâmtă și ascuțită și avea tocuri înalte; partea de jos a rochiilor era de o lungime nesfârșită, rochiile erau dintr'o stofă groasă și bogată, brodată cu aur; părul era ridicat într'o pieptănătură înaltă și împodobită cu pietre prețioase. Cercei grei din diamante, atârnați de urechi, complectau această toaletă, cu care nu se putea dansa cu destulă sprinteneală. Bărbații purtau haine cu mâneci resfrânte și brodate la toate încheieturile, și eșarfe; pe timpul lui Ludovic XIV, se purta o perucă bogată, iar mai târziu, părul era împletit în cosițe.

La balurile obișnuite ale Curții — numite balurile reginei — femeile erau îmbrăcate în mod uniform în dominouri, cari aveau cute ce cădeau pe spate, dela ceafă și până la călcâi. Aceste dominouri erau așezate pe malacovuri mici, cu mâneci lungi și fâlfâitoare și cu trene, dar scurte. Dominourile erau întregime din tafta albă.

Astfel, doamnele erau toate în alb, iar bărbații erau împodobiți cu broderii multiculore și strălucitoare.

Cât despre fard, dacă moda nu mai cerea ca bărbații să-și acopere cu el obrazul ca pe timpurile reginelor Medicis, pentru femei el era de rigoare la Curte. Nu era vorba de o folosire a fardului în așa fel încât să se obțină o apropiere de natură, să se împrumute buzelor și obrajilor atrăgătoarea strălucire a unei frumuseți primă-

văratece; „Roşul acesta care pare că ar vrea să fie natural, spune contesa în „*La Mode*" a doamnei de Stael, este un adevărat caraghioslâc". Era nevoie de un roşu care „să spună ceva", şi existau diferite nuanțe de roşu după rangul şi situația doamnei care se farda. După cum notează frații Goncourt, roşul *prezenta* pe aceea care-l purta; „Roşul femeii distinse nu era roşul femeii dela Curte; iar roşul unei burgheze nu era decât o urmă de roşu: o nuanță".

In schimb, prinţesele purtau un roşu aprins, un roşu foarte viu, şi ele doreau ca şi roşul cu care se fardau femeile dela Curte să fie tot atât de pronunțat.

Cu toate acestea, roşul strălucitor din timpul Regenței, colorând portretele lui Nattier — şi datorit fără îndoială „roşului de Portugalia" — se va stinge în timpul domniei lui Ludovic XV şi nu se va mai arăta decât pe obrajii actrițelor, unde va forma acea pată brutală, pe care artiştii epocii nu vor uita s'o indice în picturile lor, atunci când înfățişează costumele de operă.

Şi sub toată această strălucire, sub spoiala aceasta, sub frumusețea formei, care n'a mai fost atinsă niciodată, câte griji, câtă tristețe, câtă plictiseală! Ducesa d'Osnabrück subliniază strădania ce se depune la Curtea Franței ca să se poată petrece. „Văd la Curtea Franței multe capete, scrie Madame Palatine, dar nu văd nici o veselie". Chiar scrisorile doamnei de Sevigné, în ciuda efortului ei de a scrie cu o pană sprintenă, vie, elegantă, înfățişează imagini întunecate când este vorba de Curte Ea se foloseşte de nerozii, de vanități pe cari nu le-ar lua în seamă nici măcar o precupeață, pentru a scoate din ele motive de bucurie şi de plăcere. Plictiseala Curții cuprinde şi pe aceia cari par că ar trebui să fie cei mai favorizați, până şi pe M-me de Maintenon, ajunsă din

situaţia cea mai umilă pe culmea norocului. Ea se destăinuieşte în privinţa aceasta prietenei ei, M-me de Maisonfort: „De ce nu vă pot da experienţa mea, dece nu vă pot da putinţa de a vedea plictiseala care mistuie pe cei mari şi strădaniile pe cari le depun ei ca să-şi umple zilele! Nu vedeţi că mor de tristeţe într'o situaţie pe care cu greu şi-ar fi închipuit-o cineva?". Iar fratelui ei d'Aubigné îi spunea: „Nu mai pot suferi viaţa de acolo, aş vrea să fiu moartă!" La aceste cuvinte, fratele răspunde pe un ton glumeţ: „Aşa dar, dragă soră, vrei să te măriţi cu Dumnezeu-tatăl!"

Sărmană nobilime desrădăcinată!.. „Pretutindeni se mănâncă puţin, scrie Visconti; şi toţi sunt în necontenită mişcare, ca vagabonzii... La Paris există douăzeci de mii de nobili cari trăiesc la întâmplare".

Ducesa d'Osnabrück scrie fratelui ei: „Situaţia în care se află nobilimea franceză prin înălţarea regalităţii a despuiat-o de demnitatea ei. Viaţa pe care o duc curtenii nu mă priveşte: nevoia i-a făcut sclavi".

„Intr'o seară, spune Visconti, am auzit pe Ludovic XIV afirmând că dintr'o simplă ochire, atât în camera sa, cât şi în capelă sau la ţară, vede pe toată lumea, şi faptele i-au dat dreptate. Odată, în timp ce se afla călare la Versailles, a descoperit singur un hoţ care-şi vârâse mâna în buzunarul tânărului Villars Orondate".

Aşa a dispărut pentru nobilimea de la ţară frumoasa independenţă din timpurile vechi, despre care şi Montaigne vorbea cu înflăcărare.

Şi Ludovic XIV ţinea în mod deosebit ca întreaga nobilime să facă act de prezenţă în jurul său. O aflăm dela Saint-Simon; „Este o greşeală faţă de tot ce este mai distins să nu-ţi faci din Curte reşedinţa obişnuită; unii greşesc venind doar rareori acolo, iar alţii, cari nu

vin niciodată sau aproape niciodată, pot fi siguri ca vor cădea în disgrație". Şi marele rege, cu privirea mereu trează, face zilnic inspecția mulțimii care-l înconjoară.

„Intr'un cuvânt, încheie Visconti, cei mari trăiesc astăzi sub conducerea regelui, ca atâția novici sub călăuzirea unui preot".

Şi cât de mult rămâne legată de prinţul care o ruinează această aristocrație, căreia monarhia i-a răpit temeliile condamnând-o la o nimicire de înlăturat, sub ameţeala fatalității care o târa cu sine: stăpânită de dorința înflăcărată de a-l sluji cu devotamentul cel mai generos în rândurile armatei, gata să-i jertfească viața şi averea. Există în privința aceasta mărturii impresionante, cum este de pildă scrisoarea aceasta scrisă lui Ludovic XIV în anul 1707 de către marchizul de Naucane:

La vârsta de o sută şi şapte ani, bătrânul gentilom spunea regelui că-i scrie „*fără ochelari*" pentru a-l încredința că „nutreşte nădejdea de a nu muri, înainte ca Dumnezeu să-l fi învrednicit că harul de a vedea pe Majestatea Sa în culmea gloriei, dăruind Europei pacea şi silind pe inamicii săi s'o primească".

Dar nu s'ar putea spune că, prin acest devotament şi prin această neobosită supunere, nobilimea şi-a câştigat prețuirea prinţului ei! Scena următoare se petrece în timpul campaniei din Țările de jos:

Ludovic XIV se aşezase la o masă cu principalii săi curteni, cari aveau obiceiul să mănânce împreună cu el în timpul luptelor; deodată, el declară pe un ton destul de aspru (se consfătuise îndelung cu Louvois) că a hotărît asediul localității Maestricht, că nu se sinchiseşte de pălăvrăgeala curtenilor, aşa cum nu se sinchiseşte nici de persoanele lor. Şi stărui, spunând că nu simte decât dispreț pentru ei. Toți tăceau şi tremurau, când contele de Gram-

mont, ridicându-se dela masă şi, scoţându-şi pălăria, ripostă: „Sire, curtenii sunt săraci; ei sunt cei dintâi dintre supuşii voştri; asupra lor cade tot răul. Ei dorm pe pământ, îşi expun bunurile şi pe ei înşişi în serviciul Majestăţii Voastre, nu spun nimic care n'ar fi în folosul vostru; ei nu se aseamănă cu aceia cari vin să se întreţină cu Majestatea Voastră (miniştrii); aceia dorm în paturi moi, nu întâmpină niciun risc, dimpotrivă sunt acoperiţi cu aur şi argint". Regele nu răspunse nici un cuvânt şi toţi curtenii alergară să îmbrăţişeze pe conte. (Primi Visconti).

III

Ludovic XIV

Aşa erau sateliţii nenumăraţi cari gravitau în jurul astrului central, atât de bine numit „regele-soare". Portretul care urmează este unul din cele mai frumoase datorite penei lui Saint-Simon:

„Nimic nu i se putea asemăna (lui Ludovic XIV) la spectacole, la serbări şi pretutindeni unde putea să se desfăşoare o atmosferă galantă prin prezenţa doamnelor; galanterie totdeauna majestuoasă, cu toate că era îmbinată uneori cu voioşia, şi niciodată în faţa lumii nu s'a manifestat nimic nelalocul său şi nici vreo îndrăzneală; dar până la gestul cel mai neînsemnat, mersul său, înfăţişarea sa, toată atitudinea sa, totul era măsurat, totul cuviincios, nobil, mare, majestuos, şi cu toate acestea foarte firesc, căruia obişnuinţa şi avantajul de neasemuit şi unic al întregii sale figuri îi dădeau o mare

bunătate. Deasemenea, niciun om n'a fost atât de impunător în chestiunile serioase, audienţele ambasadorilor, ceremonii; şi fiecare trebuia să înceapă prin a se deprinde să vadă dacă, ţinându-i un discurs, nu voia să se expună neplăcerii de a-şi întrerupe discursul. In astfel de ocaziuni, răspunsurile sale erau totdeauna scurte, juste, pline de miez, şi rareori fără cuvinte oarecum îndatoritoare, uneori chiar măgulitoare, dacă discursul le merita. Respectul pe care-l aducea prezenţa sa, în orice loc ar fi fost, impunea tăcere şi chiar un fel de groază.

«Indrăgea mult aerul şi exerciţiile... Era neîntrecut la dans, la jocul cu mingea. Călărea minunat chiar la o vârstă înaintată... Ii plăcea mult să tragă la ţintă, şi nu exista niciun trăgător atât de bun şi atât de graţios ca el... Intr'un cuvânt, iubea splendoarea, măreţia, belşugul. Şi-a transformat în maximă înclinările acestea şi le-a inspirat Curţii sale. Insemna să-i fii pe plac vădind gustul pentru mese copioase, pentru îmbrăcăminte, pentru echipagii, pentru construcţii, pentru jocuri... Găsea satisfacerea orgoliului său printr'o Curte măreaţă în toate privinţele».

Prin energia sa şi prin remarcabilul său dar de organizare, Ludovic XIV izbutea să impună ordinea şi punctualitatea în existenţa Curţii înflăcărate de pasiuni. Chiar în învălmăşeala şi în îmbulzeala pe cari le-am descris, regele menţinea o ţinută în care părea că se reflectează maiestuozitatea care-i era parcă înăscută; ordine şi ţinută cari stârnesc admiraţia lui Elzear Spanheim, ministru al electorului palatin:

«Delfinei (principesa de Bavaria) nu-i plăcea să se trezească la oră fixă, să se gătească pentru a participa la slujbă şi pentru a lua masa cu regele, să aibă o societate de doamne şi să ia parte seara la o cină bo-

gată, totul cu o regularitate uniformă ca într'o mânăstire, regulă la a cărei respectare regele ţine foarte mult. Această viaţă ordonată i se părea că este existenţa obositoare a unei călugării».

Ludovic XIV se trezea în fiecare zi la ora opt. Pe la ora zece se ducea la consiliu, unde rămânea până la ora douăsprezece şi jumătate. Atunci se ducea să asculte liturghia în familie, însoţit de regină. La ora unu făcea o vizită doamnelor, în tovărăşia cărora rămânea până la ora două şi lua masa împreună cu regina, în public. Apoi după ce se plimba ori se ducea la vânătoare, o oră sau două de lucru în consiliu, cu miniştrii săi. Dela lăsarea serii şi până la ora zece, rămânea în apartamentele sale, adică lua parte la convorbirile din salon, la jocuri, spectacole sau baluri. La ora unsprezece, după cină, îşi petrecea iar câteva clipe în tovărăşia doamnelor. La miezul nopţii se culca, odată cu regina.

Aceasta este ceeace Saint-Simon numeşte „mecanica dela Curte".

IV

Lipsă de confort şi plictiseală

Adăogaţi că, în mijlocul acestui lux, curtenii şi regele însuş erau cu deosebire lipsiţi de confort. Cine n'a fost uimit, citind corespondenţa doamnei Palatine, cumnata lui Ludovic XIV, când i-a auzit plângerile în privinţa aceasta? Cei mai mulţi dintre nobili locuiau în castelul dela Versailles, în odăile servitorilor. Iarna, apa şi

vinul înghețau în pahare pe masa regelui. Cu toate acestea, doamnele vorbeau, râdeau și aveau umerii goi. Uneori, camera regelui era atât de friguroasă, încât suveranul era obligat să stea câtva timp în cabinetul său, înainte de a intra în dormitor.

„Dacă mă trezesc înainte de venirea servitorilor scrie Ludovic XIV, îmi aprind singur focul. Nu vreau să chem pe servitori. Trebuie să las pe oamenii aceștia sărmani să doarmă, îi împiedic deseori să se odihnească".

Am relevat asprele încercări cărora le era supusă nobilimea de la Versailles, datorită lipsei de confort; acum, iată plictiseala. Pentru alungarea ei, se recurgea la jocuri:

«Aici, în Franța, spune doamna Palatine, îndată ce se adună, oamenii nu se gândesc decât să joace „*lansquenet*". Se joacă pe sume înspăimântătoare și jucătorii sunt parcă înebuniți: unul urlă, altul lovește cu pumnul în masă atât de tare încât răsună întreaga odaie, al treilea blestemă... Toți par ieșiți din minți și au o înfățișare înfricoșătoare».

In prezența curteniior și a regelui-însuș, în frumoasa capelă din Versailles, Bourdaloue înfierează jocul cu vioiciunea asprei sale elocințe:

«Un joc fără măsură și fără regulă, care nu mai este pentru voi un mijloc de petrecere a timpului, ci o ocupație, o profesiune, un negoț, o pasiune, o patimă nebună și, în consecință, uitarea îndatoririlor, nesocotirea familiei, risipirea veniturilor, înșelătorii josnice, pungășii pe cari le stârnește lăcomia de câștig, accese de furie și desnădejde».

Prețul de răscumpărare a unei glorii atât de mari, a unei frumuseți atât de mari, a unei splendori în care măreția unei vieți de societate fără asemănare se îm-

bina cu strălucirea artelor şi cu tradiţiile rămase tinere şi vii, în pofida secolelor cari le împovărau.

V

Curtea lui Ludovic XV

In anul 1715, la 1 Septembrie dimineaţa, Ludovic XV a încetat din viaţă în castelul său din Versailles, cu trei zile înainte de a fi atins vârsta de şaptezecişişapte de ani, şi în cel de-al şaptezecişidoilea an al domniei sale.

Orologiul din capela nouă suna ora opt şi un sfert, când în balconul aurit, care domina curtea de marmoră, apăru un ofiţer cu o pălărie împodobită cu o pană neagră. Curtea era plină de lume, gentilomi împodobiţi cu dantele şi panglici, meseriaşi şi câteva femei din popor cu gulere din pânză scobită, resfrânte pe umeri. Pe balcon, ofiţerul îşi scoase pălăria cu pană neagră şi spuse cu glas puternic:

„Regele a murit!"

Jos, în curte, oamenii amuţiră. Ofiţerul dispăruse. După o clipă se înapoie: o pană albă înlocuise pana neagră la pălăria pe care şi-o scoase iar şi, fluturând-o, strigă de trei ori:

„Trăiască regele Ludovic XV!"

Cei o sută de elveţieni se înşiruiseră dealungul marei galerii, ale cărei oglinzi reflectau lumina proaspătă a dimineţii.

In parc, arborii încă verzi îşi oglindeau în apele canalului frunzele scăldate în lumină, în timp ce din loc în

loc se desprindeau, în albeața lor pură, nimfele de marmoră și zeii împietriți pe postamentele lor pătrate.

Dealungul galeriei, ofițerii și soldații din garda elvețiană își înălțau corpurile vânjoase. Purtau scufii din catifea neagră împodobite cu pene albe, roșii și albastre, tunici scurte din lână încrețită, roșie și albastră, împodobită cu ciucuri de argint. Soldații își înălțau spre tavan pitoreștile lor halebarde. Prinții conduși de nepotul lui Ludovic XIV, Philipe duce d'Orléans, prințesele, seniorii și doamnele dela Curte, arhiepiscopii, episcopii, preoții, se duceau să prezinte omagii tânărului rege.

Nimeni nu era trist. „Unii, spune Saint-Simon, în nădejdea de a fi văzuți, de a se amesteca, de a se introduce, erau încântați că vedeau sfârșindu-se o domnie din partea căreia nu mai aveau nimic de așteptat; alții obosiți de un jug apăsător, totdeauna copleșitor, exercitat de miniștri mai mult decât de rege, erau bucuroși că se găsesc la largul lor; toți, în general, se bucurau că au scăpat de o strâmtorare continuă și îndrăgostiți de noutăți".

Doamna văduvă, vrem să spunem Elisabet-Charlotte de Bavaria, fiica Electorului palatin, numită în mod obișnuit Madame Palatine, cumnata lui Ludovic XIV, veni sprijinită de doi seniori cu cordoane albastre. Durerea ei era sinceră: iubea mult pe Ludovic XIV, pe care-l numea „regele cel bun". Ducesa d'Orléans, principesa de Conti erau deasemeni sprijinite de seniori cu cordoane albastre.

Curtea intră la Ludovic XV, pe care guvernanta sa, ducesa de Ventadour, îl ținea de un șiret de mătase. Avea cinci ani. Era îmbrăcat cu o jachetă de culoare viorie, doliul regilor. Capul său mic, frumos și buclat, cu obrajii palizi și cu trăsături delicate, era împodobit de o pălărie rotundă cu margini late, în care erau înfipte pene mari și albe: în jurul mijlocului avea o centură

din mătase albă, care atârna într'o parte până la pantofii săi din satin alb, înodaţi cu panglici din mătase albă. Copilul ţinea în mână o trestie în vârful căreia se afla un măr din fildeş.

Ducele d'Orléans vorbi cel dintâiu şi spuse:

„Sire, prezint Majestăţii voastre omagiile mele, fiind cel dintâiu dintre supuşi voştri".

Piciul acela era încântător prin drăgălăşia sa şi, se spune, prin atitudinea sa majestoasă, şi chiar, afirmă cinstitul Buvat „prin purtarea sa chibzuită, de parcă ar fi fost mult mai vârstnic".

Se schiţa o reacţiune împotriva atitudinii decorative şi solemne pe care Ludovic XIV o impusese celor din jurul său; tinerii curteni numeau pe reprezentanţii Curţii: „Vechiturile".

Când noul şi micul rege atinse vârsta judecăţii, adică şapte ani, a fost chemat să prezideze Consiliul de regenţă, unde se aşeză într'un fotoliu care fusese lăsat gol până atunci. Binînţeles, copilul nu pricepea nimic din ceeace se petrecea acolo. Se juca frumos cu o pisicuţă pe care nu uitase să şi-o aducă, o pisică frumoasă împestriţată cu dungi negre şi albe, şi pe care Saint Simon, membru al Consiliului, are grijă s'o numere printre colegii săi. Intr'o zi oarecare, când micul monarh fusese nevoit să ia parte la o ceremonie, se simţi obosit, — şi ducesa de Ventadour, guvernanta sa, scrie doamnei de Maintenon: „După aceea şi-a mâncat singur supa şi s'a bucurat că nu mai are de îndeplinit rolul de rege". Copilul va fi fericit puţin mai târziu când, în parcul de la Muette, cu o vacă de o statură minusculă, pe care i-o dăduse domnişoara de la Chaussenaie, şi cu toate uneltele necesare unei mici lăptării, va putea să joace rolul de păstor, sau chiar pe acela de culegător de trufe, cu o cazma şi

cu câini dresați în scopul acesta, ce-i fuseseră trimiși de regele Sardiniei, bunicul său.

Regentul Philippe duce d'Orléans se deosebea cu totul de prințul defunct, pe care avea pentru câtva timp misiunea de a-l înlocui la conducerea Statului. La Palatul regal, regentul trăi ca particular, ca un om cumsecade și ca bărbat spiritual. „Domnul duce d'Orléans, scrie Saint-Simon, nu era făcut pentru reguli și nici pentru buna cuviință, ci pentru a lăsa pe fiecare să nesocotească interesele vecinului său, fără îndreptățire și împotriva oricărui exemplu permanent". El își bătea joc de regulile ceremoniei.

La Curte domnește o viață burgheză, un fel de viață de familie, însuflețită de prieteni buni, cu cari se petrece și cari petrec. Insăș Madame Palatine, oricât de mare a fost afecțiunea pe care o nutrea fiului său, n'a putut să fie părtinitoare față de el: «In Franța nu mai există Curte», scrie ea la 23 Maiu 1720; iar la 22 Noembrie 1721: «Dacă ar fi vrut Dumnezeu ca defunctul rege să mai trăiască, aș fi avut într'o singură zi mai multă plăcere și mai multă mulțumire, decât am avut în cursul celor șase ani ai regenței fiului meu! Pe atunci exista într'adevăr o Curte, și nu domnea acea viață burgheză cu care nu m'am putut deprinde, eu care am fost crescută la Curte și care mi-am petrecut acolo toată viața!»

Tânărul Ludovic XV vădea aceleași înclinări ca și regentul, și mai apropiate încă de o viață familiară: în consecință, printre splendorile tronului, una dintre distracțiile sale preferate va fi aceea de a fierbe cafea, stând între fiicele sale preocupate de țesăturile lor la gherghef.

Vom vedea pe rege, în clipele când vrea să scape de

pompă şi de etichetă, refugiindu-se în micile cabinete ale castelului, în acele faimoase mici cabinete cari au furnizat subiecte atâtor poveşti, cu atât mai picante cu cât nu se ştia de loc ce se petrece în ele. Publicarea memoriilor scrise de ducele de Croy ne-a desvăluit însfârşit taina lor. Aceste cabinete, sau mici apartamente, fuseseră orânduite pentru Ludovic XV de arhitectul Gabriel, decorate cu picturile lui de Troy, *„Le Dejeuner d'huitres"*, *„Le Rendez-vous de chasse"*, *„Le cerf aux abois"* (1734), şi de Lancret, *„Le Dejeuner de jambon"* (1735). Cele două «dejeuners» se află astăzi la Chantilly.

Se ajungea la cabinete printr'o scară dosnică.

Un uşier, aflat în faţa uşii prin care se putea păşi spre scara cea mică, citea numele gentilomilor cărora li se îngăduise pentru o seară să pătrundă în intimitatea regală. «Se intra pe rând, spune ducele de Croy, şi se urca scara care ducea la micile cabinete».

«Sufrageria era încântătoare şi cina era plăcută şi lipsită de formalităţi. Oaspeţii nu erau serviţi decât de doi-trei valeţi, cari se retrăgeau îndată ce aduceau la masă tot ce fiecare invitat trebuia să aibă înaintea sa. Mi s'a părut că libertatea şi cuviinţa erau respectate cu grijă: regele era vesel şi prietenos; dar atitudinea sa vădea mereu o măreţie, care nu putea fi nesocotită».

„In general, urmând principiile «lumii mari», totul era foarte mare şi foarte bine orânduit în cabinetele acestea retrase".

De altfel, ducele de Croy descrie mai amănunţit aceste faimoase cine în micile cabinete:

„Când am sosit, regele se afla la masă. M'am aşezat modest la măsuţa de lângă o fereastră şi la care am găsit numai pe d. Lameth. Regele mi-a trimis farfurii cu

mâncare şi s'a ocupat de mine. Şi mi-a făcut câteva gesturi prieteneşti, ceeace vădea mai multă familiaritate.

„După aceea am început cu toții să despachetăm un frumos serviciu de masă din Vincennes, albastru, alb şi auriu, care fusese trimis dela Paris, unde fusese înfățişat cunoscătorilor. Era una dintre cele dintâi capod'opere ale acelei noui manufacturi de porcelanuri, care avea pretenția să întreacă şi să înlăture pe aceea de Saxonia. Marchiza, căreia regele-i dăduse satul Sèvres, iniția acolo lucrări foarte mari, pentru a întemeia fabrica de sticlărie".

Reuniuni intime între oameni cari ştiu să-şi țină tovărăşie. „Regele este fermecător în acest mic interior, vădeşte o dispoziție binevoitoare şi chiar o politeță nemărginită". După ce a aprins câteva vreascuri în cămin şi a îndemnat pe oaspeți să se aşeze în jurul său, „ne-am întreținut, scrie ducele de Croy, cu cea mai mare familiaritate, fără să uităm bineînțeles, că ne aflam acolo în prezența stăpânului nostru".

Printre oaspeți se afla mareşalul de Saxa, pe care regele îl iubea mult. Singura sa preocupare era mâncarea „şi tot timpul îşi înfigea furculița în câte o bucată de carne, fiindcă era un mâncăcios neîntrecut".

La aceste mici ospățuri apărea şi M-me de Pompadour, foarte veselă, prietenoasă. După masă ea lua parte la jocuri, dar nu-i plăceau. «Juca mai curând din dorința de a se distra şi de dragul societății, decât dintr'o înclinare spre joc» (Croy). Regelui, în schimb, îi plăceau jocurile pe mize mari, juca foarte bine şi foarte iute. «Situația aceasta se deosebea, notează Croy, de aceea din vremea lui Ludovic XIV, care nu lua masa decât rareori împreună cu un număr mic de curteni». Comeseanul

nostru arată deasemeni că la începutul domniei lui Ludovic XV numărul gentilomilor admişi în intimitatea micilor apartamente era restrâns: numărul acesta a crescut cu timpul, cuprinzând „personalităţi de toate vârstele, de toate gradele şi de toate soiurile,—din nobilime, totuşi". Câteva femei, două-trei într'o seară, erau admise uneori la aceste cine.

Pana nobilului duce ne dă putinţa să vedem pe curteni — cu toţii, oameni dintre cei mai însemnaţi — aşteptând în fiecare seară, în faţa uşii mici care ducea spre scara ascunsă, clipa în care ea avea să se deschidă şi în care uşierul avea să numească pe aceia cari erau admişi în seara respectivă în preajma stăpânului lor. Ceilalţi se înapoiau spre locuinţele lor, cu urechile pleoştite. „Era foarte neplăcut să fii refuzat", notează ducele de Croy. Un bărbat de rangul său apărea totuş în lume în fiecare zi, după o îndelungată aşteptare în faţa uşii încuiate.

Ce meserie!

In timpul acesta, în viaţa publică a Curţii eticheta a fost supusă unei rigori din ce în ce mai minuţioase şi s'a înăsprit. Curtenii cari sunt adăpostiţi la castel au locuinţe mai bune şi mai bine mobilate decât pe timpul marelui rege: draperii din damasc alb cu vergele aurite, pretutindeni oglinzi cari sporesc lumina încăperilor, un mobilier ales; şi se vădeşte acelaş lux în îmbrăcăminte, haine din postav cu fire de aur şi de argint, împodobite cu dantelă de Spania, dacă nu sunt croite din acele minunate mătăsuri lioneze cari au ajuns la modă prin faptul că au fost întrebuinţate de regina Maria Leszczynska. Diamantele, giuvaerurile fac furori: ele strălucesc în mod orbitor pe corsajul şi în pieptănătura unei doamne în ţinută de Curte: doamnele şi le împrumută între ele, prin-

cipesele regale le împrumută doamnelor din suita lor.

Patima jocului este din ce în ce mai mare. Oamenii streini de Curte, oamenii de rând fără vreun titlu, puteau să pătrundă acolo datorită banilor pe cari îi mizau la jocuri. In anul 1741, un decret regal interzisese unele jocuri de noroc: „baseta“, „stosul“, „biribi“, „maca“. Bineînțeles, decretul nu se aplica oaspeților din castelele regelui. Câteva dintre principalele personagii dela Curte, ducele de Richelieu, prințul de Montbarey, marchizul de Duras sunt jucători pătimași. Domnul de Chalabre, brigadier în armata regelui, trăiește din câștigurile la joc ale unei jucătoare de profesie; domnul de Rostaing este întreținut de amanta sa, pe care o ruinează; domnul de Muret, după ce și-a pierdut averea la jocurile dela Curte, se duce la Lyon și se face brigadier: acesta este cel mai onorabil din bandă.

Să nu credem că această Curte și-a pierdut ceva din măreția și din impunătoarea ei frumusețe. Nobila figură a reginei Maria Leszczynska impune tuturor, și însuș Ludovic XV, orice s'ar crede, vădea și mai multă ținută și demnitate în viața sa de suveran, decât străbunicul său. Ludovic XV a avut amante: dar el nu le-a urcat în carete, alături de regină; nu și-a legitimat copiii naturali; nu s'a gândit, ca Ludovic XIV, să le rezerve drepturi asupra tronului Franței.

Un publicist din vremea aceea, Dubourg, faimosul prizonier de la Mont Saint Michel, unde a rămas atâția ani și a murit închis într'o cușcă, a lăsat în al său «*Espion chinois*» (1745) un portret remarcabil al lui Ludovic XV, care merită să fie reprodus cu atât mai mult cu cât este mai puțin cunoscut:

«Este un caracter uniform, care nu s'a contrazis niciodată; i se dobândesc cu greutate favorurile, dar nu tre-

buie decât să fii sigur de tine însuţi, ca să fii sigur de el. Singurul lucru pe care nu-l iartă deloc este de a se abuza de încrederea sa; cel care a pierdut-o, n'o mai poate câştiga niciodată. El urmează aceeaş metodă până şi în privinţa iubirilor sale şi nu se împacă niciodată cu amantele sale. Ceeace este surprinzător în privinţa aceasta este faptul că uneori le sacrifică în interesul poporului său. In alegerea pe care o face, inima sa nu mai joacă nici un rol; el dă mai multă ascultare minţii decât ochilor, fiindcă ţine seama mai mult de deşteptăciune decât de frumuseţe... Totdeauna este chibzuit şi vădeşte oricărui lucru un minunat sânge rece. Stimează adesea, nu admiră niciodată. Pedepseşte viciul şi răsplăteşte virtutea cu o mână la fel de nepăsătoare... Este un puţ fără fund, în care nici iubirea n'a putut vreodată să descopere ceva. Raţiunea şi decenţa veghează neîncetat la intrarea inimii sale. Un astfel de prinţ este făcut pentru diadema pe care o poartă. In Franţa, dragostea supuşilor nu are aproape nicio legătură cu destoinicia suveranului, dar pe un tron agitat de furtună nu s'ar putea menţine multă vreme».

De câţiva ani, istoricii au revenit în general asupra judecăţii severe pe care înaintaşii lor o folosiseră cu privire la Ludovic XV. Fără a merge atât de departe, încât să credem împreună cu ducele de Croy că laudele oficiale cari i-au fost adresate erau mai justificate decât acelea cu cari a fost copleşit predecesorul său, trebuie să se recunoască totuş că în general el şi-a îndeplinit în mod demn meseria de rege.

I s'a adus invinuirea că a determinat rezultatul războiului de succesiune al Austriei, uitându-se perfidia lui Friedrich II, care şi-a părăsit în mod cinic aliatul, atunci când a pus stăpânire pe ţinta năzuinţelor sale: Silezia;

iar în privința războiului de șapte ani, i s'a adus cu și mai multă asprime învinuirea că l-a început și că după aceea l-a încheiat printr'un tratat atât de nenorocit pentru Franța; se uită însă tâlhăria Angliei care, cu scopul de a-și însuși coloniile noastre, a atacat vasele noastre pe mare chiar înainte de a ne comunica declarația de războiu, și ne-a jefuit domeniul colonial atunci când nu eram în stare să-l apărăm din pricina piedicilor pe cari ni le opunea războiul pe continent; se uită mai ales trădarea Rușilor în urma morții reginei Elisabeth (3 Ianuarie 1768) și unica schimbare de atitudine a succesorului ei, Țarul Petru care, nu numai că a nesocotit alianța noastră în clipa când situația lui Friedrich II era desnădăjduită, dar și-a îndreptat trupele împotriva noastră. Când un om cumsecade joacă cinstit cu niște pungași, are toți sorții să iasă păcălit. Și atunci, istoricii au dreptul să-i arunce învinuiri?

Figură unică și care, în multe privințe, rămâne enigmatică. Cel puțin trei puncte par câștigate. Ludovic XV a fost foarte rău educat; era foarte inteligent și era foarte frumos, bărbatul cel mai frumos din regatul său, după spusele unui mare număr de contemporani, așa cum fusese Ludovic XIV, și de o frumusețe adaptată gustului dominant în vremea sa, așa cum aceea a lui Ludovic XIV fusese adaptată gustului din epoca sa. Sculptorul Pigalle, care vizitase principalele Curți din Europa, spunea că cele două capete de suverani cari i se păruseră cele mai remarcabile erau cel al lui Ludovic XV și cel al lui Frederic II: cel dintâiu, prin frumusețea sa plastică; cel de-al doilea printr'o extraordinară expresie de finețe.

Spre sfârșitul domniei lui Ludovic XV, M-me de Gentlis va spune despre el următoarele: „Deși nu mai era tânăr, era foarte frumos: ochii săi, de un albastru

regesc, spunea prinţul de Conti — albastru de Sèvres — şi privirea sa, cea mai impunătoare din câte se pot închipui. Când vorbea, era concis şi tonul cuvintelor sale era de un laconism care nu avea în el nimic supărător; însfârşit, în toată fiinţa sa era ceva majestuos şi regal, care-l deosebea de toţi". Se spune despre el că a fost aspru, nesimţitor, fără inimă: contemporanii ni l-au arătat cuprins de durere, şi de durerea cea mai vie, la moartea fiului său. Işi iubea fiicele ca un părinte bun, ocupându-se de ele şi fiind mereu în tovărăşia lor. Le numea în mod familiar „Scroafă", „Petec", „Puturoasă" şi „Zdreanţă". Şi lucrul acesta a stârnit îndignare. Fără îndoială, există scriitori cari se îndignează uşor.

Jocurile cu micii săi nepoţi (ale lui Ludovic XV devenit bunic) au dăruit memoraliştilor subiectul unor tablouri fermecătoare. Regele a avut amante. Amante, ce oroare! Ar fi fost nostim să vedem pe rigoriştii noştri căsătoriţi îndată după vârsta copilăriei cu o femee mai vârstnică decât ei cu opt ani!... E neîndoios că Ludovic XV a fost mult mai atent cu soţia sa, decât Ludovic XIV faţă de soţia sa. Este adevărat că metresele sale, o femee superioară ca M-me de Pompadour, o delicioasă creatură ca M-me du Barry, nu erau originare din nobilimea cea mai distinsă: o „Poisson", o „Becu", ce grozăvie! Ah, dacă favorita ar fi fost în secolul XVIII aşa cum fuseseră în secolul XVII o Rochechouart, o Mortemart, o Athenais de Montespan, nobilimea de la Curte, acărei virtuoasă pudoare este onorată de modernii noştri Catoni cu săgeţile cele mai ascuţite, le-ar fi împletit cununi de lauri trandafirii.

Este adevărat că regele se plictisea. Il plictisea viaţa aceea pompoasă pentru care nu era făcut. Să ne amintim ceeace am arătat mai sus: regele avea puţin credit în

Stat; el nu participa decât foarte puțin la administrația țării. Să ne amintim deasemeni ceeace a spus Saint Simon despre Ludovic XIV: credea că guvernează și niciun prinț n'a guvernat mai puțin decât el. Ludovic XV, însă, nu s'a amăgit. Așa se explică desgustul său față de mseria de rege și poate chiar față de viață. Era stăpânit de o mare tristețe: ea nu l-a părăsit niciodată. Mai inteligent decât cei din jurul său, mai inteligent decât miniștrii săi — cu foarte rare excepții — el îi judecase repede, așa cum și-a judecat Curtea și pe toți reformatorii de cari era necontenit asaltat. Ghicea ambițiile, descoperea ținta ascunsă a atâtor devotamente stăruitoare și a nenumăratelor protestări. Bernis îi supune planuri de reformă: «Pentru binele treburilor publice ar fi nevoie de un punct central, în care să se concentreze totul". Regele zâmbi: își îndreptă spre tavan privirea ochilor săi de culoare „*bleu de Sèvres*": «*Punct central*, adică vrea să fie prim-ministru. Nu va fi oare cardinal? Iată un vicleșug nostim; știe că, prin demnitatea pe care o ocupă, va sili pe miniștri să se întrunească la el, și în felul acesta domnul abate va fi punctul central».

Ludovic XV își aprecia curtenii după înseși purtările și caracterul lor. Contele d'Argenson, ministru de războiu și conducătorul departamentului Paris, căzu de la putere și, potrivit obiceiului, primi o scrisoare pecetluită care-l trimitea în exil pe moșiile sale. Unul dintre gentilomii dela Curte sosește cu un aer voios și-și freacă mâinile de bucurie; aducând vestea, adăugă: «Am văzut pe cei cari îi transportau bagajele!» Dar el fusese unul dintre lingușitorii, unul dintre curtenii cei mai slugarnici ai omului de stat căzut în disgrație. Ludovic XV îl ascultă, îl privi stăruitor, apoi se apropie de M-me de Pompadour și, săltând din umeri, murmură:

— A şi cântat cocoşul!

Astfel, Ludovic XV se lăsa stăpânit de o mare descurajare. Venea un ministru nou, înarmat cu frumoase planuri de reformă şi înfăţişa Consiliului mari perspective de viitor. Regele, mai inteligent şi cu experienţă bogată, se gândea: „Şi-a întins marfa, ca oricare altul şi făgăduieşte cele mai frumoase lucruri din lume, din cari nu se va realiza niciunul; nu cunoaşte ţara aceasta; va avea timp să reflecteze".

Se cunosc cuvintele celebre şi deseori repetate:

„Dacă aş fi locotenent de poliţie, aş interzice cabrioletele".

Cititorul este rugat să binevoiască a-şi aminti ceeace s'a spus în capitolul precedent: regele nu avea autoritatea de a interzice folosirea cabrioletelor. Putea, la rigoare, să destituie pe locotenentul de poliţie şi să încredinţeze funcţia sa altui personaj, după ce ar fi primit din partea acestuia asigurarea că va interzice folosirea cabrioletelor; dar ar fi fost în dezacord cu noul personaj în alte chestiuni, de o mai mare importanţă, fără îndoială, decât aceea a trăsurilor uşoare, şi în care voinţa sa ar fi fost iarăş neputincioasă. Se ştie, din celebra lucrare a ducelui de Broglie, „*Le Secret du roi*", că Ludovic XV a fost nevoit să recurgă la serviciile unei diplomaţii secrete, condusă de el însuş în afară de ministrul său, spre a-şi putea impune voinţa. Această contradicţie este învederată uneori de pana scriitorilor cari s'au ocupat de vechiul regim; ei tună şi fulgeră cu eloquenţă şi sinceritate împotriva despotismului regal; după care, când se află în faţa barierelor pe cari vremile vechi le opuneau puterii absolute, se indignează — nu mai puţin eloquent şi nu mai puţin sincer — împotriva faptului că regele nu le-a înlăturat.

VI

Madame de Pompadur

In afară de Ludovic XV, M-me de Pompadur a fost personalitatea cea mai însemnată a Curții Franței între anii 1745 și 1765, timp de aproape douăzeci de ani. Era fiica unui funcționar de bancă și se măritase cu Lenormand d'Etiolles, fiul unui casier general. Era înaltă, puțin greoaie și cu o înfățișeare majestuoasă; avea părul blond și tenul luminos. Trăsăturile ei nu aveau nimic în stare să seducă privirea, dar din toată făptura ei se degaja un farmec unic.

Avem portretul ei făcut de La Tour, capo d'opera minunatului artist. La Tour a pictat-o de două ori: odată ea era încă M-me Lenormand d'Etiolles. După ce Cha telet-ul a pronunțat despărțirea tinerei femei de soțul ei, acesta a păstrat tabloul. Cuprinsă de dorința de a-l avea, fiindcă ținea mult la el, frumoasa marchiză a încredințat abatelui Beyle misiunea de a-l cere:

— E tot ce mi-a rămas dela soția mea, răspunse soțul. Dacă vreți, spuneți-i să vină să și-l ia.

M-me de Pompadour nu s'a încumetat s'o facă.

A trebuit ca La Tour să fie rugat să picteze a doua oară portretul favoritei. Ilustrul pastelist a acceptat, cu condiția ca nimeni să nu pătrundă în încăperea în care urma să lucreze. Ceva din povestea lui Michel Angelo și a papei Iuliu II. La Tour sosește cu șevaletul, paleta și cutia cu culori; se instalează, își scoate gulerul, jartierele, își desface fundele dela pantofi, își scoate peruca și o înlocuiește prin scufia pe care o purta de obiceiu... Dar abia se apucase de lucru, și regele intră încet în cameră. La Tour îl vede. E năpădit de furie. Iși ia gulerul, fun-

dele, pantofii, jartierele, peruca, paleta şi cutia de culori şi iese în grabă, în ciuda protestărilor regelui şi a încercărilor sale de a-l reţine. A fost nevoie de un nou demers al abatelui Beyle; artistul s'a lăsat înduplecat. La ultima şedinţă, La Tour îngădui regelui să intre în cameră şi să ţină de urât metresei sale. Ludovic XV sosi împreună cu marchizui de Marigni, supraintendent al artelor frumoase, fratele marchizei, şi cu ducele de Choiseul. In momentul acela s'a desfăşurat faimosul dialog. Regele, Choiseul, Marigni vorbeau despre marină:

— Ce vorbiţi de marină, îi întrerupse morocănosul pictor; nu avem!

Pe tonul său atât de liniştit, regele îi răspunse:

— Ei, domnule La Tour, dar peisagiile marine ale lui Joseph Vernet?..

Portetul a fost atârnat în cabinetul regelui. Marchiza de Pompadour moare la 15 Aprilie 1764. Este urmată în graţiile regelui de M-me du Barry. Tabloul este luat din cabinet şi aşezat, cu faţa la perete, îndărătul unui orologiu vechiu. In 1780, Ludovic XVI şi-a chemat ceasornicarul, celebrul Janvier care va deveni membru al Institutului, ca să repare orologiul. Janvier descoperă portretul.

— Majestate, ce pictură minunată!...

— Care? asta... iar asta?! Te rog s'o îndepărtezi!

Tabloul a trebuit să fie mutat; acum se află la Louvre.

S'a adus doamnei de Pompadour invinuirea că a urmărit marşul armatelor franceze în timpul războiului de şapte ani, lipind muşte pe hărţile regiunilor în cari se desfăşurau operaţiunile lor. In cursul ultimului războiu noi am înfipt mici drapele pe hărţile noastre. Dar nu e de admis că deosebirea dintre aceste semne indi-

catoare poate oferi un material destul de temeinic pentru strigăte de indignare; dar poate că s'ar cuveni să se exprime puțină recunoștință memoriei frumoasei marchize, amintindu-se că ea este creatoarea Școlii de războiu, întemeiată de ea cu concursul fraților Paris, celebrii financiari. „In epoca în care a fost întemeiată Școala militară, scrie Leon Mention în istoria sa despre «L'Armée de l'Ancien», contele d'Argenson era secretar de Stat de războiu. Totuș, se poate spune că instituția s'a înființat fără el și dincolo de voința lui. El n'a trebuit decât să-și pună semnătura în josul unui proect, ale cărei amănunte fuseseră stabilite în întregime și de multă vreme de Paris-Duverney și M-me de Pompadour".

Se terminase construirea temeliilor marei înfăptuiri, când M-me de Pompadour vizită Școala dela Saint-Cyr. Ea scrise despre această vizită la 18 Septembrie 1750 lui Paris-Duverney (în textul original, autorul respectă ortografia, pe care o socotește fermecătoare, cu deosebire prin delicioasa întrebuințare a literei *s* pentru a marca pluralul verbelor; nota trad.):

„Am fost eri la Saint-Cyr. Nu sunt în stare să vă spun cât de mult m'a impresionat instituțiunea aceasta... Au venit cu toții să-mi spună că ar trebui să se întemeieze o asemenea instituție în care să funcționeze o școală militară. Lucrul acesta m'a îndemnat să râd, fiindcă ei vor crede, când proectul nostru va fi înfăptuit, că ideea a fost a lor. Vă îmbrățișez din toată inima, scumpul meu prostuț". Iată cum cele mai mari și cele mai glorioase așezăminte se pot naște sub mâna ușoară a unei femei frumoase, când ea este inteligentă și când are o inimă patriotă, — chiar dacă de altminteri ea a urmărit marșul armatelor franceze cu ajutorul

muştelor lipite pe hărţi. Se poate aminti deasemeni că datorim doamnei de Pompadour manufactura de la Sèvres şi Micul Trianon, cu plantaţiile sale de arbori exotici şi exploatarea sa horticolă condusă de celebrul grădinar Claude Richard şi de ilustrul Bernard de Jussier, şi care a îmbogăţit Franţa cu fraga de grădini, fraga cu fructe mari. Culturile de la Trianon au adus serviciile cele mai diferite. Observându-se stricăciunile pricinuite de neghină şi de mălură, s'au trimis intendenţilor instrucţiuni, pe urma cărora cultivatorul atent n'a mai semănat grâne, înainte de a le fi supus unei spălături, a cărei compoziţie era indicată: apă saturată cu cocleală sau piatră acră, apă de mare amestecată cu var nestins, sau numai zeamă de balegă, frumoasa apă de băligar cu reflexe de gudron, roşcate, de culoarea chihlimbarului, aurii.

Pe înălţimile de la Bellevue a ieşit din pământ fermecătorul castel în care marchiza de Pompadour, cu gustul ei desăvârşit, reunise producţiunile cele mai caracteristice ale stilului minunat căruia i-a dat numele ei: arhitectură, pictură, sculptură, mobilat, sculptură în lemn, draperii şi mătăsuri de Lyon, o minune de neasemuit în delicata ei armonie; întrucât însă castelul Bellevue era opera favoritei care-l dăduse regelui, oamenii Revoluţiei au socotit că «principiile nemuritoare» le poruncea să-l dărâme.

Dacă ar fi să se aducă o învinuire împotriva marchizei, ar fi aceea că ea n'a primit cu nepăsare înjuriile şi calomniile, că nu le-a lăsat să se piardă, cum va face contesa du Barry, într'o bunătate nemărginită, sau în lacrimi şi plânsete cum va face Marie Antoinette. M-me de Pompadour a determinat alungarea dela minister a contelui de Maurepas, care o insultase într'un mod gro-

solan, e adevărat, şi zăvoarele închisorilor regale au fost trase îndărătul multor scriitori cari o batjocoriseră în pamfletele lor.

VII

Curtea lui Ludovic XVI şi Marie Antoinette

La 10 Maiu 1774, la ora patru după amiază, lumina unei lumânări aşezată la o fereastră a castelului din Versailles vestea Franței că Ludovic XV a încetat din viață. „In clipa aceea, declară un martor, un zgomot îngrozitor şi cu desăvârşire asemănător unui tunet s'a auzit din prima încăpere a apartamentului; era mulțimea curtenilor care părăsea în grabă anticamera suveranului, spre a se năpusti spre noua stăpânire".

In timpul domniei lui Ludovic XVI, personalitatea cea mai importantă la Curtea Franței a fost regina. Goncourtii au înfățişat-o într'un portret minunat:

«O inimă care se avântă, se dăruieşte, se risipeşte, o tânără înaintând cu brațele deschise spre viață, dornică de a iubi şi de a fi iubită... Indrăgea toate lucrurile cari nutresc şi leagănă visarea, toate bucuriile cari desfată pe tinerele femei şi distrează pe tinerele suverane: izolările familiare în cari se revarsă prietenia, convorbirile intime pe cari le îndrăgeşte mintea, şi natura, prietena aceasta, şi pădurile, aceşti confidenți, satele şi orizontul în care se pierd privirile şi gândurile, şi florile, şi veşnica lor sărbătoare. Printr'un contrast ciudat, voioşia acoperă fondul duios, aproape melancolic, al tinerei regine. Este o veselie nebună, uşoară, zglobie, care apare şi dispare, umple întregul Versailles de mişcare şi de viață.

Nestatornicia, naivitatea, nechibzuinţa, expansiunea, zburdălnicia: regina plimbă şi împrăştie în jurul ei zgomotul drăgălăşiilor ei. Tinereţea şi frumuseţea, totul se îmbină în ea în chip seducător, totul este plăcut în principesa aceasta, cea mai atrăgătoare, cea mai femee, dacă se poate spune, dintre toate femeile dela Curte. Şi mereu zburdalnică şi neastâmpărată, trecând ca un cântec, ca un fulger, fără să se sinchisească de doamnele de onoare care o urmează".

„Nu-ţi puteai aţinti privirile decât spre regină, scrie Walpole, care a văzut-o în luna August a anului 1775, cu prilejul căsătoriei doamnei Clotilde. Zeiţele Hebe şi Flore, prinţesa Helene şi cele trei graţii nu sunt decât nişte femei de stradă în comparaţie cu ea. Fie că stă în picioare sau şade, este statuia frumuseţii; când se mişcă, este graţia însăş. Avea o rochie din fire de argint presărată cu lauri trandafirii şi purta puţine diamante şi pene. Se spune că nu dansează în tact, dar cel care păgubeşte este tactul...".

Mai mult ca oricare alta, Marie-Antoinette trebuia să îndure îngustimea regulilor etichetei, de care firea ei vioaie şi spontană se lovea la fiece pas.

«Intr'o zi de iarnă, scrie M-me Campan, regina se desbrăcase şi trebuia să-şi pună cămaşa; eu i-o ţineam desfăcută şi aşteptam; deodată intră doamna de onoare, care se grăbeşte să-şi scoată mânuşile şi-mi ia cămaşa din mâini. Se aude o uşoară bătaie în uşă; se deschide, intră doamna ducesă d'Orléans îşi scoate şi ea mănuşile şi se apropie ca să ia cămaşa; dar doamna de onoare nu are voie să i-o înmâneze; mi-o dă mie, pentru ca la rându-mi s'o dau prinţesei. Se aude iar o bătaie în uşă, şi intră prinţesa, contesă de Provence; ducesa d'Orléans îi dă cămaşa. Regina îşi ţinea braţele încrucişate pe piept

și se părea că-i este frig. Prințesa vede atitudinea ei necăjită, se mulțumește să-și arunce batista și, fără să-și scoată mănușile îi trece cămașa peste cap, despletind părul reginei, care începe să râdă pentru a-și ascunde nerăbdarea, dar după ce murmurase de câtevaori printre dinți: „E odios, ce necaz!".

Și M-me de Genlis, relatând o convorbire pe care a avut-o cu Madame Louise, fiica mai mică a lui Ludovic XV, care se călugărise și intrase în Mânăstirea Carmelitelor:

„Creșterea unui prinț sau unei prințese la Curte este o minune. Doica nu are altă funcțiune de îndeplinit decât aceea de a alăpta copilul atunci când îi este adus: ea nu poate să-l atingă. Există femei cari au însărcinarea de a legăna și primeni copilul, dar ele nu au de primit ordine din partea doicii. Deasemeni, există ore speciale pentru legănarea și alăptarea copilului, de trei sau de patru ori pe zi. Dacă la una din aceste ore copilul doarme, este trezit pentru a fi primenit. Dacă, după ce a fost primenit, își murdărește din nou scutecele, rămâne așa trei sau patru ore până ce-i sunt schimbate iar. Dacă se înțeapă într'un ac, doica nu are voie să i-l scoată; trebuie să caute și să aștepte altă femeie; copilul țipă... Ceremoniile acestea constituie o adevărată mizerie!"

Când, regină și mamă, Marie Antoinette voia să-și așeze copilul în leagăn, contesa de Noailles, doamna însărcinată cu toaleta, se opunea: nu era un lucru conform etichetei. Această contesă de Noailles, pe care tânăra regină o numea în glumă „Doamna Etichetă", era o femee care impunea prin demnitatea fără cusur a moravurilor ei, dar și prin străşnicia atitudinii ei și prin mintea ei strâmtă și greoaie.

Intr'o zi, se întâmplă ca Marie Antoinette, care încălecase pe un măgar, să se trezească aruncată pe o pajişte de neastâmpăratul animal. Regina rămase în iarbă, cu fustele mototolite, şi începu să bată din palme :

— Repede! Duceţi-vă să căutaţi pe M-me de Noailles şi întrebaţi-o ce porunceşte eticheta în cazul când o regină a Franţei cade de pe un măgar!

Aşa cum Ludovic XV scăpase de formalismul acesta, refugiindu-se în micile sale cabinete, Marie Antoinette se adăpostea împotriva lui în azilul acela fermecător care se numea cătunul Trianon.

In Maiu 1774, Ludovic XVI a făcut din Micul Trianon proprietatea particulară a reginei.

Micul Trianon fusese creat de Ludovic XV. Ducele de Luynes scrie în privinţa aceasta la 14 Ianuarie 1753: «Regele se foloseşte mult de această casă dela ţară, unde a poruncit să se amenajeze câteva apartamente şi să se adaoge în partea ce dă spre Versailles o nouă grădină de zarzavaturi, cu sere calde pentru toate felurile de fructe, legume şi arbuşti, atât din ţară cât şi din străinătate».

Opera Mariei Antoinette este «cătunul».

„Ea a creat Trianonul, ca să scape de Versailles şi Marly, scrie domnul de la Rocheterie; vrea să fie singură acolo, cu câţiva invitaţi aleşi. Acolo nu mai este suverana unui vast imperiu, ci proprietara unui domeniu strâmt; este farmecul vieţii private după grijile vieţii publice".

Şi Pierre de Nolhac scrie: „Această şedere la ţară sporeşte familiaritatea şi delăsarea. Regina Franţei ocupă acolo un loc mai mic decât cel pe care M-me de Montesson sau Mareşala de Luxembourg îl au în cercul lor la Paris. Este o stăpână fără pretenţie, care-şi lasă

bucuroasă invitații să se grupeze în jurul unei femei, M-me de Polignac de pildă, și care-și rezervă grijile ospitalității. Singura ei mulțumire este să placă oaspeților, cari îi sunt cu toții prieteni, amicilor aleși de inima ei și de cari se crede iubită".

Când intră regina, femeile nu se îndepărtează de spinetul la care cântă și nu-și părăsesc lucrul; nici bărbații nu încetează să joace biliard sau table.

Sentimentală, Marie Antoinette concepea viața așa cum și-o închipuie o mică domnișoară în primăvara vârstei: să se ducă dimineața pe o colină ca să vadă aurora, să alerge pe pajiști verzi printre florile câmpurilor, să se plimbe seara prin păduri la lumina lunei. Dar această reședință favorită, cătunul Trianon, este o locuință căreia ea s'a străduit să-i dea într'o măsură cât mai mare cu putință o înfățișare țărănească: și fără îndoială că a făcut-o cu oarecare naivitate, fiindcă regina și Hubert Robert s'au gândit la toate cele necesare, chiar să picteze crăpături în pietre, spărturi de ipsos, bârne desprinse și cărămizi în zid.

Dar în decorul acesta, puțin prea teatral, Trianonul n'a fost satul de operă comică pe care și frații Goncourt și l-au imaginat, ci un mic sat autentic.

Acolo este o adevărată fermă cu acoperiș de paie, cu animale vii, cu vaci elvețiene cari dau lapte, cu oi acoperite de lână, cu iepuri de casă cu urechi lungi, cu porumbei cari uguie, un curcan care cloncăne, găini care cotcodăcesc. Acolo este un fermier numit Vely, un paznic numit Mercy, un mic păstor pentru vaci, o fată care aduce laptele. Lăptăria, cu înfățișare rustică se oglindește în lacul frumos. Policioarele sunt din marmoră albă; laptele se păstrează în vase de porcelan.

Regina vrea cu tot dinadinsul să fie fermieră: ea își

mulge vacile, *Brunette* şi *Blanchette;* se îngrijeşte de ţapul cel mare şi de frumoasele capre aduse dela Fribourg; îşi hrăneşte regulat păsările cu ovăz şi grâu; se îngrijeşte de florile din grădină, plivindu-le şi stropindu-le.

„Din lăptărie se trece la şură, dela şură la moară; se mănâncă ouă proaspete la fermă, se bea lapte cald în staul, se pescuieşte în râu, se străbate lacul în gondolă şi, după oboseala pricinuită de atâta mişcare, oaspeţii se vor înapoia să se aşeze la umbră, respirând parfumul florilor şi lucrând, fiindcă la Trianon nimeni nu trândăveşte: femeile brodează, lucrează la gherghef, torc sau împletesc; bărbaţii împletesc laţuri, citesc sau se plimbă şi discută". (Maxime de la Rocheterie).

„Curtea lui Ludovic XVI, va scrie Senac de Meilhan, înfăţişa timp de şase zile din săptămână imaginea unei familii reunită prin afecţiune sau a unei societăţi private: timp de o zi sau două ea devenea mai impunătoare; dar era lesne de văzut că atmosfera pompoasă era o sarcină neplăcută şi că se depuneau sforţări pentru scurtarea ceremoniilor".

Dar neajunsurile aduse cu sine de înlăturarea formelor pe cari tradiţia le statornicise la Curtea Franţei nu întârzie să-şi facă apariţia.

La salonul din 1783, doamna Vigée-Lebrun expune portretul suveranei într'o simplă rochie albă, fără nici o podoabă. «E îmbrăcată ca o cameristă», murmură parizienii.

Marie-Antoinette a fost prima regină a Franţei care a îngăduit prezenţa bărbaţilor la masa ei şi cu toate că, sub înrâurirea ei, moravurile Curţii au devenit mai severe, aceste moravuri prilejuiau totuşi comentariile cele mai libertine.

Chiar Ludovic XV, în vremea când Marie-Antoinette

era încă „dauphina“, prevedea pericolele cărora avea s'o expună cândva disprețuirea etichetei; și mai târziu nefericitul Ludovic XVI trebuia să mărturisească în orele sale chinuitoare:

„Regina, va spune el, a adoptat un gen de viață lipsit de etichetă. Ea a adus obiceiul pe tron. Purtările acestea, noui la Curte, se apropiau prea mult de înclinările mele firești ca să mă gândesc la înlăturarea lor“.

Venise ziua, în care nenorocitul rege trebuia să înțeleagă în mod dureros că publicul, după ce aplaudase părăsirea vechilor deprinderi, arunca suveranilor săi tocmai învinuirea că le-a părăsit.

Intr'o dimineață, datorită unei fermecătoare fantezii, regina se dusese să vadă răsăritul soarelui, împreună cu câțiva intimi, pe înălțimile dela Marly. Faptul acesta a dat naștere unui pamflet groaznic „*Le Lever de l'Aurore*“, pe care curtenii sunt cei dintâi cari îl citesc pe furiș.

Vara, în timpul serilor calde, reginei îi place să se plimbe pe terasa castelului, liberă, printre oamenii din popor cărora, din porunca ei, li se deschid porțile parcului. Se aude o orchestră. Nimic nu e mai fermecător. Dar ziarele engleze schimonosesc aceste serate regale în orgii desgustătoare și, sub titlul «Nocturnalele din Versailles», faptele sunt înfățișate în Franța sub o formă și mai insultătoare.

Aceste pamflete îngrozitoare ajung până la regină. Chiar la Curte se găsesc mâini vrăjmașe, cari le așează până și pe mescioarele din dormitorul ei.

Intr'o dimineață, la Trianon, în ziua de 13 Septembrie 1786, intrând în camera stăpânei ei regale, M-me Campan, prima ei cameristă, o găsește culcată, mototolind între degete scrisorile aruncate pe patul ei, cu obrajii

scăldaţi în lacrimi, cu glasul întretăiat de hohote: „Ah, răii! monştrii!" striga nefericita suverană... „Ce le-am făcut?... Ah, aş vrea să mor!". Şi fiindcă doamna Campan îi dădea zeamă de portocale, eter: «Nu! exclamă ea cu amărăciune, nu! dacă mă iubeşti, lasă-mă! Ar fi mai bine să-mi dai ceva să mor!» Işi acoperi obrajii cu mâinile, şi lacrimile i se strecurau printre degete.

Napoleon, meditând la Sfânta Elena, va discerne la rându-i ravagiile exercitate asupra spiritului public de micşorarea numărului formelor consacrate:

„Călăuzită, supraveghiată, subjugată de etichetă, regina Franţei n'ar fi fost bănuită, nici un zvon n'ar fi circulat, nici o calomnie nu s'ar fi răspândit".

In cătun „domneşte o viaţă ţărănească:" o stână, spune cavalerul de Boufflers, unde nu lipseşte decât lupul". Lupul va veni.

Construcţiile din cătunul Trianon erau de o mare simplicitate, dar nuveliştii născocesc năzbâtii în privinţa lor. Mazières a vorbit despre o decoraţie pictată pe pânză şi împodobită cu obiecte mici de sticlă. S'a vorbit şi de ziduri de diamante. Aceste născociri vor străluci curând cu atâta scânteiere în imaginaţia populară încât, atunci când vor vizita Trianonul, în 1789, deputaţii Statelor generale, vor cere stăruitor să vadă sala diamantelor, şi fiindcă va fi cu neputinţă să li se arate o astfel de sală, ei vor păstra convingerea că această mărturie a risipei regale le-a fost ascunsă.

„Viaţa particulară, desfătările ei, preocupările ei, sunt interzise suveranilor, scriu fraţii Goncourt într'o pagină minunată. Prizonieri ai Statului în Palatul lor, ei nu pot să iasă de acolo fără să micşoreze credinţa popoarelor şi respectul opiniei. Plăcerea lor trebuie să fie mare şi regească, prietenia lor înaltă şi fără confidenţe, zâmbe-

tul lor public şi împrăştiat de toţi asupra tuturor. Nici inima nu le aparţine, şi nici nu le este îngăduit să-i dea ascultare şi să se lase în voia ei. Reginele sunt supuse ca şi regii acestui chin şi acestei pedepse a regalităţii. Intrucât s'au înjosit, prin faptul că s'au dedat unor înclinări pe cari le-au îndrăgit, sexul lor, vârsta lor, simplicitatea sufletului lor, naivitatea preocupărilor lor, puritatea şi devotamentul afecţiunii lor nu le-au ajutat să dobândească nici indulgenţa curtenilor, nici tăcerea celor răi, nici caritatea istoriei".

Dealtminteri, în memoriile contelui de Ségur se găsesc asupra acestei Curţi a lui Ludovic XVI amănunte cari arată decadenţa ei faţă de ceeace fusese în cursul secolului precedent. Tânăra nobilime «socotea pe aceia cari ocupau slujbe la Curte, funcţiuni în preajma tronului, ca rămăşiţele învechite ale unui regim antic». A merge la Curte devenise o corvoadă: ea nu mai era centrul spiritului, al eleganţei şi al luxului.

Bărbaţii se duceau la Versailles în haine negre, ca să poată economisi cheltuiala necesitată de costumele cu broderii ce se purtaseră până atunci.

— Sunteţi în doliu? era întrebat cineva.

— Nu; mă duc la Curte.

In Februarie 1778, Voltaire este la Paris. Ségur face o comparaţie între Curtea lui Ludovic XVI la Versailles, «unde monarhul cel bun, fără fast, trăieşte cu simplicitate, adăpostul liniştit al unui înţelept», şi Curtea regelui Voltaire, pe cheiul des Théâtins, în care de seara până dimineaţa răsună strigătele şi aclamaţiile unei mulţimi idolatre.

„Vechiul fast exterior nu mai exista, scrie la rându-i Sénac de Meilhan. Persoanele cele mai înstărite aveau costume simple şi puţin costisitoare; cei mai mulţi

dintre cei pe cari originea familiei îi chema la Curte se mărgineau să se arate acolo odată pe săptămână, timp de câteva ore. şi se grăbeau să se înapoieze la oraş, unde se străduiau să obţină aprobarea societăţilor cari dădeau tonul".

Se păstrau formele exterioare din vremea lui Ludovic XIV, dar nu mai era măreţia de atunci, nici strălucirea, nici voioşia.

Şi cu toate acestea, după cum constată M-me de Genlis, spiritul şi caracterul se înălţaseră: «Josniciile şi faptele urâte erau judecate la Curte cu mai multă severitate decât altundeva».

Ca şi nobilimea, al cărei punct de concentrare fusese, Curtea Franţei ajunsese la ultima filă a rolului ei, şi prăpastia neagră a nopţii, vidul cel mare, este precedat adesea de un amurg de culoarea sângelui.

CAP. VI

SCRISORILE „DE CACHET“

I. Importanța instituției scrisorilor „de cachet“ —II. Scrisori „de cachet“ pentru afaceri de Stat, chestiuni politienești, chestiuni familiare. — III. Procedura unei scrisori „de cachet“.—IV. Pentru a salva onoarea numelui. — V. Pentru salvarea moralei. — VI. Neînțelegeri conjugale. — VII. Chestiunile familiare devin afaceri de Stat. — VIII. Abuzurile. — IX. Scrisorile „de cachet“ în provincie. — X. Scrisorile „de cachet“ în alb.

I

Importanța instituției

Istoria scrisorilor „de cachet“ este strâns legată de aceea a alcătuirii familiei și a puterii regale, pe care am încercat s'o schițăm în capitolele precedente. Poate că ea reprezintă instituția vechiului regim pe care în zilele noastre o înțelegem mai puțin, fiindcă gândirea noastră n'o așează în condițiile sociale, în tradițiile și în moravurile vremii vechi. In privința aceasta, un fapt este predominant: timp de mai multe secole nu numai că strămoșii noștri nu s'au gândit să protesteze împotriva instituției, a cărei imagine fidelă ne vom strădui

s'o înfăţişăm; nici nu le-a dat în minte un asemenea gând; şi dacă în ultimele vremi ale vechiului regim folosirea scrisorilor „de cachet" a stârnit protestări numeroase şi deseori vehemente, faptul se explică prin aceea că moravurile şi tradiţiile, a căror expresie erau, se transformaseră şi ele.

D. André Lemaire, în studiul său despre «*Les lois fondamentales de la Monarchie française*», a ajuns la concluzia aceasta: «Insuş dreptul public socotea Statul ca o mare familie al cărei părinte era regele».

Am vorbit despre numeroasele lanţuri cu cari era legată autoritatear egală: scrisorile „de cachet„ constituiau singurul mijloc de care dispunea regele pentru a-şi impune voinţa în cuprinsul regatului, chiar dacă fiecare din ele trebuia să fie contrasemnată de un ministru responsabil. Ele nu priveau dealtfel numai ordinele de încarcerare sau de exilare, ci se aplicau şi în toate privinţele în cari regele dorea intervenţia directă a voinţei sale şi totdeauna sub egida unui secretar de Stat, fiindcă singur, regele nu avea nici o putere. In paginile următoare se va vorbi numai despre ordinele regelui privitoare la încarcerea sau exilarea particularilor, adică despre ceeace opinia generală înţelege prin scrisori „de cachet".

Scrisorile „de cachet" şi-au exercitat înrâurirea nu numai asupra vieţii publice, ele au influenţat viaţa intimă a vechii societăţi franceze, viaţa de familie, într'un mod atât de profund şi într'o măsură atât de mare, încât în ajunul Revoluţiei existau puţine familii, din cele cu oarecare vază, cari să nu le fi simţit efectele. Malesherbes, care fusese ministru al Casei regale şi al Departamentului Paris, şi care în această calitate condusese expedierea unui număr considerabil de scrisori

„decachet"; Malesherbes, care nu încetase să se ocupe cu un interes pasionat de «ordinele arbitrare», ca să repetăm expresia întrebuinţată la sfârşitul secolului al optsprezecelea, şi care se străduise să se lămurească în privinţa lor din toate punctele de vedere şi în toate felurile posibile, scria în 1789 — atunci când adunările ocoalelor judecătoreşti se întruniseră pentru alegerea deputaţilor din Statele generale — într'un preţios memoriu asupra scrisorilor „de cachet" nepublicat încă, pe care-l adresa lui Ludovic XVI: «Nu dau decât noţiuni vagi; îmi este cu neputinţă să dau altele, şi mă îndoiesc că există cineva în Franţa care să poată înfăţişa un tablou exact al diferitelor ordine (scrisori „de cachet") cari se emit în provincie», — mai departe, el revine asupra acestei idei: «Voiu spune tot ce ştiu despre Franţa, fiindcă nu ştiu totul despre Franţa însăş». Studierea documentelor din arhive duce la cunoştinţe mai complecte.

II

Trei categorii de scrisori „de cachet"

Este o eroare comună să se creadă că acţiunea scrisorilor „de cachet" s'a mărginit la afacerile publice. Un publicist face să apară un pamflet împotriva unor slujbaşi, sau împotriva religiei, sau împotriva autorităţii regelui, — el este arestat şi închis la Bastilia—acesta este, după părerea generală, înţelesul unei scrisori „de cachet". Fără îndoială că s'au ivit asemenea cazuri şi altele de acelaş fel; dar ele erau atât de rare, încât este îngăduit

să se afirme că, la o mie de scrisori „de cachet" trimise de administrație, abia două, trei sau patru priveau o chestiune de genul acesta, astfel că un istoric, dornic să judece dintr'o ochire ansamblul instituției, ar putea aproape să le neglijeze. Atunci, ce feluri de chestiuni priveau celelalte nouăsutenouăzecişişase sau nouăsutenouăzecişişapte scrisori „de cachet"? Erau în mod obişnuit chestiuni poliţieneşti sau chestiuni familiare. In materie poliţienească, scrisorile „de cachet" nu uitau să-şi îndeplinească rolul, dată fiind această uimitoare organizaţie judiciară, a cărei procedură dăinuia de vreme îndelungată, şi pe care vechiul regim o păstra cu deosebită grijă. Malesherbes scrie în *Memoriile* sale: „Judecătorul, afară de cazurile de flagrant delict, nu poate să procedeze la arestare decât printr'un ordin special, iar acesta nu este pronunţat decât după cercetări, martorii nu sunt audiaţi decât după ce au fost desemnaţi, ministrul nu hotărăşte desemnarea lor decât pe baza cercetărilor, şi el nu obţine îngăduinţa aceasta decât înaintând o reclamaţie. In timpul acesta, vinovatul fuge. In asemenea caz, procurorul general sau substituţii săi cer emiterea scrisorilor „de cachet" Prevenitul se afla în închisoare, în timp ce un ordin de arestare era emis de un tribunal, de Palatul de justiţie sau Parlament; numaidecât, „ordinul regelui" (denumirea administrativă a scrisorilor „de cachet") era retras, şi cel închis trecea în seama justiţiei ordinare. In asemenea împrejurări, „ordinul regelui" poate fi asemuit cu mandatul de aducere pe care-l lansează judecătorii noştri de instrucţie.

Altă categorie de scrisori „de cachet" pentru chestiunile poliţieneşti se folosea în mod special la Paris.—„In multe oraşe, a scris Malesherbes, magistraţii însărcinaţi cu conducerea poliţiei pedepsesc cu închisoarea pe aceia cari

tulbură liniștea societății, fără instrucție și fără apel: la Paris, procurorul general și magistratul conducător al poliției (adică locotenentul general), în loc să dea ordine în numele lor, obțin ordine regale". — Acestei ultime circumstanțe trebuie să i se atribuie faptul că la Paris scrisorile „de cachet" pentru chestiunile polițienești sunt mai numeroase decât cele pentru chestiunile familiare, în timp ce în provincie proporția este inversă. Cu toate acestea, se va împărtăși credința noastră că ordinele regale pentru chestiunile familiare—scrisorile „de cachet" *de familie*, cum se spunea în birouri — ni se par numai nouă de un interes deosebit. Vom vedea că ele caracterizează, într'un mod neașteptat poate, o stare socială din care s'a născut cea actuală, cu toate că între ele sunt deosebiri foarte mari. Asupra acestor scrisori „de cachet" am vrea să ne oprim mai mult.

III

Procedura unei scrisori „de cachet"

A doua greșeală este să se creadă că expedierea unei scrisori „de cachet" a fost lipsită de orice procedură și de formalități.

Iată povestea unui ordin al regelui, scoasă oarecum la întâmplare dintr'unul din numeroasele dosare păstrate în arhivele Bastiliei; o vom istorisi cu amănunte, fiindcă ea prezintă avantajul de a ne arăta într'un mod destul de viu nu numai procedura urmată de administrație, dar, și spiritul care o călăuzea, scopul pe care-l urmărea și rezultatele pe cari le obținea uneori. Spre sfârșitul anului

1750, Berryer, locotenent general de poliţie, primea plângeri din partea doamnei Marie Adrienne Petit, soţia domnului Francois Ollivier, mănuşer—parfumeur stabilit la Paris, strada Comtesse d'Artois. Decând acesta făcuse cunoştinţă cu o tânără croitoreasă numită Marie Bourgeois, care locuia în strada Saint-Denis-aux-Pats, sufletul reclamantei era prins în ghiarele unui zbucium necruţător.

Sărmana femee susţinea că este dispreţuită şi chiar batjocorită de soţul ei, şi muşteriii se desvăţaseră să străbată drumul spre o dugheană, al cărei patron nu mai apărea decât rareori; însfârşit, economiile pe cari le strânseseră soţii erau risipite pentru gătelile tinerei cochete, căreia domnul Ollivier nu-i mai putea refuza nimic. Locotenentul general de poliţie trimise în grabă la Marie Bourgeois pe unul dintre comisarii săi, un oarecare Grimperel, cu misiunea de a o face să fie înţelegătoare. Grimperel o mustră cu severitate în numele magistratului — acesta este titlul pe care textele îl dau locotenentului de poliţie — care reprezenta autoritatea regală şi-i interzise să mai întâlnească pe numitul Ollivier. Povaţa era bună; dar era adresată unei minţi uşuratece; „Cu toate acestea, ea nu încetează să-l primească la ea acasă, scrie M-me Ollivier într'a doua jalbă, ceeace pricinuieşte o mare dezordine în căsnicia noastră şi comerţul nostru, şi este lesne de prevăzut că dacă situaţia aceasta continuă, ne va fi cu neputinţă să ne conducem prăvălia. Faţă de cele de mai sus, am recurs la înălţimea voastră, spre a vă ruga respectuos să dispuneţi trimiterea la închisoare a Mariei Bourgeois". Această jalbă adresată locotenentului de poliţie este semnată de M-me Ollivier şi contrasemnată, amănunt important, de principalul chiriaş al casei în care locuia frumoasa croitoreasă, un oarecare

Charpentier. Locotenentul de poliție încredință chestiunea secretarului său Chaban, care era însărcinat în mod special cu cercetarea tuturor chestiunilor cari priveau expedierea ordinelor regelui. Inspectorul Dumont a fost delegat să verifice expunerea jalbei și să raporteze, împreună cu comisarul Grimperel. Cei doi slujbași întocmiră rapoarte cu concluzii asemănătoare: „Numita Bourgeois nu încetează să vadă pe domnul Ollivier, cu toate oprelіștile ce i s'au împărtășit". Cu toate acestea, Berryer șovăia să întrebuințeze marele leac al scrisorii „de cachet" și voi săîncerce încă o scăpare a vinovaților printr'un mijloc mai blând. El scrise preotului din parohia în care locuiau îndrăgostiții noștri, rugându-l să-i cheme la el și să încerce, prin cuvinte stăruitoare, să-i readucă pe calea cea bună. Cum o fi aflat ea că va fi curând chemată în fața preotului ei? Pentru a se feri de neplăceri, Marie Bourgeois își schimbă domiciliul și se stabili în altă parohie, unde reluă voioasă legăturile, în ciuda nouilor mustrări severe ale comisarului Grimperel, cu parfumerul din strada Comtesse d'Artois. Desigur, Berryer, care împărtășea secretarului său ordinul următor: „Păstrați actele, până la venirea unor noui plângeri", se îndoia de efectul pe care aveau să-l producă aceste dojeni. Nouile plângeri își făcură apariția în luna Maiu. M-me Ollivier aduce la cunoștință că soțul ei se dedă celor mai rele excese, că este sigură că el și-a făurit planul de a părăsi Parisul împreună cu amanta sa.

„Fie-vă milă, monseniore, dispuneți arestarea Mariei Bourgeois!" Cu toate acestea, Berryer nu se hotărî să-i satisfacă rugămintea decât după o nouă cercetare întreprinsă de alți slujbași polițienești și după ce primi o nouă jalbă din partea femeii." Soțul meu se pregătește

să părăsească Parisul dintr'o zi într'alta; amanta lui a şi anunţat proprietăreasa că se mută». Marie Bourgeois a fost arestată la 15 Iulie 1751 la ora 9 seara, în virtutea unei scrisori „de cachet", contra-semnată de contele d'Argenson; acesta era pe atunci ministru de războiu şi al departamentului Paris. Ea a fost condusă la For-l'Evêque, de unde a fost transferată curând la Salpetrière. In timp ce era închisă în spital, tânăra se gândea la consecinţele pe cari le puteau determina aventurile galante ale unui parfumeur, iar familia ei îşi înmulţea stăruinţele pe lângă magistrat. Sora ei Madeleine şi una dintre mătuşile ei, M-me Herbon, maistră croitoreasă, îl încredinţau că Marie este o fată onorabilă, şi alăturau afirmaţiilor lor mărturiile mai multor chiriaşi ai unei case în care locuise ea. Pe de altă parte, M-me Olivier ruga tot atât de stăruitor pe locotenentul de poliţie s'o ţină mai departe în închisoare. Berryer satisfăcu rugămintea doamnei Ollivier. Dar o nouă cerere de iertare se bucură de o primire mai bună. La data de 20 Februarie 1752, locotenentul de poliţie scria secretarului de Stat care conducea departamentul Paris: „Sora şi mătuşa Mariei Bourgeois au semnat făgăduiala că-i vor supraveghea purtările şi François Olliver a semnat declaraţia că va rupe orice legături cu ea". Porţile închisorii se deschiseră. Locotenenţa de poliţie n'a mai auzit vorbindu-se nici de domnişoara Bourgeois, nici de domnul Ollivier.

Arhivele Bastiliei furnizează un mare număr de monografii de ordine ale regelui, asemănătoare celui de mai sus. Acela pe care l-am înfăţişat poate fi deajuns, ca să arate că expedierea unei scrisori „de cachet" era înconjurată la Paris de o procedură destul de complicată, care nu era, ca să fim sinceri, neapărat trebuincioasă, dar pe

care o impunea obiceiul. Totuş, iată alte câteva exemple. O oarecare Catherine Randon fusese arestată şi trimisă la închisoare. D. Menjol, auditor la Camera de conturi, a adresat locotinenţei o protestare care se rezuma în următorii termeni: 1. Cu prilejul cercetărilor cari au fost întreprinse cu privire la viaţa şi moravurile prizonierei, domnul Lemoine, principalul chiriaş al casei din strada Bourtibourg unde locuia ea de optsprezece luni, n'a fost audiat, şi nici altul dintre vecinii de pe aceeaş stradă; 2. înainte de a i se trimite o scrisoare „de cachet", prizoniera n'a fost chemată de loc înaintea preotului de la Saint-Paul, din parohia căruia aparţine; 3. Ordinul regelui, care ar fi trebuit săi fie adus la îndeplinire de către inspectorul Bourgoin, n'a fost executat decât de unul dintre agenţii săi, fără să se cheme şi un comisar şi fără ca formalităţile cuvenite în asemenea cazuri să fi fost respectate. Catherina Randon a fost pusă în libertate. La 22 Iunie 1521, o domnişoară Leclerc a fost închisă la Salpetrière; ea se afla în închisoare de cincisprezece zile, când locotenentul de poliţie primi o jalbă care se începea cu următoarele cuvinte: „Domnule, întrucât nu s'a mai întâmplat un asemenea caz, şi fiindcă este împotriva ordonanţelor şi a regulilor şi chiar împotriva legilor să se dispună închiderea unei femei în urma dispoziţiei unui singur particular, şi întrucât ordinul (scrisoarea pecetluită) trimis pentru faptul acesta a stârnit indignarea şi a provocat plângerea vecinilor şi chiar a preotului, am socotit nimerit să vă aducem la cunoştinţă că abatele de Maignas v'a înşelat buna credinţă în privinţa numitei Leclerc". Ea a fost pusă în libertate.

Dar, dacă este adevărat că expedierea unei scrisori „de cachet" impunea o procedură şi formalităţi cari, datorită tradiţiei, deveniseră regulate şi fixe, este tot

atât de adevărat că toată această procedură rămânea secretă. Iată cea mai gravă învinuire pe care istoria trebuie s'o rostească împotriva acestei instituţiuni. Dar, lucru curios, acest caracter secret al procedurii şi formalităţilor cari însoţeau expedierea unui ordin al regelui nu constituia în ochii contemporanilor numai scuza scrisorilor „de cachet", ci însăşi raţiunea lor de a fi. Administraţia nu se mulţumea să învăluie în cea mai profundă tăcere tot ceeace era în legătură cu expedierea unui ordin al regelui: când cel arestat se afla în închisoare, secretarul de Stat distrugea toate actele privitoare la chestiunea care determinase arestarea, pentru a evita ca ele să cadă vreodată, în birourile ministerului, sub priviri indiscrete.

Atunci când arestările priveau persoane mai puţin însemnate şi dacă cercetările se restrânseseră la birourile locotenenţei de poliţie, nu se socotea nimerit să se nimicească actele cu ajutorul focului: ele erau închise în locul cel mai tainic al regatului: în fundul unuia din turnurile Bastiliei; de acolo s'au păstrat până în zilele noastre. Odată aflate la Bastilia, actele nu mai ieşeau de acolo, oricare ar fi fost motivul pentru care ar fi putut fi cerute; fie că era vorba de o revizuire a procesului la Curtea suverană de justiţie, fie că era vorba de o chestiune de moştenire, locotenentul de poliţie a refuzat totdeauna cu hotărâre neînduplecată comunicarea vreuneia din piesele cuprinse în dosarele unui prizonier închis pe temeiul unei scrisori „de cachet". Acelaşi lucru se întâmpla şi la minister, unde se interzicea nu numai comunicarea dosarelor, oricât de grave ar fi fost motivele cererii, dar unde se şi refuza transcrierea notelor scurte cari, din motive chibzuite, se trecuseră în registrele birourilor.

Faptul acesta era legat de organizarea familiei, des-

pre care am vorbit. Să se citească circulările miniştrilor, instrucțiunile locotenenților de poliție, corespondența intendenților şi a subdelegaților, răspunsurile lui Ludovic XVI la protestările Parlamentului şi, pe de altă parte, reclamațiile şi jalbele trimise de particulari, — acea idee nu înceta să se mențină, sub toate formele. „Rostul scrisorilor „de cachet" este păstrarea onoarei familiilor". — Un ordin al regelui nu aduce cu sine înjosirea celui pe care-l priveşte, acesta este caracterul esențial al ordinului; şi din pricina aceasta se părea că este necesar, dacă motivele cari determinaseră emiterea lui atingeau onoarea prizonierului, ca aceste motive să rămână secrete.—«Am reuşit prin mijlocul acesta, scrie Berryer, să fac servicii unor oameni cinstiți, astfel că faptele nechibzuite ale rudelor nu-şi vor resfrânge consecințele asupra lor". Scrisoarea „de cachet" nu avea nimic din elementele infamante de cari se servea justiția criminală. Procurorii regelui pe lângă tribunale arată în rapoartele lor: „Nu s'au găsit împotriva acestui particular dovezi, pe temeiul cărora să se emită o sentință pentru aplicarea unei pedepse corporale; dar ar fi nimerit să se dispună închiderea lui, din ordinul regelui". Aşa dar, nu era o condamnare pe baza unei judecăți, ci mai curând o precauțiune, un act personal al suveranului, o pedeapsă părintească. Această expresie este reluată de d. A. Joly, în cursul unui studiu asupra scrisorilor „de cachet" din departamentul Caen.

In anul 1773, cavalerul de Baillivy scria într'un pamflet despre, sau mai curând împotriva scrisorilor „de cachet": „Scrisorile „de cachet", privite în principiu, nu sunt decât mărturiile bunăvoinței deosebite pe care regele vrea s'o acorde familiilor, pentru a le scăpa de dezonoarea căreia, potrivit prejudecății, ele se credeau expuse". Ver-

gennes spunea în 1781: „Există o sumedenie de cazuri în cari regele, datorită bunătăţii sale părinteşti, consimte să îndrepte, spre a împiedica justiţia să pedepsească", Iar Saint-Florentin scrie la rându-i: «Un ordin al regelui este mai curând o favoare decât o pedeapsă»; Malesherbes repetă în 1789 în memoriul său către Ludovic XVI: „Familia are interesul să-şi ferească ruda de o condamnare infamantă; dacă regele, din bunăvoinţă, dispune închiderea unui vinovat, aceasta este o favoare».

IV

Lettres „de cachet" *de familie*

Ordinul regelui, expediat de ministru pe baza unui raport al locotenentului de Poliţie, a fost solicitat de părinţii inculpatului. Este părintele, judecător al copiilor săi, care cere ajutorul puterii regale. — «Numai tatăl, scrie Malesherbes, are dreptul de a cere o scrisoare „de cachet".—Când este în joc onoarea familiei, oamenii de rând nu vădesc mai puţină severitate decât oamenii cu vază. Un geamgiu numit Allan, care locuia în strada Neuve-Guillemain şi străbătea străzile Parisului pândind ferestrele cu geamuri sparte, declară în faţa comisarului de poliţie că a cerut o scrisoare „de cachet" împotriva fiului său, fiindcă acesta îi dădea motive îndreptăţite, prin înclinarea sa spre pungăşie, să se teamă de urmările infamante ce s'ar fi putut resfrânge asupra familiei sale. Minunatul reclamant declară de altfel că este atât de sărac, încât i-ar fi cu neputinţă să plătească o sumă cât de neînsemnată pentru întreţinerea deţinu-

tului. Henry Clavel, „actor comedian“, cere ca fiul său să fie închis la Bicêtre, unde va plăti o pensiune de 150 livre, „fiindcă are motive să se teamă că acest fiu, care nu este în stare să-şi câştige existenţa, îşi va dezonora familia printr'un sfârşit nenorocit. „Louis Armand, negustor de evantaiuri, determină închiderea fiicei sale Euphrosine la Salpetrière, „fiindcă se vede pe cale de a fi dezonorat de purtarea rea a acestei nenorocite“. Am putea înmulţi exemplele la infinit.

De altminteri, principiul trebuie urmărit în consecinţele sale. Pentru ca un părinte să ceară închiderea unuia dintre copiii săi, nu e nevoie ca acesta să fi făptuit o crimă, şi nici măcar un delict: aceasta ar constitui o pată, de care familia are nu numai dreptul, dar şi datoria de a se feri. Aşa dar, nu sunt necesare fapte împlinite; este deajuns o temere, îndreptăţită în aparenţă. Familia lui Charles de L'Espinay a recurs la autoritatea regelui „pentru a fi pusă la adăpost de faptele rele pe cari acest tânăr *le poate* săvârşi şi cari *ar putea* s'o dezonoreze“. Danchin, îngrijitor al clădirilor regale, cere ca fiul său să fie închis la Bicêtre, dat fiind că „are motive să se teamă că părâtul îşi va dezonora familia“.

Cererea părintelui este rareori respinsă. — „Numai autoritatea părintească, observă un subdelegat, trebuia să fie deajuns în asemenea împrejurări, fiindcă nu se poate presupune că iubirea şi grija unui tată pot fi supuse vreunei prejudecăţi“. Vicontele du Chayla a intervenit pe lângă contele d'Argenson în sprijinul unui prieten pe care-l ameninţa mânia părintească; dar ministrul i-a răspuns: «Se obişnuieşte să fie arestaţi copiii, ai căror părinţi se plâng împotriva lor». După emiterea scrisorii „de cachet“, părintele are puterea de

a-i opri executarea. Jacques Avise, care este tâmplar şi locuieşte în strada Saint Roch, scrie lui Berryer: „Am obţinut acum câteva luni o scrisoare „de cachet“ împotrive fiicei mele; dar, din dragoste părintească, am împiedicat executarea ordinului“. — Am citat dosarul Euphrosinei Armand, fiica unui negustor de evantaiuri; acesta a cerut o scrisoare „de cachet“ şi reclamaţia a fost încredinţată inspectorului Bazin. «Cred, scrie tatăl după puţin timp, că apariţia numitului Bazin a înfricoşat-o deajuns, astfel că teama o va face să se întoarcă pe drumuri bune; faptul acesta mă obligă să opresc executarea ordinului regelui». — După câtva timp, Armand cere din nou încarcerarea fiicei sale, „convins, scrie el, că ea este mai rea ca oricând“. Ordinul este executat.

Tatăl însuşi alege închisoarea. Guillard de Fresnay. cerând o scrisoare „de cachet“ împotriva unuia dintre fiii săi, spune lui Berryer: „Se va chibzui în familie asupra locului unde va fi condus de organele dv. executive“. Dacă fiul se află în închisoare, părintele păstrează asupra lui aceleaşi puteri depline. El indică regimul căruia-i va fi supus prizonierul, poate să determine o uşurare a pedepsei pe care a cerut-o şi transferarea deţinutului dintr'un loc într'altul; dela o zi la alta poate să determine eliberarea lui. D'Argenson scrie vicontelui du Chayla: „Tatăl este atât de mânios, încât după cum se pare îl va ţine multă vreme în închisoare“. Citim într'o scrisoare trimisă mamei sale de către Lejeune, fiul unui negustor de hârtie din Marais: «Părintele — stareţ (din Charenton) mi-a spus că nu voiu ieşi de aici decât după moartea tatei; cu toate că mă chinuieşte, eu îl iubesc mult şi-i doresc să trăiască mai mult decât mine“.—Chabrier de Laroche, căpitan reformat în regimentul de cavalerie Lusignan, fiul unui preşedinte al

Camerei de conturi, a fost trimis în închisorile din Fort-l'Evêque, în urma unei jalbe a tatălui său, la 23 Octombrie 1751. La 12 Noembrie al aceluiaş an, tatăl a cerut punerea în libertate a prizonierului, dar cu un ordin al regelui pe baza căruia să fie „surghiunit“ în regimentul său; cererea a fost admisă, şi în aceeaş zi în care tânărul ieşea din închisoare, şi anume la 14 Decembrie, tatăl său obţinea o a doua scrisoare „de cachet“, care-l împuternicea să determine arestarea fiului său, în cazul când acesta şi-ar fi părăsit regimentul, în orice loc s'ar fi aflat, şi să determine trimiterea lui la închisoare pe timp de douăzeci de ani.

Şi dacă, din întâmplare, ministrul şovăia să încredinţeze fulgerele regeşti în mâinile unui părinte mânios, el se expunea cuvintelor aspre pe cari unul dintre ei le-a adresat lui Malesherbes: „Când autoritatea tutelară şi suverană refuză să sprijine autoritatea casnică, ea ştie, fără îndoială, unde să găsească mijloacele nimerite pentru a supraveghea pe fiecare individ în parte. Deaceea mă resemnez; dar ea nu va putea refuza într'o zi sprijinul ei, bătrâneţii mele, care va veni să-i ceară socoteală de necinstirea unui nume care fusese transmis fără pată, şi pe care mi-am dat osteneala să-l păstrez astfel pentru a ascunde cel puţin necinstirea pricinuită de legi“.

In lipsa tatălui, mama este aceea care redactează plângerea şi, în lipsa tatălui şi a mamei, principalii membri ai familiei, fraţi, unchi, veri, chiar amicii familiei, îşi reunesc semnăturile, pentru a obţine o scrisoare „de cachet“ împotriva unui destrăbălat care, prin purtarea sa rea, ameninţă să întunece strălucirea unui nume respectat. Puterea mamei este şi mai mare în faţa administraţiei. mai ales când este vorba de o fată. Catherine Flaubert

văduva lui Pierre Fontaine, lucrător plumbar, în vârstă de 70 de ani „având o fiică neascultătoare, care vrea să se mărite cu un băiat, în ciuda împotrivirii materne, *se vedea silită* să ceară arestarea şi închiderea ei". Marie Brache, negustor de fiare, vechi, obţine trimiterea la închisoare a fiicei ei, care are purtări rele; ea îşi sprijină cererea în termenii următori: «Calitatea ei de mamă—cei cari redactează aceste jalbe vorbesc totdeauna la persoana treia—este respectată mai puţin decât dacă *ar fi* servitoarea ei".

In anul 1751, Thomas Bouillette, lucrător tâmplar, este închis la Bicêtre pe baza unei scrisori „de cachet" cerută de mama sa, văduva Bouillette, vânzătoare de măruntaie. Aceasta arată că „familia se făleşte că este alcătuită din oameni cinstiţi şi se teme de urmările supărătoare pricinuite de legăturile cu persoane destrăbălate". Tânărul se afla de câteva săptămâni la Bicêtre, când mama adresă locotenentului de poliţie o nouă jalbă. Fiul ei, arăta ea, ar dori să se angajeze la «Societatea Indiilor», «dar familia mâhnită se teme că el nu caută decât prilejul de a evada», şi cere «să fie dus la Isles în lanţuri, împreună cu dezertorii». Văduva Bouillette adaogă că se oferă să plătească în întregime cheltuielile, «preferând acest sacrificiu, durerii de a fi desonorată de un desfrânat». Cererea i-a fost aprobată. Cititorul nu trebuie să creadă că faptele acestea sunt alese aici cu titlu excepţional, ci se cuvine să le socotească drept modele, fiecare dintre ele reprezentând un mare număr de cazuri asemănătoare.

Aproape că nu e nevoie să spunem că, între motivele pe cari solicitatorii îşi întemeiază plângerile, chestiunile de moravuri deţin majoritatea. Georgette Leloir, soţia unui lucrător din «foburgul Antoine», are o fiică al

cărei soț, domnul Jante, a murit și care s'a consolat de moartea soțului ei fără să respecte formalitățile pe cari le prescriu regulile Bisericii și legile Statului, Ea trăiește cu un străjer și «sărmana mamă mâhnită a încercat în zadar să-i facă să se căsătorească» ; deaceea, ea cere ca «fiica ei să fie închisă în locurile unde se află desfrânatele». Louise Jante a fost încarcerată la Salpêtrière la 18 Ianuarie 1752. Străjerul se declară numai-decât dispus să se însoare cu amanta sa și mama se declară dispusă să consimtă la eliberarea fiicei ei, dar cu condiția ca această căsătorie să fie celebrată înainte de eliberarea deținutei, în însăș capela închisorii. Se părea că lucrurile sunt pe cale să ducă la rezultate bune ; dar socotelile fuseseră făcute fără să se țină seama de tatăl viitorului ginere. Intr'o scrisoare semnată „Clement", tatăl străjerului respinge ocara de a vedea pe unul din fiii săi căsătorindu-se într'o închisoare și cere, ca o condițiune pentru a-și da consimțământul, să se celebreze căsătoria în biserica vecină Saint Paul. Mama se arătă îngăduitoare și administrația merse atât de departe, încât se îngriji de găsirea martorilor. Citim în registrul de căsătorii al bisericii Saint-Paul, la data de 15 Februarie 1752: „Având în vedere învoirea acordată de către vicarii — generali ai Parisului, logodiți și căsătoriți în aceeaș zi: soțul are nouăsprezece ani; martorii soțului au fost Feral, și Perrault locotenent al reședinței monetăriei și al jandarmeriei-călare a Franței; fratele soției, salahor și Jean Toussaint, birjar de piață, au fost martorii soției; aceștia din urmă au declarat că nu știu să se iscălească".

Plângerile formulate de părinți, pentru închiderea copiilor lor, se referă aproape totdeauna, așa cum am arătat, la chestiuni de moravuri ; alteori, la cheltuieli nesăbuite :

eterna poveste a tânărului moştenitor care, pentru ochii frumoşi ai unei fete, risipeşte averea părintească în ghiarele unui cămătar. Motivele cari duc la emiterea unei scrisori „de cachet“ nu sunt totdeauna grave. Brunek de Frandenck obţine închiderea la For-l'Evêque a unuia dintre fiii săi, care venise la Paris să-şi complecteze studiile, cu intenţia de a intra în corpul geniului, pentru ca în felul acesta să se bucure de condiţiunile cele mai avantajoase în vederea pregătirii examenelor. Tatăl fixă tânărului său fiu un regim frugal; obţinu instalarea lui într'o cameră luminoasă, unde se afla o masă mare pe care se puteau întocmi planuri, şi prizonierul primea în fiecare zi vizita profesorilor săi, domnii Beauchamp, Thuillier şi Cravelot (celebrul desenator de ilustraţii), cari îi dădeau lecţii de desen şi de geometrie.

Scrisorile „de cachet“ foloseau uneori unui socru, pe care-l înspăimânta risipa ginerelui său. Marchizul de Brisay este un strămoş al lui Gaston de Presle, ginerele domnului Poirier. Fiind tânăr, îi plăceau luxul şi risipa şi curând se trezi fără bani. Atunci, găsi o familie cumsecade, burgheză foarte şi glorioasă, pe care titlul său de marchiz o ameţea şi care-i dete de soţie o fată frumoasă, împreună cu o zestre şi mai frumoasă. Şi risipa a fost reluată în acelaş ritm. Socrul, care se numea domnul Pinon, cu toate că era încântat să audă că fiica sa era numită „doamna marchiză“, încruntă totuş sprâncenele văzând că zestrea este cheltuită cu atâta uşurinţă de către soţul ei. Deceea ceru fiicei sale şi soţului ei să locuiască la el şi strânse baierile pungii; marchizul contractă datorii, domnul Pinon se supără şi în cele din urmă ceru emiterea unei scrisori „de cachet“. O avem sub ochi; poartă data de 24 Ianuarie 1751, este semnată Louis, contrasemnată d'Argenson şi trimite pe marchizul de Brisay la

închisoarea din Lille. Acesta se duse fără să șovăie la închisoare, unde ajunse, însoțit de un servitor, la 3 Februarie. In prima lună, lucrurile se desfășurară în condițiuni bune: marchizul își plăti furnizorii; dar nu se scurseseră încă cele două luni următoare, și Brisay datora sume importante hotelierului, frunizorilor, ofițerilor din garnizoană. Domnul de La Baseque, guvernator al închisorii din Lille, scrie despre această situație locotenentului de poliție și cere ca familia, adică socrul marchizului de Brisay, să adaoge anual o mie de livre la cele două mii pe cari i le lasă creditorii săi. Domnul Pinon fu înștiințat despre cererea guvernatorului și se necăji din cale afară: întreținerea devenea prea scumpă! și declară ministrului că marchizul are copii, pe cari el, Pinon, se vedea obligat să-i crească; și, adăogând că găzduise pe Brisay timp de doisprezece ani, arată că este dispus cel mult să majoreze pensia cu 500 de livre. Intr'a doua scrisoare, adresată secretarului de Stat la câtva timp după cea dintâi, domnul Pinon se ocupă de reședința ginerelui său în citadela din Lille, «al cărei han este plin de ofițeri și de fete — comediene», susținând că în felul acesta ea era în stare să îndemne pe prizonier să se dedea risipei și cerând ca marchizul să fie transferat la fortul din Escarpe-lez-Donai sau la fortul Saint François, aproape de Aire...

V

Onoarea numelui

Imprejurările în cari rostulscrisorilor „de cachet“ poate fi mai bine înțeles, singurele în cari spiritul modern le poate admite, sunt acelea în cari s'a urmărit scopul de a

sustrage un vinovat groaznicei jurisprudenţe a epocii, aplicată de tribunale, Chatelet (Palatul de Justiţie) sau Parlament, sau de a se cruţa o familie întreagă de reprobarea pe care i-ar fi adus-o o condamnare pronunţată totdeauna într'un cadru pompos şi zgomotos. Acţiunea scrisorilor „de cachet" întemeindu-se astfel pe acţiunea judiciară, merită în mod special să fie studiată în pătura populară.

In cursul unui raport adresat locotenentului de poliţie şi înfăţişând constatările făcute cu prilejul unei patrulări săvârşită în ziua de 31 Ianuarie 1751 în cartierul Saint André - des - Arts, inspectorul Poussot arăta că fusese arestat un oarecare Francois Bunel, soldat în gărzile franceze, într'o încăierare sângeroasă în fundul unei cârciumi; apoi, s'a stabilit că acest individ săvârşise mai multe furturi şi că trăia şi „opera" împreună cu o fată dintre cele mai decăzute. Deaceea, el a fost trimis printr'un ordin al regelui la Grand-Chatelet; dar mama sa, care era văduva unui soldat din gărzile franceze, pentru a feri pe fiul ei şi întreaga familie de o condamnare pronunţată de tribunal, izbuti să se înţeleagă cu partea civilă şi îndupleca pe însuş preşedintele de Boulainvilliers, la care fusese făptuit unul din furturi, să scrie procurorului regelui şi să ceară în acelaş timp cu familia ca Bunel să se poată angaja pentru insule, sau să fie închis pe baza unei scrisori „de cachet" la Bicêtre, ceeace l-ar fi scăpat de jurisdicţia Chatelet-ului. Şi demersul a dus la rezultatul urmărit. Sergenţii recrutori pentru regimentul de Briqueville au găsit pe omul nostru la Bicêtre. El avea statura cuvenită, şi locotenentul de poliţie îi acordă autorizaţia de a contracta cu ei un angajament. O scrisoare „de cachet" din 22 Martie eliberă pe prizonier din închisoare, în timp ce alta îl surghiunea în regimentul de infan-

terie de Briqueville, în care urma să fie încorporat. Rămânem un an și jumătate fără vești despre el. La 4 Noembrie 1752, marchizul de Briqueville scrise lui Berryer, pentru a-l ruga să ridice ordinul de exilare emis împotriva lui Bunel. Acesta, spune marchizul, se poartă foarte frumos ca un om excelent, nu și-a atras niciodată o mustrare cât de neînsemnată, și șefii săi țin mult să-l avanseze, ceeace însă nu era cu putință atâta vreme cât numitul trebuia să sufere aplicarea unei scrisori „de cachet" La rândurile marchizului de Briqueville sunt alăturate cele ale căpitanului comandant al companiei în care este angajat Bunel. «Domnule, scrie el locotenentului de poliție, mi-ați făcut onoarea de a-mi făgădui că, îndată ce veți avea o scrisoare din partea domnului Briqueville, veți înlătura cele două scrisori de exilare emise împotriva lui Antoine Lachambre și Bunel. Ingăduiți-mi onoarea de a vă ruga să înlăturați pe aceea a lui Bunel. Indrăsnesc să vă asigur că este un element foarte bun, care se poartă de minune de doi ani de când se află în regiment, că toți superiorii săi sunt foarte mulțumiți de el, și că ei doresc să-l înainteze sergent îndată ce va fi înlăturată scrisoarea de exilare, că eu însumi mă însărcinez să-i supraveghez purtarea, și vă înștiințez cu exactitate dacă, împotriva așteptărilor mele, și-ar nesocoti îndatoririle pe cari i le veți impune. Insfârșit, domnule, este o favoare pe care v'o cer în mod stăruitor».

Ultima piesă a dosarului este un raport al locotenentului de poliție, adresat contelui d'Argenson ministru al Parisului: «Numitul Toussaint-Francois Bunel a fost surghiunit în regimentul de Briqueville, din ordinul regelui emis la 21 Martie 1751, fiindcă era un destrăbălat care trăia cu o fată pe care o dădea drept nevasta sa, fiindcă a furat rufărie în Statele din Bretagne și fiindcă

a săvârşit un alt furt la domnul d'Houvant, şeful bucătăriei domnului preşedinte de Boulainvilliers; întrucât s'a purtat foarte bine decând este în regimentul acesta şi întrucât domnul de Briqueville ceruse rechemarea lui, urmărind dorinţa de a-l înainta sergent, domnul conte d'Argenson este rugat respectuos de a dispune expedierea unui ordin necesar în scopul acesta». Raportul de mai sus poartă rezoluţia următoare, scrisă de mâna ministrului: «Bun pentru rechemare, 3 Decembrie 1752». Pentru a înţelege însemnătatea acestei scurte monografii, trebuie să se cunoască severitatea tribunalelor din vremea aceea, pe care filozofii nu încetează s'o semnaleze şi de care Voltaire vorbeşte în termenii următori: «Ele erau păstrătoarele vechilor deprinderi barbare, împotriva cărora natura înfricoşată se plângea cu glas tare. Nu-şi consultau decât registrele roase de viermi. Dacă găseau în ele un obiceiu nesăbuit şi cumplit, îl priveau ca pe o lege sfântă. Aşa se explică faptul că nu există nici o potrivire între delicte şi pedepse. Se pedepsea fapta uşuratecă a unui tânăr, aşa cum s'ar fi pedepsit o otrăvitoare sau un paricid». Scrisoarea pecetluită obţinută de mama lui Francois Bunel n'a salvat numai pe tânărul din garda franceză de spânzurătoare, ea l-a salvat moraliceşte şi l-a reabilitat, şi a transformat într'un tânăr folositor ţării sale pe nenorocitul cu moravuri josnice şi care, în localurile cele mai rău famate ale Parisului, aluneca pe panta unei degradări din ce în ce mai mari. Ne-au trecut sub ochi numeroase dosare, asemănătoare celui al lui Francois Bunel. Să adăgăm faptul că părinţii, dornici să apere onoarea familiei, nu dădeau totdeauna ascultare unui imbold atât de legitim. O doamnă Leblanc se îndărătnicea să trăiască alături de soţul ei, cu toate că acesta

sărăcise și n'o mai putea întreține: «printr'o încăpățânare, spun textele, pe care nici confesorul ei n'a putut s'o biruie». Mama tinerei femei a obținut închiderea ei la Mathurines. «Stăpânită de o sinceră indurare, scrie ea stariței, sunt nevoită să văd pe fiica mea îndurând soarta aceasta, și este îngrozitor, fără îndoială, să fii lipsită de libertate, când nu ai altă vină decât aceea că te simți prea mult legată de soțul tău».

Deseori locotenentul de poliție judeca el-însuș pe părinții prea severi și, în loc să le acorde scrisoarea „de cachet" pe care o solicitau, chema în cabinetul său pe tatăl și mama cari se plângeau, împreună cu tânăra fată care nu voia să se supună voinței lor. Tânăra fată asculta mustrările magistratului și a doua zi, în ciuda amenințării unei scrisori „de cachet" care trebuia să-i pedepsească nesupunerea, își iubea și mai mult prietenul. Aceste episoade cu un caracter părintesc și grațios ne oferă imaginea vie a epocii.

Atunci când părinții neglijau să intervină pentru a înfrâna purtările rele ale copiilor lor, se întâmpla ca unii chiriași ai casei în care locuiau, vecinii, persoanele din cartier să împărtășească locotenenței de poliție expresia indignării lor. Aceste amănunte sunt prețioase pentru istoria populației pariziene din vremea aceea. Ne cade în mână și dosarul unui tânăr din garda franceză. El făcuse cunoștință cu o modistă care se numea Marie și care împlinise șaptesprezece ani. Copiii se adăpostiseră în mansarda unei case mari din strada des Bourguignons, care aparținea cavalerului d'Hautefort. Mica lor mansardă domina acoperișurile caselor învecinate. In lăzile umplute cu pământ, așezate pe marginile ferestrelor, ei semănaseră rochița rândunelii, și florile, reflectându-și culorile lor vii pe frunzele verzi printre cari se vedea cerul.

se căţăraseră dealungul zăbrelelor. Ei se credeau lăsaţi în voia fericirii lor, când sosi la locotenenţa de poliţie o scrisoare semnată «Thierry Petit, chiriaş principal al caselor şi dependinţelor succesiunii domnului cavaler d'Hautefort». Acest particular arăta că «numitul Jean Foulard, soldat reformat al gărzilor franceze, duce o viaţă scandaloasă cu numita Marie Boutillier», că toţi vecinii sunt indignaţi de situaţia aceasta şi că însuş preotul de la Saint-Medard «printr'o râvnă cu adevărat păstorească», îşi exprimă dorinţa ca «autoritatea regelui să îndepărteze aceste oi râioase din turma sa». Abatele Hardy, preot la Saint Medard, sprijină această plângere: «Am onoarea de a adeveri că Foulard şi Marie Boutillier, amândoi minori, vădesc o purtare care scandalizează şi revoltă întregul cartier, şi nu vor să primească sfatul nimănui şi nici să se despartă». Berryer, pe atunci locotenent de poliţie, aducea în exercitarea temutelor sale funcţiuni o bunătate şi o îngăduinţă pe cari le-au recunoscut contemporanii. El a preferat să închidă ochii, până când aveau să se producă noui plângeri. Acestea nu se lăsară aşteptate. Intr'adevăr, locotenenţa primi curând din partea grozavului domn Petit o nouă jalbă, contrasemnată de data aceasta de familia tinerei fete. „Monseniore, întreaga familie a numitei Boutillier se alătură domnului Petit şi roagă respectuos pe Inălţimea Voastră să le acorde un ordin pentru închiderea numitei în casa de corecţie. Aceasta este favoarea pe care familia o aşteaptă dela bunătatea voastră, care este cu adevărat paznica onoarei familiilor". Jalba aceasta fusese dictată unui scriitor public, după cum se poate constata pe temeiul semnăturilor; dar semnăturile autografe mărturisesc situaţia socială căreia-i aparţineau aceşti oameni cumsecade: Francois Billar «ocquelle» (în loc de *oncle* = unchiu),

Nicolas Frangel «cusen» (în loc de *cousin* = văr), Francois Roye «cousien» (în loc de *cousin* = văr). Totuş, Berryer continuă să şovăie, — dar la 12 Februarie primi o nouă plângere: „Domnul preot dela Saint Medard a depus toate sforțările pentru a determina pe cei doi tineri să se căsătorească ori să se despartă şi să-şi schimbe felul de viață; dar în loc să dea ascultare înțeleptelor sale povețe, ei întrețin mai departe legături neîngăduite». Jean Cochet funcționar la uzina de gaz; Catherine Lallemand poreclită La Joye, depănătoare de mătase; Marguerite Regnaud, soția unui maistru practician; Louise Paillard, funcționară la uzina de gaz; Louise Macomble, văduva unui lucrător berar şi Antoine Macomble funcționar la uzina de gaz—vecini sau chiriaşi ai imobilelor în cari locuiesc Jean Foulard şi prietena sa, îşi alătură plângerile celor ale domnului şi doamnei Petit, şi semnează totodată jalba, în afarăd e doi sau trei dintre ei cari nu ştiu să scrie. Scrisorile „de cachet“ pentru inchiderea tânărului la Bicêtre şi a fetei la Salpêtrière au fost emise de contele d'Argenson la 22 Martie şi aduse la îndeplinire la 1 August 1751.

După câteva luni de şedere în casa de corecție, tânăra adresă magistratului o cerere foarte mişcătoare, rugând fierbinte să fie iertată şi să fie pusă în libertate. Familia află de acest demers şi protestă: «Toată familia are onoarea de a ruga umil pe Inălțimea Voastră să-i acorde favoarea de a dispune reținerea în închisoare a numitei Marie Boutillier, ca pe un element rău care după toate aparențele îşi va reîncepe viața destrăbălată». La data de 18 Decembrie 1751 se produce a doua jalbă: „Din cauza temerii pe care o au că ea se va scufunda iarăş în desfrâu, rugăm foarte respectuos pe Inălțimea Voastră să nu-i acorde libertatea“. A treia jalbă este înfăți-

şată la 23 Martie 1752: Indată ce va fi pusă în libertate, tânăra îşi va reîncepe viaţa sa desfrânată, spre marea indignare a familiei. Berryer scrie pe marginea jalbe: „Familia seopune la eliberarea ei, — să se alăture dosarului spre ai fi înfăţişată la inspecţie".

Intretimp, J. B. Foulard, de 22 de ani, lucrător cizmar, se înrolase în armată, cu autorizaţia locotenentului de poliţie; ieşise din închisoare, şi Berryer primi curând din parte-i o cerere pentru punerea în libertate a tinerei sale prietene. Foulard arată că, dacă a adăpostit la el pe Marie Boutilliers, — orfană de tată şi pe mamă, a făcut-o în vederea căsătoriei; el adaogă că «întrucât prietenia lor fusese sinceră, tânăra născuse un băiat», care fusese botezat cu numele tatălui său în biserica Saint Medard şi că, având durerea de a-l pierde, ei îl înmormântaseră în aceeaş parohie: «Intrucât cel care semnează cererea şi tânăra sa prietenă, arată el în încheiere, locuiau mereu împreună, domnul preot al parohiei a obţinut despărţirea lor, prin trimiterea tânărului la Bicêtre, de unde a ieşit acum, şi a tinerei la casa de corecţie, unde se află închisă. Numitul Foulard, plin de cinste şi bună credinţă, cere, pentru a repara onoarea acestei orfane, s'o ia de soţie, şi numita tânără, care nu doreşte nimic altceva decât să trăaiscă împreună cu el, roagă stăruitor pe Inălţimea Voastră să binevoiască a dispune ca ei să fie căsătoriţi, în casa de corecţie». Căsătoria a fost celebrată la 22 Iulie, şi inspectorul, în raportul întocmit asupra ceremoniei, arată că «ordinele magistratului au fost executate cu toată exactitatea posibilă». Tinerii noştri, puşi în libertate, au putut să dea ascultare iubirii lor şi să se înapoieze, fără să mai stârnească indignarea vecinilor, în mica lor mansardă din strada des Bourguignons.

S'a observat că preoţii aflaţi în fruntea diferitelor parohii din Paris joacă un rol important în istoria scrisorilor „de cachet"; cu deosebire atunci când e vorba de chestiuni asemănătoare celei de mai sus. Râvna pe care o vădesc pentru a readuce pe căi sănătoase oile cari s'au rătăcit îi duce uneori la rigori excesive. Jeanne Velvrique avea, în anul 1751, douăzecişiunu de ani. Pentru a ne servi de expresiile abatelui Feu, ea era «blândă şi timidă, graţioasă şi frumoasă». O «femee de lume» izbuti s'o subjuge şi-i înlesni ocrotirea unui american. Preotul interveni: «Americanul a vorbit în mod chibzuit, scrie el locotenentului de poliţie, celor două persoane pe cari le-am trimis la el». Totul părea să meargă pe drum bun, când se descoperi că acest bărbat chibzuit nu era singurul care se îngrijea de fericirea domnişoarei, şi că un oarecare Lheureux, factor la Salpêtrière, «un om periculos», scrie bătrânul preot, deţinea un locşor tot atât de însemnat în inima şi în favorurile ei şi se arată foarte puţin dispus să renunţe la ele. «Mă plâng împotriva acestei oi rătăcite, scrie preotul dela Saint-Gervais locotenentului de poliţie, şi sper că veţi avea bunăvoinţa de a dispune arestarea şi depunerea ei la Saint Martin unde îşi va schimba purtările, apoi o voiu închide într'o mânăstire». Trebuie să se ştie că Saint-Martin era cea mai aspră închisoare pentru femei din câte au existat la Paris. Berryer însărcină pe comisarul de Rochebrune să cerceteze faptele: «care este purtarea tinerei fete? stârneşte indignare, are părinţi, locuieşte la ei, şi în cazul când ar trebui să se procedeze la îndreptarea ei, părinţii sunt în stare să plătească pensiunea?» Rochebrune a răspuns asupra acestor puncte diferite: părinţii erau săraci şi tânăra fată îi părăsise din prima săptămână a postului Paşti-

lor; el adăoga că, aflând despre demersurile abatelui Feu, făcuse o cerere pentru a intra la operă, «spre a fi a apărată împotriva preotului său prin privilegiile Academiei regale de muzică». O mică dansatoare, o coristă a Operei, aflată prin însuş faptul acesta în serviciul regelui, nu mai putea fi atinsă de efectele unei scrisori „de cachet" Dar Jeanne Velvrique n'a mai avut vreme să-şi pună proectul în aplicare: s'a grăbit să se adreseze protectorilor pe cari nu încetă să-i aibă. Ea scrise ducelui de Duras, mareşal şi pair al Franţei: «Scumpul meu papa, vă rog stăruitor să vă folosiţi de autoritatea d-voastră pe lângă domnul Berryer, ca să obţineţi punerea mea în libertate. Dacă dela o vreme mi-aţi vădit oarecare indiferenţă, vă rog s'o faceţi din milă. Sunteţi singurul dela care aştept o soartă mai bună». Domnul de Duras solicită călduros bunăvoinţa locotenentului de poliţie, mama tinerei fete îşi alătură rugăminţile la stăruinţele nobilului duce, şi preotul dela Saint Gervais consimţi ca Jeanne să iasă dela Saint Martin, dar cu condiţia ca ea să locuiască timp de câteva luni, înainte de a i se reda deplina libertate, în comunitatea Bon Sauveur: «Mă bizui pe înrâurirea superioarei, scrie bătrânul preot, pentru a salva această oaie rătăcită».

VII

Neînţelegeri conjugale

Foarte numeroşi — era şi de aşteptat — sunt soţii dornici să obţină închiderea soţiilor lor. Fiindcă tot onoarea familiei este în joc. Vâlva stârnită în jurul unei

afaceri de moravuri înfățișată în Parlament era în vremea aceea poate mai mare decât astăzi. Un proces de divorț întreținea cronica ulițelor. „Publicul, scrie d'Argenson, este încântat de scena ce i se înfățișează, și nimeni nu este atât de milos, încât să tragă perdeaua pentru a ascunde un spectacol atât de caraghios". Avocații adoptaseră obiceiul de a tipări memorii, rechizitorii, pledoarii îngrijindu-se apoi de distribuirea lor într'un mare număr de exemplare, pe cari le puneau în vânzare la Paris. Ele treceau din mână în mână. In colțul budoarului erau citite de Clitandre, care le însoțea de comentarii, în hohotele de râs ale Celimenei și ale marchizului. Hotărîrea judecătorilor era deasemeni tipărită împreună cu motivările respective, și se auzeau vânzătorii, negustorii de mărunțișuri ai epocii cari mișunau de pe atunci la Paris, strigând pe străzi și chiar prin fața caselor celor interesați.

Se impune o observație cu privire la scrisorile „de cachet" solicitate de unul dintre soți împotriva celuilalt. Ordinul regelui era obținut mai ușor de soț împotriva soției decât de soție împotriva soțului, ceeace nu împiedica însă ca scrisorile „de cachet" emise împotriva bărbaților să fie mai numeroase, fiindcă, după cum constată Malesherbes, „ele erau solicitate cu mai multă ardoare decât toate celelalte". In cursul memoriului său către Ludovic XVI, Malesherbes face și în privința aceasta o observație interesantă: „Trebuie, scrie el, să desvălui unul din secretele administrației. Sunt mai multe din acestea — și anume scrisorile „de cachet" împotriva bărbaților—decât cele cari se emit împotriva femeilor. Dar există o deosebire. Femeea nu adresează cererea în numele ei, cei cari se interesează de soarta ei istorisesc nenorocirile pe cari le îndură ea celor cari împart ordinele regelui. Se iau informații asupra purtării soțului, și când se gă-

sesc pretexte pentru închiderea lui, se trece la folosirea lor". Aşa dar, femeea nu avea dreptul să ceară ea însăş o scrisoare „de cachet"; când se emitea ordinul împotriva soţului ei, se socotea că autoritatea regală ia de bună-voie măsura cuvenită.

Totuş, observaţia lui Malesherbes necesită o rezervă. Delicateţele acestea nu-şi găseau aplicarea decât în lumea nobilimii şi a marei burghezii; poporul se folosea de mai multă simplicitate, şi am avut prilejul să citim un număr infinit de jalbe redactate de femei înseşi şi în numele lor.

Autoritatea regală intervenea în căsnicii, chiar atunci când nu se producea niciun scandal, după cum mărturisesc rapoartele locotenentului de poliţie d'Argenson, în cari se găsesc atât observaţii, cât şi humor: „O tânără femee, scrie el, numită Beaudoin, declară făţiş că nu-şi va iubi niciodată soţul şi că fiecare este liber să dispună de inima sa şi de persoana sa, aşa cum îi place. Nu există nici o obrăznicie pe care să n'o adreseze soţului ei, care este destul de nenorocit ca să fi ajuns pe pragul desnădejdei. I-am vorbit de două ori şi, cu toate că sunt deprins de mulţi ani cu discursurile neruşinate şi caraghioase, nu mi-am putut reţine uimirea faţă de argumentele pe cari îşi sprijină ea sistemul. Vrea să trăiască şi să moară cu credinţa aceasta, susţine că ar trebui să-şi iasă din minţi pentru a urma alta şi că mai curând s'ar face hughenotă sau călugăriţă, decât să trăiască alături de bărbatul ei. Faţă de atâtea necuviinţe, mă simţeam îndemnat s'o cred nebună; din nenorocire, însă nu e deajuns pentru a fi închisă prin hotărîrea autorităţii publice, dimpotrivă — are prea multă minte, şi nădăjduiam că, dacă şi-ar petrece două sau trei luni în aşezământul „Le Refuge", şi-ar da seama că un ase-

menea loc este şi mai trist decât prezenţa unui soţ pe care nu-l iubeşti. De altminteri, acesta este un om atât de înţelegător, încât va renunţa să fie iubit, numai cu condiţia ca femeia să aibă bunăvoinţa de a se înapoia la el şi ca ea să nu-i mai spună în fiece clipă că-l urîşte mai mult ca pe diavolul însuş.

Dar femeea răspunde că nu s'ar pricepe să mintă, că onoarea unei femei constă în a spune adevărul, că restul nu este decât o himeră şi că s'ar omorî pe loc, dacă ar prevedea că ar trebui să nutrească vreodată soţului ei cea mai mică afecţiune".

Aceste motive de încarcerare se repetă în mod uniform: fantezii extraconjugale, risipirea averii comune, purtări rele şi adesea delicte de drept comun pasibile de judecata tribunalelor de osândirea cărora se urmăreşte sustragerea celor vinovaţi. Un soţ obţine închiderea soţiei sale, care este stăpânită de o dragoste prea mare pentru zeul Bacchus. Când purtarea rea a femeii este mărturisită de copii, mai ales de fete de o anumită vârstă, cererea nu este respinsă niciodată.

In 1722, Nicolas Cornille, burghez din Paris, se înapoia acasă după o îndelungată călătorie făcută dincolo de mări; soseşte voios şi este intâmpinat de soţia sa; dar aceasta îl primeşte într'un mod foarte ciudat şi-i spune că face o glumă proastă, încercând să se dea drept bărbatul ei; într'un cuvânt în ciuda stăruinţei acestui om cumsecade, ea nu-i îngăduie nu numai să reintre în folosirea drepturilor sale conjugale, dar, ceeace Cornille socotea că este şi mai grav, şi să-şi redobândească folosirea averii sale. O scrisoare „de cachet" a trimis pe această femee îndărătnică la Salpêtrière.

Dacă unul din soţi se afla în închisoare, celălalt păstra dreptul de a-i orândui regimul, de a determina transfer-

area lui într'alt loc, dacă acesta-i părea mai sigur. Din clipa când unul din cei doi soţi era pus în libertate, celălalt soţ rămânea judecătorul său. „Am vorbit, scrie un comisar de poliţie, femeii numitului Lécuyer, care doreşte să se dispună eliberarea soţului ei dela Bicêtre; ea spune că-l găseşte într'o dispoziţie foarte bună". Locotenentul de poliţie vrea să cunoască părerea economului aflat în fruntea închisorii şi obţine următorul răspuns: „Soţia sa a venit să-l vadă acum câtva timp şi socoteşte că el corespunde acum intenţiilor ei". Atunci, Philippe Lécuyer a fost pus în libertate.

Cei prea sceptici nu se vor mira că bărbaţii, închişi în urma stăruinţelor depuse de soţiile lor, au cerut să rămână în închisoare, atunci când ele au venit să-i elibereze. Taschereau de Baudry, locotenent de poliţie, scrie la data de 6 Septembrie 1722 ministrului Parisului: „Michel Arny cere să rămână în închisoare restul vieţii sale, declarând că acolo se va simţi mai fericit decât alături de soţia sa". Acest om spiritual era de meserie cârpaciu, şi întrucât economul dela Bicêtre afirma că l-ar putea folosi în închisoare, el a fost autorizat să rămână acolo, unde a fost trecut printre «săracii cumsecade».

VIII

Intervenţia secretarilor de stat

După ce şi-au exprimat uimirea de a vedea conducerea vechiului regim ocupându-se de cele mai neînsemnate certuri din cele mai umile familii ale regatului, cei câţiva scriitori cari au avut prilejul să se ocupe şi de

istoria scrisorilor „de cachet“ se miră şi mai mult, când văd pe miniştri vădind atâtea precauţiuni şi pricinuindu-şi nesfârşite necazuri, pentru a se putea pronunţa în cunoştinţă de cauză, atunci când sunt solicitaţi să emită o scrisoare „de cachet“. Domnul A. Joly vorbeşte despre ele în felul următor: „Ministrul vădeşte în asemenea împrejurări o nemărginită răbdare. Nu există o chestiune cât de neînsemnată, un amănunt cât de meschin, care să nu poată nădăjdui că-şi va atrage atenţia ministrului. Nu pot fi imaginate amănuntele copilăreşti până la cari coboară curiozitatea ministrului, şi nici trâncănelile caraghioase pe cari şi le însuşesc intendenţii. Plângerile părinţilor indignaţi, clevetirile vecinilor, poveştile cari circulă în orăşele... Şi nu e nevoie ca familia să ocupe un loc mare în lume. Dezbaterile casnice ale celui mai modest burghez sunt sigure că vor ajunge la urechea ministrului şi că o vor găsi gata să le asculte.

„Unul dintre dosare conţine o poveste voluminoasă şi curioasă în felul acesta. E vorba de neînţelegerile dintre un burghez şi familia soţiei sale. Toate incidentele acestei aventuri caraghioase, certurile dintre un ginere nechibzuit şi o soacră arţăgoasă, susţinută de fiicele ei, sunt descrise în amănunţime. Dosarul este plin de scufii sfâşiate, de dulapuri golite, de furtul unei oale cu supă, de corecţii nu prea cuviincioase administrate în plină stradă de către bărbat soţiei sale. Şi să nu se creadă că acestea sunt lămuriri cari şi-au greşit adresa. Timp de doi ani ele ţin trează atenţia ministrului.

Nu se găsesc corespondenţe asemănătoare în dosarele privitoare la scrisorile „de cachet“ pariziene, fiindcă distanţa dintre Paris şi minister nu exista, şi din pricina organizării locotenenţei de poliţie care, prin comisarii şi prin inspectorii ei, aducea foarte repede ministrului in-

formaţiile dorite. Cu toate acestea secretarul de Stat care avea conducerea departamentului Parisului nu vădea mai puţină grijă chestiunilor familiare asupra cărora i se atrăgea luarea aminte.

Cine n'a păstrat amintirea uneia din scenele cele mai curioase pe cari le-a înfăţişat Marivaux în delicioasa sa *„Vie de Marianne"?* Se ţine o adunare de familie în cabinetul secretarului de Stat. Se vorbeşte despre o scrisoare „de cachet" solicitată împotriva unei tinere, Marianne, cu care voia să se căsătorească un tânăr distins, cu toate că ea nu era de origină nobilă şi nici bogată. Se poartă discuţii îndelungate; ministrul ordonă aducerea Mariannei; ascultă pe fiecare cu atenţie. Citind pe Marivaux, s'ar putea crede că ministrul nu vădea atâtea precauţiuni decât familiilor aristocratice; dar cercetând dosarele, vedem burghezi modeşti, vedem simpli oameni din popor bucurându-se de un asemenea tratament în cabinetul său.

Claude Huisse era un cârciumar din Pré-Saint-Gervais, beţiv şi brutal, care-şi lovea femeea, după cum citim în texte, până când «o stâlcea în bătăi». Mai avea un cusur, întrucât era «atât de nebun că, deşi se înglodase în datorii se îmbrăca la fel cu muşchetarii, cu pălărie brodată, cu o cocardă verde cu galoane de aur, şi-şi comandase la croitorul său o haină de 600 livre». El a fost închis la Bicêtre. După două luni, soţia sa, care solicitase să fie închis, ceru punerea lui în libertate: Saint-Florentin, duce de la Vrillière, ministru al Casei regale, scrie locotenentului de poliţie să ordone o anchetă prin ofiţerul superior judecătoresc din Pré-Saint-Gervais, ca să poată fi în situaţia de a se pronunţa asupra oportunităţii acestei măsuri. Ofiţerul judecătoresc întocmi un raport amănunţit, în care

înfățișa pe prizonier ca pe un om extrem de violent, slab de minte și rău, mai ales după ce se îmbăta. Ofițerul judecătoresc adaogă că a trimis după femeea Huisse. «Ea mi s'a părut foarte încurcată și am impresia, gândindu-mă la cererea pe care v'a adresat-o, că s'a născut neputincioasă și nenorocită, având în vedere că trebuie să se teamă de omul acesta care, mai curând sau mai târziu o va lovi iar ca înainte». Sărmana femee stărui în cererea de eliberare a soțului ei. Atunci, ministrul Saint-Florentin convocă în biroul său rudele cele mai apropiate ale deținutului și, după ce se întreținu cu ele asupra caracterului celui închis făcu să făgăduiască solemn că-i vor supraveghea purtarea, că vor purta responsabilitatea ei și că-l vor povățui să meargă pe drumuri chibzuite.

«Poate că, observă cu multă îndreptățire Louis de Loménie, miniștrii vechiului regim vor fi compătimiți și poate că li se va arăta oarecare indulgență, văzând până unde încâlcitele chestiuni particulare, puteau să le răpească vremea și atenția în paguba treburilor publice».

IX

Abuzurile

Instituția scrisorilor „de cachet" dădea de altminteri naștere unor mari abuzuri, din pricina rolului precumpănitor lăsat părerii personale a oamenilor însărcinați cu aplicarea acestei măsuri și din cauza procedurilor în întregime secrete în cari era învăluită.

In 1713, un membru al gărzii regelui, Du Rosel de Glatigny, «gentilom din Isle de France», scrise ministrului, cerând un ordin pentru închiderea Mariei du Rosel, fiica sa, în vârstă de nouăsprezece ani, într'o casă de corecție din Paris. El arăta că aceasta voia să se mărite cu un «trâmbițaș» în prejudiciul unui membru al gărzii regelui, care o ceruse în căsătorie. Ca măsură prevenitoare, spunea el, şi pentru a-şi cruța fiica de «cuvintele dulci» ale tânărului curtenitor, o închisese într'o mânăstire din Meaux; dar avea toate motivele să creadă că tânărul acela o va răpi, întrucât a aflat că acesta găsise mijlocul de a o vedea şi de a-i vorbi. «In felul acesta, încheia el, s'ar dezonora o familie care numără printre membrii ei locotenenți-generali şi cavaleri de Malta». Cardinalul de Noailles, arhiepiscop al Parisului, a fost rugat să-şi dea părerea şi a răspuns că este cu neputință comunităților religioase să păstreze în rândurile lor asemenea fete, că ele nu se îndreaptă niciodată şi că adesea corup călugărițele, că nu se poate avea o siguranță deplină decât prin închiderea ei într'o casă de corecție, unde ar putea fi ascunsă şi că aşezământul Sainte-Pélagie, numit şi «Le Refuge», ar părea cel mai nimerit în cazul de față. Marie du Rosel a fost transferată dela mânăstirea unde se afla în închisoarea din Paris. După câtva timp, ministrul primi o scrisoare foarte înflăcărată din partea doamnei de Richelieu, starița mânăstirei din Meaux; ea depunea mărturia cea mai avantajoasă în privința tinerei fete, pe care susținea că o ştie pioasă şi cuminte şi care, departe de a primi curtea soldaților, nutreşte intenția să devină călugăriță; dar că tatăl ei, dornic să se folosească de averea pe care Marie du Rosel o primise dela mama ei, ceruse transferarea ei la Sainte-Pélagie

în nădejdea că va fi ținută acolo tot restul vieții ei. D'Argenson, însărcinat să cerceteze faptele, chemă înaintea sa pe Du Rosel, îi puse o sumedenie de întrebări și până la urmă îl sili să mărturisească fățiș că nu are nici o dovadă, în susținerea afirmațiunilor pe cari le făcuse. Această descoperire a stârnit o mare emoție și s'a urmărit chiar intenția unei pedepsiri severe a gentilomului, «atât fiindcă izbutise să obțină, printr'o expunere falsă a lucrurilor, ordinul ce i se acordase, cât și din pricină că voise să-și dezonoreze fiica». Marie du Rosel se înapoie la mânăstirea din Meaux, de unde solicită iertarea tatălui ei.

Cam în aceeaș epocă, și doamna Chantray d'Ormoy fusese închisă la „Refuge". Soțul ei, împreună cu una dintre vecine, încercase prin diferite mijloace s'o îndepărteze. La început, în 1682, o învinuise de adulter în fața Parlamentului; dar cererea i-a fost respinsă. După aceea, își reînoi de încă două ori atacul, fără să înregistreze totuș vr'un succes; într'o zi se întâlni însă cu un personaj, care susținea că dispune de anumite înlesniri pentru a obține emiterea unor scrisori „de cachet". Ș cei doi tovarăși semnară următoarea învoială:

«Noi, subscrișii, am căzut de acord asupra celor de mai jos, și anume că eu, seniorul des Aulnez și seniorul d'Ormoy să-l ajut să obțină o scrisoare „de cachet" a regelui, prin care să se ordone închiderea într'o mânăstire a soției numitului senior d'Ormoy, și aceasta în timp de cincisprezece zile, și eu, numitul senior d'Ormoy făgăduiesc numitului senior des Aulnez să-i plătesc, după o lună din ziua în care îmi va fi înmânat numita scrisoare suma de patrusute de livre pentru osteneală, atenții și negocieri, drept care am semnat prezenta, astăzi. La Paris, scrisă în 12 Aprilie 1692. Sem-

naţi: d'Ormoy, des Aulnez».

Fără vigilenţa locotenentului civil, prizoniera ar fi rămas multă vreme în închisoare. O aventură asemănătoare este aceea a unui hangiu, a cărui arestare şi trimitere la închisoare a fost determinată de soţia sa, cu ajutorul unui poteraş, amantul ei. Indrăzneţul complice arestă pe soţ, îl depuse la Bicêtre sub pretextul unei scrisori pecetluite şi nu-l părăsi decât după ce-l văzu îndărătul unei uşi bine încuiate. Mai târziu, când a fost întrebat în virtutea cărei puteri procedase astfel, el răspunse cu îndrăzneala că primise un ordin verbal din partea magistratului. Şi alta, de acelaş fel, este povestea unui lucrător aurar, numit Gillet, care a fost închis la Bicêtre, cea mai cumplită dintre închisori, unde a stat şase luni, fiindcă soţia sa avea un amant. Sunt fapte a căror lectură impresionează şi mai mult. Iată povestea unei sărmane oarbe care, după moartea soţului ei, a fost închisă într'o mânăstire. Rudele soţului obţinuseră ordinul regelui, sub pretext că ea încearcă să-şi însuşească averea defunctului, dar în realitate fiindcă urmăreau intenţia de a pune ele înşile stăpânire pe ea. Stariţa mânăstirii din Charonne, unde fusese închisă doamna de Morsant, primi noui instrucţiuni prin care era oprită, în numele ministrului, să-şi mai lase de atunci încolo prizoniera să iasă din închisoare, oricare ar fi fost pretextul invocat; ea răspunse: «Monseniore, starea nenorocită în care se află doamna de Morsant mă obligă să vă supăr, rugându-vă foarte umil să fiţi înţelegător faţă de nenorocirea ei şi să-i îngăduiţi să iasă din aşezământul nostru, unde se află dela moartea soţului ei, ca să se ocupe de afacerile ei, şi spre a obţine ceva din ceeace i se cuvine în mod legitim pentru întreţinerea ei şi aceea a fiului ei. Pot să vă spun,

Monseniore, că ea este atât de strâmtorată, încât nu are nici cu ce să-şi plătească întreţinerea. Este o foarte mare nenorocire pentru ea să se creadă că s'a îmbogăţit din averea rămasă dela defunctul ei soţ; dar pot să încredinţez pe Inălţimea voastră că a fost destul de sinceră pentru a nu-şi însuşi nimic din această avere şi că, departe de a fi profitat, ea a lăsat şi din ceeace a fost numai al ei, ceeace este lesne de crezut pentru cei cari o cunosc, nu numai fiindcă e bună, dar fiindcă este şi cu desăvârşire oarbă şi în stare de a nu se putea conduce singură».

Aceste exemple de abuzuri săvârşite de scrisorile „de cachet" nu sunt singurele pe cari le-am întâlnit. Pe de altă parte, trebuie să ne gândim că Malesherbes, care nu încetase în tot timpul vieţii sale de a combate scrisorile „de cachet" ca filosof şi ca magistrat, şi care nu consimţise să intre în guvern decât în urma făgăduielii că va fi lăsat să se ocupe de desfiinţarea lor, n'a descoperit, în cursul faimoasei sale anchete întreprinsă în anul 1775 printre prizonierii închişi pe baza scrisorilor „de cachet", în toate aşezămintele din Paris, decât doi deţinuţi cari meritau să fie puşi în libertate; şi că în memoriul său către Ludovic XVI, rechizitoriu redactat în 1789 împotriva ordinelor arbitrare, adică atunci când caietele ocoalelor îşi exprimaseră doleanţele unanime împotriva acestei instituţiuni condamnate, scrise cu sinceritate: „Plângerile ce s'au formulat în anii din urmă au fost mult exagerate".

Din paginile cari preced, cititorul va trage poate împreună cu noi o dublă concluzie. Cea dintâi este că instituţia scrisorilor „de cachet" avea rădăcini adânci în forţele sociale ale vremii, din cari şi-a luat seva care i-a dat o desvoltare atât de îngrozitoare. Ea s'a mărit în mod fi-

resc în sânul unei societăţi care ieşise din Renaştere, care a constituit secolul nostru al şaptesprezecelea şi s'a schimbat în decursul secolului XVIII; astfel abuzurile scrisorilor „de cachet", departe de a-şi micşora numărul, s'au înmulţit neîncetat, nu fiindcă administraţia devenea mai autoritară şi tiranică,—s'a dovedit doar contrariul—ci din pricină că scrisorile „de cachet" s'au aflat într'o opoziţie din an în an mai puternică, prin urmare mai neplăcută, mai dureroasă, faţă de situaţia socială în mijlocul căreia continuau să funcţioneze.

La 16 Martie 1790, din iniţiativa regelui, Adunarea Constituantă a înlăturat din legile noastre această instituţie care aparţinea altei epoci: ea a săvârşit astfel o operă dreaptă şi sănătoasă, care a întrunit aprobarea Franţei şi a Europei întregi.

Cu toate acestea, este curios să se constate că, dacă toată Franţa ajunsese să se ridice împotriva regimului scrisorilor „de cachet", Revoluţia şi-a găsit forţa şi rostul însuş în ceeace constituise forţa şi raţiunea primordială a acestei instituţiuni. N'a stârnit oare uimire caracterul acelui popor parizian, pe care istoria scrisorilor „de cachet" îl face să apară într'o lumină atât de remarcabilă? Relevând ardoarea cu care erau solicitate aceste ordine şi motivele cari determinau plângerile, Malesherbes, care avusese putinţa să le studieze în mod special în calitate de ministru al casei regale, scrise aceste cuvinte remarcabile: — „Intr'o familie patriciană, un tânăr care-şi nesocoteşte originea nobilă stârneşte indignare. Oamenii de rând au alte prejudecăţi, cari sunt poate întemeiate pe o morală foarte sănătoasă, dar de cari sunt legaţi cu prea mare străşnicie. Există greşeli pe cari le condamnă toată lumea, dar pe cari oamenii însemnaţi şi toţi acei cari se numesc «oameni de lume» le socotesc vrednice de ier-

tare și cari, după judecata unei familii burgheze, sunt delicte cari nu pot fi iertate. Tocmai în rândurile oamenilor de rând, sunt respectate cu deosebire simplicitatea și puritatea moravurilor. Ar fi de dorit ca aceste moravuri simple să fie ale întregii națiuni, dar nu sunt, și nu trebuie să se meargă atât de departe încât să se răpească libertatea acelora cari s'au lăsat în voia viciilor comune ale secolului lor".

In epoca aceea mareșala de Luxembourg spunea: „Nu mai există decât trei virtuți în Franța: la dracu'! la dracu'! — Ea judeca moravurile poporului francez după o nobilime ușuratecă. Dar atunci, aceleaș moravuri au fost judecate după ceeace au spus în privința lor scriitorii vremii, oamenii spirituali cari le-au calomniat. *A priori*, ar fi trebuit să se țină minte că ele rămăseseră sănătoase și puternice, această burghezie și această clasă populară cari și-au vădit uimitoarea lor energie în cursul revoluției și în timpul războaielor Imperiului.

Cauza aparentă, pretextul Revoluției a fost arbitrariul Vechiului Regim, caracterizat prin scrisorile „de cachet"; cauza ei reală, cauza socială s'a aflat în menținerea în sânul poporului a acestor moravuri sănătoase și puternice, întemeiate pe moralitate și pe un aspru simțământ al onoarei, pe cari ni le-a desvăluit studierea scrisorilor „de cachet"; și poporul a ajuns să se răzvrătească împotriva unui guvern și a unei clase conducătoare cari fiindcă-și pierduseră tradiția acestor moravuri, lăsau să se întrevadă în faptele lor că deveniseră incapabile să dețină rolul ce le revenea.

X

Scrisorile „de cachet“ în provincie

Ne rămâne să adăogăm că tabloul oferit de istoria scrisorilor «de cachet» în provincie, aşa cum a fost studiată de d. A. Joly în departamentul Caen, de domnul Ant. Dupuy în Bretagne, domnul Emile Duvernoy în Lorraine, domnul Vander Haeghen în Languedoc, domnul Ch. Latune în Provence, şi de noi înşine în Flandre şi în Artois, oferă acelaş aspect ca şi istoria scrisorilor „de cachet“ pariziene, cu agravarea că într'un mare număr de oraşe, şi adesea în cele mai neînsemnate, municipalităţile eliberau adevărate scrisori „de cachet“, identice, prin procedura şi prin efectele lor, cu ordinele regelui“, de cari am vorbit mai înainte. Când circulara lui Breteuil în 1784, ordonanţa regală din 31 Octombrie 1785 şi aceea din 1787, mult înaintea celor dintâi mişcări revoluţionare, au decretat suprimarea regimului care de atunci s'a numit „al ordinelor arbitrare“, municipalităţile noastre au protestat cu cea mai mare energie, arătându-şi indignarea împotriva faptului că regele voia să ducă la dărâmarea închisorilor, în cari primarii şi magistraţii municipali aveau obiceiul să închidă pe aceia cari stârneau nemulţumiri în rândul concetăţenilor.

Domnul Joly a istorisit instructiva poveste a turnului Châtimoine din Caen. Adunarea municipală făcea elogiul turnului: e foarte spaţios, spuneau magistraţii municipali, şi de o soliditate care nu îngăduie temerea unei evadări.

Un inspector al închisorilor îl descrie astfel în 1784:

„Turnul acesta, făcând parte din meterezurile oraşului, se află din vremi străvechi sub administraţia municipală.

O adevărată Bastilie. Existau carcere şi în subterane.

„Acest loc adânc este atât de umed, spune inspectorul, încât de mai multe ori pe an este inundat într'o măsură atât de mare, încât trebuie să se pompeze apa din el. In grosimea acestei pivnițe sunt săpate patru sau cinci cavități, în cari sunt închişi prizonierii cari sunt într'adevăr ca înțepeniți în zid, fiindcă, odată aduşi în locurile acestea, uşa prin care au intrat nu se mai deschide şi fiindcă ea este fixată în zid cu ajutorul unor fiare bine înțepenite. In mijlocul acestei uşi se află o deschizătură pătrată, de aproape un picior, prin care prizonierul respiră, primeşte alimentele şi-şi aruncă excrementele,—gen de temniță nemaiauzit şi cel mai barbar din câte se pot concepe. In celelalte etaje, prizonierii sunt cuibăriți câte unul într'un fel de colivie, care nu poate fi asemuită mai bine decât cu colibele ciobanilor cari în timpul nopții îşi păzesc oile în plin câmp, neavând totuşi putința de a respira decât printr'o deschizătoare asemănătoare aceleia practicată în carcerele subterane".

Față de Bastilia municipală din Caen, aceea a regelui, din faubourgul Saint Antoine oferea o reşedință de agrement.

Se întâmplă ca prin acest an 1785, de care a fost vorba mai înainte, şi în care regimul scrisorilor „de cachet" a fost virtualmente desființate în Franța, anul în care miniştri lui Ludovic XVI au dispus închiderea foişorului dela Vincennes, sucursala Bastiliei, şi au hotărât, cum s'a dovedit astăzi, dărâmarea Bastiliei însăş, — se întâmplă ca guvernul să intenționeze în acelaş timp închiderea şi dărâmarea groaznicului turn Châtimoine din Caen.

Unde s'a produs opoziția cea mai vie? In sânul Consiliului orăşenesc din Caen :" Ceeace regretă ei, scrie

intendentul ministrului, este ceeace numesc ei jurisdicția lor asupra turnului; este de închipuit că ei nu vor mai putea să închidă în turn pe burghezii din oraş, împotriva cărora se plâng familiile respective. Nu mă tem, adaogă el, să vă încredințez în privința aceasta că ofițerii municipali nu v'ar fi supărat cu intervenția lor, dacă aş fi voit să le făgăduiesc că, în aşezământul pe care-l voiu înființa, vor avea plăcerea pe care le-o dăruieşte turnul Châtimoine şi pe care trebuie s'o piardă".

Să spunem în sfârşit că filosofii, apostoli convingători ai libertății individuale, adversari violenți ai despotismului n'au fost cei din urmă cari au solicitat scrisori „de cachet" împotriva celor cari nu le erau pe plac. Se poate afirma că cel mai înverşunat solicitator de scrisori „de cachet" din tot vechiul regim a fost Voltaire; el plictisea pe miniştrii şi locotenenții de poliție cu stăruințele sale şi se indigna, cu vioiciunea sa cunoscută, când nu putea să obțină împotriva unei persoane de care susținea că are motive să se plângă, ordinul de încarcerare pe care-l solicitase. A fost văzut alăturându-şi semnătura de cele ale persoanelor de cea mai vulgară condiție, spre a obține încarcerarea unei vecine care nu-i plăcea.

XI

Scrisorile „de cachet" *în alb*

Un ultim punct ce rămâne să fie tratat este cel al pretinselor scrisori „de cachet" *în alb*. Astăzi este stabilit, şi nimeni nu se gândeşte să contrazică această constatare că, împotriva tuturor celor ce-au scris atâția istorici şi

dintre cei mai renumiți, scrisorile „de cachet" nu puteau să fie obținute cu o semnătură ministerială, purtând în alb numele titularului. Se cunoaște faimoasa afirmație, repetată de sute și de sute de ori: „Miniștrii lui Ludovic XV înmânau metreselor lor, în loc de daruri, scrisori «de cachet» cari purtau în alb numele titularului". Este uluitor că asemenea absurdități au putut găsi crezare o singură clipă. Francezii se vor convinge oare într'o zi că străbunii lor n'au fost sălbateci?

Niciodată, în nici o împrejurare, în timpul guvernării niciunui om de Stat, nu s'a abuzat într'o asemenea măsură de scrisorile „de cachet," încât să se lase orbește libertatea cetățenilor la cheremul răzbunărilor particulare sau al uneltirilor criminale. Este adevărat că, în împrejurări foarte rare, scrisorile „de cachet" *în alb* au putut fi încredințate de guvern în mâinile reprezentanților autorităților. Domnul Marcel Marion a dovedit-o într'un mod ce nu poate fi combătut; dar lucrul acesta se întâmpla în împrejurări anumite, sub responsabilitatea înaltului personal administrativ, care le folosea și sub rezerva confirmării lor de către autoritatea regală. Se cunosc puterile judiciare ale reprezentanților autorității regale în provincii. Să nu ne jucăm cu asemenea cuvinte: în aceste foarte rare împrejurări, îngrozitoarele „ordine ale regelui" în alb nu erau altceva decât ceeace sunt astăzi mandatele de aducere emise de judecătorii de instrucție.

CAP. VII

MAGISTRAŢII

I. Atribuţiunile şi funcţiunile Parlamentelor. — II. Originea lor. — III. Inregistrare şi protestări. — IV. Şedinţele prezidate de rege. — V. Cancelarul Maupeou. — VI. Inalta magistratură.

I

Atribuţiunile Parlamentelor

Se poate imagina aversiunea Parlamentelor pentru „ordinele regelui", concurenţă vrednică de urât. Cea mai mare parte a scrisorilor „de cachet" priveau chestiuni familiare. Când unul dintre soţi obţinuse o scrisoare pecetluită împotriva tovarăşului său de viaţă şi când neînţelegerile lor veneau înaintea Curţii de justiţie, magistraţii nu voiau să socotească „ordinul regelui", solicitat de unul dintre soţi împotriva celuilalt, drept o injurie gravă şi care expunea pe beneficiar primejdiei de a pierde procesul.

Este o eroare obişnuită să se creadă că Parlamentele erau însărcinate numai cu împărţirea dreptăţii. Ele aveau în drept funcţiunile cele mai diverse, printre cari cea dintâi era negreşit împărţirea dreptăţii, fiindcă era însăş

funcţiunea esenţială a monarhului pe care-l reprezentau dar atribuţiunile lor secundare aveau o mare importanţă·

Şi cu deosebire, întrucât regele era persoană eclesiastică, Parlamentul trebuia să se ocupe de chestiuni religioase. Ele vădeau cea mai mare ardoare în îndeplinirea acestei funcţiuni. Devin apărătoarele dreptei-credinţe, discută probleme teologice, dizertează despre unitatea Sfintei Treimi, despre mântuirea care-şi poate produce înrâurirea şi despre mântuirea înrâuritoare, înfierează propunerile incorecte, condamnă să fie arse cărţile socotite eretice, şi nu şovăie să sfâşie o bulă pontificală când n'o socotesc potrivită cu binele Bisericii. Nu dispun oare de o infailibilitate de care nu se bucură încă episcopul Romei? Cel puţin o afirmă: „Magistraţii nu pronunţă decât sentinţe de un adevăr infailibil". (*Remontrances* din 1753) S'ar spune că sunt rostite de un sinod de prelaţi; în privinţa aceasta nu ieşeau din atribuţiunile lor: regii pe cari îi reprezentau erau persoane bisericeşti.

Magistraţii au apărat catolicismul împotriva Reformei cu o furie faţă de care Ludovic XIV şi episcopii săi apar ca simpli spadasini. Din timpul domniei lui Carol IX, Parlamentul refuza să înregistreze edictul de pacificare pe care regele îl acorda protestanţilor; în anul 1598 se opunea edictului din Nantes, în care regele Henric lăsa să se întrezărească oarecare raze de toleranţă, şi, în 1685, a aplaudat revocarea lui. Chiar în plin secol XVIII, Parlamentul din Toulouse osândeşte la decapitare pe aceia cari încearcă să propovăduiască evanghelia în spiritul susţinerilor lui Luther şi Calvin. Ah! dacă protestanţii ar fi avut deaface cu magistraţii noştri, în locul regeluisoare şi al episcopilor săi; ar fi avut de întâmpinat ciudăţenii, a căror imagine ar putea fi înfăţişată de soarta

„aristocraților" în 1793. Până la sfârșitul secolului XVIII când Ludovic XVI va numi pe Wurmser, un luteran, comandant șef în Alsacia (1778) când va publica edicte cari vor acorda drepturi civile „reformaților" (1787), Parlamentele vor opune liberalismului regal o opoziție tenace.

Lui Ludovic XIV nu-i plăcea quietismul acelei tandre doamne Guyon, pe care Fenelon o luase sub aripile sale de lebădă; dar el nu s'ar fi gândit să condamne la arderea pe rug pe preoții quietiști, cum a făcut Parlamentul din Bourgogne. In 1663, un iluminat, Simon-Morin, susținea că este încorporat lui Isus Christos. In mâinile regelui, chestiunea s'ar fi rezolvit printr'o scrisoare «de cachet», care ar fi trimis pe omul nostru la Bastilia sau la Vincennes; Parlamentul din Paris l-a osândit să fie ars de viu.

Parlamentul este galican. Pentru el, adevărul se întemeiază pe cele patru articole ale lui Bossuet. El le consfințește prin hotărârile pe cari le ia și, prin aceleași hotărâri, dă putere de lege doctrinei care proclamă supremația sinoadelor asupra Papei. Mult mai mult decât Ludovic XIV, Parlamentul era partizan al unității religioase, — mult mai mult decât el, dorește să existe în Stat o singură religie.

In mod indefectibil, Parlamentele apără ideile de obârșie franceză: magistratură alcătuită din familii de viță veche, înrădăcinate în pământul țării. Protestantismul își trăgea inspirația din Germania sau din Anglia: jezuiții, «ultramontanii» își primeau directivele dela Roma: parlamentarii s'au străduit să le închidă deopotrivă drumul. In frunte cu d'Aguesseau, ei au condamnat celebra bulă *Unigenitus* (8 Septembrie 1713) îndreptată împotriva gânditorilor dela Port-Royal și a aderenților lor, iar atunci

când prelaţii francezi au fost excomunicaţi de Papa, după ce făcuseră apel împotriva actului pontifical la sinodul următor, Parlamentul s'a opus admiterii în Franţa a documentului pontifical şi a interzis publicarea lui. Parlamentul a mers chiar mai departe. Când Christophe de Beaumont adusese idei „romane" pe scaunul arhiepiscopal al Parisului, unde cardinalul de Noailles înclinase spre jansenism, şi când interzisese preoţilor din dioceza sa să dea ultima împărtăşanie şi anume maslul, acelora cari n'ar fi aderat la doctrina pontificală, Parlamentul înţelese să-i contrazică, izgoni din jurisdicţia sa pe preoţii cari nu se supuneau injoncţiunilor sale şi dispuse arderea poruncilor întocmite de episcopii cari lipseau de ultima grijanie pe credincioşii bănuiţi de jansenism.

Parlamentul duce lupta împotriva jezuiţilor aşa cum o dusese împotriva protestanţilor, hotărând arderea cărţilor cari le sunt favorabile, şi mergând până la condamnarea la exil a celor mai străluciţi apărători ai lor.

Nu ne gândim să cercetăm aici dacă maximele apărate sau combătute erau bune sau rele: ceeace am vrea să stabilim este că, erijându-se în teologi, parlamentarii nu ieşeau din atribuţiile lor.

Curtea regelui, Parlamentul reprezintă pe regele-însuş. Se ştie că, pentru a vădi lucrul acesta, prinţii îşi îmbrăcaseră consilierii cu propriile lor haine, până la toca pe care o purtau prezidenţii şi pe care se afla diadema regală cu cercul ei de aur. Deasemenea, pentru ca oricine s'o ştie, magistraţii noştri păstrau, agăţat în incinta Parlamentului, portretul lui Carol VI, îmbrăcat ca preşedinte cu tocă.

Un alt fapt, din care reiese limpede această identitate a funcţiunilor regale şi funcţiunilor parlamentare, este că atunci când vine printre magistraţii săi, regele nu-i pre-

zidează, ci-i lasă în umbră. Când este prezent regele, Parlamentul nu mai există. „*Advenlente principe cessat magistratus*", spune La Roche-Flavin. Parlamentul este, în înțelesul cel mai exact al cuvântului, «locotenentul regelui», adică acela care ține locul regelui. Unde vorbește și lucrează căpitanul, rolul locotenentului încetează. In privința aceasta, vechii noștri istorici-jurisconsulți sunt cu toții de acord, Bodin, Lhommeau La Roche-Flavin. „Și întocmai așa, spune Bodin, cum vedem că fluviile își pierd numele și forța atunci când se revarsă în mare și luminile celeste în fața soarelui", vedem și Curțile de Justiție lipsindu-se de autoritatea lor din clipa când apare în sânul lor acela care le-a învestit cu atribuțiunile pe cari le au.

Magistrații au cenzura cărților. Nutresc idei proprii asupra categoriilor lui Aristotel și asupra moralei lui Confucius. Rousseau li se părea îngrozitor și economiștii, „tulburători ai ordinei publice". După rechizitoriul procurorului general, cărțile rele sunt arse în josul scării Saint-Barthélemy ca „eretice, schismatice, eronate, violente, blasfematorii, nelegiuite, potrivnice autorității", și pentru multe și diferite alte pricini; dar ele nu sunt arse decât „în efigie", adică nu sunt arse de loc. Executorul aruncă pe foc diferite teancuri de hârtii fiindcă magistrații bibliofili au avut grijă să păstreze pentru biblioteca lor exemplarele pe cari le-au confiscat și pe cari însăș osândirea lor le-a făcut obiecte rare.

Și originea acestei autorități avea un caracter cu totul familiar. Primii consilieri au fost desemnați de către regi, ca și primii lor miniștri, din rândurile slujitorilor cari îi înconjurau, din *familia* lor. Ei împart dreptatea în jurul regelui și regina ia loc în rândurile lor. Așa dar, să nu ne mirăm dacă, din cauza aceasta, ca și regele însuș,

ei ajung să se ocupe şi de chestiunile familiare. Astfel, vedem Parlamentul din Paris oprind pe Cinq-Mars să ia în căsătorie pe Marion de Lorme. El socotea că această femee încântătoare avea moravuri oarecum nepotrivite cu blazonul neîntinat al unui gentilom francez. Magistraţii noştri interzic doamnei de Limoges «din cauza exemplului rău» să impună fiicei sale să se mărite din dragoste, o căsătorie onorabilă fără îndoială dar o căsătorie din dragoste, — îndeplinind astfel dorinţa domnişoarei nepoate a regelui. Ei se opun din acelaş motiv căsătoriei domnişoarei de Piennes cu domnul de Villequier; dar, dacă Parlamentul se războia cu îndrăgostiţii, Ludovic XIV îi ocrotea. Faţă de intervenţia episcopului din Chartres, se arată înţelegător cu cei doi şi le îngăduie să se căsătorească. In ce priveşte pe doamna de Pibrac, Parlamentul îi interzice să se remărite, «pentru caracterul ridicol al acestui proect»; e adevărat că doamna voia să se căsătorească pentru a şaptea oară.

Parlamentul ajunge astfel, cum ar fi făcut-o regele însuş, să se ocupe deadreptul de tot ceeace este legat de viaţa Francezilor. Curtea din Dijon, nemărginită îndrăzneală, interzice locuitorilor din Bourgogne să meargă la cârciumă. Magistraţii noştri se vor ocupa de arte şi de manufacturi şi de procedeele puse în practică. Ei vor arăta cum trebuie ţesută mătasa, cum trebuie răsucit inul, suflată sticla, înţepenite cuiele. Vaccinarea nu prezintă pentru ei mare însemnătate. După un viguros rechizitoriu al procurorului general împotriva „hidrei vaccinărei", terapeutica lui Jenner este condamnată în modul cuvenit. Oamenilor săraci Parlamentele le înlesnesc săvârşirea secerişului; ele interzic proprietarilor şi fermierilor lor să-şi lase vitele să pască timp de trei zile pe câmpurile de pe cari s'a strâns recolta, pentru a se cruţa spicuiala;

cositul grâului este oprit; el trebuie să fie tăiat cu secerea, pentru ca paiele să fie lăsate celor săraci; este oprită creşterea caprelor, fiindcă acestea pasc vlăstarii şi pricinuiesc cele mai supărătoare pagube; caprele prinse vor fi omorâte.

Curţile de justiţie sunt împuternicite să întocmească regulamente administrative şi poliţieneşti; ele citează la bara lor pe agenţii guvernamentali, supraveghiază municipalităţile, ale căror ordonanţe pretind să le înregistreze. Au însărcinarea de a se ocupa de îndrumarea poliţiei. Se cunoaşte însfârşit, rolul Parlamentului pe timpul vacanţelor tronului sau până la majoratul monarhilor. In anul 1593 păstrează casei de Bourbon coroana, înlăturând uneltirile prin cari se urmărea să se încredinţeze coroana unei infante a Spaniei. Prin hotărârea din 28 Iunie, Parlamentul menţinea legea salică şi, la 25 Iulie, Henric IV asculta la Saint Denis liturghia căreia nu voise să-i sacrifice Parisul. Se cunoaşte rolul Parlamentului pe timpul nevârstniciei lui Ludovic XIV şi pe timpul aceleia a lui Ludovic XV, când a anulat testamentul defunctului rege. Câţiva istorici au crezut că în această împrejurare şi-a depăşit drepturile. In lipsa regelui, sau când regele era minor, Parlamentul reprezenta autoritatea suverană.

II

Originea Parlamentelor

Aşa cum s'a discutat în secolele XVII şi XVIII despre originile puterii regale, din pricina consecinţelor rezultate din exercitarea ei, s'a discutat din acelaş motiv

despre cele ale Parlamentului. Autorii secolului XVII, citaţi mai sus, le indică şi mai exact: Parlamentul era locţiitorul regelui; dar pentru generaţiile următoare, tradiţia s'a pierdut. In *«L'Encyclopedie»* a lui Diderot, Boucher d'Argis nu vede decât o Curte suverană, stabilită pentru a administra justiţia în ultima instanţă. Parlamentarii înşişi pretind că dăinuiesc de pe vremea când prinţii carolingieni convocau adunări pe câmpurile de manevră. Alţii se întreabă dacă Parlamentul nu este o emanaţie a Statelor generale. Dealtminteri, datorită opoziţiei pe care a vădit-o deseori puterii regale i s'a atribuit o origine populară. Si aceste presupuneri inexacte falşificau ideea nutrită cu privire la rolul său şi la activitatea sa calificată de către adversarii cari îl învinuiau de o uzurpare de neîngăduit.

Puterea Parlamentelor era în mod teoretic nemărginită, ca şi aceea a regelui. Ele se socoteau superioare înseşi Statelor generale, ale căror hotărâri trebuiau să le fie supuse întrucât «tronul regal şi scaunul regelui» se aflau printre ele. Judecau în ultimă instanţă şi primeau apelul tuturor jurisdicţiunilor, regale, municipale, senioriale, eclesiastice. Dobândiseră dreptul de cercetare, de modificare, de protestare împotriva tuturor actelor publice, cari trebuiau să le fie înaintate, în vederea înregistrării lor. Li se supuneau tratatele încheiate cu puterile streine, şi chiar numirile de funcţionari. Insfârşit pe temeiul sentinţelor pe cari le pronunţau şi cari formau jurisprudenţe, aveau dreptul să modifice până şi obiceiurile şi legile.

In întregul regat existau treisprezece Parlamente: în ordinea înfiinţării lor, erau Parlamentele din Paris, Toulouse. Grenoble, Bordeaux, Dijon, Rouen, Aix, Rennes, Pau, Metz, Besançon, Douai, Nancy. In Artois, în Rou-

sillon, în Alsacia și în Corsica nu existau Parlamente, ci consilii superioare cari îndeplineau funcțiunile lor. Jurisdicțiunea Parlamentului din Paris se întindea asupra întregului vechiu domeniu al regilor cuprinzând în afară de Ile de France, Picardie, Brie, Perche, Beauce, Maine, Touraine, Sologne, Berry, Nivernais, Anjou, Poitou, Aunis, Rochelais, Angoumois, Marche, Bourbonnais, Mâconnais, Auvergne, Forez, Beaujolais, Lyonnais: zece milioane de locuitori.

III

Inregistrare și protestări

Parlamentele aveau obiceiul să înregistreze edictele, ordonanțele, regulamentele și alte acte de ordin public, ale guvernului și ale puterilor constituite; le transcriau în registrele cari cuprindeau propriile lor sentințe, spre a le confirma în urma deciziunilor lor. Un act care nu era înregistrat nu exista pentru ele și nu-și putea găsi aplicare în cuprinsul jurisdicțiunii lor. „Legea regatului este în așa fel întocmită, scrie La Roche-Flavin, președintele recursurilor la Parlamentul din Toulouse, încât niciun edict, nicio ordonanță n'au vreun efect, nu li se dă ascultare, sau mai curând nu sunt socotite edicte și ordonanțe, dacă nu sunt verificate de Curțile suverane prin deliberare asupr lor".

Inregistrarea ar pute fi asemuită în zilele noastre cu ceeace ar fi publicarea în *Journal Officiel*. Obiceiul dăinuia dela începutul secolului XIV, adică la câtva timp după epoca în care Parlamentul a dobândit, odată

cu stabilitatea, şi o organizare temeinică. Se întâmpla ca magistraţii noştri, socotind că edictul sau ordonanţa sau măsura propusă nu erau conforme cu obiceiurile franceze ori cu interesele ţării, suspendau înregistrarea lor şi făceau „proteste". Dacă nu ţineau seamă de observaţiile lor, şi adunarea stăruia în părerea ei, înregistrarea era refuzată şi magistraţii continuau să judece şi să lucreze ca şi cum actul incriminat de ei nu exista.

S'a întâmplat ca unele Parlamente să condamne pe sindicii dela ţară cari au dat ascultare ordinelor regelui transmise de către intendenţi, atunci când aceste ordine urmăreau executarea unei ordonanţe, a cărei înregistrare fusese respinsă.

Deasemenea s'a socotit că şi această sechestrare a deciziunilor regale constituie o încâlcare şi o uzurpare, arbitrare. Ea a putut să fie supărătoare în anumite împrejurări, după cum în altele a putut să fie folositoare; ea ni se pare justificată, dacă nu în drept — în politică, teoria avea o înrâurire atât de mică asupra oamenilor din vremurile de altădată! — cel puţin în fapt. La Roche Flavin arată pe regele Ludovic XII plimbându-se pe un catâr mic în grădinile ocolului apropiat de Palatul de Justiţie. Regele cel bun suferea de gută. Pe aleile grădinii, „studia" afacerile publice şi, dacă o dificultate sau alta avea nevoie de o consultare, el se ducea s'o ceară Parlamentului: „In scopul acesta, se orânduise din josul scării şi până sus o alee făcută din scânduri şi acoperită cu rogojini şi pe care-l urca animalul, spre a-l duce apoi până la uşa incintei Parlamentului".

Când un suveran cere unei adunări, sfatul şi o aprobare trebuie să-i admită şi criticile; când un suveran, ca Henric IV, îşi datoreşte coroana deciziunilor unui corp de magistraţi, nici el şi nici succesorii săi nu se

pot mira dacă aceeaşi magistraţi socotesc că este de competinţa lor să intervină în afacerile guvernamentale: când o cârmuire ca aceea a regentului cere unei adunări judiciare să anuleze un act atât de grav şi de întemeiat ca un testament regal, nu va trebui să fie surprins dacă aceleaşi personagii, ori succesorii lor, nu cred că sunt ţinuţi să se încline în faţa hotărârilor lor.

Este cunoscută celebra şedinţă a Parlamentului ţinută la 13 Aprilie 1655, şi în care Ludovic XIV ar fi apărut la vârsta de şaptesprezece ani încălţat cu cizme, cu pălăria pe cap şi cu biciul în mână, şi ar fi pus capăt deliberărilor Parlamentului prin aceste cuvinte: *Statul sunt eu!* Anecdota este legendară, dacă este adevărat că regele în ţinută familiară a interzis continuarea deliberărilor „într'un mod ciudat şi foarte îndepărtat de purtarea predecesorilor săi".

Cu doisprezece ani mai târziu (Aprilie 1667), Ludovic XIV îşi publica decretul cu privire la reformarea justiţiei. Voia să reglementeze dreptul de verificare şi înregistrare: «Curţile noastre parlamentare vor fi ţinute să procedeze numaidecât la publicarea ordonanţelor, edictelor, declaraţiilor şi altor acte, îndată ce vor fi înregistrate, fără să le aducă vreo întârziere şi după încetarea oricărei activităţi». Observaţiile vor putea fi făcute în timp de opt zile, «după care spunea Ludovic XIV, ordonanţele noastre vor fi socotite ca publicate».

La 24 Februarie 1673, alte prescripţiuni:

«Vrem ca aceste Curţi ale noastre să aibă de înregistrat pur şi simplu ordinele noastre regale, fără nici o modificare, restricţii, nici alte clauze...»

Dacă, în Aprilie 1655, Ludovic XIV n'a declarat Parlamentului: „Statul sunt eu!", strănepotul şi succesorul său Ludovic XV a afirmat-o în luna Martie 1766 în aceeaş

adunaré şi sub o formă care, pentru a fi mai puţin concisă, n'a fost totuş de o mai mică limpezime semeaţă în ritmul ei cadenţat:

«Numai în persoana mea rezidă autoritatea suverană... Numai mie însumi îmi aparţine puterea legislativă, fără dependenţă şi fără împărţeală. Orânduirea publică emană în întregime dela mine. Poporul meu alcătuieşte împreună cu mine un singur tot, drepturile şi interesele naţiunii, de cari se îndrăzneşte să se facă un corp separat de monarh, sunt în mod necesar unite cu ale mele şi nu se află decât în mâinile mele».

Aceste injoncţiuni şi manifestări n'au împiedicat Parlamentul să-şi urmeze acţiunea, şi încă în modul cel mai eficace. Niciun impozit, niciun împrumut nu se puteau realiza fără împuternicirea lui. In tot cursul secolului XVIII, conchide domnul Marion, a fost stăpânul politicii franceze. Autoritatea sa era atâ de mare, constată Sénac de Meilhan, „încât regele era stânjenit, după un războiu îndelungat când trebuia să se propună continuarea unei „douăzecimii", necesare pentru achitarea datoriilor contractate în vederea susţinerii războiului".

IV

Şedinţele prezidate de rege

Pentru a se înfrânge împotrivirea Parlamentului, se recurge la faimoasele şedinţe prezidate de rege. Odată ce regele era prezent, puterea magistraţilor era suspendată, înregistrarea se săvârşea de drept.

Şedinţele prezidate de rege se ţineau la Paris în in-

cinta Parlamentului. Ludovic d'Orléans le-a descris astfel spre sfârşitul secolului XV:

„Scaunul regelui este aşezat sub un acoperământ, polog sau uranisc, din postav cu fire de aur sau din catifea, e garnisit cu perne şi împodobit cu altă îmbrăcăminte din catifea de culoarea azurului, presărată cu crini aurii, care slujeşte ca spătar tronului regal şi trecând pe sub pernele pe care şade (regele), coboară pe trepte şi înaintează mult pe podea, dând o magnifică înfăţişare de scaun, în felul paturilor obişnuite, cari sunt alcătuite din poloage, căpătâie şi perne". In secolul următor, azurul tuturor acestor stofe s'a schimbat în vioriu.

«Scaunul dreptăţii» se numea şi «tronul tribunalului regal».

Scaunul regelui era aşezat în colţul incintei Parlamentului, numită şi „camera pledoariilor", fiindcă era singura în care se pleda: ea era numită „bolta cea mare", iar publicul a denumit-o „camera aurită", din cauza ornamentelor cu cari a fost împodobit tavanul pe vremea lui Ludovic XII. Pe perete era atârnat tripticul cu imaginile lui Carol cel Mare şi Ludovic cel Sfânt, pictură din secolul XV francez, aflată astăzi în muzeul Louvre-ului; era atribuită lui Albert Durer. Dedesubt atârna un portret al lui Carol VI, îmbrăcat aşa cum sunt îmbrăcaţi astăzi preşedinţii cu tocă", spun cei cari au redactat „*L'Encyclopédie méthodique*". Pierderea acestei ultime imagini nu poate fi regretată deajuns. Prisosul de decoraţie data din 1721.

Regele era în Sainte-Chapelle, unde patru preşedinţi cu tocă şi opt consilieri veneau să-l ia şi-l conduceau spre incinta Parlamentului în sunetele unei fanfare de trâmbiţe şi tobe. La picioarele regelui, care se aşezase în unghiul încăperii, pe scaunul său din catifea violetă

împodobită cu crini de aur, se aşeza marele scutier. La dreapta, marele şambelan, purtând atârnată de gât spada regelui. Pe podea, în genunchi, înaintea regelui, doi uşieri cari aveau bastoane cu mânere de argint aurit şi şase crainici înarmaţi.

Regele şedea pe scaun şi avea capul acoperit; membrii adunării îşi ocupau locurile; regele îşi scotea pălăria, apoi şi-o punea iarăş pe cap: era salutul domnitorului; după aceea, dădea cuvântul cancelarului, care înfăţişa obiectul reuniunii.

Şedinţele prezidate de rege au fost ţinute aproape toate la Palatul de Justiţie; în mod excepţional, unele s'au ţinut în reşedinţele regale. Avocatul Barbier a înfăţişat în *Journal*-ul său pe aceea care s'a ţinut la Versailles, la 3 Septembrie 1732:

„Membrii Parlamentului, în robe roşii, s'au dus la Versailles la ora zece dimineaţa; ei au fost primiţi de marele maestru de ceremonii şi introduşi în sala gărzilor, care fusese orânduită după modelul incintei Parlamentului. Regele s'a înapoiat la aceeaş oră dela Marly... Şedinţa prezidată de rege a început pe la oră unsprezece; regele era aşezat într'un colţ al sălii, pe un scaun înălţat, şi având deasupra un uranisc în felul celui dela Palatul de justiţie, şi avea la picioarele sale pe domnul prinţ Charles de Lorraine, mare scutier care, la asemenea ceremonii, poartă o eşarfă lată de care atârnă o spadă mare, şi pe domnul duce de Bouillon, mare şambelan“...

Adunarea, notează Barbier, era magnifică prin personalităţile participante şi diversitatea îmbrăcămintei.

„Regele spuse:

„V'am convocat aici spre a vă aduce la cunoştinţă intenţiunile mele, pe cari vi le va lămuri cancelarul meu.

„Domnul cancelar a rostit un discurs în care, după ce a vorbit despre nesupunerile vădite de Parlament față de ordinele regelui, de clemența Majestății Sale, le-a spus că regele înțelegea ca declarația să fie înregistrată... Domnul președinte Le Pelletier a vorbit potrivit cu hotărârea Curții, spre a înfățișa motivele cari au determinat adunarea să refuze înregistrarea declarației. După aceea, domnul Gilbert de Voisins, prim-procuror general, a cerut să se facă înregistrarea, spre a se satisface ordinele regelui, dar și-a exprimat durerea pe care o resimțea că trebuie să reprezinte Ministerul într'o asemenea ocazie:

„Cancelarul a procedat la înregistrarea cuvenită, — după care regele i-a spus:

— Vă poruncesc cu propria mea gură să executați tot ce ați auzit și, mai ales, să vă îndepliniți funcțiunile fără întrerupere.

Apoi, membrii adunării s'au despărțit.

Regele poruncea Parlamentului să-și continue fără întrerupere îndeplinirea funcțiunilor, dar domnii aceștia născociseră un mijloc ingenios cu ajutorul căruia să suspende exercitarea justiției, atunci când erau constrânși să înregistreze o ordonanță sau o declarație care nu le convenea, și anume acela de a reuni «toate camerile" pentru a discuta chestiuni politice sau administrative, și chiar chestiuni religioase, astfel că, toți magistrații fiind ocupați cu aceste importante deliberări exercitarea justiției era de fapt suspendată în toată țara.

Cardinalul Mathieu înfățișează fizionomia unei ședințe prezidată de rege într'un Parlament provincial. E vorba de cel din Lorraine, ai cărui magistrați au respins edictul din Decembrie 1781, pe temeiul căruia prețul sării era sporit cu trei «soli» la livră.

Domnul de Choiseul, guvernatorul provinciei, reprezentând pe rege preveni pe primul preşedinte că a primit porunca respectivă din partea regelui. Curtea, după ce deliberă „în robă neagră şi tocă pătrată", se duse în sala de audienţă. Choiseul se prezintă înconjurat de o mare suită militară. El înfăţişă scrisorile regale:

„Vă aduc poruncile regelui... Majestatea Sa are nevoie, pentru a susţine un războiu costisitor, absolut trebuincios, drept — era vorba, o! Americanilor!, de războiul pe care-l duceam pentru independenţa voastră – Majestatea Sa are nevoie de ajutoare proporţionate cu cheltuielile pe cari acest războiu le aduce cu sine... Cunosc inima compatrioţilor mei şi sunt încredinţat, domnilor, că nu voiu avea să-i împărtăşesc decât supunerea dv..."

După care a fost introdus procurorul general. El ceru înregistrarea ordinului, exprimându-se în felul următor:

„Acest organism de temut al autorităţii suverane prezintă provinciei un spectacol care-i este pe cât de nou, pe atât de dureros... Aţi depus la picioarele tronului protestul d-voastră. Rezultatul acestei atitudini n'a corespuns însă dorinţelor d-voastră. Această durere nu poate înceta decât în faţa aceleia pricinuită de faptul că aţi nemulţumit un monarh iubit. Să credem, domnilor, că numai imposibilitatea a reţinut binefacerea nemărginită a regelui care este părintele poporului său. El a vădit-o încăodată încredinţând îndeplinirea voinţei sale unui comandant al cărui nume, drag şi preţios acestei provincii n'a fost cunoscut niciodată decât ca un organ de binefaceri. Nu ne rămâne decât să dăm exemplul supunerii".

In urma ordinului guvernatorului, grefierul înregistră edictul şi primul preşedinte închise «şedinţa prezidată de rege» prin cuvintele de mai jos şi cari se cuvine să fie reţinute. Minunata sociabilitate a Vechiului Regim, sim-

țământul nuanțelor, puterea de exprimare sub forma cea mai moderată și fermitatea împotrivirii sub un lustru de deferență și de supunere apar într'o lumină pe care n'o vom regăsi nicicând. Primul președinte se adresă guvernatorului:

— Iubirea pe care o nutrim regelui nostru și fidelitatea inviolabilă pe care această adunare n'a încetat s'o dovedească mereu Majestății Sale au răstălmăcit dorința pe care o avem de a ne supune ordinelor sale... Puteți raporta regelui că acest edict a fost înregistrat pe temeiul poruncii sale speciale și că n'ați întâmpinat împotrivire în privința executării ordinelor al căror purtător ați fost».

Atunci s'au deschis ușile, ca să se îngăduie intrarea publicului în prezența căruia s'a dat citire atât poruncii regelui, cât și edictului ce urma să fie înregistrat. Și „domnul duce de Choiseul, stând în picioare și cu capul descoperit după ce salută pe toți acești domni cari îl salutaseră mai înainte, a coborât dela locul său și, ieșind din tribunal, s'a întors și, repetându-și salutul căruia i s'a răspuns din nou a fost condus cu acelaș ceremonial ca la venire".

Dar n'ar trebui să se creadă că chestiunea era terminată în felul acesta. Uneori se sfârșea astfel, și anume atunci când Parlamentul voia să se supună; dar în cazul când nu voia, lucrurile nu erau terminate decât în aparență. După ce se încheia ședința, Parlamentul protesta împotriva constrângerii ce i se impusese și, în toate deciziile pe cari le va lua, în privința regulamentelor pe cari le va întocmi, în privința măsurilor polițienești pe cari le va prescrie, va proceda ca și cum edictul înregistrat n'ar exista. El se va întruni în ședința comună a tuturor camerelor, ceeace-l va pune în mod intenționat

în imposibilitate de a împărţi dreptatea, şi dacă regele nu vrea să se resemneze cu înfrângerea îndurată, nu-i va rămâne alt mijloc de scăpare decât acela de a exila pe toţi membrii Parlamentului, proprietari ai funcţiunilor lor şi inamovibili, departe de sediul jurisdicţiei lor.

Dar publicul are nevoie să vadă judecându-se neînţelegerile. Regele încearcă să înlocuiască Parlamentul exilat prin judecători luaţi dela alte tribunale: cu câtă greutate izbuteşte să-i adune! Aceşti judecători ocazionali sunt lipsiţi de prestigiu. Avocaţii şi procurorii refuză să pledeze fiindcă magistraţii noştri aveau o sumedenie de devotaţi, pe cari se sprijineau, cari îi urmau în exil ori refuzau să facă vreun serviciu înlocuitorilor lor: grefieri, notari, ajutori de notari, ofiţeri ministeriali cari reprezintă părţile în faţa tribunalului, avocaţi, executori, aprozi şi întregul furnicar de copişti şi scriitori publici. „Reclamantul, spune Besenval, sigur că pedeapsa nu va dăinui, se teme să-şi înfăţişeze plângerea unui nou tribunal, ştiind de altminteri că dacă chestiunea sa nu se termină la înapoierea Parlamentului, greşeala de a fi recurs la alţi judecători va constitui un motiv suficient pentru a-l face să piardă procesul".

In cele din urmă, trebuia să se ia hotărârea rechemării celor exilaţi, cari dobândiseră figuri de martiri; ei se jertfiseră cauzei poporului, fiindcă mulţimea,—când Parlamentul din Lorraine, de pildă, se împotrivea contribuţiunilor necesitate pentru războiul din America — nu-şi putea da seama de marile interese ce erau în joc şi nu putea înţelege că patria însăş cerea un sacrificiu; ea nu vedea decât un singur lucru: domnii consilieri nu voiseră să se sporească impozitele.

Treizeci de membri ai Parlamentului din Besançon au fost exilaţi în anul 1762; după un timp au fost reche-

mați. Se produce o explozie de entuziasm în toată provincia, breslele orașului nu sunt mai puțin exaltate. O sută de fete călări și alte o sută în trăsuri ies cu flori în întâmpinarea exilaților cari se înapoiază și, a doua zi, o nouă delegație de șaizeci de domnișoare, în zgomotul asurzitor al țimbalelor și trâmbițelor, vin să ofere lauri ilustrelor victime ale despotismului. Arhiepiscopul de Besançon, Antoine-Cleradius, cardinal de Choiseul-Beaupré, organizează un ospăț în cinstea lor: o masă triumfală, la care se văd apărând înainte de servirea desertului douăsprezece păstorițe drăgălașe, împodobite cu flori și cu panglici ca în tablourile lui Boucher, însoțite de cincizeci de tineri, fiecare cu spada în mână, vin să slăvească eroismul învingătorilor. Intendentul, reprezentant autorizat al puterii regale, declarase cu prilejul exilării celor treizeci de parlamentari:

— Nu se vor înapoia decât atunci când vom vedea pe Jacquemart la Comedie.

Era vorba de marele Jacquemart, făcut din plumb și lemn, care de pe biserica Sainte Madeleine, bătea orele n clopotele de bronz.

Jacquemart este coborît de pe biserică și transportat în sala teatrului, unde reprezentația n'a fost decât un șir nesfârșit de aclamații. Se celebrează servicii de mulțumire în toate bisericile: pe străzi sunt orânduite mese, la cari cetățenii, scufundați într'o bucurie comună, nu uită să-și sporească, printr'o beție bachică, beția fericită de care sunt pătrunși. Breslele, dela negustorii de mărunțișuri, postăvari, argintari, iconari, dulgheri și până la „servitoarele casnice vânzătoare de găini, institutori și institutoare și curățitoarele de closete", organizează cortegii împodobite cu flori și zgomotoase. Se compun numeroase cântece ocazionale, pe cari oamenii le învață

pe întrecute, iar cântăreţii de stradă, căţăraţi pe nişte scânduri înguste, aşezate pe patru picioare, le cântă în sunete de flaşnetă, făcând să răsune străzile şi răspântiile, în timp ce poporul adunat în jurul lor intonează un refren. Aşa se întâmplau lucrurile şi în alte oraşe de provincie. „Inregistrări forţate, protestări îndărătnice, exilări şi înapoierile totdeauna triumfătoare ale magistraţilor: acestea au fost peripeţiile obişnuite ale acelor războaie juridice". Este concluzia cardinalului Mathieu, care studiază Vechiul Regim în Lorraine; amănuntele de mai sus cu privire la localitatea din Franche-Comté ne-au fost furnizate de Albert Babeau.

V

Cancelarul Maupeou

Aşa se explică, şi se explică deajuns, reforma încercată de Ludovic XV şi de ultimul cancelar al vechii monarhii, René Nicolas de Maupeou. Parlamentul din Bretagne, unul dintre cele mai hotărîte şi care cuprindea un număr excepţional de gentilomi de viţă veche, continua, în pofida opreliştilor cancelarului, procesul început în anul 1769 împotriva ducelui d'Aiguillon, guvernatorul provinciei. Procesul a fost adus în faţa Parlamentului din Paris şi, întrucât consilierii parizieni păreau că trebuie să se solidarizeze cu confraţii lor bretoni, s'a ţinut la 27 Iunie 1770 o şedinţă prezidată de rege. Ludovic XV anulă toată procedura săvârşită până atunci; dar la 2 Iulie sfidându-se autoritatea suverană, d'Aiguillon a fost condamnat. Aceasta a fost originea unui conflict în-

tre înalta magistratură și Coroană, conflict în care s'au solidarizat toate Parlamentele Franței și ale cărui peripeții au fost deseori înfățișate.

Ludovic XV avea mai mult caracter, mai multă energie și mai mult spirit de hotărâre decât s'ar crede. Nu putea suferi pe parlamentari, acești „republicani", repeta el. Maupeou era un om hotărît. La 13 Aprilie 1771, Ludovic XV convocă la Versailles celebra ședință prezidată de rege în care impuse înregistrarea unui număr de trei edicte, din cari unul suprima Curțile de impunere, al doilea înlocuia funcțiunile de parlamentari în majoritate ereditare, prin numiri hotărîte de rege fără drept de transmisiune familiară, iar al treilea însfârșit înlocuia Curtea de Justiție desființată printr'un Parlament nou — faimosul Parlament Maupeou — la ședințele căruia luau parte membrii Marelui Consiliu, sau ai Consiliului de Stat cum am spune noi.

Ludovic XV se exprimă astfel:

„Cu regretul cel mai adânc am văzut pe membrii Parlamentului nostru dedându-se unei nesupuneri condamnată în aceeaș măsură de legi, de jurământul lor, de interesul public, erijând în principiu suspendarea arbitrară a funcțiunilor lor și atribuindu-și în mod fățiș dreptul de a împiedica îndeplinirea voinței noastre... Am suspendat vreme îndelungată exercitarea autorității noastre, cu gândul că chibzuința, îi va readuce pe făgașul datoriei; dar însăș bunătatea noastră n'a slujit decât la încurajarea împotrivirii lor...

„Ne-am dat seama, spuse regele, că venalitatea funcțiunilor introdusă de nenorocirea vremilor, era un obstacol în calea alegerii slujbașilor noștri și îndepărta adesea de magistratură pe aceia cari erau cei mai demni... că datorăm supușilor noștri o justiție promptă, pură și

gratuită, şi că cel mai uşor amestec interesat nu putea decât să jignească delicateţa magistraţilor însărcinaţi să menţină drepturile inviolabile ale onoarei şi ale proprietăţii".

Regele, făcu aluzie la încetinelile de neînchipuit ale procedurilor şi la obiceiul deplorabil al onorariilor plătite judecătorilor de către apărători. El se ocupă apoi de extinderea excesivă a competinţei tribunalului din Paris, „păgubitoare justiţiabililor obligaţi să-şi părăsească familiile, pentru a veni să solicite o justiţie înceată şi costisitoare. După ce erau nevoiţi să îndure cheltuielile călătoriilor şi deplasărilor, lungimea şi numărul mare al procedurilor le desăvârşeau ruina".

Parlamentele au fost înlocuite prin tribunale superioare ai căror slujbaşi numiţi fără vreo remuneraţie şi fără să-şi fi cumpărat funcţiunile, nu aveau altă retribuţie în afară de o simbrie legată de funcţiunea pe care o îndeplineau.

In afară de tribunalul superior stabilit la Paris, s'au înfiinţat consilii la Arras, Blois, Châlons, Clermont, Lyon şi Poitiers, numai pentru jurisdicţiunea Parlamentului din Paris. Şi celelalte Parlamente au fost înlocuite prin consilii. In epoca aceasta, la 15 Decembrie 1770, ducele de Croy a avut cu controlorul general Bertin o convorbire pe care o redă în *Memoriile* sale. In ea sunt înfăţişate motivele determinante ale Curţii şi obiecţiunile pe cari le stârnea politica sa.

„Trebuia să izbucnească o revoluţie, spunea ministrul, dintr'o parte sau dintr'alta, una înăbuşită, cealaltă răsunătoare. Parlamentul o făcea de zece ani pe cea dintâi.

Pare sigur că, în frământarea de spirite ce începea să se facă simţită, în mişcarea de transformare politică şi socială ce se manifesta, Parlamentele credeau că, unin-

du-se, ar putea dobândi cârmuirea Statului, reducând regalitatea la un fel de monarhie constituţională. Anglomania, care bântuia atunci cu intensitate, le întărea felul de a vedea.

„Recunosc, scrie ducele de Croy, că Parlamentele merseră prea departe şi că nu se gândeau decât să-şi mărească autoritatea:

— Era mai mult decât atât, îl întrerupse ministrul, era un complot şi o asociaţie generală care voia să nimicească sistemul monarhic pentru a-l face să treacă numai în stăpânirea adunării lor. Astfel, a fost o revoluţie complectă şi surdă şi ale cărei planuri erau destul de înaintate".

Croy recunoştea că regele procedase foarte chibzuit, redevenind monarh; dar adăoga că Maupeou îl făcuse să fie un monarh atât de absolut, încât nu mai putea să simtă deajuns pericolul acestei situaţii.

De altminteri, opoziţia vădită de Parlamentele provinciale faţă de reformele lui Maupeou n'a fost atât de generală cum se afirmă adesea. Domnul Carré aminteşte că în multe oraşe ca Rennes, Aix şi Lyon, nouii magistraţi se bucuraseră de o primire bună; la Besançon, clasele superioare au făcut cauză comună cu parlamentarii concediaţi, dar poporul îi ocărî. In multe localităţi, cu deosebire la Toulouse, numeroşi judecători cari aparţinuseră Curţii de Justiţie ce fusese dizolvată consimţiseră să facă parte din noua formaţiune. La Aix şi la Dijon, raportorii Consiliului de Stat se aşezară pe locurile devenite vacante.

Dar la Paris opoziţia a fost unanimă. Ea a stârnit admiraţia lui Tocqueville: „In anul 1770, scrie marele istoric, când a fost desfiinţat Parlamentul din Paris, magistraţii cari făceau parte din el au îndurat pierderea

situației și puterii lor, fără ca unul singur dintre ei să fie văzut cedând în mod individual în fața puterii regale. Mai mult, Curți de o categorie deosebită, cum era Curtea impunerilor, și cari nu erau nici atinse și nici amenințate, s'au expus de bună voie acelorași rigori, atunci când aceste rigori au devenit sigure; dar iată încă ceva; principalii avocați cari pledau în fața Parlamentului s'au asociat de bună voie soartei sale. Ei au renunțat la ceeace constituia gloria și bogăția lor și s'au condamnat mai curând la tăcere, decât să apară înaintea unor magistrați dezonorați. Nu cunosc în istoria popoarelor libere nimic mai măreț decât ceeace s'a întâmplat cu prilejul acesta...

Inșiși prinții din casa regală, pairii Franței, au trecut de partea Parlamentelor desființate. Femeile vădeau o nemărginită afecțiune victimelor puterii regale. „Ele n'au scăpat o ocazie atât de frumoasă, scrie Besenval, în care puteau să fie sprijinul a ceeace numeau „elementele fundamentale ale țării. „In conversații, la mese nu se vorbea despre altceva și aceste adunări de plăcere deveniseră mici State generale". Doamnele cele mai distinse sunt printre partizanele cele mai înfocate ale Parlamentelor. La Grenoble, doamna de Pina a pălmuit pe un secretar al domnului de Bérulle, pe care-l bănuia că nu nutrește o ură destul de înverșunată împotriva lui Maupeou.

E sigur că reforma Maupeou, inspirată de Ludovic XV, era dreaptă. Nu se poate nega, că principiile pe cari se întemeia, suprimarea venalității și a onorariilor plătite judecătorilor de către apărători, simplificarea procedurii, înmulțirea Curților de Apel în imensa jurisdicție a Parlamentului din Paris într'o epocă în care deplasările erau foarte încete și proporțional mult mai costisitoare

decât astăzi, erau reforme atât de utile, încât nici nu s'ar putea discuta în privinţa lor. Voltaire a aplaudat cu entuziasm reforma înfăptuită.

De ce nu s'a bucurat ea de o primire mai bună? Din mai multe cauze. Parlamentul din Paris, împotriva căruia reforma e îndreptată în mod special, se distinsese în ultima vreme prin ostilitatea vădită împotriva jezuiţilor. Despre Maupeou se credea pe drept sau pe nedrept, că este favorabil jezuiţilor. Opera parlamentară a lui Ludovic XV a fost privită ca o acţiune „clericală", dacă ne este îngăduit să întrebuinţăm aici cuvântul acesta urîcios, şi aceasta într'o epocă în care, din jansenismul aflat în agonie se năştea un liberalism foarte asemănător stării de spirit pe care o desemnăm astăzi prin aceeaş expresie.

In reforma sa, Ludovic XV, care va avea de plătit simbriile magistraţilor, reduse numărul lor în toate Curţile: parlamentarii se simţiră ameninţaţi.

Maupeou, oricât de mari i-ar fi fost inteligenţa şi energia, se bucura de o mediocră reputaţie personală.

In sfârşit, izbucni afacerea Goëzmann. Louis-Valentin Goëzmann era unul din membrii Parlamentului Maupeou. Era originar din Alsacia, unde făcuse parte din consiliul suveran. El a fost invinuit de corupţie de către Beaumarchais, şi doamna Goëzmann se văzu implicată în afacerea aceasta. *Memoriile* lui Beaumarchais, scrise cu o vervă sclipitoare şi răspândite în mii de exemplare avură un ecou răsunător. Doamna Goëzmann a fost condamnată, Goëzmann trebui să demisioneze; şi impresia produsă de scandal se resfrânse asupra Parlamentului însuş al lui Maupeou.

E greu să se imagineze potopul de pasiuni, de invective, de pamflete şi de satire pe care l-au stârnit

evenimentele. S'au alcătuit culegeri de scrieri satirice, cântece, versuri, arii populare şi epigrame, denumite *Maupeouana.* Dar faptul că toate acestea au fost cuprinse într'un cuvânt derivat din numele reformatorului Maupeou dă o idee despre ceeace se putea tipări în timpul Vechiului Regim împotriva celei dintâi personalităţi a regatului, după rege, fără a întâmpina supărări. Simpla înşiruire a crimelor şi delictelor personagiului ocupă în liste patru coloane şi jumătate.

Ludovic XV moare; Ludovic XVI era tânăr, lipsit de experienţă. Reacţiunea împotriva regimului precedent, obişnuita reacţie, se manifestă în mod viguros; parlamentarii cărora li se luaseră funcţiunile au fost rechemaţi. Ludovic XVI a fost învinuit deseori că a emis edictul din Fontainebleau (Noembrie 1774), care restabilea funcţiunile vechiului Parlament. Domnul Carré relevă că „Ludovic XVI, alcătuind un guvern reformator, în care domina Turgot, reînfiinţa în acelaş timp Parlamentele, adversarele reformelor". In ce ne priveşte suntem convinşi că, dacă Ludovic XVI ar mai fi trăit câţiva ani şi dacă reforma ar fi avut vreme să se înrădăcineze, sau dacă Ludovic XVI ar fi avut energia şi isteţimea necesare pentru a continua politica bunicului său, Revoluţia cel puţin în privinţa violenţelor ei, ar fi fost evitată.

Reforma lui Maupeou realiza o parte importantă din principiile pe cari oamenii dela „89" şi „92" le vor pune în aplicare. Atunci când stăpâniţi de o hotărâre şi de o bunăvoinţă despre care se va vorbi mai departe, miniştrii lui Ludovic XVI, Turgot, Malesherbes, Vergennes, şi chiar Loménie de Brienne şi Breteuil, vor proecta şi vor căuta să înfăptuiască numeroase reforme, concepute în spiritul cel mai modern, în armonie cu

aspirațiile cari vor deslănțui Revoluția, de unde se vor ivi piedicele neîncetate, repetate, înmulțite sub toate formele? Cu o putere și cu o îndrăzneală, sporite de reintrarea lor triumfală, parlamentarii se vor strădui cu îndărătnicie să închidă drumul oricărei inițiative, menită să distrugă rutina sau obiceiurile condamnate. Spiritul lor este cu deosebire conservat în înțelesul strâmt al cuvântului, «totdeauna dincoace de ideile secolului lor», spune Sébastien Mercier, mult mai puțin toleranți față de filosofi și față de ideile lor decât înaltul cler. Voltaire își iese din sărite: „Caraghioșilor, fanaticilor, nenorociților zguduiți de spasmuri, maimuțelor prefăcute în tigri, asasini ai cavalerului de La Barre, aflați că filosofia este bună la câte ceva!" Economiștii, cari caută o mai bună așezare a impozitelor și condițiile cele mai favorabile producției naționale, sunt pentru parlamentari «tulburători ai liniștei Statului». In mod sistematic, cu o încăpățânare agresivă, Parlamentele se opun celor mai indiscutabile reforme ale cârmuirii regale, desființării torturii, suprimării corvezilor și aceleia a calității de meșter în breslele vechi, stingheresc activitatea adunărilor provinciale, resping orbește impozitele necesitate de războiul din America și, în a doua jumătate a secolului XVIII, ajung să recurgă la procedeele cele mai îndrăznețe pentru a zădărnici acțiunea guvernului.

Regele prezida o ședință a Parlamentului, poruncea înregistrarea unui edict; a doua zi, Parlamentul declara înregistrarea neavenită și edictul inexistent. Parlamentul era exilat și se suspenda împărțirea justiției. Situația cârmuirii regale devenea de neîndurat, datorită opoziției sistematice a Curților de justiție.

Să presupunem existența unor condițiuni politice ase-

mănătoare în zilele noastre: Curtea de Casaţie, Curtea de Conturi, Curţile din provincie opunându-se la aplicarea legilor şi decretelor publicate în *Journal officiel*, opunându-se impozitelor şi împrumuturilor necesitate de războiul din Maroc şi având puterea de a anula hotărârile luate de guvern.

Este sigur că, reluând proectul pe care-l intezăriseră Ludovic XV şi Maupeou, Parlamentele încercau să şi însuşească astfel conducerea Statului. La 3 Noembrie 1789, când Adunarea Constituantă prelungi vacanţa Curţilor suverane, ceeace le împiedica să-şi continue îndeplinirea funcţiunilor, Parlamentul din Paris refuză înregistrarea, dar trecuse vremea îmbufnărilor şi, în zilele de 6 şi 7 Septembrie 1790, Adunarea Constituantă desfiinţă Parlamentele în mod definitiv.

Convenţiunea îşi complectă opera — în felul ei — ghilotinând un anumit număr de parlamentari. O istorie lungă şi strălucitoare era definitiv închisă.

VI

Nobilimea „de robă"

Această istorie fusese mare şi glorioasă, mai ales prin puternica alcătuire a familiilor parlamentare, din cari secolele de tradiţie comună făcuseră o clasă superioară prin poziţia ei în Stat, prin înrâurirea ei, prin bogăţiile ei şi, deseori prin virtuţile ei.

„Odată intrate în patrimoniul unor anumite familii, scrie vicontele d'Avenel, funcţiunile judiciare nu mai ieşeau deloc din rândurile lor... Fiul îşi moştenea tatăl,

nepotul își moștenea unchiul, ginerele își moștenea socrul... Parlamentul devine o vastă familie.

O funcțiune în Parlament este o parte din patrimoniul ce se transmite prin testament; ea figurează în condițiunile prevăzute într'un contract de căsătorie. La sfârșitul secolului XV (1499), Ludovic XII voise să reacționeze împotriva acestei situații: magistrații să fie aleși în mod liber, din membri ai aceleiaș familii, să nu fie autorizați de a face parte din aceeaș Curte... Sforțări zadarnice: mișcarea care în Franța târa totul cu sine spre ereditate era prea puternică. In aceeaș epocă, Imbart de la Tour semnalează alcătuirea marilor familii parlamentare. Streinii vorbesc despre magistratura din Franța ca despre „o clasă nouă".

Din motive de fiscalitate, Francisc I a menținut sistemul familial în transmiterea funcțiunilor judecătorești. Venalitatea funcțiunilor se introdusese, fiecare dintre ele fiind cumpărată, plătită în numerar de titularul ei. Ea va fi statornicită după anumite norme. Un consilier al Parlamentului avea dreptul să-și cedeze funcțiunea în favoarea oricărei persoane pe care o socotea nimerită cu condiția ca această transmitere să fie făcută cu patruzeci de zile înaintea morții titularului. Henric IV a făcut din această transmisiune un simplu drept ereditar, în schimbul unei taxe anuale fixată la a șaizecea parte din valoarea fiecărei funcțiuni. Acest drept faimos în istoria magistraturii franceze era numit „la Paulette", după numele perceptorului Paulet, care a primit la început în arendă perceperea taxei (Decembrie 1604). „La Paulette" asigura pe deplin transmiterea funcțiunii judiciare în favoarea moștenitorului. Taxa era numită și „edictul femeilor", fiindcă le favoriza în mod special: la moartea soțului, valoarea funcțiunii rămânea în

mâinile lor. „La Paulette" a dăinuit până la sfârşitul Vechiului Regim, cu scurte întreruperi şi câteva modificări şi, mai ales, o sporire însemnată a taxei anuale.

Graba vădită de parlamentari de a plăti „taxa la Paulette" a fost foarte mare, din clipa înfiinţării ei. Loyseau înfăţişează în anul 1608 un tablou pitoresc în privinţa aceasta: „La începutul lui Ianuarie, fiind la Paris, m'am gândit să mă duc într'o seară la perceptorul taxei anuale (era tot Charles Paulet) ca să stau cu el de vorbă. Dar atunci era foarte ocupat: îmi alesesem rău momentul. Am găsit acolo un număr mare de slujbaşi (parlamentari), fiecare dintre ei zorindu-se şi înghesuindu-se să fie cel dintâi care să plătească arenda: unii dintre ei erau încă încălţaţi cu cizmele acoperite de praf, pe care nu-şi dăduseră osteneala să şi le descalţe. Am băgat de seamă că, pe măsură ce-şi achitau arenda, se duceau deadreptul la un notar cât mai apropiat, căruia îi încredinţau procura pentru renunţare (la funcţiunea cu care erau investiţi...) Apoi, când se lăsă noaptea, şi după ce perceptorul îşi închisese registrul, am auzit sgomotul de voci al celor cari rămăseseră nesatisfăcuţi şi cari cereau stăruitor să li se primească banii, fiindcă nu ştiau, spuneau ei, dacă nu vor muri în aceeaş noapte".

Nobilimea se declară adversară hotărâtă a acestei măsuri, cari ameninţă să creeze o aristocraţie rivală.

Venalitatea funcţiunilor a fost deseori atacată. Ea şi-a găsit apărători de primul rang, mai ales pe Richelieu. Se susţinea că, la drept vorbind, nu exista venalitate fiindcă nu exista mezat, şi fiindcă acela care era mai înstărit nu putea să fie favorizat în paguba aceluia care era mai puţin înstărit; se arăta deasemenea că preţul plătit era o chezăşie că averea judecătorului îl

așeza deasupra corupției. In sfârșit să găsea în sistemul acesta un mare folos prin faptul că se punea la dispoziția Statului o magistratură care constituia pentru el o sursă de venituri prin suma la care ajunsese „La Paulette“ în cele din urmă. Funcțiunile judecătorești începură să se înmulțească. Insemnătatea clasei parlamentare începu să crească. Familiile magistraților se uniră între ele prin căsătorii. Mai ales dela mijlocul secolului XVIII, condiția esențială pentru intrarea în magistratură era ca respectivul candidat să aparțină prin familie acestei profesiuni. Și s'a ajuns astfel la Paris la acele mari case parlamentare de Mesmes, de Thou, Séguier, Môlé, Pasquier, Feydeau, d'Aguesseau d'Ormesson, Maupeou, Lamoignon, Phélypeaux. In Parlamentul din Provence se numără șapte Rabasse de Vergons procurori generali, șapte Coriolis și patru Grimaldi președinți cu tocă, șase Thomassin deasemenea președinți, apoi un Thomassin procuror general și șase Thomassin consilieri. In Parlamentul din Rouen se întâlnește câte un președinte care împarte dreptatea asistat de cei patru fii ai săi, tuspatru consilieri.

Această aristrocrație parlamentară se recruta din pătura superioară a burgheziei, printre familiile importante prin bogăția lor și distinse prin educația lor. Nobilimea de viță veche refuza cu dispreț să intre în această profesiune, afară de aceea din Bretagne, unde o tradiție, păstrată din vremea vechilor duci, pusese magistratura în mâinile aristocrației. Magistratura bretonă, bogată prin proprietățile ei financiare, prin gloria nobililor și prin importanța funcțiunilor — înseși pe cari le exercita, ajunse astfel să alcătuiască în provincia ei o tagmă de o importanță și cu o activitate excepționale, cari lămuresc energia rezistenței ei fața de reprezentanții cârmuirii regale.

Independentă de Coroană prin alcătuirea ei, prin caracterul funcțiunilor ei a căror proprietară era în mod ereditar, magistratura nu era mai puțin independentă prin moravurile ei. Era interzis magistratului să ocupe vreo funcțiune la Curte, să obțină vreo onoare. Când Ludovic XIV vrea să transforme în ducat moșia din Villemort în favoarea președintelui Séguier, Parlamentul îi trimite înapoi scrisorile respective: favorurile cârmuirii nu erau făcute pentru un magistrat.

Singurii membri ai Parlamentului cari trebuiau să fie numiți de rege erau la Cameră, primul președinte, iar la Parchet „oamenii regelui", procurorul și procurorii generali. Deasemenea după cum arată Beugnot, organizarea independentă a magistraturii era atât de puternică, încât înseși aceste numiri depindeau de fapt de principalele familii ale Parlamentului care impuneau guvernului alegerea lor.

Independență care se sprijinea în general pe situația unei averi considerabile. In magistratură, funcțiunile se plăteau cu prețul cel mai ridicat. Fiecare din cifrele următoare trebuie să fie înmulțită cu zece, ca să se poată cunoaște valoarea actuală. O simplă funcțiune de consilier în Parlamentul din Paris se plătea titularului care consimțea să renunțe la ea cu 80.000 până la 150.000 lb., în medie un milion de astăzi; aceea de avocat general cu 150.000 până la 300.000 lb., aceea de președinte cu 500.000 lb., aceea de procuror general cu 700.000 lb., — șapte milioane de astăzi. In Parlamentele din Toulouse și Rouen, aceleași funcțiuni se plăteau cu 20.000 până la 200.000 lb; la cel din Dijon cu 130.000.

Averea părea atât de necesară pentru exercitarea magistraturii, încât Parlamentele făceau o cercetare asupra situației materiale a candidaților, iar dacă aceasta

nu părea destul de „mulțumitoare", postulantul era îndepărtat. „Intr'o situație în care onoarea trebuie să conducă, spunea procurorul general al Parlamentului din Normandia, trebuie să se poată trăi independent de profiturile accesorii și de o muncă a cărei înrâurire nu trebuie să se resimtă în nici o împrejurare".

Aceste averi erau alcătuite adesea din foarte mari proprietăți funciare; parlamentarii din Bordeaux stăpâneau numeroase regiuni cu bogată producție vinicolă Château-Laffite, Château-Latour, Saint Estèphe, Château-Margaux, Haut-Brion.

Erau apoi căsătoriile strălucite. Nobilimea magistraturii noastre urma căile nobilimii de sânge. Un președinte Môlé, un Lamoignon iau în căsătorie pe fiica și nepoata lui Samuel Bernard cu dote de câte opt și douăsprezece milioane, la valoarea actuală.

> O, timpuri! O, moravuri! O, secol sucit!
> In care se văd înjosindu-se familiile cele mai nobile,
> Lamoignon, Mirepoix, Môlé,
> Iau în căsătorie pe fiica ui Bernard!
> Ei sunt tăinuitorii bunurilor pe cari le-a furat el.

Adăogați înobilarea pe care o procură exercitarea înaltelor funcțiuni judiciare: nobilime de gradul întâi, ereditară; așa încât membrii Curților de justiție ajung pe nesimțite să se îndepărteze de burghezia aceea din care se trăgeau familiile lor și să caute înrudiri cu nobilimea de sânge, să nu mai admită printre ei decât oameni de obârșie nobilă, adică membri ai familiilor parlamentare; să formeze ei înșiși o clasă deosebită, o castă înregistrată cu mari privilegii. Mai ales în orașele unde co-

merţul şi industria prezentau puţină importanţă, familiile parlamentare dobândiseră o asemenea preponderenţă, încât nicăieri, decât poate la Curte, nobilimea propriu zisă nu putea să pretindă o astfel de situaţie. Câteva oraşe, Rennes, Dijon, trăiau din Curtea lor de justiţie.

Locuitorii cunoşteau situaţia. La Aix, parlamentarii sunt priviţi „ca regii". Ei se îndreaptă spre reşedinţa funcţiunii lor, urmaţi de o mulţime de credincioşi după exemplul clientelei antice. La Dijon sunt calificaţi „înalţi şi puternici seniori". Când intră într'o localitate din jurisdicţia lor, conducătorii oraşului le oferă „vinul de onoare". Oaspele este primit cu o pompă princiară, în bubuituri de tunuri şi bătăi de tobe, şi cu drapelele fâlfâinde.

Funcţiunile de la Curtea de Conturi şi acelea dela Curtea de Impuneri se transmiteau în mod ereditar, ca acelea din Parlament. Se cunoaşte exemplul faimos al familiei Nicolaï, care a ocupat prin moştenire funcţiunea de primpreşedinte din vremea când Ludovic XII o încredinţase lui Jean de Nicolaï în 1506, şi până în timpul domniei lui Ludovic XVI. Cele mai umile slujbe, de pildă aceea de grefier, erau supuse aceleiaş legi.

Şi dintre aceste mari familii parlamentare se desprind personalităţi strălucite. De pildă cancelarul Séguier, pe care Ludovic XIV voise să-l facă duce. El refuzase brevetul de rentă de 200.000 lb., cu care a voit să-l gratifice Anna de Austria. Formase o minunată bibliotecă, unde se adunau savanţi şi literaţi. Apoi, cancelarul d'Aguesseau. Era fiul intendentului Henry d'Aguesseau. „Tatăl meu, spune el, ne lua aproape totdeauna cu el în desele sale călătorii; careta sa devenea un fel de clasă, în care noi aveam fericirea să învăţăm sub ochii unui profesor atât de mare". Muncitor sârguincios, cancelarul aducea în exercitarea grelelor sale funcţiuni o nemărginită con-

ştiinciozitate şi spunea celor cari îi atrăgeau luarea aminte că activitatea aceasta îl va istovi:

— Mă pot odihni oare, atâta vreme cât sunt oameni cari suferă?

D'Aguesseau se ocupa şi de poezie şi-şi săpa singur grădina din Fresnes.

Interiorul părintesc va fi şi al său; ni l-a descris el însuş, vorbind despre tatăl său:

„Casa sa, deschisă oricui, dar mai mult pentru treburi decât pentru plăceri, înfăţişa celor ce o vizitau, imaginea celei mai respectabile magistraturi. Niciun lux, niciun fast nu rânea ochii celor mai modeşti oaspeţi; onorabilă fără să fie magnifică, ea era mare pentru cel care o locuia. Sosind acolo, se credea că se pătrunde în lăcaşul înţelepciunii, şi însăş simplicitatea sa constituia principala măreţie. Masa sa, bine servită şi îndestulătoare, fără să fie somptuoasă, exprima, ca toate celelalte, caracterul cumpărăturii sale fireşti; o libertate cinstită, un obraz totdeauna senin şi plăcut constituiau cel mai atrăgător ornament".

Şi moravurile magistraţilor par să fi fost mai grave şi mai bine orânduite decât cele ale unei mari părţi a nobilimii, a nobilimii Curţii cel puţin.

Soţiile lor aveau în mod obişnuit o înfăţişare burgheză, de înaltă burghezie, cu un aer grav prin care se exprima demnitatea soţului, puţin afectată. Ele nu veneau la Curte, unde nu se putea bucura de privilegiile nobilimii care fusese prezentată regelui şi se consolau văzând că cele mai de seamă doamne aşteptând uneori să fie primite de preşedinte sau de un simplu consilier.

Dar magistraţilor noştri le place să trăiască bine şi, în reuniunile lor, beau zdravăn şi mănâncă totdeauna cu poftă ca buni tovarăşi de petreceri. Prânzurile preşe-

dintelui Hénault pe cari le-a cântat Voltaire, dobândiseră o mare faimă. Dar mesele preşedintelui d'Aligre făceau excepţie. Lauraguais spunea despre ele: „Dacă, împreună cu pâinea gazdei, oaspele nu-şi mânca vecinul, murea de foame".

Ce figuri încântătoare, cărora ridurile vremii nu le-au îndepărtat zâmbetul! Preşedintele de Brosses, om activ, mare magistrat, colecţionar de antichităţi şi istoric; scrisorile lui pot fi socotite printre perlele literaturii noastre; preşedintele de Bachaumont, foarte leneş, în privinţa profesiunii, dar protector activ al vechilor noastre monumente, consilier al celor mai buni artişti, de Boucher, de Bouchardon, minte atât de ageră şi fire fermecătoare; apoi preşedintele Bouhier, şi el un erudit, de o erudiţie profundă, dar cu uşurinţă exprimată. Piron se vedea ameninţat de urmăriri pentru a sa „*Ode à Priape*"; era tânăr şi lucrurile ar fi putut să aibă consecinţe supărătoare: „Sunteţi un imprudent, îi spuse magistratul, dar dacă veţi fi hărţuit prea mult pentru a se afla cine este autorul delictului, să spuneţi că eu sunt".

Intâmplare delicioasă; i s'ar putea adăoga o sută altele. Se desprinde din ele o figură vie şi încântătoare, gravă şi surăzătoare a magistratului din Vechiul Regim; dar frumoasa şi puternica organizare familială a parlamentarilor din vremurile vechi avea şi altă faţă.

Tinerilor candidaţi pentru funcţiunile judecătoreşti li se cerea o diplomă de licenţă în drept, un stagiu la un avocat, cunoştinţe de drept şi de latină; se trecea în faţa unui juriu de consilieri un examen care ţinea în general trei ore, dar în cazul când examenul cădea în postul Paştilor, candidatul — motivele nu pot fi lămurite — era interogat cu o oră în plus. Examenul începea cu o cuvântare, pe care candidatul trebuia s'o rostească în limba

latină, luând ca exemplu pe Cicero; dar s'ar părea că toate acestea nu erau decât un paravan frumos. „Judecătorii sunt primiți prea ușor în Tribunale, va spune în «89» clerul din Saintes: un tânăr își cumpără o funcțiune și curând, fără studii, preliminare, fără cunoștințe, adesea fără talent hotărăște asupra onoarei și avutului cetățenilor și după aceea asupra vieții lor". Roederer, consilier al Parlamentului din Metz, va deplânge pregătirea adesea insuficientă a consilierilor: „Invățau dela avocații pe cari îi auzeau pledând puținele noțiuni de drept pe cari le știau". La dreptul vorbind, când se pătrunde în cabinetul lor, notează la rându-i Servan, avocat general al Parlamentului din Grenoble, se văd biblioteci impunătoare de înalte în folio, cu legături roșcate și ornamente aurite — un decor frumos. Scaunele Parlamentului sunt prea adesea ocupate de «tineri ageamii, cari au încă în stomac, spune Norvins, laptele doicii lor». Se întâlnesc consilieri în vârstă de câte nouăsprezece, optsprezece și chiar șaptesprezece ani; președinți cari au abia douăzeci și cinci de ani.

Și apoi, chestiunea groaznică a onorariilor. Se numeau astfel darurile pe cari apărătorii le ofereau judecătorilor lor. La început, darurile erau zaharicale, cutii cu dulcețuri, vânat și fructe, și cu deosebire articole orientale, pe cari acei cari își câștigaseră procesele le ofereau în chip de mulțumire; dar aceste daruri, păstrându-și numele, n'au întârziat să se schimbe în bani și să devină aproape obligatorii. Edictul din 1673 a căutat să regularizeze obiceiul și să le fixeze. El interzicea refuzul de a se comunica hotărîrile, sub pretextul că nu se plătiseră onorariile. Edictul a fost respectat mai mult sau mai puțin exact și abuzurile se agravară. Președintele Rolland de Challerenge le semnalează în 1765: „Folosi-

rea nechibzuită a acestei deprinderi dezonorează pe magistraţi şi ar fi bine să se dorească găsirea unui mijloc pentru suprimarea acestei părţi ruşinoase şi josnice a funcţiunilor lor". Onorariile erau raportate la complicaţia şi durata procedurii la vizite, anchete şi sentinţe. Guillaume de Lamoignon, după spusele lui Fléchier, s'a străduit după puterile sale, să stăvilească într'o măsură oarecare foloasele de cari unii magistraţi profitau cu prea mare uşurinţă: „De câte ori a încercat el să isgonească din Palatul de Justiţie aceste exagerate tărăgăneli şi nesfârşite tertipuri, pe cari le-a născocit avariţia, cu scopul de a face să dureze procesul prin înseşi legile ce s'au întocmit spre a le sfârşi mai curând şi de a profita în acelaş timp de onorariile celui care pierde şi ale celui care câştigă procesul.

Insăş tradiţia, care concentra funcţiunile judecătoreşti în mâinile câtorva familii, ajungea să dea naştere abuzurilor. Iată o jalbă pe care slujbaşii municipali din Brest o adresează regelui în 1777, pentru a împiedeca numirea unui domn Bergevin în funcţiunea de seneşal. Aceşti domni arată că toate funcţiunile judiciare ale oraşului, oricăror jurisdicţii ar aparţine, sunt ocupate de membrii aceleiaş familii, „astfel că, spun consilierii noştri, presupunând că domnul Bergevin va fi numit în funcţiunea de seneşal, singura care lipseşte familiei sale, nu vom mai avea decât un judecător unic".

Magistraţii ocupă din punct de vedere judiciar o asemenea situaţie, încât nimeni nu se poate gândi să-i urmărească. La frontiera dintre Dauphiné şi Provence, ei fac în mod făţiş contrabandă. Au depozite de mărfuri în castelele lor. La Grenoble, în 1726, un grup de contrabandişti, urmărit de vameşi, îşi găseşte un adăpost sigur în însuş Palatul de Justiţie. Fermierii generali (arendaşii

impozitelor) nu îndrăznesc să se plângă împotriva lor.

Magistrații sunt deasupra legilor, spune Besenval: „Câți nenorociți din provincie erau jefuiți de moștenirea lor, pentru singurul motiv că așa voia un parlamentar, care și-o vedea adjudecată printr'o sentință pe atât de nedreaptă, pe cât acțiunea intentată era întemeiată pe rea credință!".

Arthur Young nu este mai puțin sever în privința aceasta:

«Atitudinea Parlamentelor era odioasă și vinovată. Aproape în toate cauzele hotărî interesul, și vai de acela care nu avea, pentru a-și câștiga favoarea judecătorilor săi, nici o soție frumoasă, nici altceva...»

Și caietele din «89» se plâng. Este statueta de care vorbește Voltaire: era făcută din argilă și aur; trebuia să fie sfărâmată fiindcă avea argilă?

După ce a semnalat măreția vechii magistraturi, isvorâtă din independența ei față de cârmuirea țării, și după ce a arătat și abuzurile care au rezultat din necontenita sa intervenție în chestiunile extra-judiciare, Tocqueville a ajuns la următoarea concluzie:

«Este adevărat că am alungat justiția din sfera administrativă în care Vechiul Regim o lăsase să se introducă fără rost; dar în acelaș timp guvernul s'a introdus fără încetare în sfera naturală a justiției și noi l-am lăsat să pătrundă ca și cum amestecul puterilor nu era tot atât de primejdios și în felul acesta, dacă nu chiar și mai primejdios; fiindcă intervenția justiției în administrație nu pricinuiește pagube decât diferitelor treburi, pe când intervenția administrației în justiție corupe oamenii și tinde să-i facă în acelaș timp revoluționari și servili».

CAP. VIII.

SATUL

I. Ţăranul. — II. Adunările săteşti. — III. Interioare rustice. — IV. Indestularea şi mizeria claselor rurale. — V. Locuinţele. — VI. Imbrăcămintea. — VII. Hrana. — VIII. Invăţământul. — IX. Caritatea. — X. Impărţirea proprietăţii. — XI. Progresele realizate în a doua jumătate a secolului al optsprezecelea. — XII. Satul.

I

Ţăranul

In vechea Franţă satele întreceau oraşele, şi într'o mare măsură, mai ales până spre mijlocul secolului XVIII, în care vedem industria luând un avânt strălucit; deasemeni se poate spune că, în Vechiul Regim, familia, de care ne-am ocupat şi satul, despre care vom vorbi acum sunt temeliile întregii societăţi.

Se cunoaşte celebrul portret al omului dela ţară, făcut de La Bruyère:

„Se văd anumite animale sălbatece, masculi şi femele răspândite pe câmp, negri, livizi şi pârliţi de soare, legaţi de pământul pe care-l scormonesc şi pe care-l sapă cu o îndărătnicie de neînvins; ei au un fel de glas ar-

ticulat şi, când se ridică în picioare, arată un chip omenesc şi, într'adevăr, sunt oameni. Se retrag noaptea în cocioabe, unde se hrănesc cu pâine neagră, cu apă şi cu rădăcini; ei cruţă pe alţi oameni de cazna de a semăna, de a lucra câmpul şi de a culege recolta spre a trăi, astfel că merită să nu fie lipsiţi de pâinea pe care au semănat-o".

Poate că nu există nici o bucată din literatura noastră, mai celebră ca această stampă în genul lui Callot, chintesenţă a istoriei ce se învaţă în şcolile Franţei. De altminteri, La Bruyère spune: „La oraşe copiii sunt crescuţi într'o indiferenţă grosolană faţă de lucrurile rurale şi câmpeneşti". Fără îndoială că voia să ne dea un exemplu prin sine însuş.

Aceste câteva rânduri ale lui La Bruyère nu sunt decât literatură, datorite unui scriitor bun care urmăreşte şi izbuteşte să producă impresie. S'ar putea face din ele tăbliţa unui triptic, cea de-a doua urmând să fie ocupată de tabloul de mai jos, datorit penei lui Sébastien Mercier:

„O nuntă câmpenească, perechea cătunului care se îndreaptă spre biserică, ţinându-şi degetele împletite drăgăstos unele într'altele, purtând în priviri dorinţa nevinovată; părinţii cari îi urmează la acelaş altar, înaintea căruia s'au căsătorit şi ei cândva; flăcăii îmbrăcaţi în haine de Duminică, cu panglici la pălărie şi buchetul de flori în mână; fetele, în alb, privindu-şi în ziua aceea iubiţii cu mai multă siguranţă; şi vioara puţin piţigăiată, care conduce voios marşul, închizând cortegiul..."

Urmează masa nupţială: „Ospăţul satului: râsul naiv, bucatele servite pe iarbă, bucuria rudelor, urciorul de vin umplut mereu, viţelul întreg tăiat în bucăţi şi fript". Apoi „dansurile vioaie şi adevăratele manifestări ale

veseliei sgomotoase; bătrânii cu păr alb, ştergându-şi din ochi lacrimile de duioşie, mirele neastâmpărat şi nerăbdător să vadă lucind pe cer prima stea şi, a doua zi, mireasa puțin palidă, încurcată şi fericită, mirată şi triumfătoare..."

Greuze, unde-ți sunt pensulele?

Dar să lăsăm pe La Bruyère şi Sébastien Mercier să se înțeleagă între ei şi să vorbim serios.

Printre scriitorii Vechiului Regim, există unul de o valoare unică atunci când e vorba de lucruri de la țară, şi l-am citat până acum de multe ori: Retif de la Bretonne. Țăran din Bourgogne, după ce şi-a condus plugul până la vârsta de douăzeci de ani, a rămas în legături de prietenie cu oamenii din satul său şi a descris cu un talent viguros viața alor săi. In foarte multe dintre cărțile sale, şi cu deosebire în «*La Vie de mon père*» — o capod'operă — apoi în «*Monsieur Nicolas*» o autobiografie, în «*L'Ecole des pères*», în «*Le paysan perverti*», se găsesc descrieri de o valoare de neasemuit prin viața, savoarea, sinceritatea lor: țărani din Bourgogne din prima jumătate a secolului XVIII.

Vorbind despre două sate: Sacy (departamentul Yonne, cantonul Vermenton) şi Nitry (departamentul Yonne, cantonul Noyers), Retif scrie:

«Locuitorii erau posesorii comunei lor aproape în întregime; fiecare îşi cultiva ogoarele, avea un număr de vite proporțional cu cantitatea de nutreț şi îngrăşămintele cari îi trebuiau».

II

Adunarea satului

In afară de proprietăţile particulare, fiecare din aceste sate (se spunea comunităţi) avea *des communes* (avuturi comunale, islazuri) aparţinând în general tuturor. Dar să dăm cuvântul ţăranului nostru:

«Mica parohie din Sacy, spune Retif, având islazuri, se conduce ca o familie». Fiecare din cuvintele acestea se cuvine să fie reţinut şi prezintă cel mai mare interes.

«Totul se hotărâşte cu majoritate de voturi, în adunările cari se ţin în piaţa publică duminicile şi sărbătorile după ieşirea déla slujbă, şi cari sunt vestite prin sunetul clopotului cel mare. In adunările acestea mica parohie îşi numeşte sindicii, pe cei cari vor strânge birurile, pe paznicii cari supraveghează ogoarele însămânţate şi viile, însfârşit pe păstorii publici». Am vorbit mai înainte despre aceste adunări în legătură cu tribunalele senioriale. Sindicii erau agenţii obştiilor rurale cari nu aveau administraţie municipală.

«Preşedintele acestor adunări este omul seniorului: procurorul fiscal (despre care s'a vorbit mai sus) înfăţişează subiectele ce se vor discuta, dar fiecare ins are dreptul de a denunţa abuzurile pe cari le cunoaşte sau de a propune măsurile folositoare la cari s'a gândit. Subiectele acestea sunt discutate numaidecât şi, dacă unele prezintă o însemnătate oarecare, sindicii sunt trimişi la subdelegaţi, spre a le cere sprijinul în vederea soluţionării lor. Tot în aceste adunări se stabileşte în fiecare an sectorul pe care fiecare trebuie să-l taie din pădurile comune: se trage la sorţi, cu excepţia pastorului (preotului) a şefului (seniorului) dacă acesta locuieşte în co-

mună, şi a celor doi sindici cărora li se acordă sectoarele cele mai îmbelşugate».

Era, după cum se vede, un „*self-government*“ rural în toată integritatea sa. Să notăm cu grijă că acest tablou al adunării satului înfăţişat de Retif pentru Bourgogne concordă, până în cele mai mici amănunte, cu acela pe care-l va înfăţişa cardinalul Mathieu pentru Lorraine, pe temeiul cercetărilor sale în arhivele locale.

„Patruzeci de mii de adunări naturale, scrie Albert Babeau, deliberau în privinţa propriilor lor interese şi-şi alegeau agenţii“.

Dar iată tabloul adunărilor săteşti din Lorraine, prezentat de cardinalul Mathieu:

„Sindicul era ales în fiecare an. Locuitorii se adunau Duminica, după ieşirea dela slujbă, fie înaintea bisericii, la umbra marelui arbore, care adăpostea uneori de secole deliberările lor rustice, fie în piaţa comunei, fie în sala de audienţe senioriale atunci când exista. Acolo discutau între ei aproape asupra aceloraşi subiecte ca şi consiliile noastre municipale şi asupra altora. Işi numeau asesorii şi colectorii, acceptau pe *pauliers* (încasatorii dijmelor) prezentaţi de perceptorul dijmei, fixau strângerea recoltei, simbria păstorului şi a învăţătorului, hotărau reparaţiile ce trebuiau făcute clopotniţei, casei parohiale, podului de peste gârlă, drumului vicinal, asupra partajului, asupra vânzării sau închirierii islazurilor comunale, şi asupra felului cum trebuia să fie îndeplinită corvoada, delegând pe primar (reprezentantul seniorului) sau pe sindic (agentul comunei) pentru a merge la intendenţă, la ocol, la autorităţile superioare spre a cere soluţionarea diferitelor nevoi, uneori pentru reprimirea unei vaci sau a unui cal pe cari garda comunei vecine le duseseră la grefă, şi însfârşit ascultând declaraţia

făcută de *Pied-certain* (cel care percepea dările anuale). Adesea spiritele se înfierbântau. Se întâmpla uneori să se ia hotărîrea de a se susţine o cauză împotriva seniorului, împotriva preotului, împotriva unei obştii vecine..."

La drept vorbind nu era o deliberare, ci un fel de reuniune publică, ale cărei dezbateri erau consemnate de notarul satului într'un proces verbal.

Pentru alegerea unei moaşe cu diplomă, se ţineau Duminicile după slujbă, reuniuni asemănătoare, la cari participau mamele satului. Prezida preotul; poate că nu avea o competinţă suficientă în materie, şi uneori, s'au rostit plângeri împotriva practicilor învechite ale femeilor alese şi cari purtau pecetea celor mai naive superstiţii.

Este vădit că o asemenea administraţie comunală, prin reuniunea tuturor locuitorilor, n'ar mai fi posibilă astăzi, nu numai din cauza întinderii celor mai multe din satele noastre dar cu deosebire din cauza marelui număr şi a complicaţiilor chestiunilor de cari ar avea să se ocupe aceste adunări. Autonomia familiilor, a căror reuniune alcătuia comunele de altădată şi dintre cari fiecare se administra ca un Stat mic, înlesnea ca toate chestiunile ce se dezbăteau să fie foarte simple şi puţin numeroase. Existau localităţi în cari întreţinerea orologiului la clopotniţa bisericii era singura cheltuială comunală. Invăţătorul era acela care, în mod obişnuit, primea însărcinarea de a se îngriji de mersul regulat al orologiului.

Cât despre alegerile de demnitari şi de slujbaşi ai comunei, ele se făceau în modul cel mai simplu cu putinţă, în uneltirile şi intrigile cu cari este împodobit de obiceiu acest gen de operaţiuni: se alegeau sindicul, învăţătorul, încasatorul dijmelor, cei cari strângeau dările, păstorul sau ciobanul comunal, jitarii, paznicii ogoarelor, *va-de-pied*-ul (adică factorul rural) şi mesagerul însărcinta

să țină localitatea respectivă în legătură cu satele vecine.

Sunt lesne de închipuit tulburarea și dezordonarea la care puteau ajunge aceste reuniuni, mai ales atunci când odată cu transformarea moravurilor în secolul XVIII, a slăbit respectul tradițional pentru șefii de familie, a căror autoritate în adunări fusese precumpănitoare până atunci. Turgot se plânge de tumultul, de violențele în cari degenerează aceste reuniuni ținute sub ulm. Nevoiți să-și extindă câmpul deliberărilor, țăranii nu mai au cunoștințele necesare; ei bâjbâie orbește în întuneric. Gâlcevitorii sunt buni de gură și se pricep să învrăjbească spiritele. Comuna se încurcă într'o sumedenie de procese; fiindcă în cursul secolului XVIII, țăranii noștri vor deveni cârcotași și vor fi stăpâniți de patima proceselor. Se întâmplă ca Parlamentul să le caseze hotărârile; dar intendenții îi apără.

Nu se mai dă ascultare glasului seniorului, și nici celui al agentului său. In multe locuri, vânzarea unui domeniu introduce în castel o familie nouă: nu mai este aceea cu care, de secole, parohia întreținuse legături strânse. Câte parohii, cari urmau bucuros directivele vechii lor familii senioriale, intră dela început în conflict cu aceea care a înlocuit-o! Și apoi, absenteismul de care am vorbit. Seniorul trăiește la Curte: domeniul este administrat de un împuternicit, terenurile sunt administrate de un fermier. Seniorul și cel care plătește censul nu se mai sinchisesc unul de altul. Spre sfârșitul Vechiului Regim, multe parohii ajung să încredințeze conducerea, cum o facem noi astăzi, unui fel de consilii municipale. Colectorul birurilor, sindicul la rându-i, alunecaseră din ce în ce mai mult sub autoritatea intendentului sau a subdelegatului; în multe date, sindicul devine chiar agentul puterii regale, pe măsură ce seniorul absent sau in-

diferent, devine mai strein „supuşilor" săi; fiindcă trebuie să se noteze că însemnătatea şi independenţa acestor adunări săteşti va descreşte mereu în cursul secolului XVIII, în măsura în care se va micşora importanţa rolului îndeplinit de senior printre arendaşii săi.

III

Interioare rustice

Seniorul din Nitry era un cavaler de Malta. La moartea judecătorului seniorial, domnul Boujat, care şi îndeplinise funcţiunile timp de patruzeci de ani, spre satisfacţia împricinaţilor, tatăl lui Retif a fost chemat să-l înlocuiască, în urma cererii prezentată seniorului de o deputăţie. Retif vorbeşte în modul cel mai elogios despre preoţii celor două parohii, Nitry şi Sacy. Domnul Antoine Faudriat, preotul din Nitry, „ajuta pe locuitorii cei mai săraci să-şi plătească birurile". Căsătoriile sunt celebrate la ora patru dimineaţa, un obiceiu foarte răspândit.

Retif ne dă putinţa să pătrundem în locuinţa acestor oameni cumsecade; vedem perdele grele care acoperă paturile, farfuriile de faianţă aplecate pe poliţă.

Mai multe familii colaborează la construcţia „unui plug pentru trei cai".

Nicolas Retif plecase din Nitry cu un camarad. El şi tânărul său prieten bat la o poartă, în timp ce trec prin satul Puits-de-Bon (departamentul Yonne, comuna Noyers-en-Serein). Găsesc acolo ţărani cumsecade, cari mâncau carne de porc proaspăt sărată. După aceea s'au servit

caltaboşi. Un urcior mare şi plin cu vin se afla în fața focului. Gazdele beau vin cald. „Se aflau acolo trei familii, cari se reuniseră să se ospăteze după ce-şi sfârşiseră semănatul. Se întovărăşiseră, ca să construiască laolaltă un plug pentru trei cai“.

Să pătrundem însfârşit în familia însăş a lui Retif de la Bretonne:

„Seara, la cină, singura masă la care se putea aduna întreaga familie, Edme Retif (tatăl) se vedea ca un patriarh în fruntea unei familii numeroase; fiindcă în mod obişnuit erau douăzeci şi doi de inşi la masă, împreună cu băiatul dela plug şi vierii, cari în timpul iernii erau folosiți la alte munci, bivolarul, ciobanul şi două slujnice, dintre cari una ajuta pe vieri, iar cealaltă se ocupa de vaci şi de lăptărie. Toți aceştia erau aşezați în jurul aceleiaş mese: tatăl familiei în capul mesei, în partea unde ardea focul, soția sa la dreapta lui, ca să poată servi bucatele,—numai ea se îngrijea de bucătărie. Slujnicele, cari munciseră toată ziua, şedeau şi mâncau liniştit; însfârşit, copiii familiei, înşirați după vârstă, singurul element care stabilea ordinea aşezării la masă; apoi, cel mai vechiu dintre flăcăii de la plug şi camarazii săi; însfârşit vierii, după cari erau bivolarul şi ciobanul; însfârşit, cele două slujnice...“.

Era cina, singura masă care reunea întreaga familie,— în expresia aceasta, după bunul obiceiu, erau cuprinşi toți cei cari trăiau împreună cu familia propriu-zisă; într'adevăr, în timpul zilei, feluritele lor îndeletniciri nu le îngăduiau să se adune cu toții la aceeaş oră.

După cină, părintele familiei citea câteva pagini din Sfânta Scriptură, însoțindu-le de lămuriri sau de observații făcute cu bunăvoință. Lectura aceasta era urmată de o scurtă rugăciune în comun, după care se recita co-

piilor ultima lecție a catechismului. «Apoi, se duceau cu toții să se culce în liniște, fiindcă, spune Retif, după rugăciunile de seară, râsetele și convorbirile cu glas tare erau interzise».

In timpul iernii, în care serile sunt mai lungi, părintele familiei istorisește, după recitarea catechismului, povești vechi, legende regionale și faptele cele mai noui. Atunci, fiecare poate lua cuvântul, se râde, se glumește. In postul Crăciunului, se intonează vechi cântece de stea.

Suntem departe, după cum se vede, de «animalele sălbatice» ale lui La Bruyère. O mamă trimite din sat fiului ei, care a plecat la oraș, lucrurile trebuincioase:

«Dragul meu Edmond, îți trimit câteva lucruri din borangic, pantaloni groși, două veste și haina din buracan, ca să te gătești duminicile și sărbătorile».

Și cum înțelegem pe acest bătrân țăran, care-și recheamă în satul natal pe fiul său gata să devină burghez:

„Au vrut să te îndemne să rămâi la oraș! Spune-mi, ce-ar fi devenit urmașii noștri, amestecați curând cu miocănimea orașelor? Să rămânem aici, totul e plin de noi aici, totul va aminti aici onoarea!...".

Avem și un alt tablou al situației moravurilor țărănești descris de Marmontel. Și el era fiu de țărani, ca și Retif, oameni de ispravă în mijlocul cărora și-a petrecut copilăria. Marmontel este mai «literat» decât Retif, stilul său este îngrijit. El vrea să ne pună sub ochi nu numai tablouri exacte dar și fraze rotunjite și bine cumpănite. Paginile lui Marmontel nu au farmecul, intensitatea de viață, relieful acelora pe cari ni le-a lăsat burgundul. Dar compararea lor nu este mai puțin folositoare. Scrierile sunt contemporane. Retif ne-a condus în Bourgogne, Marmontel ne duce în Limousin.

Marmontel s'a născut și și-a trăit copilăria în Bort

(departamentul Corrèze) orăşel rustic. Sub acelaş acoperiş trăiau în afară de tatăl şi mama lui, cele două bunici, trei mătuşi şi o «droaie de copii». „Bort pe Dordogne era o localitate în care deosebirile de situaţie şi de avere nu se simţeau aproape de loc. Un teren, o industrie oarecare, un mic comerţ mai constituiau avutul mai tuturor locuitorilor... Fiecare era acolo liber şi util".

Marmontel face această observaţie interesantă:

„Legăturile ce se formau acolo nu nelinişteau de loc familiile: inegalitatea situaţiei şi averii era atât de mică, încât părinţii erau aproape imediat de acord cu copiii lor şi rareori căsătoria lăsa dragostea să lâncezească...".

Marmontel avea un mic camarad. Părul lui blond era totdeauna pieptănat cu grijă, haina era foarte curată în simplicitatea ei, rufăria totdeauna albă. Camaradul se numea Durand, tatăl său era plugar şi muncea într'un sat vecin. Marmontel voia să se ducă într'acolo. «Ce frumos ne-a primit bătrânul! O smântână grasă, un lapte bun, o pâine neagră şi bună!».

Micul nostru prieten era răsfăţat de bunica sa. „Ea mă chema să-mi arate, ca pe nişte comori, proviziile pregătite pentru iarnă: slănină, şunci, cârnaţi, oale cu miere, urcioare cu uleiu, grămezi de hrişcă, secară, mazăre, legăturile de napi, castane, aşternuturile de paie acoperite de fructe".

„Turma de la stâna din Saint-Thomas, continuă Marmontel, îmbrăca din lâna ei când femeile, când copiii; mătuşile mele torceau lâna; ele torceau şi cânepa de pe câmp, din care se făcea rufăria; iar serile, când la lumina unei lămpi care ardea cu uleiul nucilor noştri, tineneretul din împrejurimi venea să ne ajute la melițatul acestei cânepe frumoase, era un tablou încântător".

„Recolta de grâne din mica noastră câşlărie ne asi-

gura hrana; ceara şi mierea albinelor de cari se ocupa cu grijă una din mătuşile mele, constituiau un venit realizat cu puţine cheltuieli; uleiul, stors din nucile noastre încă proaspete, avea un gust şi un miros, pe cari le preferam gustului şi mirosului celui din măsline. Plăcintele noastre de hrişcă, moi şi fierbinţi, făcute cu untul acela bun de Mont-d'Or, era pentru noi desertul cel mai gustos. Nu ştiu ce mâncare ni s'ar fi putut părea mai bună decât napii şi decât castanele şi, iarna, când aceşti napi frumoşi se prăjeau seara pe vatră sau când auzeam clocotind apa din vasul în care fierbeau castanele acelea atât de gustoase şi de dulci, ne palpita inima de bucurie...

Astfel, într'o gospodărie în care nu se pierdea nimic, mici obiecte reunite întreţineau un fel de bună stare, şi nu mai trebuiau făcute decât puţine cheltuieli pentru satisfacerea tuturor nevoilor noastre. In pădurile învecinate erau cantităţi mari de uscături şi aproape lipsite de valoare; tatălui meu îi era îngăduit să-şi ia din ele atât cât îi trebuia. Untul minunat din munţi şi brânzeturile cele mai gustoase erau la îndemâna oricui şi costau puţin; vinul nu era scump, şi tata îl întrebuinţa în mod cumpătat...".

Crăciunul! Revelionul! „Fiindcă în toţi anii lucrurile se petreceau la fel, scrie Marmontel, aşteptam să vină sărbătorile, dar ne feream să ne trădăm nerăbdarea: în timp ce ne aflam la slujbă, ciorba cu varză, caltaboşii, cârnaţii, bucata de carne de porc proaspăt — sărată şi rumenă, cozonacii, clătitele de mere făcute în osânză topită,— totul era pregătit în taină de ea (bunica) şi una dintre surori... „După slujbă, toate aceste minuni se aflau pe masă şi stârneau o nemărginită desfătare...".

Suntem încă foarte departe de animalele sălbatece ale

lui La Bruyère.

Retif a înfățișat în repetate rânduri portretul acestor șefi de familii țărănești, numiți în Lorraine «șefii focurilor», în Midi «caps d'hostal» (șefi de case, șefi de familii aiurea, «gospodării». «Gospodarul, spune Ch. de Ribbe, a fost în decursul secolelor una din pietrele de temelie ale vechiului edificiu al libertăților locale». Henri de Sourdis însărcinat de Richelieu cu una din misiunile sale centralizatoare, se lovește de spiritul de independență al acestor țărani robuști, de voința lor neclintită. Ce pot să fac, exclamă el desnădăjduit în fața pretențiilor «unei adunări neînduplecate de consuli, cari se înapoiază la coarnele plugului, după ce părăsesc capișonul (insigna consulatului)!»

Epoca în care și-au condus familia este numită de textele provinciale o «domnie»... «*en Olliol (Ollioules) renhava ung mien reyregrand que si appelava Guilhen Deydier-Batalha*». – Textele latine ale brianconezului numesc pe acești țărani «regi și cavaleri»; *reges et milites*... Ai crede că citești «*Iliada*» sau «*Odyseea*». «Părinți de familii mulțumindu-se, în ce privește îmbrăcămintea, cu un caftan croit după moda de atunci și care se purta de sărbători, și altul pentru zilele de lucru, croit dintr'o pânză bună, dublat de o tunică veche; întreținându-și familia într'o libertate și o liniște vrednică de laudă sinchisindu-se prea puțin de treburile streine, și numai de prețul grâului la târgul din orașul apropiat... „Seara“ se adună și pălăvrăgesc despre lucrurile fără însemnătate, râd cu hohote, povestesc întâmplări din vremi îndepărtate și deapănă amintiri plăcute; și, înapoindu-se de la câmp, fiecare avea câteceva de istorisit pe seama unuia sau a altuia, sau povestea fapte petrecute în timpul zilei, fiecare fiind mulțumit de situația sa și de profesiunea

din care putea să trăiască în mod cinstit...»

Acest portret este datorit bunului Noël du Fail; el înfăţişează tipuri din secolul XVI. Am întâlnit mai sus pe aceşti patriarhi dela ţară, prezentaţi de Retif; ei n'au dispărut odată cu deslănţuirea Revoluţiei; şi Mistral va putea reda încă portretul tatălui său, la începutul secolului al nouăsprezecelea:

„Un popor întreg de servitori, de oameni plătiţi cu luna, de zileri plecau şi veneau pe ogoarele fermei sau moşioarei, cu grapa ori grebla, ori furca pe umăr... Tatăl meu îi domina prin statura sa, prin judecata ca şi nobleţa sa. Era un moşneag frumos şi înalt, demn în limbajul său, ferm în poruncile sale, binevoitor cu cei săraci, aspru cu sine însuş. Inrolându-se voluntar pentru a apăra Franţa în timpul Revoluţiei, îşi petrecea serile istorisind întâmplări din războaiele vechi... Tatăl meu era foarte credincios. Seara, vara ca şi iarna, rostea cu glastare rugăciunea pentru toţi, şi după aceea, când serile deveneau lungi, citea copiilor şi servitorilor noştri din Evanghelie". După cum se vede, este exact aceeaş scenă care se desfăşura la Nitry, în Bourgogne, sub acoperişul lui Edme Retif. Mistral continuă:

„Tatăl meu celebra în mod pompos sărbătoarea Crăciunului şi, după ce rostea în mod pios mulţumirea către Dumnezeu, ne vorbea despre strămoşi, le lăuda faptele, se ruga pentru ei. El, pe orice vreme, era totdeauna mulţumit, şi dacă uneori auzea oamenii plângându-se fie de vânturile furioase, fie de ploile torenţiale. „Oameni buni, le spune, Cel de Sus ştie foarte bine ce face, după cum ştie şi ce ne trebuie".

„Toată viaţa muncise şi făcuse economii; dar masa lui ca şi punga lui erau deschise oricărui venit; şi dacă se vorbea în prezenţa lui despre cineva, el întreba tot-

deauna dacă omul acela este un muncitor; şi dacă-i se răspundea „da", continua: „Atunci e un om cinstit, sunt prietenul lui".

„A murit ca un patriarh. După ce a primit ultima grijanie, toți cei cari ne aflam în jurul patului său am plâns îndurerați:

„Copiii mei, ne-a spus, liniştiți-vă! Eu mă duc şi mulțumesc lui Dumnezeu pentru tot ce-i datoresc, viața mea îndelungată şi munca mea, pe cari le-a binecuvântat".

Este în mod fidel şi până în cele mai mici amănunte portretul tatălui lui Retif de la Bretonne, plugarul din Nitry, aşa cum ni l-a înfățişat fiul său.

Am mai vorbit despre nunțile dela țară. Un obiceiu, care se regăsea fără îndoială în majoritatea ținuturilor Franței — chiar pentru secolul XIX, d. Dagnan — Bouveret a alcătuit o descriere delicioasă în privința aceasta — impunea candidatului la însurătoare şi logodnicei sale să îngenunchieze la picioarele părintelui familiei, înainte de a se duce la biserică. Se rostea cu glas tare o rugăciune, tatăl îşi dădea binecuvântarea, şi după aceea tinerii plecau să se căsătorească în sunetele viorilor.

„In afară de frumoasele vestminte ale miresei, scrie în secolul XVII abatele de Marolles, şi cu o coafură din broderie de fluturaşi strălucitori şi perle de sticlă, părinții erau îmbrăcați cu rochiile lor albastre bine încrețite, pe cari le scoteau din cuferele lor parfumate cu levănțică, cu trandafiri uscați şi rosmarin, vorbesc de bărbați ca şi de femei... Nu erau uitate nici semnele de cununie, pe cari fiecare le purta la cingătoare sau pe partea de sus a mânecii. Se desfăşura un concert de cimpoaie, flaute şi de oboiu şi, după un ospăț îmbelşugat, dansul rustic ținea până seara".

O rochie roşie se părea că a fost în multe regiuni

„ținuta“ miresei, cum este astăzi rochia albă. Seniorii satului, şi adesea dintre cei mai de vază, iau parte la aceste nunţi săteşti. Tradiţia este exactă. „Am fost la tânăra mireasă, scrie ducele de Croy, unde am văzut pregătirile unei nunţi frumoase de patruzeci de tacâmuri, numai fraţii şi surorile celor două familii: mulţi curcani şi plăcinte. Am adus şi noi un curcan şi am dansat cu mireasa. Prinţul şi prinţesa (de Condé) au îndeplinit cu multă graţie rolul de gazde, în mod popular, şi aşa cum se cuvenea“. Scena se petrece la Vanves.

IV

Bunăstare şi mizerie

Totuş, n'ar trebui să se ajungă la concluzii prea plăcute din faptele ce preced. Numeroase şi autorizate sunt mărturiile mizeriei în care a căzut adesea clasa rurală într'o provincie sau alta, după recoltele rele. Vechiul Regim nu putea să aducă din Lumea Nouă, sau din Orient sau din Nordul Africii, cu ajutorul unor corăbii mari cu aburi, merindele necesare în anii de deficit agricol; vămile interne, la menţinerea cărora poporul ţinea cu cea mai oarbă încăpăţânare, constituiau încă o piedică în calea uşurării regiunilor cari îndurau lipsuri; deasemeni violenta ostilitate a păturii populare împotriva aprovizionărilor ce s'ar fi putut face, prevăzându-se vremile de criză alimentară. Ideile economice ale epocii, încă rudimentare, erau aspre faţă de speculatori, faţă de „monopolizatori“, pentru a-i numi aşa cum erau înfieraţi. Franţa întreagă urmărea cu o nechibzuită părere preconcepută

„pe aceşti monopolizatori cari mâhnesc foarte mult regatul," împotriva cărora burghezia din Reims va reclama încă în anul 1789 legile cele mai severe; în timp ce Arthur Young, agricultor experimentat, spune cu mai multă dreptate: „Este deasemenea necesar, pentru procurarea unei aprovizionări regulate să se acorde mari încurajări monopolizatorilor, decât să se semene spre a se putea culege". In condițiunile acestea, n'a putut fi evitată lipsa de bucate care a urmat groaznicele ierni ca acelea din anii 1709, 1740, 1767, 1771, 1775, 1784 şi 1789, şi într'o parte sau alta a țării după o secetă îndelungată; dar tablourile înfățişate de Vauban, de Massillon, de marchizul d'Argenson, de Arthur Young, cu privire la strâmtoarea în care se aflau clasele agricole în Franța înaintea Revoluției, sunt mult mai întunecate. Vauban, de pildă, scrie în «*Dîme royale*» (1707): „Este sigur că răul este dus la exces şi că, dacă nu i se găseşte remediu, poporul va cădea într'o mizerie din care nu se va mai ridica niciodată"; şi acelaş Vauban, în aceeaş lucrare, cu privire la aceiaşi țărani, declară că Duminicile şi sărbătorile, cârciumile de la țară sunt totdeauna pline. Ar fi bine ca fiecare să se pună de acord cu sine însuş. Marchizul d'Argenson era amărât de disgrația în care căzuse, de exilul său. Acestor viziuni negre li s'ar putea opune dealtminteri viziuni trandafirii şi tot atât de numeroase: aceea a lui Voltaire.

„Nu ştiu cum s'a întâmplat că, în satele noastre, unde pământul este neroditor, unde impozitele sunt grele, unde opreliştea de a exporta grâul semănat este de nesuferit nu există totuş niciun locuitor care să nu aibă o haină bună de postav, care să nu fie bine încălțat şi bine hrănit.

Apoi, iată mărturia streinilor cari judecă situația noastră

socială fără gânduri ascunse, aceea a lady-ei Montague, care relevă în anul 1739 „aerul de îmbelşugare şi de mulţumire, răspândit în satele din Franţa“; aceea a lui Horace Walpole care a trecut prin Artois în 1765: „Găsesc provincia aceasta îmbogăţită într'un mod uimitor... Cele mai neînsemnate sate au un aer de prosperitate“. Un intendent din Rousillon notează numeroasele mese pe cari le iau sătenii, „patru, cinci, şase mese pe zi, şi, la fiecare masă, carne şi vin...“

Aceste mărturii nu pot fi generalizate, nici unele, nici altele.

V

Locuinţele

Am vrea să putem înfăţişa o descriere generală a caselor ţărăneşti: diversitatea lor era prea mare dintre Nord şi Sud şi uneori în aceeaş regiune, în acelaş sat.

In Nord, construcţiile cele mai importante sunt din cărămizi dar ele sunt rare în satele unde se întrebuinţează „*bouge*“, o tencuială formată din lut şi paie tocate, vârâtă în despărţituri de lemn; temelia este făcută din pietre sau din gresie. Aceasta este înfăţişarea vechii locuinţe săteşti, pe care o vedem deseori şi în zilele noastre... în decorurile de operă comică. Arthur Young declară că a întâlnit în Cotentin cele mai bune case şi hambare construite din lut, pe cari le-a văzut vreodată. „Există acolo excelente locuinţe, chiar cu câte trei etaje, toate din lut, cu hambare şi cămare foarte mari“. In Cahourcin, călătorul englez trece pe dinaintea unor case

„foarte bine clădite" din piatră, acoperite cu ardezie sau țiglă; dar ele nu au ferestre. De asemeni, în regiunea Montauban „există colibe bine construite, fără geamuri, iar unele nu au altă deschizătură decât ușa". In Limousin, colibele fără fereastră sunt numeroase.

Pe timpul domniei lui Ludovic XVI, un inginer lionez, Cottereau, a inventat un mod de construcție în vălătuci, foarte puțin costisitor și pe care inginerii s'au străduit să-l răspândească. Din regiunea lioneză, sistemul acesta a pătruns în Laonnais și în Picardie. Uneori, monotonia construcțiilor țărănești era întreruptă de câte o casă cu două sau trei etaje și cu ferestre: era hanul localității. Deseori, casa seniorului nu se deosebea de celelalte decât prin dimensiunile ei mai mari: o fermă mare în fundul curții pe care o înconjurau clădirile exploatării; dar pe marginea acoperișului scârțâia o giruetă pătrată. Cât despre locuința preotului, ea apărea în general ca una dintre casele cele mai umile, bordeiu acoperit cu paie, cu ziduri fără coamă, fără pivniță, fără magazie și având numai încăperile strict trebuincioase.

Aproape toate acoperișurile erau din paie. Ele se împodobeau cu o vegetație parazită, ierburi, coada lupului, urechelniță. Acoperișurile *„en aissangles"* erau foarte frecvente în regiunile forestiere. Se numeau astfel micile scânduri de stejar tăiate ca plăcile înguste de ardezie, cărora anii le dădeau o culoare închisă. Ele erau temute din pricina incendiilor. Și morile de vânt, în cari nu se face niciodată foc, erau acoperite cu deosebire în felul acesta. Teama de incendii a determinat din ce în ce mai mult renunțarea la acoperișurile de paie. Parlamentul din Paris, prin hotărârea pronunțată în anul 1786, a impus ca nouile construcții să fie acoperite cu olane. La rându-le, intendenții nu acordau ajutoare celor sinis-

raţi, decât cu condiţia să-şi acopere nouile lor construcţii cu un material „tare". Young spune că în regiunea Saint-Gobain a găsit cele mai frumoase acoperişuri de ardezie din câte a văzut vreodată.

Locuinţele celor mai umili ţărani, ale muncitorilor agricoli, ale salahorilor erau joase, strâmte, staulele erau adesea rău întreţinute, bălegarul nu era scos din ele decât la răstimpuri mari.

Obiceiul francez, şi care a continuat pană în vremurile noastre într'un număr atât de mare de sate, era să se aşeze gunoiştea în faţa caselor. Se întâmpla deseori ca pământul de dinaintea locuinţelor să se înalţe pe nesimţite cu timpul prin depuneri de tot felul, astfel că intrarea locuinţei se afla mai jos de mormanul de gunoişte din care curgea zeamă de balegă. Intendentul din Roussillon, Raymond de Saint-Sauveur, ne-a lăsat descrierea următoare:

„In timpul unei călătorii am cunoscut lipsa de curăţenie din sate, cu deosebire în munţi, unde locuitorii aveau obiceiul de a-şi aşeza bălegarul în faţa uşilor, de a-şi adăposti porcii sub propriul lor acoperiş, ceeace infectează străzile rău pavate, strică aerul şi pricinueşte boli frecvente, uneori epidemie, într'o provincie atât de caldă".

Lipsa de fântâni într'un mare număr de localităţi sporeşte răul. Saint-Sauveur se străduieşte să înzestreze satele cu cât mai multe fântâni.

Cele mai sărace locuinţe rustice sunt alcătuite dintr'o singură încăpere foarte joasă şi care dă adesea în alte odăiţe şi mai mici. Podelele sunt din pământ bătătorit, tavanul este format din bârne cari ies în relief şi pe cari vremea şi fumul le-au înegrit. Lumina zilei pătrunde printr'o deschizătură făcută deasupra uşii, ori printr'o

fereastră sau două, fără geamuri, în Sud; în alte părți, ferestrele au geamuri groase ca fundurile sticlelor. Pereții au fost spoiți cu var, dar într'o vreme de care nu-și mai amintește nimeni: anii i-au acoperit cu o patină de culoare închisă. Fermierii au câte două și trei încăperi, uneori chiar mai multe, și în casele importante aceste încăperi au dimensiuni foarte mari. Să ne aducem aminte și de descrierea sălilor încălzite ale familiilor de la țară, înfățișată într'altă parte a lucrării de față. Mobilatul nu se deosebește de loc dela casele cele mai simple la cele mai bogate: paturile mari cu perdele înflorate sau făcute din serge de culoare cenușie sau verde, când paturile nu sunt închise în dulapuri mari; în preajma lor, vatra, fotoliul ancestral al tatălui familiei, copaia cea mare în care se frământă pâinea, lăzile adesea împodobite cu desenuri ori sculpturi de frunze și flori și în care erau păstrate rochiile și hainele de Duminică: ele slujeau și ca scaune; dulapul sau polița pe care erau așezate farfuriile de cositor și de cele de faianță; „obiecte pioase" din lemn, bronz sau faianță, tablouri înfățișând pe Mântuitor, Sfânta Fecioară, patronul ducatului, căni de băut din gresie și din cositor și „sticluța cu lichior din fructe".

Insfârșit cufărul cel mare din stejar, nuc sau din lemn alb. Tăbliile sunt adesea sculptate în stilul vremii. Și a căpătat o frumoasă patină gălbuie, ceruită. S'a așezat în el „zestrea" familiei, și aceasta este adesea mult mai prețioasă decât s'ar putea crede. Obiectele de argintărie nu sunt rare în aceste locuințe umile, și mai ales paharele. Să notăm apoi archebuza, pușca sau flinta atârnate deasupra vetrei, putineiul pentru unt, un ceas de perete uneori și vârtelnița. Mai ales în ținuturile din Nord nu există locuințe în care să nu toarcă vârtelnița Margaretei. Fetița a învățat să toarcă lâna, de la

mama ei şi dela bunica ei; devenită mamă, apoi bunică, ea continuă să toarcă lâna: şi se consacră acestei îndeletniciri fredonând cântece vechi cu refrene ce nu se pot înţelege, cari înaintea ei au fost intonate de atâtea şi atâtea buze, curăţindu-se şi netezindu-se ca pietrele pe cari le rostogoleşte pârâul.

Viaţa familiei se desfăşoară în jurul vetrei, în care ard şi trosnesc vreascurile, surcelele şi buştenii, curpenii de viţă sau turtele de tizic, după regiuni, — căminul în jurul căruia şeful familiei vine să se aşeze în fotoliul său aspru din lemn de stejar.

VI

Imbrăcămintea

Hainele ţăranului nu s'au schimbat de loc dela Renaştere până la Revoluţie, dar se deosebeau dela o provincie la alta. După treizeci de ani, puteau fi găsite încă aşa cum fuseseră purtate în secolele XVII şi XVIII. Exista o foarte mare diferenţă între hainele pe care ţăranul le îmbrăca în fiecare zi la lucru, şi acelea cu cari se gătea Duminica, „haine cu carne" cum se spunea în Berry, fiindcă erau purtate numai în zilele când se aducea carne la masă. Englezii cari vin în Franţa se miră când văd hainele cu înfăţişare sărăcăcioasă pe cari le îmbracă ţăranii noştri: alcătuite adesea din părţi şi bucăţi de diferite culori, ele seamănă cu hainele unui măscăriciu. Mulţi dintre ei erau încălţaţi cu saboţi, cu galoşi, cu pantofi din sfoară sau din curele. Arthur Young scoate strigăte de milă la vederea satelor noastre, cu deosebire

a acelora din Midi, unde oamenii merg desculți. Gentle-manul englez face o comparație cu oamenii din țara sa: el ajunge la concluzia că țăranii noștri sunt cu toții săraci. Este o deducție îndrăzneață. Contemporanii au remarcat că țăranul francez mergea adesea desculț, dar niciodată cu capul neacoperit; totdeauna purta pălărie. In clipa când aștern pe hârtie aceste rânduri, vorbesc sub fereastra mea doi „cumetri" din satul meu. Unul dintre ei a fost ales în consiliul municipal, în fruntea listei; și-a cumpărat de curând un teren frumos situat în fața micii mele moșii și pe care l-a plătit cu trei-zeci de franci metrul pătrat; este un domn foarte bogat; cel cu care stă de vorbă este și mai bogat ca el: mare cultivator, mândria ținutului. Cât de impunător este Du-minica, în bluza sa din pânză albastră și cu pălăria sa rotundă din pâslă neagră! Dar cei doi prieteni sunt îm-brăcați foarte modest, vesta unuia din ei este petecită, celălalt poartă saboți. Dacă Arthur Young ar fi trecut pe aici și ar fi aflat că cei doi săteni erau doi dintre cei mai bogați cultivatori ai ținutului ar fi ajuns la con-cluzii viguroase împotriva meseriei cultivatorilor din Franța.

Este adevărat că spre mijlocul secolului al optspre-zecelea îmbrăcămintea țăranilor noștri era făcută aproape numai din pânză:

Sărmanul plugar
Este îmbrăcat cu pânză, ca o moară de vânt...

spune vechiul și minunatul cântec; dar bluza noastră albastră nu se purta încă în mod obișnuit: cuvântul „bluză" era în general necunoscut. Țăranul purta man-taua scurtă din pânză cenușie a strămoșilor săi, Galii.

Incepând dela mijlocul secolului XVIII apare şi se răspândeşte din ce în ce mai mult îmbrăcămintea din lână, postavuri sau catifele de lână, de culoare cenuşie, albastră sau măslinie. Este vrednic de reţinut că, în pofida acestei pânze şi poate din cauza acestei pânze, rufăria de corp a fost aproape necunoscută. Este una din reformele cari s'au introdus începând dela mijlocul secolului XVIII: folosirea rufăriei de corp a devenit atunci generală şi s'a văzut că, dacă n'au dispărut cu totul, s'au rărit cel puţin râia, chelbea şi celelalte boli de piele pricinuite de lipsa de curăţenie şi cari se datorau şi lipsei de rufărie.

Pălăria este în general rotundă, cu margini late, pălăria pe care o mai poartă şi în ziua de azi atâţia ţărani în Bretagne şi în Velay: pălării negre, albe sau cenuşii, împodobite cu fire de argint.

Ţărancele au rochii felurite după ţinuturi: fuste de culori vii, şorţurile din damască înflorată, şi delicioasa varietate de bonete de dantelă şi din pânză fină, care se modifică dela un sat la altul. In Alsace, marile panglici negre sau roşii, ori roşii cu broderii înflorate, sunt încă de dimensiuni mici. Fustele sunt de culoare roşie sau verde, după religie. In timpul domniei lui Ludovic XVI apar fustele ţărăneşti din bumbac vărgat. Ele vor dobândi o mare faimă datorită voluntarilor din 92, dintre cari foarte mulţi, pe câmpurile de luptă, vor acoperi de glorie şi sânge pantalonii — nu mai este vorba de rufărie — pe cari mama, ori sora, ori logodnica i-a croit din bumbac cu dungi albe şi roşii, albe şi albastre, albe şi verzi gălbui, albe şi viorii roşcate sau albe şi galbene, cum sunt fustele lor ţărăneşti.

VII

Hrana

Cu hrana se petrecea acelaş lucru ca şi cu îmbrăcămintea; ar fi greu să se înfăţişeze hrana în linii generale, nu numai din cauza varietăţii condiţiunilor dintre un ţinut şi altul şi dintre produsele solului, — este evident de pildă, că se bea mai mult vin în Languedoc decât în Artois, şi mai mult cidru în Normandie decât în Bourgogne—dar şi din cauza anilor de lipsă de bucate cari, din motivele înfăţişate mai sus, erau mai cruzi şi mai pustiitori în unele locuri ca într'altele.

Moheau—despre care se crede că este faimosul Montyon—un scriitor cu o fire ponderată şi care nu urmărea tendinţa de a-şi impresiona cititorii prin imagini uluitoare, scrie în tratatul său despre populaţia franceză: «Am văzut ultima perioadă de mizerie: am văzut foamea transformată în patimă, pe locuitorul unui ţinut fără recoltă rătăcind, scos din minţi de durere şi despuiat de tot avutul său, pizmuind soarta animalelor domestice, cutreerând livezile pentru a mânca iarbă şi a-şi împărţi hrana cu animalele sălbatece...», pe de altă parte, găsim că pe la începutul domniei lui Ludovic XVI, locuitorii din Nouans (cantonul Marolles-les Braults, Sarthe), un sat mic şi sărac din Mans, trăiau astfel „Hrana locuitorilor, chiar a celor mai puţin înstăriţi era substanţială şi îmbelşugată. Pâinea, în care nu intra decât o treime orz faţă de două treimi grâu, era foarte bună, şi cidrul, subţiat mai mult sau mai puţin cu apă, nu lipsea nimănui. Supa la prânz şi la cină, era urmată de o mâncare de carne, de ouă sau de legume; dimineaţa şi pe seară, se mânca totdeauna unt şi brânză, şi după

aceea adesea fructe crude, sau fierte sau uscate, mere, nuci etc (Bernard, *„Souvenirs d'un nonagénaire"*).

Şi una şi cealaltă din aceste citaţii se referă, prima la o năpastă temporară şi limitată, cum o şi spune autorul, la anumite cantoane; a doua, la o stare durabilă, dar cu siguranţă excepţională şi ea.

Legrand d'Aussy vorbeşte despre ţăranii din Auvergne, care trăiesc printre păşunile lor din munţi: duminicile, şi sărbătorile, supa primeşte adaosul unei bucăţi de slănină; în celelalte zile, ea este însoţită de unt sau numai de sare. La masa ţăranilor înstăriţi se serveşte lapte şi brânză. Toţi mănâncă pâine bună. Cât despre băutură ei nu cunosc, în afară de apă, decât zerul.

Fără îndoială că nota mijlocie este redată de aceste rânduri ale marchizului de Turbilly în celebrul său «*Mémoire sur les défrichements*» (1760):

„Niciun fermier sau ţăran nu mănâncă în mod obişnuit carne şi nu bea vin acasă: ei se hrănesc cu supă fiartă în unt, legume, fructe, lăpturi şi o pâine adesea foarte rea, în afară de anii scumpi când seamănă hrişcă, uneori mai bună însă decât celelalte grâne cu cari o amestecă".

Gentlemanul-farmer, orgolios şi om cumsecade în acelaş timp care era Arthur Young, văzând pe ţăranul francez adăpostit în general în condiţii destul de rele în cocioabele sale de lut acoperite cu paie, îmbrăcat sărăcăcios cu haine din pânză, încălţat cu saboţi dacă nu era cumva desculţ, şi mâncând carne numai duminicile şi sărbătorile, ne spune pe un ton, foarte cordial dealtminteri, de mândrie britanică:

«In Anglia, v'aş da putinţa să vedeţi o rasă de ţărani bine îmbrăcaţi, bine hrăniţi, bine îndestulaţi cu de toate, bine adăpostiţi şi ducând o viaţă mulţumită; cu toate

acestea, printre ei nu este nici unul la mie, care să aibă pământ și vite». Arthur Young face constatarea că nenumărați țărani francezi, cu toată înfățișarea lor săracă, erau proprietarii pământurilor pe cari le cultivau și ale vitelor pe cari le duceau la păscut. Ceeace constituia poate o primă superioritate a țăranului francez. Iată a doua.

Se cunosc cuvintele încântătoare adresate de Ludovic VII englezului Walter Map, interlocutorul său:

„Regele stăpânul dv. are totul din belșug, unelte, cai prețioși de bătălie, stofe scumpe, bucate alese. La Curtea Franței, noi nu avem decât pâine, vin și voioșie:

Mulți țărani francezi erau proprietarii pământului lor, —fiecare era stăpân în casa lui și, ceeace se părea că lipsește camarazilor lor de peste Canalul Mânecii, aveau dansurile lor, cântecele lor, veselia lor".

„In Anglia, observă abatele Leblanc (1728), satele sunt mai plăcute și casele mai bine clădite ca în Franța, țăranul mai bogat, femeile mai elegante, dar țăranul nu este tot atât de vesel: la noi, toată lumea cântă". Și aceste cântece sunt delicioase, folk-lore nesecat, în care se găsesc perle, dintre cele mai curate și cele mai prețioase pe cari le poate culege o minte aleasă. Pretutindeni se cântă și pretutindeni se dansează, în afară de biserică, dar cu deosebire în piața care se întinde înaintea bisericii, sub arborii cei mari, la umbra clopotniței. Se dansează pe iarba verde în sunetul cimpoaielor, flautelor, tromboanelor (denumite pe atunci *saquebutes*), al oboaielor, fluierelor, al tobelor. Fetele cari se călugăresc sunt conduse la biserică, unde se duc să depună jurământul, în sunete de viori. Și se dansa, se dansa mereu: «*bourrées*» în Berry și Auvergne, «*sauteuses*» în Nivernais, «*gavottes*» în Dauphiné «*branles*» în Bourgogne, «*farandoles*»

în Provence, *«gaillardes»*, *«laitières»*, *sabotières»* *«rigodons»*. „Nu se vede o singură piaţă publică sau o singură stradă, care să nu fie plină de dansatori", scrie Fléchier, în prea nostimul său jurnal al „zilelor mari" din Auvergne. Locuitorii din Agde se duc seara să danseze pe malul mării. „Erau acolo mai bine de o sută de perechi, cari dansau pe un spaţiu de o jumătate de leghe", notează un contemporan.

Dar să revenim la sat, de unde dansul nu ne-a îndepărtat de altminteri.

VIII

Invăţământul

La ţară, învăţământul primar era mult mai desvoltat decât se crede în mod obişnuit. Urmările revocării edictului din Nantes — împotriva căreia spiritul modern n'ar şti de altminteri să protesteze de ajuns — a favorizat într'un mod cu totul neaşteptat desvoltarea şcolilor ţărăneşti. Intr'un mare număr de intendenţe, fondurile rezultate de pe urma consistoriilor suprimate şi de o parte din averile celor fugiţi au fost consacrate creerii de şcoli noui. Cârmuirea vedea în învăţământul predat de institutori catolici un mijloc de combatere a protestantismului. „Poruncim, declară Ludovic XIV la 13 Decembrie 1698, tuturor părinţilor, tutorilor şi celorlalte persoane cari se îngrijesc de educaţia copiilor, şi mai ales a acelora ai căror părinţi cari au adoptat religia pretinsă reformată, de a-i trimite la şcoli până la vârsta de paisprezece ani." Regele stabilea la 150 lb pentru institutori

şi 100 lb pentru institutoare salariul minimum anual la care aveau dreptul. Pe timpul domniei lui Ludovic XVI, cele mai multe parohii vor fi înzestrate cu şcoli primare. O statistică, întocmită de Albert Babeau pentru departamentul Aube, constată că din 446 comune, nu existau decât 23 în cari lipseau şcolile primare. In general, şcolile erau răspândite în Nord şi în Est, în Lorraine, în Champagne, în Franche-Comté.

Am văzut cu alt prilej că învăţătorul era ales prin vot universal de către adunarea satului. Votul era rostit cu glas tare, fiindcă mulţi din aceşti oameni cumsecade, datorită faptului că la rându-le neglijaseră să urmeze cursurile şcolare, nu ştiau să scrie. Votul fusese precedat de un examen, pe care candidaţii îl trecuseră în faţa preotului, asistat de principalii şefi de familie. Examenul constă în cercetarea scrierii candidaţilor şi a altor două ramuri, pentru cari în ziua de azi nu se mai cere o pregătire specială institutorilor noştri moderni: cântări liturgice şi paleografie. Descifrarea textelor vechi, a hărţilor medievale, era de mare importanţă din pricina contestaţiilor cărora le dădeau naştere, nu numai proprietatea anumitor parcele de teren, dar şi suma şi natura dărilor şi a diferitelor drepturi feudale. In operele lui Retif se va găsi un exemplu ciudat de bunuri restituite unei obştii săteşti, prin descoperirea unor pergamente prăfuite, aflate deasupra unui dulap vechiu, unde zăcuseră neştiute vreme îndelungată. Cântarea liturgică nu părea de mai mică însemnătate, fiindcă învăţătorul era obligat să secondeze pe preot nu numai la săvârşirea slujbelor, dar şi la redactarea actelor de stare civilă. Atunci când juriul, alcătuit din preot şi fruntaşii satului, şovăia să se pronunţe între două sau mai multe nume, proba eliminatorie se făcea în strana bisericii. Diferiţii candi-

daţi cântau în faţa întregii parohii adunată la biserică, fie un *„Agnus Dei"*, fie *„Kyrie eleison"* fie *„Tantum ergo"*, şi acela al cărui glas izbutise să se ridice deasupra celorlalte era sigur că va fi ales.

Invăţătorul era numit în general pe timp de un an, după care însărcinarea de a instrui pe copiii satului trebuia să-i fie înoită. Se întâmpla ca un învăţător să stârnească nemulţumirea părinţilor, să fie socotit ca insuficient pregătit. Ca şi în alegerile noastre legislative, cârciuma din localitatea respectivă era chemată să-şi joace rolul: paharele mici, drojdia „bătrână" şi lichiorul din fructe, folosite cu dibăcie de învăţătorul ameninţat să-şi piardă catedra, reuşeau să îmbărbăteze pe alegătorii nehotărîţi, — cel puţin în privinţa votului.

In general, institutorul era retribuit de părinţi pentru fiecare elev în parte: doi sau trei „sous" pe lună ca să-l înveţe să citească, trei sau patru „sous" pe lună ca să-l înveţe să socotească, şi patru sau cinci „sous" ca să-l înveţe să scrie. Dacă aceste retribuţiuni nu ajungeau să împlinească salariul anual de 150 lb. stabilit de Ludovic XIV, comuna avea obligaţia s'o complecteze. Fiindcă micii elevi nu veneau la şcoală decât în timpul iernii; în celelalte anotimpuri ei ajutau părinţilor la muncile câmpeneşti.

Intr'un mare număr de comune exista şi obiceiul ca învăţătorul să mănânce în fiecare zi pe rând la câte unul din părinţii elevilor săi. In unele localităţi, învăţământul era gratuit datorită aşezămintelor, ale căror venituri îi erau consacrate. Adesea, institutorul nostru îşi complecta salariul îndeletnicindu-se în acelaş timp şi cu alt meşteşug, acela de zidar, cizmar, croitor şi uneori dugheana slujea şi ca sală de clasă. Cu toate acestea învăţătorul nu avea voie să fie în acelaş timp şi cârciu-

mar. Mulți din acești institutori, ca și în zilele noastre, erau secretari, sau cum se spunea pe atunci grefieri comunali.

Se știe că, printr'o tradiție surprinzătoare, copiii din școlile țărănești, învățau să citească în cărți latinești, până în ziua când ardoarea inteligentă a lui Jean-Baptiste de la Salle și a fraților săi „ignorantini" au adoptat lectura în cărți franceze cu scriere latină. La Salle și-a condus frumoasa sa luptă cu atâta energie, încât a cerut învățătorilor din școlile sale să nesocotească limba latină, de unde și numele de „frați ignorantini", ce le-a fost dat în batjocură de către aceia cari, tocmai ei, nu-și *cunoșteau* glorioasa origine. Invățământul era încă individual. Vrem să spunem că institutorul, în loc să predea lecții unei clase întregi, lua pe rând pe fiecare elev în parte și-l învăța. Școlile de fete erau rare; în general ele erau conduse de călugărițe, în timp ce institutorii sătești erau mai totdeauna laici. Un mare număr de școli erau mixte. O imagine foarte curioasă din „*La Vie de mon père*", desenată de Binet sub îndrumarea autorului, înfățișează pe institutorul din Nitry așezat în fundul sălii, sub un crucifix: pe bănci înșiruite dealungul pereților sunt așezați de o parte băieții, de alta fetele, unii în fața altora, în timp ce mijlocul clasei rămânea gol.

Cât despre rezultatul acestui învățământ, în care partea morală ocupa un loc însemnat, se pare că era satisfăcător, cu deosebire în privința scrisului. Scrierile sătești erau renumite pentru frumusețea lor.

E ușor de închipuit că, în condițiunile indicate mai sus, pregătirea și valoarea învățătorilor nu puteau să fie uniforme. Cel din Nitry, căruia Retif de la Bretonne îi face un portret minunat, era un om de o valoare rară.

Subdelegatul din Lunéville va spune: «Nu există o marfă despre care s'ar putea spune că este mai amestecată decât aceea a învăţătorilor».

Spre sfârşitul Vechiului Regim, se putea constata în general că două treimi dintre bărbaţi şi o treime dintre femei ştiau să scrie.

Vom încheia această schiţă fugară a şcolilor rurale din timpul Vechiului Regim cu observaţia următoare: oamenii din vremurile vechi nu acordau pregătirii literare a poporului importanţa ce i se dă în zilele noastre. Caietele din 89 vădesc o indiferenţă surprinzătoare învăţământului primar. Clerul, acest partizan faimos al obscurantismului, este aproape singurul care cere răspândirea învăţământului în rândurile clasei populare; cât despre rarele caiete ale burghezilor care se ocupă de problema aceasta, ele o socotesc de o însemnătate secundară, Voltaire, senior de la ţară şi sincer îngrijat de binele arendaşilor săi, ajungea la următoarea concluzie: «E deajuns o pană de scris pentru o sută de locuitori".

Alături de şcoli, vai! cârciumile. Ele constituiau încă din vremile vechi plaga cea mai de temut a ţării noastre. Caietele din 1576 o semnalează cu vehemenţă: «Bărbaţii cheltuiesc Duminica la cârciumă ceeace au câştigat în timpul săptămânii iar soţiile şi copiii lor, lăsaţi în părăsire, mor de foame". Caietul din Ferté-Loupière (Yonne) cere pedeapsa cu moartea împotriva cârciumarilor şi a clientelei lor. Se urmărea tendinţa de a se limita folosirea hanurilor de către streinii aflaţi în trecere prin diferite localităţi. Parlamentul din Dijon instituie o amendă de 50 lb. pentru enoriaşul care va bea şopină în cafenele. Un decret al cârmuirii regale a stabilit închiderea cârciumelor în timpul slujbelor şi seara după ora opt în timpul iernii şi după ora zece în timpul verii. Nu numai

beţivii, dar şi cârciumarii în localul cărora se îmbătaseră aceştia erau pedepsiţi.

IX

Caritatea

Mai apropiată de biserică şi de şcoală decât cârciuma era caritatea. Simţământul milei era atât de desvoltat în vechea Franţă, încât ajunsese să dea uneori naştere abuzurilor, cu deosebire în preajma aşezămintelor religioase, unde venea să se stabilească o populaţie a cărei adevărată profesiune devenea cerşetoria, „gărgăriţe adunate în jurul mănăstirilor, ca să le roadă“, spune un contemporan. Unul din cele mai frumoase obiceiuri introduse de spiritul de mărinimie era dreptul de spicuit pe ogoare, după strângerea recoltei. Proprietarului îi era interzis spicuitul câmpurilor sale. In cursul celor trei zile cari urmau după ridicarea recoltei, „bătrânii, copiii, schilozii şi alţi inşi cari nu erau în stare să muncească“ deveneau stăpânii domeniului. Parlamentele interziceau celor cari erau valizi să spicuiască ogoarele, ori să-şi trimită copiii să le spicuiască; ele opreau pe proprietari să îngăduie spicuitul familiilor secerătorilor lor, şi de a lăsa vitele să pască pe terenurile lor înainte de scurgerea celor trei zile despre care am vorbit. Dar de pe urma acestei înălţătoare deprinderi rezultau şi abuzuri: caietele din 89 se vor plânge împotriva lor. In unele împrejurări, trândavii ajungeau să strângă mai mult grâu decât cultivatorii.

Acelaş lucru se întâmpla şi cu «miriştile», adică lăsa-

rea pe seama celor săraci a paielor rămase pe câmp după seceriş. Cbiceiul impunea ca grâul să fie tăiat cu ajutorul secerei, şi datorită acestui fapt rămânea pe câmp o mare cantitate de paie; dar Flamanzii îl coseau, obiceiu care tindea să se răspândească şi în Franţa pe la mijlocul secolului XVIII, şi împotriva căruia Parlamentele căutară să se opună, pentru ca săracii să-şi păstreze «dreptul miriştei». Proprietarii au cerut desfiinţarea celor trei zile. Impunându-li-se obligaţia de a-şi tăia grâul cu ajutorul secerei, susţin ei că sunt nevoiţi să-şi încetinească munca strângerii recoltei, „să săvârşească în opt zile ceeace ar fi putut să isprăvească numai în trei zile". Proprietarii adăogau: „Intrebuinţarea paielor în orice alt mod decât pentru producerea îngrăşămintelor este un furt faţă de pământ, un furt considerabil fiindcă în unele localităţi paiele se taie pe jumătate".

Faţă de această susţinere oamenii sărmani răspundeau că «tiranul francez de modă nouă, înlocuind securea şi întrebuinţând coasa, le va spori mizeria prin pierderea paielor cari, în coliba lor, le dau putinţa să se înveselească şi să-şi încălzească membrele amorţite de frig». Incepuse lupta. Oamenii săraci erau apăraţi de Parlamente; cultivatorii nesocoteau hotărârile şi îşi coseau grâul în pofida opreliştilor, îndurau condamnări, se întovărăşeau spre a susţine cheltuielile proceselor la Paris, unde însărcinau cu pledarea lor pe cei mai faimoşi avocaţi. Asemenea fapte se petrec în anul 1756 şi în anii următori. In cele din urmă, bogătaşii au ieşit biruitori şi cârmuirea a îngăduit fiecăruia să cosească ori să secere, după cum voia; dar ne apropiem de sfârşitul Vechiului Regim şi, în cursul secolelor, oamenii săraci se bucuraseră de dreptul preţios al miriştei.

Acelaş lucru se întâmpla şi cu „*glandée*", adică dreptul

de a lăsa porcii să se hrănească în pădure şi acela de a aduna vreascurile: dar obiceiul nu era general. Să cităm şi dreptul locurilor libere de păşunat, care îngăduia fiecăruia să-şi trimită animalele pe moşiile proprietarilor după recoltă şi în livezi ca să pască fân şi otavă; însfârşit, obiceiul tuturor proprietarilor înstăriţi dela ţară şi al fermierilor şi cultivatorilor, de a oferi adăpost şi hrană cerşetorilor aflaţi în trecere printr'o localitate şi drumeţilor. In privinţa aceasta, tradiţia era generală şi temeinic stabilită, într'o măsură atât de mare încât şi ea dădea naştere abuzurilor. Cerşetorii şi vagabonzii vedeau în obiceiul acesta un drept absolut şi nu pregetau să intre în case şi să se aşeze la masă, fără a aştepta să fie poftiţi. „Cerşetorii, citim într'un raport către administraţie, se duc deobiceiu seara la fermieri, cer să li se dea găzduire, ocupă locul cel mai bun lângă vatră şi la masă, se îmbată şi se duc apoi să se culce în staule unde, fiindcă nu-şi dau seama ce fac, pricinuiesc uneori incendii. „Lorrainii" — aşa erau numiţi adversarii guvernului francez, — dezertori din miliţii se alătură acestor briganzi, a căror îndrăzneală nu mai cunoaşte margini şi care jefuiesc pe cultivatorii cărora le impun voinţa lor. Uneori le trebuie bani, alteori cer să li se dea merinde; fură legumele sub ochii proprietarului, care nu se încumetă să le spună nimic de teamă ca oaspeţii să nu dea foc avutului său". Nevoiaşii adăpostiţi vor găsi în aceste obiceiuri mărinimoase cele mai primejdioase auxiliare pentru înfăptuirea nelegiuirilor lor. Fermierul milos a primit în casa sa pe nenorocitul care, seara, a bătut la uşa sa; în timpul nopţii este trezit de o bandă cu chipuri sinistre, cu obrajii înegriţi cu funingine. Vagabondul a deschis complicilor săi uşa şi, în timp ce e ţinut cu picioarele pe jăratecul din vatră, cultivatorul terbuie să

le dea banii şi obiectele de valoare pe cari le are.

Obiceiuri mărinimoase cari făceau onoare vechii Franţe! In epocile în cari era lipsă de bucate, bogătaşii, seniorii, mânăstirile aveau datoria să vină în ajutorul nenorociţilor; la nevoie, intendenţii şi Parlamentele îi sileau să se achite de această îndatorire. Adăogaţi asociaţiile de binefacere, birourile de caritate, practicarea medicinei gratuite; în atâtea localităţi distribuirea cutiilor cu medicamente, prin grija administraţiei, însfârşit dominând totalitatea acestei organizaţii menită să ajute pe cei nenorociţi, însuş spiritul de familie, solidaritatea care unea pe membrii ei, cu neajunsurile cari ar insufla silă unui spirit modern, dar şi avantagiile, printre cari imperioasa obligaţie de a veni în ajutorul celor mai puţin avuţi.

Dreptul «de mirişte» dreptul de „glandée" şi dreptul de a duce vitele să se hrănească pe locurile libere de păşunat constituiau dealtminteri un obstacol în calea progresului agriculturii. După părerea lui Arthur Young, în anul 1789 agricultura se afla în Franţa încă în starea din secolul X. In afirmaţia aceasta există o exagerare, dar şi o parte de adevăr. Ţăranul francez, cu desăvârşire întemeiat pe tradiţie, urma oarecum cu prea multă fidelitate sfatul ilustrului Olvier de Serres:

„Nu-ţi schimba brăzdarul şi socoteşte suspectă orice noutate".

Sgomotul „uneltei cu care se bătea grâul" făcea încă să răsune hambarele în timpul toamnei, atunci când Englezii se şi slujeau în acelaş scop de maşinile lor harnice.

X

Impărțirea proprietății

Cauza principală a progresului neînsemnat realizat de agricultura franceză începând din secolul XVI este indicată de Arthur Young, care insistă asupra ei: extrema divizare a proprietății, rezultând din împărțirea avutului între moștenitori, care rămânea, legea comună pentru majoritatea clasei oamenilor de rând, și din faptul că începând din cel de-al doilea pătrar al secolului XVIII țăranii au dobândit, în parcele și în număr mare, pământuri dela proprietari. Această multiplă repartizare a pământului între cultivatori era negreșit un mare bine, dar constituia un obstacol în calea progresului technicei. Din acest punct de vedere, demonstrația lui Young este limpede. Numai un mare proprietar are mijloacele de a introduce procedeele noui, din pricina cheltuielilor pe cari le necesită ele: mașini puternice, cari săvârșesc, și cu rezultate mai bune, munca mai multor oameni. Unde sunt, în micile exploatări locurile mari de pășune cu vite numeroase, pe cari se îmbunătățește rassa animalelor și le îngăduie să dea un îngrășământ rodnic? Numai marii proprietari au mijloacele de a face desțeleniri, secări, de a aduce, și adesea dela mari depărtări, îngrășămintele artificiale trebuincioase. Un mare proprietar din Lancashire sau din Devonshire își va putea aduce din Italia, din Olanda sau din Spania, chiar din Normandie sau din Bretagne, speciile de boi, oi, porci cari vor îmbunătăți rasa vitelor lor; un proprietar mic nici nu se poate gândi la un asemenea lucru: „Țăranii au pretutindeni mici proprietăți, scrie Young, într'o măsură de care nici noi nu ne dăm seama în Anglia; și aceasta se observă

în toate părţile regatului... Am văzut de multe ori această divizare dusă atât de departe, încât un simplu arbore roditor, pe o întindere de aproximativ zece prăjini de pământ, constituia o fermă şi situaţia locală a unei familii".

Micul fermier este neputincios, conchide Young, e sărac. Nu e în stare să depună sforţările pe cari le pretinde agricultura bună... Intr'o fermă mică, diviziunea muncii este imposibilă: acelaş om săvârşeşte pe rând toate muncile fermei. In fermele mai mari există plugari, treerători, oameni cari strâng snopii, ciobani, văcari, bivolari, porcari, tencuitori, oameni însărcinaţi să usuce şi alţii însărcinaţi cu stropitul; astfel, muncile trebuie să fie mai bine îndeplinite într'o fermă mare decât într'una mică. Unul dintre lucrurile cele mai utile este o târlă: ea nu se poate găsi decât într'o fermă mare, în care munca pe care o pretinde absoarbe beneficiul. „Aceasta este constatarea pe care o vor face în 1789 caietele burgheziei. Cel din Cernon (Marne, cantonul Ecury-sur-Coole) se exprimă astfel: „Deşi suntem cu toţii proprietari, multora dintre noi le lipseşte ceeace le trebuie şi aproape niciunul nu are mijloacele necesare unei agriculturi bune".

Multe din exploatările agricole din Franţa, după susţinerea lui Arthur Young, erau atât de mici, încât cultivatorul nu-şi găsea în ele putinţa de a-şi întrebuinţa vremea. Existau unele exploatări, ale cărei ogoare nu puteau nici să ocupe, nici să hrănească măcar calul care trăgea plugul; deasemeni erau văzuţi proprietari cari îşi săpau ei înşişi câmpul dela un cap la altul, urmând povaţa dată copiilor săi de către plugarul bunului La Fontaine. La poalele munţilor din Languedoc, Young vede ţărani cari îşi duc pământul în spinare, în coşuri, spre a forma un sol la înălţimi. „La Landivisiau, scrie englezul

nostru, am văzut un om care străbătuse două leghe şi jumătate, spre a aduce la târg doi pui cari nu valorau după părerea lui, douăzeci şi patru *sols* perechea. Am întâlnit la Avranches oameni fiecare cu câte un cal, cari duceau aproape patru baniţe de iarbă de mare". Deasemenea, sunt unii cari sfârşesc prin a nu mai face nimic. Ca să-şi găsească de lucru, ei mută parii sau schimbă locul unui pătul de varză sau de napi.

Altă cauză a întârzierii resimţită de agricultură în Franţa este indicată de societăţile agricole de la sfârşitul secolului XVIII.

Este vorba de islazurile, în care se vedeau întinderi vaste a căror exploatare era împărţită între locuitorii unu sat, de păduri sau de livezi pentru păşunat: aiurea, terenuri mlăştinoase unde se cosea trestia. Al treilea obstacol în calea progresului agriculturii era constituit, după părerea academiilor, de acele minunate obştii săteşti, asociaţiuni alcătuite din diferiţi membri ai unei mari familii de cultivatori pentru exploatarea în comun a domeniului ancestral. Legaţi cu prea multă străşnicie de datinile şi obiceiurile tradiţionale, ei şovăiau să adopte practici noui în vastele lor moşii.

O ultimă cauză a întârzierii observată în exploatările agricole din Franţa ar fi fost constituită, după Young şi câţiva istorici moderni, de desvoltarea şi înmulţirea, începând din 1750, a manufacturilor rurale, pe cari le încurajau înşişi preoţii.

Şi cu toate acestea, împărţirea .proprietăţii, avuturile stăpânite în comun, obştiile săteşti, manufacturile cari dădeau de lucru la domiciliu erau în orânduirea socială cele mai mari bunuri ce se puteau dori.

XI

Progresele secolului XVIII

Oricare ar fi aprecierea făcută de Arthur Young asupra agriculturii franceze dela sfârşitul Vechiului Regim, nu se poate nega că ea a profitat, începând dela mijlocul secolului XVIII, de marea mişcare care a dus cu sine Franţa întreagă spre un viitor nou, prin progresele înfăptuite în toate domeniile activităţii naţionale. Ţăranii cumpără pământuri în toate regiunile ţării: este o adevărată pasiune de a stăpâni. Terenurile sunt plătite cu preţuri mai mari decât valorează. Costul arendei se dublează: în Marna, creşte cu două treimi. Un teren este de arendat: el găseşte imediat amatori. Pământul este ceeace lipseşte fermierilor. Plus valoarea ce se înregistrează pe tărâmul acesta este relevată şi de următoarele rânduri: „Incepând dela mijlocul secolului XVIII şi până la 1790, scrie domnul viconte d'Avenel, urcarea valorilor se accelerează... poate că în cea de a doua jumătate a secolului XVIII s'a produs cea mai rapidă mişcare ascensională a cărei amintire a fost păstrată de analele noastre economice".

Sub înrâurirea societăţilor de agricultură, sub aceea a membrilor înşişi ai aristocraţiei cari vădesc interes lucrării pământului, multe procedee se îmbunătăţesc, se aduc din Anglia maşini agricole; şurele, a căror construire este atât de costisitoare, sunt înlocuite de clăile aşezate în mijlocul câmpului; livezile artificiale se înmulţesc. Arthur Young spune că în Franţa cultura lucernii este atât de remarcabilă, încât compatrioţii săi au început s'o înveţe după exemplul ţării noastre. Introducerea cultivării porumbului şi creşterea viermilor de mătase, cultivarea

cartofului răspândită sub imboldul lui Parmentier, rasa spaniolă a oilor merinos aclimatizată prin străduințele lui Daubenton, constituie în Franța, spre sfârșitul Vechiului Regim, cuceriri de o însemnătate atât de mare, încât secolul XIX nu va fi în stare să înfăptuiască nici o realizare care să se poată asemui cu ele.

XII

Satul

Să încercăm acum, dintr'o privire, să vedem ce-a fost satul francez strâns sub autoritatea seniorului său.

Vauban a încercat să-i înfățișeze fizionomia sub forma unei statistici. Iată, în fruntea satului, pe seniorul localității, căsătorit, cu câțiva copii, șase argați, două slujnice; — preotul, cu un argat și o slujnică; — ajutorul său, slujit de un argat, — apoi vin, după importanță, judecătorul localității, un avocat, care este căsătorit și are câțiva copii; procurorul fiscal, care îndeplinește funcțiunile ministerului public: el locuiește în aceeaș casă cu notarul. Invățătorul este căsătorit și are doi copii. Acesta este statul major. Toți oamenii aceștia sunt strâns uniți de credințe pe cari nu le clintește nici o îndoială, prin tradiții comune, și legați, sub conducerea șefului, printr'o înclinare aproape religioasă de persoana regelui, care personifică patria. Grupul acesta de oameni este ieșit din organizația familială, care s'a lărgit și s'a fortificat, mărindu-se. Chiar în secolul XVIII, exemplele ce se pot cita în privința aceasta sunt numeroase. Parlamentul din Provence scrie regelui, la 17 Februarie 1774.:

„Fiecare obştie din sânul nostru este o familie care se conduce prin ea însăş, care-şi impune legile ei...“ Am schiţat acest „self-gouvernement“ atunci când am vorbit despre adunările săteşti.

Apoi, sub statul major, sub grupul diriguitor înfăţişat de Vauban, iată populaţia, plugarii cu argaţii şi slujnicele, vierii, pădurarii, rotarul, dulgherul, potcovarul, fierarul, brutarul şi morarul, doi zidari, două torcătoare. Am avut putinţa să cunoaştem, datorită lui Retif şi lui Mistral, organizarea lor casnică; totul se întemeiază pe tradiţie şi pe strânsa solidaritate a fiecărei familii cu familiile vecine. «Comunitatea rurală, scrie cardinalul Mathieu, ne apărea astfel ca un mic regat independent de vecinul său, cârmuit de seniorul său, care împarte dreptatea şi ia hotărîri în toate chestiunile cari interesează pe supuşii săi, dar sfătuindu-se întâiu cu ei».

Pe timpul domniei lui Ludovic XIV se văd oameni valizi de la ţară, organizându-se în bande sub conducerea seniorilor şi preoţilor lor, şi hărţuind oştile prinţului Eugen.

Chiar şi în toiul Revoluţiei, în Vendée, în Bocage din Poitou şi în Marais, seniorii şi ţăranii au păstrat această unire: „Ei se întâlneau pe ogoare, la biserică, în pieţe, scrie Pierre de la Gorce; în zilele de sărbătoare, castelul le punea la dispoziţie pajiştea, pentru dansuri. „Seniorul şi arendaşii săi se duceau împreună la vânătoare. Aşa cum s'a arătat mai sus, seniorul nu părea printre oamenii săi decât cel dintâiu dintre ei. Chiar în toiul Revoluţiei, au fost văzuţi în Bourbonnais, ţărani cari au smuls din biserică banca ţăranului jacobin, aşezată în locul celei a castelanului.

— Au ars banca bunului nostru senior, spuneau oamenii aceia cumsecade, ca să se apere...

Adăogați profunzimea, intensitatea simțămintelor religioase. Practicile religioase pătrundeau în amănuntele vieții, și totdeauna sub acelaș caracter familial, atât de cald, atât de binefăcător. Țăranul trăia în umbra bisericii care la rându-i era înconjurată de cimitir unde, în pământul binecuvântat, se odihneau strămoșii.

Nu descoperim oare dintr'o privire frumusețea, forța socială, puterea de coeziune, energia vitală a celeilalte celule sociale, comunitatea sătească, izvorâtă din familia care a fost celula primitivă și s'a mărit și, desvoltându-se, și-a păstrat caracterul?

Obștea, satul este o familie. Aceasta este ideea pe care fiecare a nutrit-o atunci în privința satului, scrie Ch. de Ribbe în studiile sale asupra societății vechii Franțe. Și obiceiurile au răspuns acestui fel de a gândi prin crearea identității moravurilor din aceste grupuri, o identitate de tradiții și o fizionomie proprie.

Aceste mii și mii de grupuri sociale—patruzeci de mii în Franța întreagă—sunt unite între ele nu dela o vecinătate la alta ci de jos în sus: suprapunerea de seniorii cum s'a spus, până la cheia de boltă regală. Societatea este construită nu orizontal, dacă ne este îngăduit să vorbim astfel, ci vertical.

Și acum, se poate înțelege cât de necesară este în fiecare din aceste grupuri — din care e alcătuită societatea — comunitatea credințelor și a tradițiilor. Religia nu este, ca în zilele noastre, o chestiune de păreri personale: ea a pătruns adânc în tradițiile familiale și formează partea cea mai solidă a cimentului care menține moravurile. Inchipuiți-vă o religie nouă, izvorâtă dintr'o concepție deosebită de aceea aflată la temelia vieții comune, și importată din streinătate, ca protestantismul în secolul XVI. Ea cade în mijlocul uneia din acele

parohii rurale din cari este formată Franța și în felul pe care l-am descris mai înainte. Ea însemna desorganizarea, distrugerea minunatei celule sociale, care trăiește și palpită. Se poate închipui, se poate înțelege formidabila reacție împotriva elementului strein. Ea era instinctivă în intensa ei brutalitate. Fiindcă, fără îndoială, nu erau în joc nici importanța Sfintei Fecioare în doctrină, nici cultul icoanelor, nici însăș suzeranitatea romană, atât de neînsemnată, pentru marii galicani din secolul XVIII; ci legăturile cele mai puternice ale vieții zilnice.

Cardinalul Mathieu a constatat pe bună dreptate că fiecare din aceste obștii familiale a trăit timp de secole izolată de vecina ei, ca un mic Stat ce se conducea prin sine însuș, și că odată cu scurgerea vremii ele au ajuns să se apropie una de alta datorită relațiunilor mai numeroase, căilor de comunicație ce se desvoltau, progreselor industriei, comerțului, cerințelor înseși ale agriculturii, însfârșit simțământului național care se forma. Henric IV și-a proclamat edictul de toleranță, Ludovic IV a fost nevoit să hotărască revocarea lui. In ce mă privește, sunt convins că în locul lui Ludovic XIV, Henric IV și-ar fi revocat propriul său edict, așa cum a făcut-o nepotul său. Se produsese apropierea, fuziunea între celulele sociale. Religia făcea parte integrantă din viața familială și prin însuș faptul acesta, în vremea despre care vorbim, din viața publică. Pe timpul domniei lui Henric IV, celulele trăiau încă izolate, astfel că fiecare dintre ele putea să aibă propria ei religie; dar din ziua când au vădit tendința de a se uni într'o viață națională, ele trebuiau să tindă și spre o unitate de credință. O cercetare a dosarelor privitoare la prizonierii închiși pe temeiul unei scrisori „de cachet“ și în rândurile cărora reformații ocupă un loc atât de mare, ne-a convins că în anul 1685 regele

și episcopii erau încă aceia cari, în Franța, vădeau spiritul cel mai moderat. Presupuneți că Franța ar fi avut la conducere în 1685, așa cum a avut în 1793, o adunare aleasă, o Convențiune națională: protestanții, cari constituiau o minoritate în țară, așa cum vor fi federaliștii în 1793, ar fi fost tratați așa cum vor fi tratați aceștia din urmă, și chiar cu mai multă asprime.

Jacobinii au tăiat mii de capete, au tras cu pușca în mulțime, au înecat în masse compacte, în vapoare cu supape, oameni cari, în privința centralizării administrative, nu împărtășeau ideile lor; ce-ar fi făcut Francezii, atât de aspri încă în secolul XVII, împotriva acelora cari veneau să sfâșie fibrele cele mai intime ale vieții o r familiale și naționale?

Astfel, studiul consacrat modestei comunități sătești duce la aceste chestiuni de o mare importanță; fiindcă sprijinindu-se pe organizarea și pe tradițiile căminului, obștea sătească era baza Statului. In armonie cu senioria și cu regalitatea, ea a format organizația socială cea mai puternică și cea mai frumoasă, cea mai rodnică din câte a cunoscut lumea; ea este, prin familie, adevărata creatoare a măreției franceze. Dar ce s'a întâmplat după aceea? Vechea obștie franceză, ca și senioria, ca și monarhia, trebuia să dispară ori să se transforme după ce și-a îndeplinit opera.

Tocqueville a arătat, în pagini cari sunt dintre cele mai minunate ale admirabilei sale lucrări, cum pe de o parte faptul că un număr atât de mare de țărani deveniseră proprietari și, pe de altă parte, faptul că seniorii își pierduseră autoritatea activă în senioria lor, trebuiau să ducă la o revoltă a țăranilor: drepturi feudale grevau pământul, drepturile de vânătoare compromiteau recoltele, taxele de trecere pe drumuri și poduri stânjeneau

vânzarea şi schimbul produselor domeniale: ţăranul nu se mai sinchisea de nimic, de vreme ce aceste pământuri, aceste recolte, aceste produse nu-i aparţineau. „Ce-i pasă de dijmă, scrie Tocqueville, aceluia care nu este fermier? O scoate din produsul fermei. Ce-i pasă de renta fonciară aceluia care nu este proprietarul pământului? Ce-i pasă chiar de neajunsurile ivite în calea exploatării aceluia care a încredinţat-o altuia?". Cât despre drepturile personale vărsate seniorului, taxele pentru moară şi cuptor, drepturile asupra succesiunilor mobiliare, cât despre privilegiile onorifice, atâta vreme cât seniorul a fost protectorul arendaşilor săi, cât a îndeplinit pentru ei obligaţiile serviciului militar, cât i-a apărat împotriva oamenilor legii, cât a asigurat ordinea şi securitatea în domeniul său, ţăranul, care socotea legitime drepturile stabilite, li se supunea de bună voie. Tocqueville notează că aceleaşi servituţi se regăseau în Anglia; în Germania ele erau mult mai grele; dar nici în Anglia nici în Germania censitarii nu se gândeau să se răzvrătească împotriva seniorului lor, nu se gândeau măcar să se plângă, fiindcă suzeranul lor îndeplinea încă rolul ce-i revenea.

Incepând din cel de al treilea pătrar al secolului al optsprezecelea, s'a observat o schimbare simţitoare a moravurilor şi atitudinei multor ţărani francezi. Pe timpul domniei lui Ludovic XVI, această transformare s'a accentuat. Doamna de Genlis povesteşte următoarele:

„Era la ţară; un militar superior cerea unui fermier un serviciu pe care nu era îndreptăţit să i-l pretindă; fermierul refuză să se supună ordinului şi militarul îi spuse:

— Ori îmi îndeplineşti dorinţa, ori îţi dau douăzeci de lovituri de baston.

— Domnule, răspunse fermierul pe un ton calm, nu vă sfătuiesc s'o faceți, nu veți avea vreme să le numărați.

Doamna de Vigée Lebrun se ducea la Romainville la mareşalul de Ségur, pentru a cărui familie a înfățişat atâtea portrete drăguțe:

„Nu numai că ei (țăranii) nu-şi mai scoteau pălăriile când ne vedeau; dar ne priveau cu obrăznicie; câte unii ne amenințau chiar cu bâtele lor groase...

Şi vechiul clopot al bisericii rurale nu va întârzia în multe locuri, să vestească prădarea castelului seniorial...

CAP. IX

ORAŞUL

I. Originea familială a comunităţilor urbane.— II. Magistratul. — III. Aspectul oraşelor. — IV. Tradiţii feudale. — V. Miliţiile comunale. — VI. Primăria. — VII. Adunările generale. — VIII. Desbinări lăuntrice şi dezordine financiară. IX. Edilitate nouă şi progresul industriei.

I

Originea familială a comunităţilor urbane

Bodin îşi intitulează astfel capitolul XIII al celei de-a treia cărţi din ale sale „*Six livres de la République*":

„Cum a izvorât din familie originea breslelor şi comunităţilor".

Nimic nu este mai adevărat.

Oraşul Paris nu s'a desvoltat, cum ar putea fi unii ispitiţi să creadă, prin acţiunea progresivă a unui nucleu central care s'a mărit într'una şi care s'a întins treptat: dimpotrivă, un anumit număr de nuclee generatoare s'au desvoltat, fiecare la rândul său, şi s'au mărit încetul cu încetul, apropiindu-se unul de altul în timpul creşterii

lor și, cu vremea, contopindu-se unele într'altele. Impotriva părerii generale, partea cea mai veche a orașului n'a jucat rolul unei mari pete de uleiu care ar fi ajuns până la malurile Senei și ar fi invadat teritoriul, ajungând în cele din urmă zidurile actuale ale fortificațiilor, orașul este constituit dintr'un număr nesfârșit de mici cetățui aflate una sub autoritatea episcopală, alta sub autoritatea regală, cealaltă sub autoritatea mânăstirească: Saint-Germain-des-Prés, Saint-Martin-des-Champs, les Dames de Montmartre, mânăstirea Saint-Antoine, etc. Altele se conduc după o orânduire cu caracter militar (orașul Temple); dar cele mai multe se aflau sub suzeranitatea unui simplu senior, cum era feuda Châtelet, — cari s'au constituit și desvoltat în mod izolat, celule vii cari s'au mărit necontenit prin puterea energiilor lor lăuntrice până în clipa când apropiindu-se unele de altele, prin însăș desvoltarea lor, au determinat căderea zidurilor lor înlăuntrul comunelor ziduri împrejmuitoare.

Orașul Paris s'a constituit astfel prin alăturarea unui anumit număr de reședințe fortificate, dintre cari fiecare era «fruntea» unei seniorii, iar senioria, așa cum am încercat să arătăm, era izvorâtă din familie prin mijlocirea «mesniei». Fiecare din aceste cetățui feudale avea un sistem propriu de apărare, fiecare din ele era înconjurată de grădini, de boschete, de livezi, de locuri virane, împrejmuite cu ziduri fortificate, ele înseși înconjurate adesea de un șanț umplut cu apă: fiecare din ele era reședința unui senior care-și grupa «mesnia» în juru-i, a unui patrician care-și grupa clientela, a unui *pater familias* care trăia în mijlocul familiei sale, sau a unui senior eclesiastic care, printre ai săi, îndeplinea rolul feudal al tatălui unei familii.

In secolele din evul mediu, Parisul avea așa dar înfă-

ţişarea pe care Moscova o va prezenta încă în secolul XVIII şi pe care o descrie contele de Ségur: o vastă grupare de castele, dintre cari fiecare este înconjurat de satul său, apărat de foişorul său împrejmuit de propriile sale ziduri.

Inlăuntrul tuturor acestor ziduri se vedeau multe locuinţe de negustori şi de meşteşugari, dar ei erau negustori şi meşteşugari «ai casei», *ministeriales domus* (slujitorii casei), întrebuinţaţi în serviciul *familiei* seniorale, fèvres-mesniers (lucrători ai „mesniei") cum erau numiţi. Ei se îngrijeau de nevoile seniorului şi ale „rudelor" sale. Munceau şi făceau negoţ sub patronatul său. Odată cu prosperitatea comună, această populaţie a crescut şi s'a înmulţit înlăuntrul acestor diferite seniorii feudale, patriarhale, familiale — cuvintele sunt aici sinonime. Şi seniorii au fost văzuţi ridicându-şi clădiri pe terenurile lor îngrădite, restrângându-se ei înşişi în centrul proprietăţii lor, împărţind în locuinţe părţile cari erau situate la marginea căilor de comunicaţie. Fiecare din aceste mici oraşe familiale se bucura de autonomia lui, şi avea propriul lui zid împrejmuitor înlăuntrul comunelor ziduri înconjurătoare. In timpul secolului XVII, sub domnia lui Ludovic XIV, mai bine de jumătate din oraşul Paris depindea încă de treizeci şi patru de seniori deosebiţi. Acelaş lucru s'a întâmplat în toate oraşele franceze de veche formaţie. In minunatele sale studii asupra oraşului din Vechiul Regim, Albert Babeau constată aceste împărţiri lăuntrice şi conchide: „Prin forţa lucrurilor, oraşele se împărţiseră în circumscripţii judiciare, religioase, militare, municipale". Faptul este exact, dar *processus*-ul a fost contrariu părerii pe care o nutreşte eminentul istoric. «Impărţirile acestea aparţineau originilor înseşi ale oraşului, condiţiunilor în care se

formase fiecare din ele, şi, cu toate că într'o măsură oarecare oraşele s'au îmbucătăţit, cu timpul ele şi-au nimicit împărţirile în cetăţui separate unele de altele, spre a le contopi într'o cetate comună.

In secolul XVI, oraşul Tours era încă împărţit în treizeci şi una de feude diferite; în secolul XVI, treizeci şi unu de seniori împărţitori de dreptate îşi împărţeau încă autoritatea în oraş, ceeace arată că oraşul Tours şi-a datorit existenţa grupării alcătuită din treizeci şi unu de şefi feudali, s'ar putea spune celor treizeci şi unu de şefi de familie, dintre cari fiecare avea domeniul său, zidurile sale, arendaşii săi, „tribunalul" său. Cu timpul, priceperea locuitorilor a umplut cu construcţii terenurile îngrădite de cari era înconjurată fiecare din aceste feude; casele au ocupat spaţiile libere cari se aflau în jurul mânăstirilor, în jurul foişoarelor, şi zidurile lăuntrice au căzut, spre a nu mai lăsa îngrămădirii decât un zid exterior de apărare: se formase oraşul Tours.

Această acţiune de împreunare a centrelor sociale, la început independente unele de altele, poate fi urmărită prin amănuntele faptelor în privinţa oraşului Amboise. Acelaş lucru s'a întâmplat cu oraşul Arles. In Bourgogne, se găsesc oraşe de mică însemnătate divizate între cinci, şase sau şapte seniori diferiţi, ceeace dovedeşte că ele erau formate din reuniunea a cinci, şase sau şapte seniorii deosebite, înlăuntrul aceloraşi ziduri înconjurătoare.

Acelaş lucru s'a întâmplat la Angers, Moulins, Rouen, Bourges, Troyes: credem că putem afirma că tot astfel s'au petrecut lucrurile în toate oraşele de formaţiune medievală, cu excepţia fortăreţelor sau oraşelor noui create în bloc de puterile feudale şi prin urmare, şi ele, purtând pecetea caracterului familial ce se cuvine să fie relevat.

Intre toate, oraşul cel mai remarcabil din punctul de vedere pe care l-am adoptat a fost Metz, ale cărui cartiere în număr de şase au rămas celebre prin independenţa şi prin extraordinara vitalitate pe cari fiecare din ele le-a păstrat până în pragul epocii moderne, şi fiindcă cinci din aceste *paraiges*, cum erau numite — un cuvânt care avea înţelesul de „familie" — erau desemnate prin nume proprii, nume de familie cari mărturiseau originea lor, cu excepţia celui de-al şaselea din aceste cartiere, numit *comunul*, fiindcă se formase mai târziu, reunind pe cetăţenii cari veniseră să se alăture oraşului fără să facă parte dintr'una din aceste mari familii senioriale pomenite mai sus, ori cari fuseseră excluşi din aceste familii. Strasbourg-ul era împărţit în triburi, a căror denumire este deajuns pentru a dovedi originea familială.

II

Magistratul

Formaţiunea oraşelor franceze trebuia să fie înfăţişată aici fiindcă numai ea mai îngăduie să se înţeleagă fizionomia şi trăsăturile particulare, câteodată unice, cari le caracterizau în epoca de care ne ocupăm.

Administraţia municipală nu era niciodată, ca în zilele noastre, concentrată în mâinile unei singure persoane. Aceasta este o trăsătură comună, sub care varietatea alcătuirilor municipale poate, în diversitatea ei, să fie prezentată sub trei aspecte.

1. „Sindicatul" era propriu comunităţilor de mică însemnătate: practică intemeiată pe datini, neconsolidată

şi care nu se conducea după nici un statut. Am vorbit mai înainte despre adunările săteşti; ele vor fi regăsite în oraşele cele mai mici, alegând unul sau mai mulţi sindici, după importanţa localităţii, iar administraţia era făcută în familie. De la sfârşitul secolului XVII, sindicatul n'a dăinuit decât în comunităţi rurale.

2. Apoi, „consulatul" (în Midi) sau „*échevinatul*" (în Nord): administraţie municipală în mâinile unui număr de doi sau mai mulţi magistraţi, cari formau un corp, fără ca vreunul din ei să aibă întâietate faţă de ceilalţi. Aceşti consuli sau *échevins* puteau să fie prezidaţi de un slujbaş judecătoresc, slujbaş regal care activa alături de ei. Acest de al doilea sistem se aplica mai ales în sud.

3. Insfârşit, primăria: sistem administrativ în vigoare în provinciile din Nord şi din Centru, unde era practicat de toate localităţile cari aveau oarecare însemnătate; dar în înseşi aceste primării, puterea executivă nu era concentrată ca în zilele noastre în mâinile unei singure persoane: primarul făcea parte din corpul consilierilor oraşului, care se numeau *échevins*, guvernatori, consilieri, pairi, consuli, *jurats* sau *capitouls*, după localităţi. Primarul nu putea să lucreze fără consiliu: personalitate cu mai multe capete şi care în provinciile din Nord purta un nume caracteristic: magistratul; în alte părţi, consiliul se numea „breasla oraşului". Aceasta este puterea executivă a comunei. „Primarul" este preşedintele breslei oraşului, nu administratorul cetăţuii. (Tocqueville). Administraţie colectivă.

Iată, însă, printre atribuţiunile breslei oraşului, pe aceea căreia se cuvine, să-i acordăm în primul rând întreaga noastră luare aminte: primarul şi consilierii ţin şedinţe, în cari pronunţă sentinţe asemănătoare celor ale

tribunalului regelui; ei condamnă la închisoare, la amendă, la surghiun. „Magistratul" este alcătuit din magistraţi.

Aceşti magistraţi poartă robe foarte frumoase, asemănătoare celor ale judecătorilor regali, „roba fiind semnul deosebitor al magistraturii" (Loyseau): robe roşii, şi până în cele mai modeste localităţi: „E un lucru foarte frumos, scrie Racine în 1661, să vezi (la Uzès) pe cumătrul Cardeur şi pe tâmplarul Gaillard îmbrăcaţi în robe roşii, ca un preşedinte, pronunţând sentinţe..." Adesea, roba este croită din două jumătăţi diferite. Una, totdeauna de culoare stacojie sau purpurie, „semnul comun al magistratului", observă Loyseau în tratatul său despre justiţie; cealaltă, în culorile proprii oraşului. Astfel, robele consiliului orăşenesc din Bourges sunt roşii şi verzi; la Bordeaux şi la Saint-Emilion sunt roşii şi albe; la Gaillac, roşii şi negre; la Troyes purpurii şi albastre. Şi uneori găteala este sporită de podoabe mai strălucitoare, ca acele găitane *din aur de Paris* cu buchete şi dantele din fluturaşi negri, pe cari locuitorii din Bayonne le cumpără în 1766 pentru „roba de magistrat" a primarului lor. Primarul şi echevinii — sau consulii — poartă peruci: „36 lb. pentru potrivirea perucilor consiliului orăşenesc", citim în socotelile municipale ale aceluiaş oraş Bayonne (1786).

Justiţie patriarhală. Magistratul — adică autoritatea municipală — emite scrisori «de cachet», — fiindcă trebuie să ne ferim de a crede că scrisorile «de cachet» constituie numai atributul regalităţii, şi, în emiterea acestor scrisori «de cachet», primarul şi consilierii sunt călăuziţi de aceeaş grijă ca şi regele, eminentul lor confrate: onoarea şi integritatea familiilor. Primăriile oraşelor noastre au închisori cari după cum am avut prilejul să arătăm, depăşesc în străşnicie, şi încă într'o mare măsură,

pe acelea ale regelui. Exilările pe cari le pronunță sunt însoțite de ceremonii solemne. Cetățeanul surghiunit părăsește orașul în sunetul clopotelor de alarmă din turn, puse în mișcare cu acest prilej, și cari își încetează dangătul numai după ce osânditul a ajuns la porțile zidurilor înconjurătoare. Au fost văzuți locuitori, noui „Aristide", isgoniți din oraș fiindcă nu erau pe placul concetățenilor lor. De altminteri originile acestei justiții municipale erau aceleași ca și originile justiției regale: șefii feudali, șefii de familie, a căror reuniune formase cetățuia, exercitau în sânul grupării lor, fie ei înșiși, fie printr'o delegație încredințată acelora pe cari îi aleseseră în fruntea lor, justiția familială cu care fiecare dintre ei era investit peste ai săi.

Este foarte interesant de notat că această jurisdicțiune municipală a fost recunoscută de puterea regală, fiindcă întâlnim, cu titlul de „procuror al regelui" sau „avocat al regelui" sau „substitut", persoane oficiale însărcinate de ministerul public să funcționeze pe lângă aceste tribunale.

Acelaș Magistrat — primar sau consiliu orășenesc — rostește sentințe cu caracterul cel mai intim: el stabilește de pildă îmbrăcămintea pe care o vor purta în oraș mirele și mireasa în ziua nunții, numărul mâncărurilor ce vor fi servite la ospățul nupțial și natura darurilor pe cari mirele le va oferi miresei. De altminteri, Magistratul n'a îngăduit logodnicului să-și viziteze logodnica decât în timpul zilei, „astfel încât să se poată întoarce acasă fără să aibă nevoie de lumină". Acelaș lucru se întâmpla și în privința botezurilor: amănuntele erau de competința conducătorilor comunali, ca și mesele și darurile cari însoțeau molifta. Numărul și amănuntele regulamentelor privitoare la cheltuieli și întocmite de municipalități își

au explicaţia tot în aceste origini familiale.

Toate aceste frumoase prescripţii, şi altele, erau aduse la cunoştinţa celor interesaţi prin trâmbiţaşii sau toboşarii oraşului, crainici îmbrăcaţi în costume frumoase, cari vădeau însemnătatea funcţiunii lor: la Dijon, o manta de culoare stacojie, cu mâneci largi, căptuşită cu mătase şi împodobită cu galoane de argint; la Troyes, o robă ale cărei jumătăţi sunt de culoare albastră şi viorie, cu galoane de aur: stema oraşului este brodată pe mâneci, ca şi cureaua instrumentului. Trâmbiţaşul din Albi era îmbrăcat cu o mantie purpurie, pe care era brodată stema oraşului. In general, trâmbiţaşii şi toboşarii municipali erau însoţiţi de un slujbaş judecătoresc, care citea proclamaţiile Magistratului. Ele nu erau afişate, fiindcă o parte a populaţiei nu ştia să citească; odată cu progresele învăţământului, înfăptuite în secolul XVIII, afişajul a devenit frecvent şi pristavii noştri şi-au pierdut din importanţă.

Unele oraşe îndeplinesc cu plăcere rolul de naşe, reprezentate fiind de magistrat, copiilor ai căror părinţi le-au câştigat prietenia. Astfel, d'Artagnan — chiar el — a avut onoarea de a vedea oraşul Bayonne botezând pe unul din fiii săi, care a primit pronumele de Louis — Bayonne. Şi Bayonne — nu micul d'Artagnan, ci oraşul — şi-a urmărit cu interes finii şi finele în cursul existenţei lor; uneia din aceste fine, doamnei de Piis, oraşul i-a oferit cu prilejul căsătoriei ei un bal şi o brăţară. Când se căsătoreşte fiul primarului, oraşul îi oferă câteva animale vânate; fiicei primarului, cutii cu dulceţuri; când e vorba de un oraş mare ca Lyon, darurile sunt alcătuite chiar din găteli de diamante. De anul nou, domnul primar primeşte din partea consilierilor săi portocale, lămâi,

buchete de flori, — iar soția domnului primar primește o pălărie la modă.

Aspectul orașelor

Aceste obiceiuri tradiționale au înflorit în orașele cari până în secolul XVII, își păstraseră vechiul aspect: străzi înguste și întortochiate, cu gârlița din mijlocul drumului, care se înălța pe margini, — de unde s'a născut și expresia *„tenir le haut du pavé“* (a ocupa un rang însemnat) aplicată acelora cari în drumul vieții, caută să se îndrepte spre culmi, ferindu-se de apa plină de noroiu care curge în gârliță. Case al căror etaj este așezat pieziș spre stradă, firme pitorești cari se clatină pe vergelele lor de fer deasupra trecătorilor; dughene a căror fațadă boltită se închide cu ajutorul unor obloane, cari se deschid lăsându-se în jos astfel încât în timpul zilei se întind pe drum și formează scândurile pe cari se expun mărfurile spre vânzare. In general, circulația pe străzi este stânjenită de diferite obiecte, lăzi, butoaie, căruțe; în fața prăvăliilor, mușteriii se așează pe scaune, în jurul meselor, bunele femei bătrâne își pun vârtelnițele în mișcare; cumetrii și cumetrele se tolănesc pe chepengurile pivnițelor și pălăvrăgesc, împărtășindu-și noutățile zilei; diferite păsări și animale, dar mai ales porci, cutreeră strada și scormonesc pretutindeni în căutarea hranei. Albert Babeau a făcut o observație foarte îndreptățită și de mare însemnătate, când a scris că străzile vechii Franțe nu erau făcute pentru a fi străbătute, ci pentru a trăi și a locui pe ele. Astăzi, când suntem stăpâniți de alte concepții, ne este greu să înțelegem senina imobilitate a oamenilor de altă dată.

Totul este cumpătat şi stabil în vechea Franţă: este paşnica stabilitate familială, tradiţională: se schimbă anevoie îmbrăcămintea, obiceiurile, credinţa, uneltele, ideile şi locul. Până la mijlocul secolului XVII, ţara însăşi a păstrat aspectul vremilor vechi: pretutindeni se văd fortăreţe de piatră. Nu există nici o înălţime accesibilă, pe care să nu se înalţe turnuri cu locuri menite să înlesnească aruncarea proectilelor. Un călător face observaţia că aproape toate oraşele s'au cocoţat pe înălţimi, de unde meterezurile lor domină câmpia: cerinţe absolute ale apărării, în vremurile atât de aspre prin cari treceau locuitorii. La rându-i, Arthur Young arată că în Franţa nu există nici o casă, care să nu fie construită în jurul unei cetăţui. Acestei cetăţui, oraşul îi datora naşterea şi prima desvoltare, până când a meritat să fie tratat el însuş ca o cetăţuie. In secolele XII şi XIII, cuvintele „oraş" şi „cetăţuie" sunt sinonime. Şi oraşele îndeplinesc rolul cetăţuilor. Ca în umbra foişoarelor temute, populaţia de la ţară se adăposteşte în caz de alarmă între zidurile lor. Preotul din Provins înfăţişează în anul 1576 fizionomia ogrăzii sale, umplută de ţăranii din împrejurimi, cari au venit să se refugieze acolo împreună cu familia, vitele şi obiectele lor casnice: „Era un lucru vrednic de milă să auzi ţipetele, urletele şi răgetele atâtor animale".

Aceeaş transformare, care se săvârşise la ţară, se produsese şi în oraşe, şi într'un ritm şi mai grăbit. Seniorul, protectorul burghezilor săi şi al meşteşugarilor săi cari, fără el, n'ar fi putut să facă negoţ şi nici să lucreze, devenise inutil. Burghezii au voit să scape de el. A izbucnit revoluţia comunală; şi atunci când au triumfat, şi-au aşezat clopotul de alarmă în faţa reşedinţei cu creneluri a seniorului. Un decret din anul 1626 prevedea distrugerea cetăţuilor şi fortăreţelor dinlăun-

trul regatului. Decretul a fost primit cu bucurie de burghezi, cari în aceste formidabile construcții din vremi străvechi au găsit cariere de piatră pentru podurile lor, bisericile lor, spitalele lor, zidurile lor de apărare. Aşa încât în secolul XVIII înrâurirea seniorială a dispărut aproape cu totul din oraşe, în afară de rarele provincii cu cari erau înzestrați prinții din Casa domnitoare: la Orléans, ducele de Orléans numeşte pe primar din lista ce i se impune. Intr'un anumit număr de oraşe foarte mici, seniorul îşi păstrează oarecari drepturi, ca la țară dreptul de a judeca, amestecul în alegerea Magistratului, privilegii onorifice.

Turnul cu clopotul de alarmă, primăria cu foişor constituie gloria şi mândria burghezului. Acolo sună orologiul comunal şi, adesea, bate orele: şi portarul turnului cu clopot, sau conducătorul — odinioară, şi aceste două cuvinte erau sinonime — era adesea un ceasornicar sau un lăcătuş. Sub orologiu sunt pictate armurile şi „semnalul" oraşului. Se făcuse din ele un subiect de decorație şi uneori de petrecere: la Beaune, orologiul comunal arată orele şi, în acelaş timp, pune în mişcare un glob care înfățişează fazele lunii; la Aix, apar pe rând şapte statui, cele şapte zile ale săptămânii; omuleții din metal cari bat orele într'un clopot sonor sunt numeroşi şi variați; însfârşit, în vârful turnului, cu deosebire în oraşele din Nord, clopotarul loveşte neobosit nenumăratele clopote cristaline şi face să răsune peste acoperişuri vechile arii cari evocă amintiri plăcute oamenilor cumsecade.

IV

Tradiţii feudale

Din epoca feudală, al cărei turn cu clopot rămânea o mândră mărturie, multe oraşe păstraseră tradiţii vii; fiindcă nu trebuie să se uite, că în secolele XII şi XIII oraşele devenite comune se orânduiseră după sistemul feudal, pe temeiul exemplului dat de baroni. In secolul XVIII se găsesc încă numeroase comune cari sunt seniorii, şi primarii lor poartă deaceea titlul de conte, viconte sau baron, după rangul lor în erarhia nobilimii. Cele mai multe din drepturile lor feudale dispăruseră. Municipalităţile arătau o deosebită grijă celor cari dăinuiau, păstrând numărătoarea cuprinsă în condicile respective şi întreţinând pe cheltuiala lor, pentru stabilirea drepturilor cuvenite, un cunoscător al practicilor feudale; prestaţiile anuale şi dijmele asupra moştenirilor, pe cari oraşele le arendau, aşa cum făceau şi seniorii. Unele oraşe percepeau taxe de trecere pe poduri sau pe drumuri, în afară de zidurile mărginaşe. La Badonviller, Magistratul avea dreptul să primească, după obiceiul feudal, limba oricărei vite ucise. Multe oraşe exercitau o adevărată suzeranitate, cu drepturile respective asupra târgurilor din vecinătate; un bir seniorial. In intendenţa sa din Limousin, Turgot nu uită să vegheze ca oraşele să nu abuzeze de această întâietate faţă de satele şi târgurile din împrejurimi. Şi, la rându-le, oraşele plăteau dările cari aveau deasemeni un caracter seniorial: de pildă cei doi pinteni datoraţi anual regelui de către locuitorii din Bordeaux, fiindcă deţineau dela rege „în feudă" domeniul pe care locuiau, — pinteni ce le sunt ceruţi şi în anul 1785.

Orașele acordaseră zidurilor împrejmuitoare aceeaș importanță ca și turnurilor lor lăuntrice. Zidurile și șanțurile de la poalele lor fuseseră și în evul mediu semnul distinctiv al „orașului bun". La începutul secolului XVII, toate își păstraseră centura de piatră: decor pitoresc al porților cari aveau prilejuri cu țepi și al podișcilor ce puteau fi ridicate și coborîte, al foișoarelor înalte, al gheretelor așezate pe înălțimi, în colțul bastioanelor: burghezi înarmați stăteau la pândă pe meterezuri.

Seara, porțile erau închise, podișcile erau ridicate și cheile orașului erau depuse în mâinile primarului. Dar iată că un decret din 1626 declară acest mare număr de întărituri „o permanentă ațâțare la războiul civil". In cursul secolului XVII cele mai multe din zidurile aflate înlăuntrul orașelor vor fi dărîmate. Richelieu a vădit o mare vrăjmășie zidurilor din interiorul orașelor și foișoarelor. Burghezii căutau spațiu. Este, după cum se vede, aceeaș mișcare de unificare a țării, care este urmărită cu orice chip și sub toate formele. Unele din aceste ziduri lăuntrice au fost păstrate, fiindcă se aflau la frontiere. Acestei împrejurări îi datorăm faptul că au dăinuit următoarele construcții minunate: Aigues-Mortes, Carcassonne, Saint-Malo. Avignon se afla într'o regiune pontificală; dar cheile orașului și lacătele n'au dispărut totuș. Ducele d'Orléans vizitează în secolul al optsprezecelea principalele localități ale ducatului său; el scrie surorii sale în privința aceasta:

— Mi s'au înfățișat cheile multor orașe, dar nu am putut descoperi porțile lor.

Lipsite de meterezuri, orașele au acordat o însemnătate și mai mare artileriei lor: tunuri, tunuri grele, săcălușe, culevrine, berbece, tunuri reunite cari svârleau o ploaie de fier de pe ridicăturile din colțul bastioanelor,

archebuze cu cange în vârf şi alte piese pitoreşti, împodobite cu stemele municipale şi cari evocau amintiri, plăcute uneori, eroice adesea. Cele mai multe dintre ele însă aveau mai multă înfăţişare decât utilitate. In timpul Frondei, când oraşul Aix închisese porţile trupelor regelui, şi voise să se apere împotriva lor, tunurile de lemn, ridicate pe meterezuri, au crăpat la prima deschizătură.

Câteva cetăţui, ca Parisul, au izbutit să-şi păstreze artileria. In oraşele asupra cărora se încearcă prădăciuni, burghezii îşi ascund vechile tunuri, le îngroapă sub meterezuri. „Locuitorii din Epernay, aminteşte Albert Babeau, vor să-şi păstreze tunul, „câinele din Orléans", care trăsese în oastea lui Henric IV. Ei vor să coboare tunul din turnul unde l-au ridicat, ca să-l ascundă. Dar tunul le scapă din mâini şi se sparge în mai multe bucăţi".

V

Miliţiile comunale

Pe meterezurile oraşelor, gărzile comunale asigură paza sub conducerea primarului sau a unui căpitan al oraşului, ales de Magistrat sau de adunarea locuitorilor.

In câmpia Saint-Antoine, Ludovic XI trecuse în revistă miliţiile pariziene spre a se făli cu ele în ochii ambasadorilor streini; dar parada produse chiar asupra lui o impresie atât de puternică încât el se feri s'o repete, de teamă că astfel Parizienii îşi vor da prea mult seama de puterea lor. Miliţii urbane cari constituiau încă în seco-

lul XVI o putere vrednică de toată încrederea.

Imbrăcămintea lor era din cele mai magnifice: uniforme roşii, de nuanța cea mai vie ca la Bayonne, sub conducerea unui corp de ofițeri în tunici cu fire de aur şi mantale din materie stacojie, împodobită cu stema oraşului. Toboşarii sunt îmbrăcați cu mantale din tafta roşie şi albă. Artele şi meseriile constituie la Lyon batalioane strălucitoare de aur şi giuvaeruri imitate. „Toți soldații unei companii au o singură găteală". Textul este din anul 1622. Concepția uniformei începea să se realizeze.

Ludovic XIII s'a minunat de priveliştea pe care i-au oferit-o milițiile din Marsilia. Ele erau frumos orânduite dealungul vestitei Cannebière, «armele lor erau frumoase şi bogate»; dar ceeace a dat mai multă satisfacție regelui a fost îmbrăcămintea lor. Locuitorii din Marsilia sporiseră înfățişarea îngrozitoare a acestor luptători temuți: unii aveau aspectul sălbatecilor, alții aveau portul Indienilor, al „Americanilor", alții aspectul Turcilor cu turbane enorme şi însfârşit alții pe cel al Maurilor.

Din timpul domniei lui Ludovic XIV, uniformele amintesc în general cele trei culori scumpe Francezilor: haina roşie, reveruri albastre, vesta şi pantalonii de culoare albă; pentru gradați, epoleți de aur şi argint. Reformele din 1786 au voit să rezerve epoleții numai ofițerilor din armata regală, — dar se pot închipui protestările ce s'au ivit.

Drapelele aveau culorile municipale respective aşezate în fâşii paralele, sau în dungi, sau în pătrate; soția colonelului arbora drapelul alb împodobit cu crini de aur.

Chiar şi călugării, cel puțin până în timpul domniei lui Ludovic XIV, erau siliți să stea de strajă pe mete-

rezuri; unele municipalităţi îi puneau sub ordinele unui abate. Locuitorii din Bourgogne socoteau că trebuie să scutească pe noul căsătorit de veghea pe meterezuri şi de reviste, în timpul lunei de miere.

In vremile frumoase ale independenţei comunale, şi până în secolul XVII, burghezii îşi îndeplineau cu mândrie serviciul de pază. Membrii clerului au fost cei dintâi cari au izbutit să fie înlocuiţi, şi uneori de bieţi păcătoşi cărora le lipsea înfăţişarea impunătoare; burghezii cei mai bogaţi le-au urmat exemplul: astfel a început decadenţa miliţiilor orăşeneşti.

Se întâmpla uneori ca patrulările nocturne ale bravilor noştri miliţieni să se transforme în petreceri voioase, «în patrulări neîntrerupte», cari împiedicau pe cetăţeni să doarmă. La Marsilia, printre Turcii noştri, printre Indienii şi sălbatecii noştri, mai toţi miliţienii vor să fie ofiţeri. Miliţienilor nu le plac spionii; îi preferă pe contrabandişti. Locuitorii din Châtellerault au primit misiunea de a păzi hambarul cu sare; paznicii şi-au îndeplinit misiunea, punând în libertate pe contrabandiştii de sare aflaţi în închisoare. Decretul din 1781 a socotit că trebue să interzică miliţienilor „de a părăsi posturile ce le vor fi desemnate de ofiţerii lor, şi de a trage cu arma fără să fi primit vreun ordin din partea comandantului".

Cu toate acestea, n'ar trebui să refuzăm de a acorda miliţiilor comunale dreptatea ce li se cuvine: în numeroase împrejurări ele au prestat servicii preţioase, în privinţa pazei prizonierilor de război, a apărării regiunilor din preajma frontierelor, cum au făcut de pildă miliţienii din Saint-Jean-de-Losne, cari încadraţi de patruzeci de soldaţi din regimentul din Enghien, îşi apără meterezurile împotriva unui număr de patruzeci de mii

de năvălitori și silesc pe inamic să despresoare orașul asediat.

Importanța milițienilor noștri era sporită de altminteri prin faptul că, în multe orașe, regele Franței nu avea dreptul să țină garnizoane, una dintre numeroasele caracteristici ale Vechiului Regim și care nu este relevată în măsura cuvenită. In anul 1720, ambasadorul turc Mehemet Effendi străbate Franța și este uimit de constatarea aceasta.

„Toulouse, scrie el, are privilegiul de a nu primi garnizoana regelui. Din pricina aceasta, cei cincizeci de soldați, căpitanul lor și stegarii cari mă întovărășiseră dela Toulon se despărțiră de mine la porțile orașului, și se înapoiară. Alte două companii ale orașului (milițienii) trecură pe dinaintea mea spre a mă conduce la locuința ce mi se destinase". Acelaș ceremonial la Bordeaux „Fiindcă este un oraș liber, scrie Mehemet Effendi, soldații au rămas afară. Mai multe companii de miliție ale orașului, în frunte cu căpitanii lor, au trecut pe dinaintea mea și m'au condus cu pompă la locuința mea". Marsilia, Saint-Malo și alte douăzeci de orașe se bucurau de privilegii asemănătoare.

Chiar în cetățile unde regele avea o garnizoană, primarul își exercita autoritatea asupra ei. El o comanda în lipsa guvernatorului militar; în alte părți, ca la Toulon, primarul prezidează consiliile de războiu ale armatei regale.

VI

Primăria

Funcţiunile pe cari trebuia să le îndeplinească primarul se deosebeau mult dela un loc la altul, odată cu extrema diversitate a îmbrăcămintei. Am arătat cu alt prilej că în anumite localităţi nu exista primar cel puţin până în 1692, când Ludovic XIV a căutat să introducă primari la conducerea tuturor oraşelor. Primarul era numit uneori „*mayeur*“, alteori „*sindic*“. La Paris şi la Lyon starostele negustorilor era primar. Modul în care se făcea alegerea primului magistrat comunal oferă deasemeni cea mai mare varietate.

Reformele încercate de Ludovic XV în anii 1764 şi 1765 au căutat să instituie mai multă uniformitate în rândul administraţiilor municipale, dar ele n'au izbutit să culeagă pretutindeni aceleaşi rezultate. Astfel, oraşul Langres îşi răscumpără în anul 1773 funcţiunile municipale, spre a-şi păstra facultatea de a se administra după placul său. Reforma lui Ludovic XV, care în zilele noastre ar părea atât de firească, a stârnit de pretutindeni cele mai violente protestări.

Edictul din 1692, care crease primării în toate comunele cu mai mult de patru mii cinci sute locuitori, urmărise un scop fiscal: dând funcţiunii de primar un caracter de perpetuitate, Ludovic XIV o făcuse venală. De atunci, funcţiunea de primar va putea fi cumpărată ca şi cele din Parlament, şi se vor putea citi anunţuri cu următorul conţinut:

„De vânzare vin minunat de Bourgogne, cu treizeci *sols* sticla, împreună cu paharul. De vânzare funcţiunea de primar regal la Sarreguemines“, (*Les Affiches lorraines*“,

1787). Dar acest amestec al fiscului în trebile primăriilor urbane n'a avut dealtminteri consecințele ce s'ar putea închipui: fiindcă multe orașe și-au răscumpărat primăriile; în Bourgogne ele au fost dobândite de către Statele provinciei, cari s'au folosit de atunci încolo de dreptul de a desemna ele înșile pe primul magistrat al diferitelor orașe, „cu excepția orașului Dijon", unde, spuneau ele, dezbinările și uneltirile nu erau de temut în aceeaș măsură ca în orașele mici".

Alteori primăria a fost dobândită de seniorul localității respective sau de o corporație, ca la Chartres, unde breasla negustorilor devine în anul 1692 cumpărătoarea primăriei, în schimbul sumei de 35.000 lb. biruind orașul însuș, care nu oferise decât 20.000 lb.

Iată cum se săvârșea la Paris, după edictele din 1692, alegerea starostelui negustorilor. Starostele era numit pe timp de doi ani: data alegerii era fixată la 16 August. Cei patrusprezece conducători de cartiere, însărcinați cu administrația capitalei, veneau la primărie în carele, împreună cu cei treizeci și doi de fruntași, pe cari o procedură destul de complicată îi desemnase să ia parte la alegere. Ei ascultau lectura unei scrisori „de cachet" regale, în care era indicat foarte simplu numele noului staroste al negustorilor ce urma să fie ales; apoi, ei scriau numele acesta pe bucățele mici de hârtie și după ce jurau că se vor purta ca alegători fideli și cinstiți, își depuneau buletinul într'o pungă de catifea de culoare roșie. Avocatul Barbier a fost printre alegătorii aceștia în anul 1750. El socotește că în felul acesta se săvârșea cea mai bună dintre procedurile electorale cu putință, fiindcă, spune el, dacă notabilitățile ar fi lăsate în voia lor, ar putea să-și vândă voturile.

După ce s'a terminat operația votării, scrie Barbier,

aleşii şi alegătorii „se duc şi vin în primărie, ciocnesc câte un pahar şi după aceea se aşează masa...". Sunt nouăzeci şi şase de comeseni. In mijlocul mesei sunt înşiruite dealungul „douăzeci şi două de farfurii cu câte patru coşuleţe cu dulceaţă valorând cel puţin zece franci fiecare, pe care fiecare dintre cei prezenţi le ia cu sine la sfârşitul mesei...". O fanfară de trâmbiţe şi tobe se află în curte, de unde salută prin acorduri asurzitoare aducerea diferitelor mâncăruri. Fiecare dintre convivi avea câte un fecior îndărătul scaunului său. Publicul, ca şi la mesele regelui, avea dreptul să-şi privească fruntaşii în timp ce mâncau „şi acestea, spune unul dintre asistenţi dădea naştere unei imagini magnifice şi auguste".

Barbier dă amănuntele menu-ului: o supă, două aperitive, două fripturi: de peşte şi de vită, salată, pepene; apoi mâncăruri uşoare. După aceea, ca desert, tortă, compot şi piersici. Vinul şi apa erau aduse în găleţi cu ghiaţă: — vin de Meursault, şampanie şi vin de Chypre. «La aceste mese se bea foarte cumpătat» spune avocatul nostru. La desert, starostele negustorilor, în roba sa din mătase de culoare roşie închisă, bea în sănătatea guvernatorului Parisului, a fiicelor regelui, a dauphinei, a dauphinului, a regelui. In momentul când se rosteşte toastul regal, întreaga asistenţă se ridică în picioare. Fiecare din aceste cuvântări a fost întovărăşită de tărăboiul asurzitor făcut de toboşarii şi de trâmbiţaşii aflaţi în curte.

Aceste numiri de primari prin scrisori «de cachet» erau excepţionale şi se acordau numai marilor oraşe.

Funcţiunile primului magistrat municipal erau gratuite, dar ele aduceau titularului avantagii destul de mari: nobleţea, o nobleţe ereditară în oraşele mari; şi nobilii de sânge, şi aristocraţii magistraturii au căutat să ocupe

aceste funcțiuni. Se crede că, spre sfârşitul Vechiului Regim, cele mai importante funcțiuni municipale deveniseră patrimoniul aristocrației. Mai era şi avantajul scutirilor de impozite.

Domnul primar avea dreptul să posteze gardieni şi o îngrăditură la poarta locuinței sale. In câteva oraşe mari erau plantați câțiva arbori în fața uşii sale. Primarul se identifica totdeauna cu oraşul şi nu purta doliu după nimeni, după exemplul cancelarului Franței; dar aceste înalte funcțiuni implicau şi neajunsuri. S'a întâmplat uneori ca primul magistrat al unui mare oraş să fie trimis la închisoare, fiindcă municipalitatea nu isbutea să-şi achite datoriile cu ajutorul resurselor ei băneşti sau fiindcă locuitorii erau în întârziere cu plata contribuțiunilor. Primarul din Auxerre a stat în închisoare în anul 1637, pe temeiul cererii unor financiari, cărora oraşul le datora 9.500 lb., în anul 1651 au fost încarcerați consilierii comunali, în urma plângerii unui creditor al oraşului; în anul 1643, s'a produs încarcerarea asemănătoare a primarului din Châtellerault, pentru acelaş motiv. In 1695, s'au pus custozi la locuințele consilierilor din Mâcon, ale căror mobile au fost sechestrate pe baza unei cereri a perceptorilor, creditori ai oraşului; fiindcă regăsim până şi aici acea solidaritate, acea „soliditate" familială, unul din elementele esențiale ale societății din vremurile vechi, pe care ne este greu s'o înțelegem astăzi. Secolul XVIII, pe drumul nouilor moravuri, a lăsat să cadă această responsabilitate.

VII

Adunările generale

In afară de conducătorii municipali (primar şi consilieri), comunităţile urbane aveau la început şi timp de mai multe secole adunări generale, alcătuite din părinţii de familie, á căror reunire alcătuiá cetăţuia.

Străbătând străzile, pe cari locuitorii îşi petrec o parte a existenţei lor, trâmbiţaşii în îmbrăcăminte pompoasă au chemat pe cetăţeni la adunare. Convocarea se face şi cu ajutorul clopotului din turn sau a predicei de Duminică a preotului. Reuniunea se desfăşoară în piaţă, sau în localul primăriei, sau în curtea de care este înconjurată mânăstirea, sau în sala cea mare a halei negustorilor, sau în biserică, şi chiar în cimitirul de care este înconjurată biserica. Locuitorii din Nîmes, cari şi-au părăsit cetăţuia în anul 1649, goniţi de ciumă, conducătorii localităţii i-au convocat pe câmp. Prezenţa este obligatorie: până la sfârşitul Vechiului Regim, cei cari lipsesc vor fi amendaţi.

Pe o estradă iau loc slujbaşii municipali, cari înconjoară pe primar sau pe judecătorul regal. Grefierul îndeplineşte funcţiunile secretarului. In general, o singură chestiune este supusă deliberărilor adunării: un împrumut ce urmează să fie contractat, dări cerute contribuabililor, un proces de intentat, mijloacele necesare pentru înlăturarea unei ameninţătoare lipse de bucate sau pentru combaterea unei epidemii. Se discută şi despre chestiuni cu caracter edilitar, deschiderea unui drum, desfiinţarea unei ulicioare; sau e vorba de o congregaţie de călugăriţe infirmiere cari trebuie să fie instalate într'un spital. Albert Babeau citează deliberarea din 1652,

ținută în refectoriul Dominicanilor din Marsilia, și în urma căreia optsute de cetățeni ai vechii cetăți phoceene au hotărât să înlocuiască prin tragere la sorți alegerea conducătorilor orașului, „pentru a tăia rădăcina vrăjmășiilor și certurilor... și așa cum s'a procedat și se procedează încă în cele mai bune orașe ale creștinătății".

Prințul de Condé, guvernator în Bourgogne, convoacă în adunare generală pe locuitorii din Chalon-sur-Saône. Participă și el însuș la adunare, și ia cuvântul. Ar dori ca locuitorii din Bourgogne să îngăduie jezuiților să se instaleze în oraș. «Aceasta este, declară el, voința regelui». După aceea se retrage, spre a lăsa adunării întreaga libertate de discuție. Condé se afla la masă, când i s'a adus vestea că adunarea i-a respins cererea. Nobilul prinț a fost năpădit de o furie cumplită. Burghezii reuniți în adunări generale au dat de multe ori, în epoca în care steaua lui Ludovic XIV era mai strălucitoare ca oricând, dovezi de independență.

Dar se pot imagina tulburarea, zăpăceala și tumultul ce izbucneau adesea în asemenea reuniuni. Cârmuirea poporului prin popor în forum este în mod teoretic cea mai frumoasă instituție din lume, — dar în practică?

„Aceste adunări, scrie un intendent din secolul al optsprezecelea, la cari îi este oricui îngăduit să ia parte, în cari locuitorii mai puțin docili impun tăcere cetățenilor înțelepți, nu pot să fie decât o sursă de dezordine". Orașul Bar-sur-Seine a propus ca adunarea generală să fie alcătuită din doi deputați pentru fiecare din cele zece cartiere ale orașului și pentru fiecare din cele douăzecișidouă de corporații: „Atunci vor încăpea cu toții în sală și-și vor putea exprima părerea fără să se producă tulburări și zgomot". Ceeace este minunat, este tocmai faptul că această propunere a fost adoptată

şi realizată în toată provincia.

Când aceste adunări generale au devenit prea numeroase, prin extinderea pe care o luaseră multe oraşe, s'a recurs la adunări generale reprezentative, prezidate de judecătorul regal în secolul XVII, de primar în secolul XVIII. Ele erau alcătuite din delegaţii diferitelor cartiere sau ai diferitelor parohii şi din reprezentanţii corporaţiilor negustoreşti şi ai breslelor de meşteşugari. La ele luau parte şi câţiva membri de drept, conducătorii oraşului, slujbaşii municipali, adesea şi gradaţii din miliţia urbană. Delegaţii parohiilor şi reprezentanţii corporaţiilor veneau cu instrucţiunile precise pe cari organizaţiile respective le statorniciseră în reuniunile în cari fusese examinată chestiunea pusă în discuţia adunării generale. Aşa dar, în aceste adunări generale reprezentative, nu se putea nici discuta, nici delibera: se vota. Şi e uşor de înţeles motivul. In mod teoretic, tot adunarea generală a tuturor cetăţenilor era aceea care se reunea, dar fiindcă în mod practic adunării îi era cu neputinţă să ţină şedinţe, ea se întrunea printr'un anumit număr de delegaţi, cari nu au altă misiune decât aceea de a exprima voinţa celor pe cari îi reprezintă.

Conducerea oraşului era o emanaţie a adunării generale, dar diversitatea costumelor era atât de mare în vechea Franţă, încât nu se poate fixa o regulă oarecare în privinţa lor.

„Până la sfârşitul secolului XVII, scrie Tocqueville, se întâlnesc oraşe cari continuă să formeze un fel de mici republici democratice, în cari magistraţii sunt aleşi în mod liber de către popor şi responsabili faţă de el, în cari viaţa municipală şi publică este activă, în cari cetatea se arată mândră de drepturile ei şi foarte geloasă de independenţa ei". Deodată se iveşte însă reforma

prin care Ludovic XIV, în 1697, decretează venalitatea funcțiunilor municipale: primăriile devin funcțiuni civile, cumpărate de titulari. Tocqueville a studiat Vechiul Regim în arhivele vremii. Albert Babeau răspunde cu multă îndreptățire: „Nu se poate avea o idee exactă asupra Vechiului Regim. pe temeiul legilor sale". Pretutindeni, viața însuflețită, datinile, privilegiile, spiritul de independență, ca și dificultatea căilor de comunicație, încetineala cu care erau străbătute, insuficiența personalului administrativ, creau obstacole de cari se loveau toate hotărârile, pe cari conducerea țării voia să le aplice în mod uniform". Mai întâiu, scrie Babeau, s'ar crede că alegerile au fost desființate pretutindeni și pentru o vreme îndelungată: ar fi o greșală. Cu toate că între anii 1697 și 1789 ele au fost suprimate în mod legal, ele n'au încetat să fie practicate în anumite orașe, și, în cele mai multe dintre ele, ele n'au fost suprimate decât timp de câțiva ani".

Ceeace ducea la cea mai gravă atingere a alegerilor municipale era faptul că administrația orașelor încăpuse în mâinile unui fel de administrație locală, foarte mărginită adesea, și care-și însușise rolul de stăpână a cetățuilor. Intr'un mare număr de orașe apărea aceeaș situație, descrisă de domnul Normand pentru Saint Quentin: „vreo treizeci de familii, cel mult, puternice prin bogăția lor, și-au însușit Magistratura municipală. Ele s'au unit prin căsătorii, potrivit cu mentalitatea din vremurile vechi, și ajung în cele din urmă să închege un bloc, pe cari oamenii noi nu mai sunt în stare să-l sfărâme. Retif de la Bretonne, cu pana sa atât de vie, descrie aceeaș stare de lucruri în târgurile modeste, oarecum pierdute în izolarea lor: „N'am văzut niciun loc, în care calitatea de om să fie mai mult în-

josită decât în micile oraşe de provincie: cinci sau şase locuitori bogaţi se socotesc proprietarii lor. Se pare că numai datorită unei mari bunăvoinţe se hotărâsc să îndure prezenţa oamenilor de rând cari cultivă pământul, se îndeletnicesc cu diferite meşteşuguri şi se ocupă de comerţ. Am văzut uneori exemple revoltătoare în locurile publice din partea acestor pretinşi proprietari cari, deţinând principalele funcţiuni ale magistraturii (conducerea oraşului şi slujbele municipale), aveau în mână puterea".

Cu toate acestea, se depuneau sforţări, şi uneori prin cele mai energice mijloace, spre a se asigura libertatea alegerilor. Parlamentul din Dijon a hotărât să se înfigă în faţa sălii de vot spânzurătorile, de cari trebuiau să fie „spânzuraţi şi sugrumaţi" aceia cari s'ar fi dedat „intrigilor, monopolurilor şi urmăririlor necuvenite", dar uneltirile continuau cu ajutorul banilor, al poloboacelor de vin, al banchetelor populare ţinute în cârciumi şi grădini", flori drăguţe şi totdeauna înrădăcinate în pământul electoral.

Cât despre sistemele de votare, ele erau atât de numeroase, atât de variate şi uneori atât de complicate, încât enumerarea lor şi amănuntele ar fi nesfârşite. Iată cum se proceda la Marsilia unde se adoptase sistemul tragerii la sorţi. Albert Babeau relevă aceste amănunte în privinţa anului 1717. Este vorba de alegerea unui magistrat municipal.

In sala primăriei era aşezat un piedestal, şi pe acest piedestal un vas, şi în acest vas şase ghiulele albe şi şase ghiulele albastre, Consilierii în funcţiuni, unul după altul, scoteau câte o ghiulea din vas. După aceea, se stabilea numele unui număr de opt fruntaşi ai oraşului, a căror listă era supusă conducerii municipale, care

alegea din ea patru inşi. Cele patru nume erau scrise pe biletele, cari erau în nişte bile de argint; la rându-le, acestea erau aşezate într'o lădiţă de argint aurit, din care grefierul municipal scotea însfârşit bila care cuprindea înlăuntrul ei numele fericitului ales.

Drumul acesta cu numeroase cotituri era numit „calea Sfântului Duh", fiindcă nu se putea ca Sfântul Duh să nu călăuzească, în aceste trageri la sorți, un destin încredințat spiritului său pătrunzător. In alte părți, dimpotrivă, alegerea se făcea prin cel mai sincer vot universal din lume. Alegătorii erau reuniți cu toții într'o sală mare, unde, dela deschiderea scrutinului, fiecare începea să strige din răsputeri şi cât mai limpede cu putință numele candidatului preferat. Intr'una din aceste adunări, ținută la Reims, un meşteşugar ventriloc striga numele unui candidat pe tonurile cele mai diferite, astfel că acesta părea că întruneşte cel mai mare număr de voturi. Alții protestau; nu se mai înțelegea nimic. In cele din urmă se luă hotărârea de a se recurge la scrutinul secret, datorită căruia candidatul ventrilocului nu obținu decât un singur vot, spre stupefacția celor de față, uimiți că un singur om „a fost în stare să facă atâta sgomot". Cu toate acestea, secretul votului se va stabili în general în secolul XVIIII. In alte locuri se practica scrutinul „de două grade". Alegătorii de gradul al doilea erau numiți „purtătorii de voturi", fiindcă ei exprimau voturile celor pe cari îi reprezentau.

La Rethel, pe la sfârşitul secolului XVII, cele şase cartiere numeau şaptezecişidoi de burghezi, câte o duzină de fiecare cartier; după aceea, două treimi din numărul total erau eliminate prin tragere la sorți; cei douăzeci şi patru delegați rămaşi în activitate desemnau alți şaptezecişidoi de inşi, cari alegeau dintre ei treizeci şi

şase, câte şase de fiecare cartier, dintre cari sorţii indicau pe cei trei consilieri ce urmau să fie aleşi. Aceste multiple măsuri de precauţiune erau luate împotriva uneltirilor şi mai ales împotriva monopolului pe care şi-l asiguraseră câteva familii importante. La Puy, constatările sunt şi mai interesante. In fiecare an, în ziua de 25 Noembrie, fiecare din cele douăzecişitrei de bresle de meseriaşi — desemna trei dintre maeştrii ei, adică în total şaizeci şi nouă patroni, cari se duceau la primărie, unde două treimi dintre ei ieşeau din alegeri prin tragere la sorţi. Cei douăzeci şi trei alegători rămaşi se alăturau celor şase consuli cari urmau să fie înlocuiţi, pentru a desemna douăzeci şi patru de cetăţeni apţi de a ocupa cele şase locuri vacante. Aceştia erau chemaţi în sala scrutinului, unde se pregătiseră douăzeci şi patru de bilete, dintre cari şase purtau menţiunea „consul". Biletele erau înmânate unui copil, care le îndoia şi introducea pe fiecare din ele într'o „bilă albă şi găunoasă" ; apoi, arunca toate bilele într'un sac, din care fiece candidat scotea bila şi biletul care-i hotăra soarta.

Insfârşit, în câteva oraşe municipalitatea lăsa cetăţenilor grija de a desemna, la fiecare alegere, modul de scrutin pe care doreau să-l adopte. Preşedintele corpului electoral din Limoges arată cu prilejul reuniunii cele trei căi ce se prezintă: „*via scruptine* (scrutinul), învoiala şi *via santi spiritus* (tragerea la sorţi). De data aceasta, cei prezenţi au adoptat învoiala care era un fel de alegere cu două etape, dar cu a doua etapă foarte restrânsă, trei burghezi în cazul de faţă, cari desemnau pe membrii magistraturii.

Se pot imagina serbările, petrecerile, solemnităţile cărora le dădeau loc aceste alegeri municipale, în cari ceremoniile religioase, liturghia şi binecuvântarea rostită

de preot ocupau locul cel mai însemnat. In câteva orașe din Midi era în vigoare un obiceiu ciudat, o îndepărtată supraviețuire a serbărilor romane, după cât s'ar părea. După ce depuneau cuvenitul jurământ în localul primăriei, nouii consuli aleși erau conduși la locuințele lor de către bande de ștrengari, cari îi ocărau cu injúriile „cele mai atroce", ca un fel de prevestire a urmărilor ce le erau rezervate în cazul când și-ar fi nesocotit îndatoririle în exercitarea funcțiunilor.

Se ajunge astfel la edictul din 1765, care s'a străduit, sub îmboldirea care ducea Franța spre unitatea ei politică și administrativă, să pună puțină ordine în acest haos pitoresc. Edictul dădea fiecărei comunități două consilii, cel dintâiu reprezentând vechea conducere municipală, al doilea alcătuit din vechea conducere, căreia-i erau adăogați slujbașii municipali și paisprezece fruntași pentru localitățile cari aveau mai mult de 4.500 locuitori și un număr mai mic de fruntași în cele a căror populație era inferioară acestui număr.

Membrii acestor consilii trebuiau să fie recrutați din diferitele clase ale populației și din corporații; în ele erau reprezentate deopotrivă clerul, nobilimea, magistratura, finanța, breasla negustorilor și breslele de meșteșugari.

VIII

Discuțiuni lăuntrice și nereguli financiare

In studiul său despre «*Les Pouvoirs des intendants sous Louis XIV*», domnul Charles Godard emite pă-

rerea următoare, a cărei îndreptăţire este subliniată de domnul Marion: „Ceeace este deplorabil nu e faptul că intendenţii au preluat tutela comunităţilor, ci acela că nechibzuita întrebuinţare a libertăţilor municipale au vădit necesitatea acestei tutele". Cu excepţia acelora cari, ca Albert Babeau, Marcel Marion şi mulţi alţii au întreprins studii aprofundate asupra închegărilor urbane, istoricii sunt aproape unanimi când deplâng încălcarea drepturilor comunale de către autoritatea regală. După cum constată Tocqueville, această intervenţie a cârmuirii regale era adesea cerută, sugerată de comunităţi înseşi, şi ar fi pe de altă parte o greşală să se creadă că intendenţii exercitau, din principiu, rolul de agenţi ai centralizării. Mulţi dintre ei credeau ceeace scria unul din ei în anul 1692: „Este neapărat trebuincios ca guvernatorul (provinciei în numele regelui) să găsească un echilibru în puterea *echevinilor*".

Am vorbit despre alcătuirea aristocraţiilor urbane, cari ajunseseră să constituie pentru concetăţenii lor o greutate mult mai împovărătoare, decât aceea pe care o reprezentau seniorii pentru censitarii lor dela ţară. Chiar în sânul acestui patriciat se opera o selecţie şi Magistratul, administraţia devenea patrimoniul câtorva familii, al celor denumiţi la Reims „îi vom face" spre a se indica faptul că, stăpâni ai alegerilor aceşti burghezi indicau dinainte numele celor pe cari aveau «să-i facă» în curând consilieri. In Provence erau numiţi „mâncătorii de fonduri" fiindcă magistraţii noştri municipali nu pregetau să-şi însuşească fondurile comunale. Locuitorii din La Rochelle se plâng că „Pairii" îşi vând funcţiunile, atunci când nu le cedează copiilor lor. „Câteva familii, scrie Tocqueville, îndrumau toate trebile spre ţinte particulare, îndepărtate de ochiul publicului şi fără să aibă

vreo răspundere față de el; este o boală de care această administrație este atinsă în Franța întreagă". „Este primejdios notează intendentul din Auvergne, să se acorde această prerogativă (stabilirea dărilor) primarilor, cari își vor scuti cu prilejul acesta rudele și prietenii".

Alteori, conflictul dintre familiile rivale, Monteguții și Capuleții, era acela care determina naşterea unor dezbinări şi lupte înverşunate în rândurile populației: La Nîmes, „Crucile mici" împotriva „Crucilor mari"; la Auxerre, „Grecii" împotriva „Latinilor". „De patruzeci de ani, scrie un burghez din Reims, n'am văzut altceva decât oraşul împotriva clerului, oraşul împotriva consilierilor, postăvarii împotriva negustorilor de mărunțişuri şi aproape toate breslele de meşteşugari, unele împotriva altora".

In 1759, la Nancy, urma ca vicariatul Trois-Maisons să fie înălțat la rangul de eparhie. Toată lumea era de acord și se părea că proectul va putea fi realizat cu uşurință, când izbucni rivalitatea dintre grădinari și vieri. Cei dintâi voiau ca noua parohie să aibă ca protector ceresc pe patronul lor, Saint Fiacre, iar ceilalți voiau ca parohia să fie pusă sub protecția patronului lor, Saint Vincent. A urmat un proces. Grădinarii se opun la întemeiarea parohiei, solicitată de vieri; ei atacă în Parlament ordonanța episcopală. Neînțelegerea dăinui doisprezece ani, cu incurcăturile, incidentele, cheltuielile ce se pot imagina. In localitatea La Flèche, peruchierii sunt în mare vrajbă cu brutarii. In localurile primăriilor, burghezii refuză să participe la ședințe alături de meşteşugari. „Intendentul și magistrații tribunalelor, conchide Tocqueville, sunt ameţiţi de sgomotul acestor certuri".

Trebuie să ne gândim şi la faptul că în vechea Franță administrația municipală era mai grea și mai complicată

decât în zilele noastre şi tocmai din pricina privilegiilor de cari se bucurau oraşele; întrucât, chiar în epoca în care autoritatea regală exercita asupra lor cea mai puternică tutelă, amestecul puterii centrale în administraţia lor nu mergea atât de departe ca astăzi. Negustorii din Champagne relevă incapacitatea lucrătorilor intraţi în conducerea oraşului. Alteori, avocaţii, intelectualii sunt aceia cari se dovedesc inapţi să conducă oraşele industriale sau comerciale. «Luaţi vă rog unul din savanţii aceştia, scrie Pierre Charron în tratatul său *„Sagesse“* (1656), duceţi-mi-l în consiliul oraşului... n'aţi văzut niciodată un om mai uimit. Ascultaţi într'un asemenea consiliu pe un negustor, un burghez care n'a auzit niciodată vorbindu-se despre Aristot, îşi va exprima o părere mai nimerită...» Colbert se plânge de faptul că în rândurile consilierilor comunali nu se găseşte niciunul, care să se priceapă în comerţ sau în manufacturi.

Insfârşit, dezordinea finanţelor municipale. Ea a determinat pe Colbert să întocmească dispoziţiunile cuprinse în edictul din 1683 şi prin cari a debutat tutela regală asupra comunelor urbane, complectată prin edictele din 1703, 1764 şi 1765 citate cu alt prilej. Spre sfârşitul secolului XVII, există consilii municipale, cum sunt cele din Auxerre, Tours, Pont-Audemer, cari nu şi-au încheiat socotelile de câte şaptesprezece, douăzecişicinci şi patruzeci de ani. Dezordinea financiară este uneori atât de mare, încât la Montpellier, de pildă, sume „foarte mari“ zac în lăzile oraşului, care recurge la împrumuturi oneroase în loc să se servească de ele. La Bordeaux domneşte o asemenea dezordine încât lucrătorii refuză să muncească pentru municipalitate, dacă membrii consiliului nu se angajează să-i plătească din propria lor pungă. Locuitorii din Orchies se plâng de faptul că magistratul

dispune în mod arbitrar de fondurile publice. «Abuzurile sporesc necontenit, scrie intendentul din Languedoc (1782) și nu mai există nici o regulă...»

Se cunoaște concluzia lui La Fontaine la fabula câinelui care duce stăpânului său de mâncare:

> Cred că văd în aceasta imaginea unui oraș
> Unde banii sunt puși la dispoziția oamenilor
> Consilieri, starostele negustorilor,
> Totul este făcut de mâna sa; cel mai îndemânatec dă exemplu celorlalți, și este o adevărată plăcere să-i vezi însușindu-și fișicuri de pistoli [1].

La Fontaine exagera, dar rostea părerea comună și care se formase fără îndoială pe urma faptului că multe conduceri comunale uitau prea adesea să procedeze la predarea conturilor publice.

IX

Edilitatea nouă și progresele industriei

Incepând dela mijlocul secolului XVIII, se vede schițându-se în Franța întreagă o mișcare de transformare, care se va accentua într'o asemenea măsură, încât — după cum am arătat la începutul acestui volum — abia dacă domnia lui Ludovic XVI mai poate fi încadrată în Vechiul Regim. Din acest punct de vedere, anul 1750 marchează aproape o dată însemnată, ca și anul 1830 în secolul următor. O orientare nouă, care apare în deosebi în transformarea materială. Baronul Grimm scrie despre

---

[1]) Pistol — monedă veche de zece franci.

ea nobililor săi corespondenţi. „Pretutindeni în Franţa se înmulţesc marile edificii. Aproape că nu există un oraş mare, în care să nu se urmărească dorinţa de a se înfiinţa o piaţă, de a se ridica o statuie de bronz a suveranului, o primărie, o fântână". In aşezarea edificiilor, ca şi în aceea a societăţii însăş, se nutreşte dorinţa unei mai mari regularităţi, dorinţa de a se lăsa loc pentru alei mai largi şi mai drepte, se dă mai multă atenţie spaţiului şi aerului. Incasările acsizelor sunt destinate în parte acestor realizări edilitare. Desigur că pitorescul, scump turistului şi arheologilor, suferă pe urma lor; dar cât câştigă în schimb higiena, circulaţia, existenţa însăş!... Fiindcă şi oamenii tind să iasă din vechea imobilitate. In istoria societăţilor totul se înlănţuie, totul este armonie. Priviţi cetăţuia medievală, care a dăinuit până la Renaştere cu turnurile şi foişoarele ei, cu clopotniţele şi clopotele ei, cu moviliţele ei, cu clopotele ei de alarmă, cu crenelurile şi pereţii de lemn; este istoria însăş a societăţilor îmbibate de obiceiuri, datini, privilegii, scutiri, drepturi şi datorii multiple şi diverse. Soseşte epoca modernă: e nevoie de mai multă unitate, regularitate, de străzi simetrice ale căror firme să nu mai ameninţe capetele trecătorilor, ale căror case să se alinieze întocmai ca ostaşii unui regiment. Albert Babeau are grijă să noteze că în timpul Vechiului Regim, se admirau la Troyes vreo douăzeci de săgeţi, aşezate deasupra unor ace de aur, cocoşi, ornamente în formă de flori, sfârleze, — astăzi nu mai este decât una singură din săgeţile acelea. Burghezii din evul mediu nu făceau nimic pentru împodobirea cetăţuii lor, foarte mândri de altminteri că au cea mai strălucitoare catedrală şi cea mai orgolioasă clopotniţă. Camille Jullian a făcut constatarea foarte interesantă că ideea de a crea în oraşe alei şi curţi — numite astfel după

cuvântul italian „corso" — locuri pentru dezbaterile cetăţeneşti, este o realizare a monarhiei bourboneze, adică a Vechiului Regim Francez. Se pare că Henric IV luase iniţiativa aceasta prin crearea cunoscutului Place Royale, pe locul unde fuseseră instanţele judecătoreşti dărâmate.

Organizaţia urbană a drumurilor cunoştea pe timpul Vechiului Regim—observaţia este tot a lui Camille Jullian — trei feluri de pieţe publice: acelea cari erau potrivite pentru comerţ şi destinate pentru organizarea târgurilor şi pieţelor; acelea pe cari obiceiul le consacra publicaţiilor şi proclamaţiilor oficiale, ordonanţelor regale sau municipale şi măsurilor poliţieneşti sau de circulaţie; ele se întindeau pe dinaintea bisericilor şi a palatelor; însfârşit pieţele regale pentru împodobirea oraşului, pentru distracţia şi tihna locuitorilor, acestea din urmă deseori împodobite cu statuia domnitorului. Din epoca aceasta datează şi aleele largi plantate cu arbori, cu cari intendenţii se străduiau să înzestreze localităţile cari intrau în competinţa lor. Ele sunt numeroase la Paris, la Marseille, Rennes, Toulouse şi la Moulins. Intendentul Foucault se distinge între toţi în privinţa aceasta: se pot urmări reşedinţele sale succesive după locurile plantate cu patru rânduri de arbori, din iniţiativa sa. Apoi parcurile, ca acela pe care Lenôtre l-a desenat la Dijon. Locul meterezurilor cu cari erau înconjurate oraşele şi cari se dărâmă în epoca aceasta dădu terenul dorit şi îngădui crearea unui număr atât de mare de „bulevarde". Stendhal a arătat că prefecţii francezi cari au venit să administreze Italia după cuceririle napoleoniene nu uitau niciodată să planteze un mare număr de arbori în oraşele cari intrau în competinţa lor, fapt în care vede, după concepţia romantismului ce se năştea, „un instinct propriu unei rase de oameni născuţi în pă-

duri". Ar fi fost mai simplu să vadă în acţiunea aceasta o tradiţie a intendenţilor bourbonezi.

Inălţarea statuilor regale în oraşele Franţei se generalizează odată cu intensitatea simţământului monarhic, care a caracterizat secolul cuprins cu aproximaţie între anii 1650 şi 1750. Ducele de La Feuillade apărea ca un precursor, cu statuia lui Ludovic XIV pe care a ridicat-o pe o piaţă menită s'o încadreze. Oraşele din provincie vor toate să aibă câte o piaţă regală cu o statuie a monarhului, înconjurată de spaţiu şi de construcţii armonioase şi regulate. Cârmuirea e nevoită să le potolească zelul. Nu era vorba de o împovărare a finanţelor municipale înglodate în datorii. Controlul finanţelor pune următoarea rezoluţie: pe cererea înfăţişată în scopul acesta de municipalitatea din Issoire, care şi-a ales şi sculptorul însărcinat să modeleze statuia monarhului: „Să li se laude zelul şi să se spargă totul". Statui reprezentând pe Ludovic XV sunt ridicate la Bordeaux, Rennes, Valenciennes, Nancy, Reims, Paris (Place de la Concorde) şi pretutindeni ele sunt înconjurate de locuri vaste, minunat împodobite, cari dau oraşului aer şi lumină.

Bisericile se construesc după un stil nou: nu se mai văd bolţile înalte, avântate ca o rugăciune, cari se înalţă spre Dumnezeu sub imboldul credinţei, nu mai sunt, pe planuri gotice, templele Renaşterii, prea mult împovărate de ornamente. Spaţioase, aerisite, luminoase, elegante,— bisericile devin saloane. Şi ele corespund unei concepţii noui a societăţii, ca şi transformările aplicate străzilor şi legilor. In privinţa aceasta, biserica Saint-Louis-en-l'Ile, din Paris, poate da o imagine a zilelor de sărbătoare, în care lăcaşul Domnului este împodobit, în care draperiile de catifea de culoare deschisă, cad din bolţi dealungul stâlpilor. Concepţia bisericii medievale, în credinţa

ei exaltată, este de o frumuseţe înduioşătoare: lăcaşul Domnului, elegant, orânduit cu chibzuinţă şi împodobit pentru oaspeţi, copiii Săi, cari vin să I se închine. Se observă o transformare asemănătoare în construcţia primăriilor. Totul se înlănţuie. Nu se mai văd nici clopotniţe mici, nici gherete de pază pe înălţime, nici foişoare, nici scări în spirală, nici hornuri monumentale şi înălţate somptuos deasupra acoperişurilor; nici crenelurile prin cari consilierii iau contact cu poporul; nici tribunele de piatră unde se celebrează slujba, în prezenţa mulţimii cucernice strânsă în piaţă; nici firidele pentru statuile mici ale Sfintei Fecioare, orologiile cu decoruri pitoreşti şi distractive: ci clădiri vaste, regulate, simetrice, proporţionate: o sală mare pentru dezbateri, alta pentru ospăţuri, o sală de concert, un local pentru societăţile savante. Sala cea mare este împodobită cu policandre de cristal şi bogat tapetată; ea slujeşte celor mai felurite întrebuinţări, până şi balurilor publice la cari se plăteşte intrarea. Se văd acolo portretele regelui, delfinului, guvernatorului provinciei, a membrilor cari au ilustrat conducerea oraşului. Nîmes avea un crocodil în stema sa, iar de tavanul încăperii în care se ţin şedinţele consiliului atârnau mari crocodili împăiaţi.

Şi starea drumurilor se îmbunătăţi. Se fac trotoare dealungul străzilor. Fântânile se înmulţesc.

In privinţa higienei şi a curăţeniei, societatea care a izvorât din Renaştere constituia un groaznic regres faţă de evul mediu. Strigătul lui Michelet: „O mie de ani fără o baie!“ este o erezie. Dar secolul XVII, dar secolul XVIII! Unde sunt casele cu băi de aburi şi corporaţiile băieşilor? In câteva oraşe se mai întâlneşte câte o stradă a Băilor, dar această denumire e singurul prilej în care se pomeneşte de băi.

In această a doua jumătate a secolului XVIII, se produce o reacţiune şi din punctul acesta de vedere, dar nu numai la Paris, ci şi în câteva oraşe de provincie. De pildă la Troyes, la Angers, la Caen, se inaugurează stabilimente de băi şi uneori cu multă solemnitate.

De altminteri, şi oraşele erau în general foarte murdare. Şi în domeniul acesta intendenţii fac sforţări utile şi eficace. Subdelegatul din Pont-l'Abbé, în Bretagne, a făcut schiţa următoare asupra reşedinţei sale: «Mocirle cu ape stătute, gunoaie împuţite, case cari se clatină şi pe jumătate înfundate sub pământ». In multe oraşe, şi dintre cele mai importante, nu se mătură decât odată pe săptămână; în altele, deloc. In cele în cari se mătură gunoaiele sunt strânse cu grijă în grămezi mici; întrucât însă grămezile nu sunt ridicate de pe locurile acelea, gunoaiele se împrăştie iară pe drumuri, spre a fi strânse din nou în grămezi săptămâna următoare.

Arthur Young descrie localitatea Clermont-Ferrand „unul din locurile cele mai rău construite, cele mai murdare şi cele mai rău mirositoare din câte am întâlnit. Există străzi cari, datorită culorii, murdăriei şi mirosului urât, se pot asemui doar cu grămezile de bălegar. Infecţia care strică aerul în aceste ulicioare pline de gunoaie, mă făcea în vremea când nu adia vântul din munţi, să invidiez nervii acestor oameni cumsecade cari după cât mi se părea, se simt foarte bine acolo».

Nici străzile din Paris nu erau mai curate. Retif dela Bretonne vorbeşte despre ele în felul următor: „La cea mai mică ploaie, un fluviu de murdării inundă străzile şi pietonul este stropit de noroiul gros şi negru, pe care-l svârle în dreapta şi în stânga picioarele cailor şi roţile trăsurilor. Casele nu au jghiaburi pentru scurgerea apei; de pe acoperişuri, apa se revarsă asupra trecătorilor multă

vreme după încetarea ploii".

Şi Arthur Young descrie în termeni energici noroaiele din oraşele mari. Ele erau renumite încă din evul mediu şi nu-şi pierduseră această veche reputaţie.

Dar frumuseţea monumentelor şi frumuseţea de neasemuit a împrejurimilor sale începuseră să asigure Parisului celebritatea în Europa întreagă. Să ascultăm cuvintele rostite de o călătoare engleză, Hélène Williams, în momentul când izbucneşte Revoluţia.

„Delicioasele împrejurimi ale Parisului nu sunt stânjenite ca acelea ale Londrei, de case şi clădiri impunătoare; nu este nevoie, cum se întâmplă când părăseşti Londra, să străbaţi zece sau douăsprezece mile înainte de a ajunge la ţară; din clipa când ai trecut de marginea oraşului, ţi se oferă într'o varietate încântătoare, priveliştea unor colnice acoperite de vii, păduri, câmpii şi păşuni verzi... Dela locuinţa noastră pariziană putem ajunge în scurtă vreme la frumosul parc Saint-Cloud, putem face o preumblare până la pădurile sălbatice Meudon, până la grădinile elegante Bellevue... Apoi, în preajma oraşului, păşuni presărate cu cătune risipite, atât de puţin populate încât nu auzeam decât clopoţeii oilor şi cântecul privighetoarei şi nu vedeam alt chip omenesc decât acela al unui ţăran bătrân cu barbă albă care, alături de un câine mare şi negru, îşi păzea turma...".

Parisul este renumit prin eleganţa aleilor sale şi cu deosebire prin frumuseţea grădinilor sale. Parizienii nu se strigau între ei „cumetre" şi „cumătro", ca într'un număr atât de mare de oraşe ale Franţei — altă moştenire a originilor familiale — dar la Palais Royal, la Célestins, pe Cours-la-Reine în grădinile Tuileries şi Luxembourg, viaţa societăţii era, prin urbanitatea ei, de un farmec desăvârşit. La Palais Royal oaspeţii se gru-

pează în jurul arborilor, se organizează serbări, se leagă prietenii între oameni cari într'altă parte n'ar avea prilejul să se cunoască. Oaspeţii se întâlnesc la ieşirea dela operă şi serata se prelungeşte târziu în noapte. Sub lumina palidă pe care o revarsă stelele, oaspeţii ascultă pe cei mai buni artişti. Garat cântă «Bouton de rose», Saint Georges cântă cele mai frumoase arii ale lui Rameau.

Tuileries-ile sunt un salon vast în aer liber, în care oamenii îşi vorbesc chiar dacă nu se cunosc: prezentările se fac întocmai ca în familie. „Femeea cea mai distinsă, spune Mercier, stă cu plăcere de vorbă cu un necunoscut, când se află acolo". Nimeni nu poate pătrunde acolo, dacă este rău îmbrăcat. Porţile sunt păzite cu străşnicie de poliţie. Se văd plimbându-se pe alei financiarii bogaţi, când pot să se îngâmfe că şi-au căsătorit de curând copiii cu membrii înaltei nobilimi. Streinii se duc să se plimbe acolo întovărăşiţi de cunoscuţii lor parizieni, cari le vorbesc despre fruntaşii cari trec pe lângă ei. Poeţii îşi citesc versurile unor grupuri de oameni pe cari nu-i cunosc, dar cari îi ascultă. Uneori ei opresc pe primul venit, scot din buzunar câteva foi de hârtie şi încep să declame.

De fapt, nu s'ar cuveni ca noroaiele din Paris, şi nici cele din Clermont, cari ne impresionează sensibilitatea să ne îndemne a crede că în secolul al optsprezecelea s'a înregistrat o decadenţă oarecare a oraşelor franceze. Cititorul îşi aminteşte de gunoaiele şi de mirosurile urâte şi de nesuferit din Louvres şi Versailles, pe timpul splendorii lor. Oamenii îşi călăuzesc în mod deosebit preocupările, după epoci şi după vremile în cari trăiesc. Vechiul Regim a văzut oraşele Franţei înfăptuind cele mai mari progrese pe tărâm industrial şi în privinţa bogăţiei, şi

transformările realizate în orânduirea drumurilor şi construcţiilor relevate mai sus, constituie una din mărturiile acestor progrese. Secolul XVIII francez este o epocă admirată în zilele noastre pentru strălucirea încântătoare a artelor, geniala fantezie a scriitorilor, minunata perfecţiune a industriei decorative, a mobilatului, a mătăsurilor, legătoriei, imprimeriei; se uitau transformările adânci cari au fost realizate în armonie cu timpurile noui şi cărora nu le-au rămas streine nici contribuţia puterii regale nici aceea a guvernului ei:

„Industria se măreşte în fiece zi, scrie Voltaire: văzând luxul particularilor, numărul prodigios al caselor plăcute ce s'au construit în Paris şi în provincie, numeroasele echipagii, mijloacele de desfătare, însfârşit tot ceeace se numeşte «lux» s'ar crede că belşugul este de douăzeci de ori mai mare ca altădată... Toate acestea sunt mai mult roadele unei munci iscusite decât ale bogăţiei... Clasa mijlocie s'a îmbogăţit prin industrie... Câştigurile realizate în comerţ au sporit. Era mai puţin belşug ca altădată în rândurile celor mari şi mai mult în sânul păturei mijlocii a populaţiei şi lucrul acesta a micşorat distanţele dintre oameni. Altădată, cei mici nu aveau alte mijloace de traiu decât acela de a servi pe cei bogaţi; astăzi industria a deschis mii de drumuri, cari nu erau cunoscute acum o sută de ani.

Se găseşte deasemeni o dovadă a acestei crescânde prosperităţi în produsurile taxelor de consum, aflate în creştere progresivă. In anul 1878, dacă vrem să credem pe Arthur Young, care nu scapă niciodată prilejul de a-şi ridica ţara în slăvi, comerţul din Bordeaux întrecea pe acela din Liverpool. Călătorul englez scrie în anul 1788: „In ultimele vremi, progresele comerţului au fost mai rapide în Franţa decât în Anglia: în douăzeci de ani, comerţul din Franţa s'a dublat".

CAP. X

OPINIA PUBLICĂ

I. Puterea opiniei publice. — II. Răspânditorii de ştiri. — III. Bonomul Métra. — IV. Grădinile Parisului. — V. Corespondenţele particulare. — VI. Oamenii plătiţi pentru răspândirea ştirilor. — VII. Neajunsurile şi primejdiile ştirilor răspândite în manuscris. — VIII. Opera răspânditorilor de ştiri.

I

Puterea opiniei publice

Nu ne mai putem imagina puterea opiniei publice în secolul XVIII, nici intensitatea de exprimare, răsunetul şi acţiunea de cari dispunea în oraşele asupra cărora am citit o descriere fugară. Miniştrii, regele însuş, se înclinau în faţa opiniei publice. Au fost văzuţi secretari de stat, locotenenţi de poliţie, Ravot d'Ombreval în anul 1725, Sartine, Montbarey în anul 1780, Calonne în anul 1787 răsturnaţi de la putere de către opinia publică. „Eu sunt cel care-mi numesc miniştrii, spunea Ludovic XV, naţiunea este aceea care-i destituie". La urcarea pe tron a lui Ludovic XVI, poporul impune intrarea în guvern a lui Turgot şi Malesherbes, pe cari Maurepas, onorat cu în-

crederea regelui, nu-i voia; dar, spune Doamna de Staël: «rumoarea publică îl destinase unor funcţiuni eminente şi opinia poporului a fost ascultată încăodată».

Alegerile ei n'au fost însă totdeauna atât de fericite. Ea este aceea care a impus pe Loménie de Brienne; este adevărat că, puţin după aceea, a obligat pe rege să recheme pe Necker: „Incăodată, observă Sénac de Meilhan, voinţa suverană s'a plecat în faţa opiniei publice şi regele a fost silit să primească un ministru, pe care-l exilase cu puţin mai înainte“.

Necker declară în anul 1784: „Celor mai mulţi dintre streini le este greu să-şi dea seama de autoritatea pe care opinia publică o exercită în Franţa: ei înţeleg anevoie că o putere nevăzută, fără bogăţii, fără gărzi şi fără armată, îşi impune legile ei oraşului, Curţii şi chiar în palatul regelui. Totuş, aşa stau lucrurile. Glasul naţiunii cere în 1778 războiul din America, îl impune. «Opinia publică, scrie contele de Ségur, se declara din ce în ce mai mult pentru războiu, îl făcea de neînlăturat...».

Bernis scrie după Rosbach: „Publicul nu se deprinde de fel cu ruşinea acestei bătălii: unde am fi noi astăzi, dacă n'aş fi redeschis Parlamentul? A trebuit să ne mutăm pe furiş“.

In lupta iscată între puterea regală şi parlamentari, intervine opinia publică şi ea este aceea care hotărăşte izbânda.

«Uneori, regele a retras Parlamentului dreptul de a protesta, scrie Besenval în «*Mémoires*», dar vocea poporului l-a făcut mereu să i-l înapoieze»; şi poporul ajunge să dicteze Parlamentului însuş linia de conduită. Se ştie cu câtă înverşunare s'au împotrivit parlamentarii ca protestanţii să recapete în Franţa toate drepturile pe cari le avuseseră; dar începând dela mijlocul secolului

XVIII, în care s'a vădit cu mai multă tărie evoluția pe care au semnalat-o, națiunea se arată din ce în ce mai favorabilă reformaților, și Parlamentele trebuie să capituleze, — sub presiunea opiniei publice», nu uită contemporanii să sublinieze.

Situații cu totul neașteptate. «Franța, conchide Tocqueville, nu devenise încă locul surd în care trăim astăzi; dimpotrivă, ea era foarte gălăgioasă, cu toate că nu mai exista libertatea politică, și oricui îi era deajuns să ridice glasul ca să fie auzit departe».

Dar această Franță «răsunătoare», cum răsuna ea oare? Presa nu exista. E drept că apărea «*Gazette*», întemeiată în 1631 de Renaudot, și care dădea la fiece opt zile conținutul unei jumătăți de pagină a unuia din cotidianele noastre. Și ce știri publica! Desigur că «*Gazette*» afla mai lesne ce se întâmpla la Sublima Poartă și în Statele Marelui Mogol, decât în Franța. Informațiunile unei săptămâni se mulțumeau să arate că seniorul Cutare sau Cutare plecase la castelul său dela țară, sau că doamna Cutare a ținut în brațe, cu prilejul botezului, pe fiica ducesei de Créquy. Altceva nu exista pentru cititor. Intr'adevăr să deschidem un ziar la întâmplare. Iată «*Gazette de France*» din 15 Ianuarie 1709. Se află din ea că, la 2 Ianuarie, ducele d'Enghien a primit colierul Sfântului Duh și că, în aceeaș zi, Curtea a ascultat vecernia în capela dela Versailles. Atâta tot. Aceasta era, în privința știrilor, hrana sufletească a Francezilor pentru o săptămână întreagă; fiindcă «*Gazette de France*», înzestrată de Richelieu cu un privilegiu exclusiv, nu îngăduia apariția niciunei publicațiuni similare. «*Le Mercure*» nu era decât o revistă literară.

II

Răspânditorii de ştiri

In locul unui ziar tipărit, era răspândit în Franţa întreagă un jurnal uriaş şi multiplu, în care tot ce interesa naţiunea era spus, repetat, colportat şi comentat: un jurnalism cu o sută de mii de guri la care colabora fiecare şi care avea organizarea sa proprie, uneori sub formele cele mai precise. „Nuveliştii," adică răspânditorii de noutăţi se întrunesc la Paris în Palatul Regal, în Tuileries, în Luxembourg, pe băncile de pe Pont-Neuf, în Schitul călugărilor cordeliari, în mânăstirea Celestinilor, şi în aproape toate oraşele din provincie, în piaţă, pe străzi, în cafenele. Cum se explică faptul că în aceeaş zi, în timpul războiului din America, Franţa întreagă era „răzvrătită"? Opera răspânditorilor de ştiri. Acţiunea nuveliştilor, care s'a simţit din vremile războaielor religioase, a continuat să se exercite fără întrerupere până în toiul Revoluţiei: raspânditorii de ştiri de la Palatul Regal, republicanii moderaţi, dintre cari Camille Desmoulins şi Marat erau cei mai ascultaţi, au dat semnalul răscoalei.

Dar cine erau aceşti răspânditori de svonuri? — Toată lumea. Intrucât profesiunea era gratuită, prin însăş natura ei, nu putea să fie alcătuită din profesionişti, în afară de câţiva oameni fără ocupaţie, rentieri sau bătrâni gentilomi sau militari în retragere.

Nuveliştii nu se mulţumeau să răspândească veştile: le discutau, le comentau. Ca şi astăzi în presă, unii se ocupau în mod special cu chestiunile politice, alţii cu problemele externe, unii cu critica literară sau dramatică, alţii aveau specialitatea ecourilor mondene.

Iată mai întâiu pe aceia cari nu se ocupă decât de «chestiunile mari», vestitorii de Stat. Ei sunt numiți cu deosebire, cu un nume ce se întâlnește în «*Mercure*», începând din 1673, «politicii». Intrucât ei constituiau fracțiunea cea mai importantă printre nuveliști, partea cea mai neastâmpărată, aceea care vorbea cel mai mult, cel mai tare, și care făcea mai mult să se vorbească de ea, expresia «politicii» ajunge în cursul secolului XVIII să desemneze în general pe răspânditorii de vești.

Nuvelistul de Stat are fruntea încrețită de preocupări El poartă în minte soarta Patriei:

El se îndeletnicește numai cu treburile Statului
și are pretutindeni faima
că este un mare politician;
Ar putea să cârmuiască singur mii de provincii
Și nu avem astăzi pe nimeni
mai priceput ca el.
Cunoaște toate interesele domnitorilor

Cu totul deosebiți erau „nuveliștii din Parnas", cum erau numiți cronicarii literari. Erau vioi și eleganți. Aveau totdeauna buzunarele umflate de o sumedenie de producțiuni în versuri și în proză și se mândreau că sunt cei dintâi cari le-au căpătat.

Vestitorii Parnasului nu se mulțumesc numai să se înarmeze cu informațiunile felurite din cari este alcătuită «cronica literară» ei judecă și comentează producțiunile beletristice, sunt critici literari. Unii dintre ei au dobândit o adevărată autoritate. „Prețioasele" lui Molière îi proclamă „arbitrii suverani ai lucrurilor frumoase".

«Ei sunt, spune Magdelon, aceia cari asigură cuiva reputația la Paris, știți doar că sunt câte unii pe cari nu e nevoie decât să-i vizitați, dacă vreți să câștigați

renumele de cunoscător, dacă nu sunteţi înzestrat şi cu însuşirile necesare».

In «*Prețioasele*» sale, Molière zugrăveşte în întregime portretul unui nuvelist parnasian. Prin el se află în fiece zi micile veşti galante, drăguţele realizări în proză şi versuri. Se ştie totdeauna la timp: cutare a compus cea mai frumoasă piesă din lume asupra cutărui subiect; cutare doamnă a rostit anumite cuvinte pe un ton anumit; celălalt a făcut un madrigal cu prilejul unei petreceri; altul a compus stanţe cu privire la o anumită infidelitate; domnul Cutare a scris eri seară câteva rânduri domnişoarei Cutare, dela care a primit răspunsul azi dimineaţă la ora nouă; Cutare autor şi-a făurit următorul proect; celălalt îşi scrie partea treia a romanului său însfârşit altul îşi tipăreşte lucrarea".

Printre nuveliştii literari sunt şi criticii dramatici. In secolul XVIII li se dăduse porecla «omizile teatrului».

Nuveliştilor parnasieni li se pot alătura răspânditorii de ştiri muzicale, cari erau numiţi «vânătorii de cântece». Pentru melodiile şi ariile noui, ei erau ceeace confraţii lor erau pentru informaţiile politice şi producţiile literare. „Singura lor preocupare, scrie Donneau de Vizé, este să ceară şi să împărtăşească o arie nouă".

Vin apoi criticii de artă. Ei acordă cel mai mare interes construcţiilor regale şi lucrărilor menite să înfrumuseţeze oraşul; ei le apreciază cu autoritatea unor cunoscători. Sunt văzuţi instalându-se în faţa şantierelor, urmărind plecările şi venirile lucrătorilor şi antreprenorilor; ei vorbesc în mijlocul vagabonzilor, curioşilor, trecătorilor cari se strâng în jurul lor şi vin, «mai curând să le asculte părerile, decât să privească acele construcţii».

„Nuvelistul galant" reprezintă o presă specială. Gătit şi parfumat, alunecă sprinten pe ulicioare. Nuveliştii nu

se mulțumesc cu orice, constată redactorul revistei «Mercure». Pe ulicioare se văd bărbați galanți cari au foarte multe preocupări, fiindcă Amorul are mai mulți supuși decât Marte.

Avem apoi „Ziarul care înveselește". E vorba de nuveliștii „hazlii". Suntem nevoiți să recunoaștem că, în secolul lui Corneille și Racine, ei sunt mari favoriți, „fiindcă felul în care-și destăinuiesc știrile distrează pe toți cei cari îi ascultă. Astfel veștile lor, falșe sau adevărate, plac tuturor, fiindcă persoana lor place".

Flota franceză asedia în 1782 Gibraltarul ocupat de Englezi. Se acorda o mare importanță cuceririi acestei localități:

— Ei, cum merge asediul Gibraltarului?

— Destul de bine, începe să se ridice.

Esențialul era ca nuvelistul să aibă informații cât mai noui și să fie cel dintâi care să le împărtășească altora. „Ar da oricât li s'ar cere, ca să aibă o știre pe care să n'o fi aflat alții înaintea lor". Pentru a repeta expresia eroului pus în scenă de d'Ardène, în comedia sa «Nuvelistul»: „fiecare din ei ține să trăncănească cel dintâi".

Unii dintre ei, spune La Bruyère, ar consimți să vadă altădată pe vrăjmași la porțile Dijonului sau Corbiei, să vadă întinzându-se lanțuri și ridicându-se baricade, numai pentru plăcerea de a împărtăși vestea aceasta cunoscuților.

De altminteri, toți se aseamănă datorită unei trăsături comune — nuveliștii de Stat, ca și vestitorii din Parnas ori vestitorii din Paris ori vestitorii galanți — actualitatea. Și încă una din trăsăturile caracteristice ale acestui jurnalism alcătuit numai din conversație și care se răspândește pretutindeni, dar pe care nimic nu trebuie să-l pironească locului, după cât se pare: grija de pro-

blema zilei, de chestiunea «de care se ocupă fiecare», de *„chestiunea dominantă“*, ca să ne servim de expresia care circula pe atunci. «Chestiunea dominantă, spune Donneau de Vizé, este totdeauna elementul principal al convorbirilor lor şi ei îşi împărtăşesc veşti zilnic şi reciproc".

Ocupaţiile lor sunt foarte frumoase pe pământ şi pe unde
ei conduc singuri toată lumea,
ei iau oraşele cu asalt;
Fără părerea lor, nimic nu se face niciodată aşa cum [trebuie
şi prudenţa lor nu are asemănare.
Ei judecă în mod suveran...

(*«Mercure galant»*).

Această nevoie de a culege şi răspândi ştiri devenea o pasiune. Ea se prefăcea în manie. Du Camp d'Orgas vorbeşte despre ea în ale sale *«Réflexions sur les nouvellistes»* :

O râvnă neliniştită de a afla noutăţi
frământă pe mii de oameni, tulbură mii de capete
şi pricinuieşte în fiece zi efecte atât de caraghioase,
încât se pare că lumea şi-a pierdut bunul simţ.

Acasă, soţia socotea că soţul ei s'ar dovedi mai înţelept dacă s'ar ocupa de treburile sale. Ea exclamă, plângând :

Meseria aceasta în care-ţi pierzi vremea
nu este o faptă de om înţelept
care trebuie să se gândească la gospodăria sa
— este o ocupaţie pentru trândavi.

(Donneau de Vizé).

Ea se plânge vecinelor. Bărbatul ei nu mai este decât un om nefolositor:

Când se duce la un procuror pentru treburile sale,
uită, în timp ce vorbește, pentru ce a venit acolo;
Numai să împărtășească noutăți, — și nu se mai
[gândește la nimic
și se înapoiază acasă, fără să fi vorbit ce trebuia.

Montesquieu, care-i disprețuia, înfățișează următorul portret puțin măgulitor: „Este o anumită categorie de oameni ce se adună în grădini mărețe, unde trândăvia lor își găsește totdeauna de lucru. Ei sunt cu totul nefolositori Statului și cuvântările lor de cincizeci de ani nu au un efect diferit de acela pe care ar fi putut să-l producă o tăcere tot atât de prelungită. Cu toate acestea, ei se socotesc persoane însemnate, fiindcă vorbesc despre proecte magnifice și tratează despre chestiuni importante".

Donneau de Vizé, care a cunoscut de aproape pe vestitori, îi apreciază într'un mod mai echitabil.

„In primul rând, vă va fi greu să credeți câte știri adevărate și câte lucruri curioase și spirituale se strecoară printre falșele noutăți pe cari le debitează ei. Mi-a fost și mie greu s'o cred, înainte de a deveni membru al acestor bresle celebre; dar până la urmă am descoperit taina. Este vorba de diversitatea persoanelor de merit, înțelepte și de origine nobilă cari fac parte din rândurile nuveliștilor; și trebuie să fiți convinși pe deplin că, printre știrile atâtor inși cari au în lume tot felul de îndeletniciri, pot să existe destule, cari să fie ciudate și adevărate. Unii aduc scrisorile prietenilor, alții pe cele ale rudelor. Alții întrețin legături cu oamenii

miniştrilor şi ceilalţi cunosc pe oamenii aflaţi în serviciul domnitorilor şi cari se bucură de încrederea lor. Se găsesc şi unii cari au rude aflate în preajma ambasadorilor pe cari regele îi trimite în ţări streine, după cum există alţii cari cunosc pe ambasadorii altor suverani aflaţi pe lângă Majestatea Sa, şi aceştia află dela ei multe lucruri, pe cari le-ar fi greu să le ştie pe alte căi. In timpul campaniei din 1673, am văzut nuvelişti cari primeau regulat de două ori pe săptămână scrisori din partea bancherilor de Olanda, cari le împărtăşeau lucruri foarte curioase, ce nu puteau să vină pe cale oficială decât mult mai târziu, întrucât curierii bancherilor nu erau nevoiţi să se înapoieze din drum ca aceia cari veneau dela armatele regelui, şi nuveliştii au aflat din aceste scrisori veşti foarte importante şi pline de consecinţă, înainte de a sosi la Paris vreo scrisoare dela Curte, care să le aducă la cunoştinţa Parizienilor".

Atât de mare a fost locul ocupat de aceşti vestitori în mediul contemporan, încât un număr nesfârşit de scriitori şi-au aţintit luarea aminte asupra personalităţii lor pentru a zugrăvi postura lor în momentele în cari erau văzuţi perorând cu însufleţire, sau când, dimpotrivă, ascultau cu o atenţiune cucernică pe aceia cari vorbeau în prezenţa lor. „Ei nu se uită deloc la aceia cari îi salută şi la rându-le nu salută aproape pe nimeni, atât de atenţi sunt la tot ce se vorbeşte în prezenţa lor. Aceia dintre prietenii lor cari se îndeletnicesc cu răspândirea ştirilor vin să li se alăture, fără să salute, fără să spună «bună ziua» şi este un obiceiu pe care-l respectă totdeauna, ca să nu întrerupă pe acela care vorbeşte".

Ei sunt grupaţi în cerc, cei din urmă aproape urcându-se pe umerii celor cari sunt în faţa lor, ca să audă mai bine ceeace se vorbeşte.

Atât de mari erau grămezile de nuvelişti avizi
pe cari o veste nouă le îngroşa,
şi pe care o alta, spusă mai încolo de amicii lor
o lămurea într'o singură clipă,
încât îmi închipui capete întinse
pe umeri îngrămădiți...

S'au închegat astfel, pentru aducerea, concentrarea şi discutarea veştilor, organizațiuni cari, cu timpul, au căpătat coeziune şi soliditate. Aceste grupuri de nuvelişti, cari erau văzuți reunindu-se astfel în locurile publice, preocupați de evenimentele zilei, erau numite „plutoane", iar acelea dintre plutoane cari izbutiseră să-şi dăruiască înfățişarea unei instituțiuni stabile şi regulate, erau numite „societăți", „companii" şi mai precis „birouri". Birouri constituite ca acelea ale unei adunări deliberative. Şi acesta este într'adevăr numele care caracterizează mai bine aceste reuniuni în aer liber, întrucât Du Camp d'Orgas indică încă din anul 1690 unul din birourile acestea pe care-l adăposteşte umbrela verde a castanilor din Tuileries, sub denumirea: „*Camera*".

... Camera se desparte
Camera, ați spus? Da, este o breaslă întreagă.

Pe lângă preşedinte şi grefier — noi am spune astăzi: secretar, „întrebătorul" avea un rol important. Dacă era vorba de o bătălie, acesta indica pe tăblițe, urmărind istorisirile celor de față, pierderile şi cuceririle celor două părți ce se înfruntau, cifra morților şi a răniților. „Din tăblițele acestea, spunea el, după ce înceta să vorbească acela care înfățişează desfăşurarea luptei navale, trebuie să afle adevărul aceia cari au recoltat izbânda:

şi lucrul acesta, continuă el, îl voiu examina când mă voiu culca, fiindcă acum îmi lipsesc jetoanele".

La ora stabilită, preşedintele deschidea „biroul". Cei cari veneau mai târziu se amestecau printre ceilalţi fără să salute, ca să nu întrerupă pe acela care vorbea. Ei se mulţumeau cu o uşoară înclinare din cap adresat pietonilor, cari răspundeau în acelaş fel.

Dacă unul dintre ei vine prea târziu,
spune pe un ton puţin tânguitor
că va avea şi el de împărtăşit ceva
cu toate că n'a venit decât atunci când a aflat vestea

După ce ştirile „erau depuse pe birou" (este expresia consacrată), începea „ora reflecţiilor", adică aceea a criticei. Pentru noi este clipa interesantă.

Ora în care politicii
vorbind despre chestiunile publice,
atrag luarea aminte a tuturor.

Toate ştirile sunt cercetate cu deamănuntul şi nu sunt socotite sigure, decât în urma acestei examinări. In afară de aceasta, ele trebue să primească aprobarea acelora dintre vestitori cari, prin legăturile lor şi prin autoritatea pe care şi-au dobândit-o încetul cu încetul, se bucură de privilegiul de a putea infirma sau confirma veştile comunicate.

Intrucât cu nuveliştii se petreceau lucrurile ca şi cu ziarele de astăzi: unii îşi câştigaseră reputaţia nu numai că sunt bine informaţi, dar şi că nu împărtăşesc ştirile decât cu prudenţă şi după ce le supun propriului lor spirit critic.

La „birourile" acestea, care-și țineau ședințele pe băncile așezate pe aleile publice, veneau să culeagă știri Parizienii dornici să împărtășească rudelor și prietenilor din provincie ideile și faptele zilei; acolo se aprovizionau redactorii „ziarelor secrete", numite și „ziare vorbite", cari au luat o extindere atât de mare; tot acolo, însfârșit, își găseau „hrana" lor principală ziarele tipărite, începând cu «*Mercure*» și «*Gazette*» și până la diferiții curieri.

Dedesubtul băncilor noastre
Stau curierii germani,
cei cari se numesc polonezi
și toți curierii francezi.

(Mercure galant).

Și se vede astfel până unde ajunge influența lor, dincolo de frontiere, în toată Europa.

Dar cine este omul acela, așezat pe o bancă, sub castanii înfloriți, care strigă din răsputeri:

— Dacă vă spun că o știu chiar dela fratele meu!

— Dela rege, cumnatul meu, e tot una!

Are obrazul oacheș și părul negru, e scund și voinic. Este contele Charles d'Aubigné, fratele marchizei de Maintenon,—Charles d'Aubigné, pe care mintea sa ageră și firea sa simplă, ca și legăturile sale la Curte, îl transformau pe promenadele publice în nuvelist cunoscut și aplaudat.

„Era un risipitor, spune Saint-Simon, nebun de legat, dar hazliu, spiritual, cu scânteieri și răspunsuri vioaie, la cari nu te puteai aștepta: era un om cumsecade și cinstit, politicos și fără să vădească într'o măsură cât de redusă neobrăzarea, pe care ar fi putut s'o nască vani-

tatea întemeiată pe situaţia surorii sale". In cercurile de gazetari, al căror oracol era el, se produceau totdeauna ciocniri pentru ocuparea locurilor bune.

Cel mai faimos nuvelist din timpul domniei lui Ludovic XIV a fost contele Joachim de Lionne, văr cu Hugue de Lionne, celebrul ministru al afacerilor streine. Fost ofiţer, care se distinsese odinioară în Flandra, el trăia retras la Paris, consacrându-şi averea, timpul, relaţiile, prezidenţiei nuveliştilor strânşi în grupul „Petite-Provence", care-şi ţine şedinţele în Tuileries. Cei mai vechi dintre ei îl priveau ca pe şeful şi cel mai însemnat dintre fruntaşii lor. Ca să fie informat, are prieteni la Curte, în armată, în diplomaţie. Celebrul Saint-Evremont îi trimite din exil ştire cu privire la cele ce se petrec în Anglia, în Olanda. Iar când Lionne se îmbolnăveşte de gută, obişnuiţii cercului său sunt năpădiţi de o cumplită desnădejde. Il vizitează cu toţii, ca să afle cel puţin veşti cu privire la sănătatea lui.

Când situaţia de pe câmpul de luptă nu era prea trandafirie, el se afla printre nuveliştii militari cu inimi tari, cari îmbărbătau pe cei din jurul lor, micşorau înfrângerile întrevedeau victoria apropiată. Ca şi Louis de Mérode Montmorency prinţ d'Isenghien, mareşal al Franţei, care nu socotea că se înjoseşte, venind pe promenadele publice pe timpul catastrofalei campanii din Boemia, ca să redea tuturor nădejdi viguroase.

«Intreţine ardoarea războinică prin istorisirea unei izbânzi săptămânale. Amatorii de ştiri îl înăbuşesc în îmbrăţişări, „politicii" îi mărturisesc respectul pe care i-l poartă». Şi avea, ca un ostaş care albise in uniformă expresii pur milităreşti, cu adevărat viteaz, «deşcă bătrână» am spune noi astăzi care, într'o zi anumită, în calitate de preşedinte al Tribunalului mareşalilor Franţei, trimitea la poliţie pe ne-

mernicii aceia de Marmontel şi de Fréron, destul de cutezători pentru a voi să se bată în duel ca gentilomii.

Ca să urmărească operaţiunile militare, unii au adus hărţi pe cari le întind pe bănci sau pe genunchi. In lipsa unei hărţi e deajuns un baston care, mânuit de o mână iscusită, desenează pe nisipul aleilor cursul apelor, indică aşezarea oraşelor asediate, săvârşeşte mari mişcări strategice. „Oştirile noastre au plecat la războiu? — ei desenează, conduc marşul cu vârful bastonului. Desenează terenul unde trebuie să poposească, mişcările pe cari le vor face, poziţia şi forţa inamicului, operaţiile unora şi altora".

Tot vorbind despre marşuri şi contramarşuri, despre echipamente şi artilerie, aceşti strategi de grădini publice ajungeau cu bună credinţă, să se socotească mari căpitani de oaste. Ei erau stăpâniţi de o mare sinceritate, când strigau:

Da, dacă regele vrea să-mi dea o armată
eu cunosc terenul.....

Fireşte că, în majoritate, aceşti specialişti erau foşti militari cari veneau în cenaclele nuveliştilor, în timpul războaielor cari renăşteau necontenit, să aducă însemnata contribuţie a cunoştinţelor dobândite pe câmpurile de luptă. Dar şi preoţii — cine ar fi crezut-o? — vădeau înclinări cât se poate de războinice; după bătrânii ostaşi, ei erau cei care urmăreau cu cel mai mare interes manevrele generalilor.

Autorul anonim care a scris „Le Grand Théâtre des Nouvellistes" şi care nu scapă nici un prilej în care poate glumi pe socoteala acestor tacticieni de pe drumurile publice, le-a dedicat următoarele versuri:

Si voi, preoţi ai vremii, a căror inimă e'nflăcărată
şi poate deslănţui războaie, de pe scaunul pe care
[şedeţi
şi cari, sub imboldul acestei pasiuni,
faceţi din Luxembourg un al doilea Illion,
vorbiţi, preoţilor, vorbiţi; oare ceaslovurile voastre
sunt cele cari vă inspiră, ca să înfăţişaţi câmpurile
de luptă?

Un burghez din strada Cordeliers asculta cu sârguinţă pe un preot, mare vrăjmaş al Englezilor. Preotul acesta îl încânta prin povestirile sale vehemente. Totdeauna rostea formula următoare:

„Trebuie să se înroleze 30.000 de oameni; trebuie să se îmbarce pe vase 30.000 de oameni; poate că pătrunzând în Londra se vor pierde 30.000 de oameni; dar se va pătrunde acolo"!

Burghezul se îmbolnăveşte, se gândeşte la scumpul său abate pe care nu-l mai poate asculta pe aleea Carmes şi care-i făgăduise în mod absolut apropiata distrugere a Angliei, cu ajutorul oştirii alcătuită din 30.000 de oameni. Ca să-i arate recunoştinţa pe care i-o nutreşte, acest burghez cu inimă patriotă îi lasă o moştenire şi scrie în testament:

„Las Domnului abate — „treizecidemii" suma de 12.000 lb. Nu-l cunosc sub alt nume; dar este un cetăţean de ispravă, care m'a asigurat în Luxembourg că în curând Englezii vor fi distruşi".

Înarmat cu testamentul, notarul se duse în grădina Luxembourg şi se informă despre un abate „Treizeci de de mii de oameni...

— Nu-l cunoaşteţi? Iată-l!...

Şi notarul se apropie de minunatul preot, care înce-

puse tocmai atunci să demonstreze, într'un cerc de auditori atenți ruina apropiată a Angliei, datorită celor treizecidemii de oameni ai săi. Schița este a lui Sébastien Mercier și face parte dintre portretele pariziene.

III

Bonomul Métra

Dintre toți răspânditorii de știri din Vechiul Regim, cel mai celebru a fost Métra, bonomul Métra cum i se spunea:

Numeroși contemporani i-au făcut portretul. Să reproducem pe cel lăsat de Norvins în „*Memoriul*" său:

„Am văzut mereu pe nuvelistul Métra îmbrăcat cu o redingotă bogată din postav de culoare verde dragon, puțin împodobită cu un galon de aur care se repeta și pe marginile pălăriei sale tricorn foarte mică și foarte largă, ale cărei părți erau deopotrivă de îndoite și fixate cu ajutorul unor șireturi aurii. Pălăria aceasta acoperea ermetic o mică perucă fantezistă, neîngrijită, cu un singur rând de bucle circulare, care era complectată de un săculeț de tafta în care era strâns părul. Totodată, Métra purta în mod neglijent sub braț un baston frumos din trestie cu măciulie de aur și, în mână, o tabachere mare și lăcuită. Restul îmbrăcămintei sale constă dintr'o vestă de culoare stacojie, deasemeni împodobită cu galoane, pantaloni din catifea neagră, două lanțuri de ceas, ciorapi de mătase de diferite culori și ghete din castor, cu catarame".

Bonomul Métra avea obrazul foarte colorat. Chipu

său era roşu ca o pătlăgea. Şi în mijlocul acestui obraz se înălţa un nas enorm, formidabil, colosal. „Un nas monstruos, purpuriu, umflat, format în trepte, fortificat de natură, trei nasuri unul peste altul", spune frumoasa mică marchiză de Villeneuve-Arifat. «Nasul lui Métra era atât de mare, scrie Salabery, încât fără să fie un prost, ar fi putut să nu vadă prea departe».

Cu toate acestea, bonomul nu era prea urît. Totdea-una foarte curat, avea o expresie fină şi ochii săi străluceau de răutate.

In mod regulat, în fiecare zi la aceeaş oră, Métra venea să ia loc pe terasa Feuillants. După cum se ştie, este vorba de terasa Tuileries-ilor, care domină astăzi strada Rivoli. Se aşeza sub un castan mare, care creştea acolo în epoca aceea. De jur împrejur, un cerc vast de scaune, pe mai multe rânduri, erau rezervate privilegiaţilor cărora nuvelistul le îngăduia să ia parte la convorbirile sale. Cu o oră sau două înainte, seniorii cari locuiau în cele mai frumoase palate din Paris, îşi trimiteau servitorii să le ocupe locuri în primele rânduri. De altminteri, niciun intrus n'ar fi îndrăznit să se aşeze pe vreunul din scaunele acestea. Şi nici paznicii grădinii n'ar fi îngăduit un asemenea lucru. Locurile acestea aparţineau abonaţilor acestei gazete flecărite, al cărei abonament nu se plătea decât prin bunăvoinţă.

Indată ce nuvelistul începea să vorbească, se făcea linişte. Métra împărtăşea ascultătorilor noutăţile zilei, pe cari le aflase dela corespondenţii săi. pe cari le ştia datorită legăturilor pe cari le întreţinea la Curte, până şi în rândul slugilor, excluzând totuş orice spionaj indiscret, şi dela amicii pe cari începuse să-i numere cu sutele şi cari îl informau de pretutindeni.

De obiceiu, Métra şedea când vorbea. Cu o mână se

sprijinea de bastonul său cu măciulie de aur, iar în cealaltă își ținea tabacherea lăcuită. Când vorbea stând în picioare, își ținea totdeauna mâinile la spate. Capul i se clătina, deși Métra nu era încă prea bătrân. Și acestei mișcări involuntare îi corespundea neastâmpărul săculețului din tafta neagră, în care-și lega părul.

Contele d'Aranda, ambasador al Spaniei, care locuia în vecinătatea Tuileries-ilor și străbătea zilnic grădina ascultă odată pe Métra și observă grija cu care acesta își reproducea veștile pe cari le culesese, ca și justețea și cumpătarea comentariilor de cari le însoțea.

Așa încât, în timpul războiului naval pe care Spania îl susținu împotriva Angliei, el se grăbi să împărtășească lui Métra veștile pe cari dorea să le știe răspândite în public. Ca să necăjească pe ambasadorul Spaniei, adversarul său ambasadorul Angliei nu întârzie să transmită la rându-i veștile pe cari dorea să le aducă la cunoștința publicului, — și el a fost imitat curând de ceilalți ambasadori și miniștri streini, și în cele din urmă de însuș ministrul nostru de afaceri streine, care începu să trimită zilnic un sol pe lângă nuvelistul Métra. In felul acesta, Métra deveni un fel de «biurou de schimb» al știrilor privind afacerile externe, canalul prin care ajungeau în public informațiile pe cari ministrul francez și Curțile streine țineau să i le aducă la cunoștință.

Nu-i așa că ne putem gândi la un fel de agenție oficioasă, un fel de agenție „Havas", ale cărei funcțiuni erau îndeplinite de bonomul nostru încă din timpul domniei lui Ludovic XVI și într'un mod cu totul neașteptat pentru noi, oameni moderni?

Comentariile cu cari Métra își însoțea faptele împărtășite auditorilor săi păreau deasemeni de o mare importanță. Bonomul avea mult bun simț. El judeca lucrurile

şi oamenii cu sinceritate şi delicateţe în acelaş timp. Altminteri, o fire foarte burgheză. Era interpretul clasei mijlocii, moderate, isteţe, interpret atât de fidel încât Ludovic XVI, de fiece dată când i se aducea o ştire la cunoştinţă, nu uita să se informeze pe lângă curtenii săi:

— Ce spune despre ea bonomul Métra?

IV

Grădinile Parisului

Aşa dar, aceşti numeroşi răspânditori de veşti, fie că erau „de Stat" sau „din Parnas", militari sau critici de artă, nu erau confundaţi unii cu alţii. Fiecare grup, fiecare specialitate avea un loc anumit, pe care tradiţia îl fixase pe nesimţite în fiecare promenadă. Publicul ştia că în preajma pajiştei se vorbea cu deosebire despre marşurile şi contramarşurile oştirilor lui Turenne pe când în jurul fântânii ţâşnitoare era vorba de probleme externe, şi că sub teii de pe aleea mare erau dezbătute cu competinţă însuşirile literare ale nouilor academicieni şi valoarea ultimei piese reprezentată la Bourgogne.

Curând, grădinile înseşi dobândiră în ansamblul lor o anumită specialitate: Luxembourgul locul de întâlnire al nuveliştilor parnasieni.

Cei mai autorizaţi dintre ei se grupau în jurul unui arbore căruia i-au dat o mare celebritate, o tisă unică prin frumuseţea şi mărimea ei. Tisa aceasta deveni astfel tisa prin excelenţă, tisa cea mare, tisa. Când se rostea cuvântul *tisa* în republica literelor, se ştia că este vorba de *tisa* criticei literare.

Lesage vorbeşte despre ea în „*Mariages du Canada*":

Mare judecător, consul din Permesse,
cunoaşteţi neînţelegerea dintre noi.
Vă rog, stabiliţi-ne situaţia
printr'o hotărâre plină de înţelepciune,
printr'o hotărâre definitivă,
aşa cum rostiţi în preajma tisei.

Existenţa nuveliştilor literari explică organizarea şi acţiunea „uneltirilor" de cari se pomeneşte atât de mult în scrierile vremii.

In zilele noastre, o piesă care are „o presă rea" riscă să cadă după prima reprezentare. Aceeaş acţiune s'a exercitat pe vremurile lui Racine, Molière, Marivaux şi Beaumarchais. Dacă o piesă era cunoscută înainte de reprezentare, ea se lovea uneori chiar dela ridicarea cortinei de o absolută ostilitate: opera fusese găsită *rea* în cercurile nuveliştilor literari şi aceştia nu pregetaseră să-şi impună aprecierea. Alteori, ostilitatea se manifestă după premieră, dacă aceasta nu avusese succes. Şi noi înţelegem astăzi cum în lipsa jurnalismului, argumentele şi aprecierile criticilor autorizaţi, ale „nuveliştilor respectaţi", pătrundeau în public.

„Părerea ce se răspândeşte după prima reprezentare a unei piese, scrie Donneau de Vizé, este totdeauna aceea care-i decide soarta, şi părerea aceasta nu-i poate fi niciodată avantajoasă, chiar dacă ar fi bună, de vreme ce piesa a fost rău primită cu prilejul lecturilor făcute mai înainte".

Grădina Tuileries-ilor dădea totdeauna jurnalul „ecourilor mondene" şi al „afacerilor externe". Acolo se adunau nuveliştii cei mai bine îmbrăcaţi. Pe aleea cea

mare se înfăţişează cronica saloanelor, iar pe terasa Feuillants se tratează probleme de politică externă.

Pe aleea paralelă, aceea de la marginea apei, savanţii veneau să-şi facă observaţiile asupra vremii şi să-şi rostească pronosticurile. Acolo se elabora „buletinul meteorologic".

Palais-Royal-ul avea specialitatea politicii interne, politicii propriu zise. Şi acolo se înălţa un arbore căruia nuveliştii i-au dăruit celebritatea, un castan mare care a fost numit „arborele din Cracovia". Numele acesta i-a fost dat din pricina analogiei cu „*craquer*" (sau „*conter des craques*" — a croi minciuni) cu prilejul războiului din Polonia, după numele oraşului polonez.

Insfârşit, şi să reţinem lucrul acesta, la mânăstirea Cordeliers vin să discute nuveliştii cu păreri înaintate. Incepând din anul 1725, rapoartele poliţiei arată că acolo se rostesc cuvântările cele mai violente împotriva conducerii ţării şi se strigă „Trăiască Republica"!

Pe măsură ce se desfăşoară secolul XVIII, importanţa răspânditorilor de ştiri sporeşte mereu. Ei se înmulţesc. Grupurile lor trec din grădini pe străzi. „Grupurile acestea scrie Mercier în „*Tableau de Paris*" au primit îngăduinţa de a se întruni şi vorbi pe pavaj, cu picioarele în apa care curge dealungul trotuarelor, în zgomotul caretelor cari trec şi întrerup zelul şi eloquenţa oratorului; fiindcă roţile ar zdrobi ca pe oricare altul pe acest nou Demostene. Ceeace este uimitor, este să vezi pe toţi aceşti bieţi auditori zdrenţăroşi pasionându-se după o noutate şi săturându-se la aflarea ei, de parcă li s'ar fi dăruit o pâine". Şi adaogă: „In zadar s'ar încerca să se potolească această flecăreală indiscretă... dela capul ministrului până la piciorul dansatoarei, parizianul trebuie să şi spună cuvântul în toate privinţele: dar trâncănitul

lui este tot atât de nestatornic, ca și ideile sale. Așteptați opt zile și trâncăneala aceea sgomotoasă care părea că trebuie să răstoarne totul..." Rândurile acestea sunt din 1781.

Să așteptăm opt ani, și această trâncăneală sgomotoasă va răsturna într'adevăr totul.

Printre nuveliști vor fi găsiți, spre sfârșitul Vechiului Regim, Turgot, Raynal, d'Holbach, Diderot, majoritatea enciclopediștilor; Marat și Desmoulins au fost și ei nuveliști. Centrele principale unde se întrunesc eroii noștri sunt astăzi terasa Feuillants, Tuileries-ile, mânăstirea Cordeliers și Palais-Royal. Nuveliștii dela Palais Royal crează mișcarea care duce la luarea Bastiliei și la marșul asupra Versailles-ului. Palais-Royal, scrie în 1790 autorul lucrării *„Dictionnaire inutile"*, continuă să fie centrul plăcerilor, forum-ul public, școala libertății. «Politicii» cari se hrănesc cu «bavaroises» (amestec de ceaiu, sirop și lapte sau cafea) și-și câștigă masa la biliard, adună seara și dimineața în jurul lor pe lustragii, peruchieri și hamali ca să le împărtășească, în limbajul folosit în piețe, știrile zilei și reflecțiile lui Marat».

V

Corespondențele particulare

Amicii noștri aveau colaboratori, cari la rându-le erau scriitori. Scrisorile particulare erau adevărate ziare: Doamna de Sévigné, Doamna de Grignan, Domnișoara de Scudéry, Doamna de d'Huxelles, Doamna de Maintenon... „Nu cunosc o plăcere mai mare decât aceea de

a sta de vorbă cu dv. scrie domnişoara Aïssé doamnei Calandrini. Vă împărtăşesc noutăţile de cari sunt sigură. Nu mi-ar plăcea să vă povestesc tot ce se spune la Paris. Ştiţi, Doamnă că urăsc neadevărurile şi exagerările, astfel, tot ce vă voiu scrie va fi negreşit adevărat".

„Doamna de Sévigné istoriseşte tot ce ştie, spune Gaston Boissier şi, întrucât are relaţii importante şi vizitează locuri înalte, ea ştie aproape tot ce se face ori se pregăteşte.

Nu există nici o intrigă interioară, nici un eveniment politic sau militar, pe cari să nu le atingă în treacăt: astfel că dacă am vrea s'o urmăm în toate povestirile ei, am fi nevoiţi să istorisim istoria întreagă a acestei epoci".

Este o datorie a societăţii de a introduce diferite veşti în scrisorile pe cari le scrie, de a împărtăşi rudelor şi prietenilor faptele dela Curte şi întâmplările din oraş. Epistolă aşteptată, preţioasă, şi pe care nu este nimănui îngăduit s'o păstreze. Ea era trecută din mână în mână, se făceau după ea copii cari circulau în oraş sau la ţară, cari erau duse din castel în castel. Aşa se explică forma dată acestor corespondenţe, stilul lor, ţinuta lor, amănuntele pe cari le cuprindeau. Şi tot astfel se explică, şi acea notă care se repetă, în general pe margine, în toate scrisorile Vechiului Regim: «Citiţi încet», adică: „Păstraţi numai pentru dv. ceeace va urma şi împărtăşiţi-o altuia după ce veţi fi citit scrisoarea mea".

Doamna de Sévigné scrie pentru un auditoriu.

Pentru alimentarea acestei corespondenţe, se organizau adevărate servicii de informaţie. Acela pe care l-a întemeiat marchiza de Balleroy la începutul secolului XVIII poate fi citat ca model. El cuprindea pe fraţii ei,

nepoții ei, printre cari cei doi d'Argenson, prietenii familiei, până și servitorii,—toți au fost puși să-l alimenteze. Servitorii sunt printre cei mai zeloși furnizori de știri. E lesne de imaginat ortografia lor:

„Voiam doar să vă spun că eri la Tuileries s'a spus că inamicii au ajuns pe lângă Namur...". Servitorii informatori, reformatori au galoane cari se strecoară pretutindeni. Sunt întâlniți la cafenea și pe promenade, în anticamerile miniștrilor, în parterul Comediei Franceze. Ei apreciază jocul actorilor și valoarea pieselor. Și informațiile lor pot izvorî din surse situate în cele mai înalte regiuni. Unul dintre gazetarii noștri în livrea scrie la 28 Octombrie 1706 nobilei sale corespondente:

«Nu sunt vești, Doamnă, mijloacele de informare au fost tăiate pe urma ordinului domnului Torcy (ministru al afacerilor streine), care a dispus arestarea a treizeci de agenți cari se străduiau să le răspândească în public, în ciuda opreliștei speciale ce s'a hotărât *novissime*».

La 6 Ianuarie 1721, marchizul de Balleroy scria din Paris următoarele rânduri soției sale: „Am tocmit un răspânditor de știri, de care sunt asigurat că veți fi mulțumită". Rudele, prietenii, servitorii, nu mai sunt de ajuns: se recurge la specialiști, cărora în schimbul unei retribuții precise li se va putea pretinde punctualitate și exactitate. Persoanele distinse vor avea un informator cu simbrie, însărcinat să transmită și să culeagă veștile zilei, personaj care va face parte din slugile lor, ca portarul și bucătarul.

VI

Nuveliştii plătiţi

„Nu există nici o casă mare, frecventată mai mult, care să nu aibă nuvelistul ei, citim în *„Les Entretiens du Palais-Royal“*, şi întrucât în general este o fiinţă care umblă pretutindeni ca să-şi poată îndeplini misiunea, el vine să împărtăşească tot ce i se spune, fără deosebire, şi adesea ceeace-i trece prin minte. Un tip înoit al nuvelistului care „ştia tot“ şi „spunea tot“, până şi cuvintele intime schimbate între Jupiter şi Junona.

Aşa dar, nu există nici o casă mare, care să nu aibă propriul ei serviciu de ştiri. Directorii acestor agenţii îşi expediau manuscrisele la date regulate. Intr'una din aceste corespondenţe, care poartă data de 10 Iulie 1664, citim următoarele :

„Nu se vorbeşte la Paris decât despre rentele dela Primărie“. Un cântec închinat acestui fapt:

In împărăţia dragostei s'a instalat dezordinea,
Dorize, Climène şi Phylis
Sunt năpădite de groază;
Mulţi nu mai simt decât dispreţ pentru legile lor
Şi fiecare strigă cu glas tare:
Ah! renta mea!

Finalul celebrului madrigal din „Les femmes savantes“ este ecoul unui cântec la modă.

Salariaţii aceştia, vănători de ştiri, sunt în majoritate oameni necăjiţi. Ar trebui să se citească jalbele pe cari le adresează nobililor lor stăpâni. Le lipseşte până şi hârtia de care au nevoie ca să scrie şi roagă să li se dea banii trebuincioşi.

Acest serviciu de informare se generalizează. Anecdotelor de la Curte şi celor culese în oraş, corespondenţii noştri le adaogă curând pe acelea cari interesează „republica literelor" dări de seamă asupra spectacolelor, analiza nouilor cărţi apărute, intrigile academice... Uneori se alătură notiţelor operele despre cari se vorbeşte în ele: noutăţile, piesele apărute, pamfletele, ultimul roman ale cărui foi sunt încă umede fiindcă abia au ieşit de sub tipar. Este „serviciul Parnasului". El este îndeplinit odată cu cumpărăturile: pachetele cu untdelemn, portocale, săpun „de Marsilia" şi lumânări: trimiterile se fac pe rând: serviciu domestic.

VII

Ştirile colportate în manuscris

Incă un pas, şi iată-ne în faţa informatorilor cari nu aprovizionează cu ştiri un singur client, ci mai mulţi, din partea cărora primesc retribuţiunea cuvenită. Munca lor sporeşte; ei trebuie să-şi alăture colaboratori, ceeace-i îndeamnă să înfiinţeze un „birou", un birou de culegători şi răspânditori de ştiri, — o sală de redacţie: vestitori cari cutreeră oraşul, activi şi importanţi colaboratori ai nuveliştilor din pieţele şi grădinile publice, despre cari am vorbit mai înainte.

Gazetele scrise de mână, sunt interzise cu mai multă severitate decât ziarele tipărite.

Unul dintre nuvelişti este Figaro:

— Imi ascut pana şi întreb pe fiecare despre ce se vorbeşte.

Aceste foi cu ştiri sunt adevărate scrisori redactate de un nuvelist pentru mai mulţi corespondenţi abonaţi. „Ştirea transmisă în manuscris, scriu fraţii Goncourt, pătrunde pretutindeni, ridică toate acoperişurile, cunoaşte dedesubtul măştilor, dedesubtul cărţilor, interiorul alcovurilor... astăzi este o putere, mâine va fi presa".

Nuveliştii se întruneau zilnic spre a-şi redacta buletinele. Ei se împărţeau în „ramuri de activitate", ca să repetăm expresia de care se foloseau ori cum spuneau deseori, în „birouri", aşa s'a născut expresia actuală „biroul redacţiei".

In fruntea biroului, era redactorul şef, care se numea „şeful ştirilor". Apoi secretarul de redacţie. Acesta centraliza informaţiile ce se aduceau şi le dădea copiştilor, spre a fi transcrise. Ţinea registrul abonaţilor şi supraveghea plecarea foilor după ce acestea erau puse în plicuri, pe cari erau indicate numele şi adresa diferiţilor abonaţi. Fiecare „birou" avea mai mulţi reporteri, fiindcă nuveliştii au cunoscut reportajul încă din secolul XVII.

In reportajul acesta, servitorimea îndeplinea cele mai mari servicii. Aducând mâncărurile la masă, introducând un vizitator la domnul conte, la domnul intendent, servitorii trăgeau totdeauna cu urechea; portarii notau numele persoanelor cari intrau în casă. Şi la ce rezultat se ajungea? In timp ce era ambasador la Londra, abatele Dubois scria în 1717 regentului:

„Nu este oare un lucru monstruos această furie împotriva chestiunii ce se tratează în momentul acesta? (alianţa cu Anglia şi ruptura cu Spania). Sunt din cale afară de uimit, când văd că se ţin adunări cu privire la o negociere ca în privinţa bulei Unigenitus (jansenism), că se citesc memorii (ştiri răspândite de nuvelişti) în case, că problema este discutată pe străzi şi că o ches-

tiune atât de importantă este subiectul de flecăreală al întregii lumi. Intr'adevăr, Alteța Sa Regală este prea mult trădată; tot ce vă scriu în depeșele mele transpiră într'o asemenea măsură, încât tot ce poate fi păgubitor afacerilor ei circulă prin tot Parisul și călătorește apoi până la Madrid.

Birourile vestitorilor aveau corespondenți în provincie și în străinătate. Chevrier anunță în 1762 „o corespondență stabilită în toate capitalele și în celelalte orașe principale ale Europei. Șaptezecișidouă de persoane sunt însărcinate să culeagă faptele și să le trimită biroului".

Câte ziare actuale s'ar putea făli cu un număr atât de mare de corespondenți? Este adevărat că abonamentul la ziarul manuscris al lui Chevrier costa 240 lb. aproape 3000 de franci de astăzi.

In ce privește situația socială a nuveliștilor, cei mai mulți dintre ei erau oameni sărmani, declasați, epave ale marelui oraș. Avocatul Marchand ni-i înfățișează «cu haine negre zdrențuite, cu veste roșii peticite, ciorapi găuriți, pantofi cu potcoave la tocuri, rufărie murdară și peruci neîngrijite". Printre ei a fost întâlnit și un membru al Academiei de inscripții, Nicolas Mahudel: dar era un desnădăjduit, pe care-l nenorociseră femeile. Clerici concediați de patronii lor, preoți îndepărtați din funcțiuni, ofițeri reformați, studenți în căutare de resurse ca să poată trăi și să poată îndeplini cerințele iubitelor. Insfârșit, servitorii: Figaro este într'adevăr un tip reprezentativ al vremii.

Dar oricât au fost de batjocoriți și disprețuiți acești oameni nevoiași, cât de mare a fost totuș înrâurirea pe care au exercitat-o, din adâncul mizeriei în care au trăit, asupra contemporanilor lor! Aveau condeie active, neobosite; în Franța, în toată Europa, aveau mii de cititori.

Mai mult decât filosofii, ei au ştiut să mişte opinia publică; cu mai multă fidelitate decât ei, au fost interpreţii acestei opinii publice; şi va veni ceasul când aceşti gazetăraşi, cum îi numea Voltaire, se vor numi abatele Prévost, Grimm, Raynal, Diderot, Favart, Mirabeau, Marat.

Clientela gazetarilor noştri se recruta în rândurile diferitelor clase ale societăţii, dar cu deosebire în cele ale elitei. „Imi trimiteam foile de două ori pe săptămână, spune un oarecare Gautier, câtorva persoane distinse, cărora le îndeplineam comisioanele literare". Gautier nu exagera. Iată mai întâi abonaţii săi parizieni: conţii de Lamarcq şi de Tessin, ducele de Valentinois, prinţii de Lichtenstein, de Campo-Florido şi de Grimberghen; marchizul de Fontanges şi domnul de Joinville. In provincie: ducele d'Agenois la Montpellier, domnul de Spon la Lyon şi marchizul de Choiseul la Lunéville; la Florenţa domnul de Richecourt, domnul de Bucquoy la Bruxelles, la Amsterdam domnul de Medina. Gautier trimite foile sale de Joi şi Sâmbătă şi domnului de Chambrier, ministru al Prusiei, prinţesei de la Tour şi prinţului de Ligne, preşedintelui de Brosses, cavalerului de Launey, domnului de Romigny, abatelui de Chevreuse, contelui de Loc Maria.

Séchelles, intendent la Lille, constată că ştirile acestea pătrund în toate castelele. Abonamentul era foarte costisitor: în medie 144 lb. pe an, ceeace revine la aproape 1500 franci de astăzi. Câteva abonamente erau mai puţin urcate, dar existau în schimb altele cari se cifrau la 600 lb. anual (6000 franci de astăzi).

Numărul subscriitorilor era variabil: unii nuvelişti nu aveau decât patru sau cinci abonaţi; alţii numărau douăsute şi chiar mai mulţi.

Când ziarul era terminat, distribuitorii le duceau clien-

telei din Paris: operaţie care pretindea nesfârşite precauţiuni. Pentru îndeplinirea acestei însărcinări primejdioase, erau folosite cu deosebire femeile. Uneori, însuş şeful redacţiei este acela care, dimineaţa, la ora consacrată toaletei, va înmâna unui abonat distins foaia proaspăt scrisă.

„Toaleta omului zilei se aseamănă cu prăvălia unui parfumeur, datorită diferitelor ei mirosuri. Ea este împodobită ca o raclă descoperită şi decorată cu pomadă din migdale şi pătrunjel, ambră, vanilie, tiparoasă, iasomie, trandafiri, garoafe. Pudrele sunt asortate culorilor hainelor sale şi au aproape acelaş miros ca şi pomadele sale. Unele sunt de culoare galbenă, altele de culoare verde, roşie, trandafirie, neagră, albă.

„Preoţi gătiţi ca păpuşile, nuvelişti şi autori paraziţi aduc, în timp ce se săvârşeşte toaleta aceasta, lucrări cari merită să fie încurajate...“

Cetăţenii dornici să afle veşti în legătură cu treburile publice şi cari nu aveau mijloacele de a se abona la gazetele secrete le găseau în anumite cafenele, alături de „*Gazette*“ a lui Renaudot şi de foile cari veneau din Olanda. Acolo veneau streinii să le citească. In alte cafenele, chelnerii vindeau clienţilor pe ascuns „micile manuscrise“. In provincie, veştile acestea erau expediate prin poştă, „în mod obişnuit“ — ca scrisorile închise în plicuri. Şi poate că modului de expediere a veştilor i se datoreşte folosirea plicului, fiindcă se ştie că pe vremuri numele şi adresa erau scrise chiar pe dosul scrisorii, îndoită şi pecetluită. Era însă important ca, dacă va cădea în mâinile poliţiei, micul ziar să nu trădeze exercitarea unei asemenea îndeletniciri. Şi ziarul fără adresă, plicul fără ziar nu puteau să mai fie decât martori discreţi.

VIII

Primejdia ştirilor colportate în manuscris

De fapt, autorităţile se arătau foarte severe cu gazetarii cari îşi exercitau profesiunea în felul acesta. Figaro este închis în Bastilia şi, furios, strigă:

— Tare aş vrea să pun mâna pe unul din puternicii ăştia, cari azi sunt şi mâine nu mai sunt, şi cari ştiu să facă atât de uşor un rău, după ce o disgraţie meritată i-a zdrobit orgoliul!... I-aş spune că numai oamenii mici se tem de scrierile mici.

Foarte bine, dar aceste „scrieri mici" erau clandestine; clevetirea, defăimarea, calomnia — gândiţi-vă la cupletul «*Bărbierului*»—circulau în plicuri pecetluite. De cele mai multe ori, tânăra femee a cărei reputaţie era atacată nu cunoştea sursa infamiei îndreptată împotriva ei. Familia ei o afla: prin ce cale şi cui trebuia să i se aducă adevărul la cunoştinţă? Şi chiar dacă istorioara era exactă, este îngăduit unor corespondenţi mercenari să destăinuiască şi să răspândească secrete de alcov, ori să arunce o slăbiciune de inimă pradă flecărelilor mondene?

Aceleaşi consideraţiuni se aplicau şi vieţii publice, tranzacţiunilor comerciale, operaţiunilor de Bursă, intereselor apărării naţionale, secretelor regelui. „Toată lumea se plânge împotriva lor, citim într'o notă adresată locotenentului de poliţie, fiindcă atacă şi răspândesc fapte falşe şi injurioase împotriva întregii lumi, fără cruţare.

In provincie, răul acesta bântuia cu o intensitate cu atât mai mare, cu cât oamenii erau mai puţin înarmaţi spre a-l combate. Autorul lucrării „*Ménagiana*" face în privinţa aceasta următoarea observaţie: „N'ar trebui să se împiedice circulaţia gazetelor răspândite pe ascuns şi cari sunt

pline de știri falșe? Ele nu pricinuesc atât de mari neajunsuri în Paris ca în provincie, unde stârnesc neliniște în rândurile locuitorilor".

Citim în rapoartele adresate locotenentului de poliție, la data de 10 Fevruarie 1732:

„Ludovic XIV n'a putut să sufere niciodată micile știri răspândite în manuscris, și în tot timpul vieții sale a poruncit arestarea tuturor acelora cari se ocupau de culegerea și redactarea lor, întrucât cunoștea primejdia acestor știri de cari se foloseau vrăjmașii săi, îndată ce le primeau". Mazarin, Hugue de Lionne le socoteau tot atât de primejdioase. Gazetarii la cari făceau aluzie Ludovic XIV, Mazarin și Lionne erau cei cari se numeau „nuveliștii pentru streinătate". Ambasadorii în Franța ai regilor Angliei, Prusiei și Spaniei îi cultivau cu grijă. In privința aceasta nu s'ar putea stărui deajuns asupra importanței declarațiilor făcute de Milord Taaf, fost membru al Parlamentului englez, arestat în Franța în epoca „războiului de șapte ani" ca agent al guvernului britanic. Taaf își găsise colaboratori printre nuveliștii parizieni, dintre cari unii poate că nu-și dădeau seama de rolul pe care erau puși să-l joace. Taaf spune că regele Angliei cheltuia anual până la 60.000 livre—ceeace ar însemna 15 milioane de franci de astăzi—pentru a plăti remunerații și chiar pensii regulate, Francezilor cari în țara lor slujeau interesele politicii sale. Astfel, nuveliștii nu sunt utili streinătății numai spre a-i furniza informațiile pe cari dorește ea să le obțină, dar și pentru a răspândi în Franța și Europa svonurile pe cari streinătatea are interes să le pună în circulație.

IX

Opera nuveliştilor

Dar aceşti nuvelişti „pentru streinătate" constituiau o excepţie neînsemnată printre confraţii lor. Cei mai mulţi dintre gazetăraşii noştri îşi îndeplineau sarcina ca buni Francezi, adesea ca patrioţi devotaţi binelui public. Aşa se explică succesul lor.

„Provincia oferă un aspect nostim, observă Racine; acolo toţi locuitorii sunt nuvelişti încă din leagăn".

„In «*La Comtesse d'Ercarbagnas*», Molière pune pe viconte să vorbească într'un chip plăcut lui Ludovic XIV, căruia-i era silă de răspânditorii de ştiri:

„Aş fi aici de o oră, dacă n'ar exista lucruri supărătoare pe lume; am fost oprit în drum de un om plictisitor, care mi-a cerut stăruitor să-i dau veşti dela Curte, spre a găsi astfel mijlocul de a-mi împărtăşi în schimb ştirile cele mai extravagante ce se pot debita; după cum ştiţi, nuveliştii aceştia cari caută să răspândească pretutindeni veştile adunate constituie plaga micilor oraşe.

„Cel pe care l-am întâlnit mi-a arătat mai întâiu două foi (ştiri în manuscris) pline de o sumedenie de baliverne, deţinute, după câte mi-a spus, din locul cel mai sigur din lume... Dacă m'aş lua după el, ar însemna că ştie secretele cabinetului, mai bine decât acei cari fac parte din el. Politica de Stat îi îngăduie să întrevadă toate scopurile ce se urmăresc, şi nu face un pas, fără ca el să-i cunoască rostul. El ne poate urmări pricinile ascunse ale tuturor lucrurilor ce se săvârşesc, ne descoperă proectele cari determină prudenţa vecinilor noştri şi conduc, după fantezia lor, toate afacerile Europei. Are legături cari se întind până în Africa şi în Asia, şi

este informat despre tot ce se întâmplă în orice colț al lumii și chiar în Cer".

Insfârșit, foile cu știri erau trimise în streinătate, ca și în provincie, în plicuri închise.

După ce-și încasa abonamentele, răspânditorul de știri în manuscris își îndeplinea sarcina, bună sau rea, folositoare sau păgubitoare, dar care era o necesitate pentru societatea acelor vremi, cum ar fi și astăzi dacă n'ar exista presa. El își îndeplinea sarcina cât putea mai bine, dar adesea trăind în mizerie și totdeauna temându-se de scrisoarea „de cachet". Ah! groaznica siluetă a ofițerului de poliție înarmat cu bastonul său roșu și purtând pe cap pălăria neagră de pâslă! aspectul, și mai sinistru, al așezământului Bicêtre „care mă cutremura și mă făcea să-mi clănțăne dinții" spune nuvelistul Fouilhoux. Și în aceste foi volante el punea uneori mai mult talent, puțin din sufletul său; strecurase în ele sub o formă deghizată, simțămintele de revoltă cari mocneau în el, nenorocitul, afurisitul, veșnicul declasat, până în ziua când va ajunge să deslănțuie furia populară împotriva societății bogate, strălucitoare și frivole, care l-ar fi făcut să muncească disprețuindu-l, care l-ar fi lăsat să fie osândit deși se servea de el, și care în cele din urmă se va prăbuși, zdrobită sub ruinele monumentului pe care l-a dărâmat el însuș, încetul cu încetul, cu mâinile sale înfrigurate.

Astfel, opera sa va fi complectat în taină, dar într'un mod poate mai eficace, pe aceea a vărului său primar, nuvelistul din piețele publice; organe de opinie într'o epocă în care, după cum spunea Mercier de la Rivière, era «regina lumii».

„In alte țări, scrie contele de Ségur, oamenii nu se mărginesc să se plece sub jugul despotismului ministe-

rial, nu numai că se târăsc în mod slugarnic pe dinaintea lui, dar păstrează şi o tăcere ruşinoasă în privinţa lui. In Franţa, dimpotrivă, niciodată n'a fost cu putinţă să ni se robească minţile...".

CAP. XI

SCUTIRI ŞI PRIVILEGII

I. *Autoritatea regală asigură libertatea.* — II. *Erarhii sociale.* — III. *Independenţa provinciilor.* — IV. *Independenţa Parlamentarilor.* — V. *Ordinele arbitrare.* — VI. *Iobăgia.* — VII. *Opera Revoluţiei.*

I

Puterea regală şi libertatea

In fruntea lucrării sale „*Considérations sur le Gouvernement*" scrisă prin 1737, marchizul d'Argenson punea următorul epigraf: „Libertatea este sprijinul tronului". Strămoşii noştri respectau în persoana regelui puterea absolută şi poate fiindcă această autoritate absolută — netăgăduită — le asigura libertatea. Sénac de Meilhan nu socotea că formulează un paradox când scria: „Naţiunea datora suveranilor ei libertatea de care se bucura". Este părerea acelui consilier al Parlamentului din Besançon, pe care Gallais o citează în încântătorul său «*Dictionnaire inutile*» (1790): „Susţin că perfecţiunea libertăţii, în adevăratul şi ultimul său înţeles, este fixarea

puterii în mâna unui şef cum este aceea a unui vas în cârma pilotului".

Streinii nu se înşeală în privinţa aceasta. Dallington merge atât de departe, încât defineşte Franţa sub conducerea domnitorilor ei „o vastă democraţie".

„Ordinea, spune d'Argenson, îndreptăţeşte libertatea". In Franţa, autoritatea regelui era ordinea însăşi. Ea reprezenta dreptatea. „In fond, observă Ségur libertatea nu este decât dreptate". Cuvinte adânci şi de un admirabil adevăr. Ordinea, libertatea, autoritatea suverană şi dreptatea izvorau astfel dintr'o sursă comună, pentru a se contopi în cursul aplicării lor. Fiindcă putem să presupunem o clipă că această autoritate a regelui ar fi fost restrânsă: Franţa ar fi căzut în anarhia ucigătoare a libertăţii".

Şi trebuie să ne înapoiem mereu la originea instituţiunilor, spre a înţelege caracterul lor în epoca de care ne ocupăm. Domnul Dognon descrie Franţa din secolul XVIII ca „o colectivitate de seniorii în mâinile particularilor, cari scapă acţiunii regilor". Oraşele înseşi erau seniorii. In secolul al şaisprezecelea, situaţia aceasta nu se schimbase câtuş de puţin. Sunt cunoscute aceste rânduri ale lui Montaigne: „Viaţa, supuşii, slujbaşii, ocupaţiile, serviciile şi ceremoniile unui senior care trăieşte între valeţii săi, — nu este nimic mai regesc: el aude odată pe an vorbindu-se de stăpânul său (regele)... Legile noastre sunt destul de libere şi povara suzeranităţii atinge pe gentilomul francez de cel mult două ori pe an, fiindcă acela care ştie să-şi conducă gospodăria fără certuri şi fără procese este tot atât de liber ca şi ducele Veneţiei".

Libertăţile locale ale vechii Franţe au rămas celebre. Franţa era plină de libertăţi. Ele mişună, nenumărate, ac-

tive, variate, încâlcite şi adesea confuze, într'un vălmăşag aflat în continuă mişcare. Fiecare dintre ele este însufleţită de puteri speciale, a căror varietate este deasemeni nesfârşită: autorităţi locale active, nefixate, nelimitate, încâlcindu-se unele pe altele şi contrazicându-se adesea. „Cu toate acestea, spune Tocqueville, în cele din urmă s'a stabilit o rânduială hotărâtă şi destul de lesnicioasă în trebile publice".

„Orice sat din Franţa, spunea Richelieu, este o capitală". Parlamentul din Provence declara: „Fiecare comunitate din sânul nostru este o familie care se conduce prin ea însăş, care-şi impune legile ei, care veghiază asupra intereselor ei". Nu există Parlament care, în localitatea sa, să nu poată face o declaraţie asemănătoare. S'a văzut într'alt capitol cum fiecare parohie constituia un grup autonom. Şi de unde izvorau toate aceste libertăţi? Din sursa de unde se scurge totul: «Libertăţile locale nu constitue decât gospodăria familiilor organizate în societăţi», conchide Ch. de Ribbe.

Jean-Jeacques Rousseau, care nu era decât «un complice josnic al despotismului„ ajunge să facă la rându-i următoarea constatare: „Fără soldaţi, fără ameninţări, regele este ascultat". El compară cârmuirea monarhică din Franţa cu „tirania", susţinând că monarhismul francez era cu totul opus tiraniei. Aceeaş este şi concluzia jacobinului Retif de la Bretonne.

II

Erarhii sociale

Libertăţi desăvârşite prin ceeace istoricii moderni au numit „erarhiile sociale" Montesquieu, Saint Just vedeau

în ele mijloace de îngrădire a libertății, cărora trebuie să li se adaoge proteguitorii de cari vorbește Montesquieu, „corpurile intermediare“, nobilimea, clerul, magistratura, adunările provinciilor Statului.

Autoritatea regală găsea uneori un reazăm și alteori împotrivire în erarhia claselor înarmate cu privilegiile de cari se bucurau. Ele ofereau o rezistență în calea bunului plac, „mai eficace, spune Ségur, decât aceea a legilor“.

Rolul jucat de aristocrați în menținerea libertăților publice a fost definit de mințile cele mai luminate, de pildă guvernatorul Morris în timpul Revoluției și, după el, Tocqueville. La 13 Iulie 1788, ambasadorul american lua masa cu La Fayette:

„Am avut cu el o convorbire politică, în cursul căreia l-am rugat stăruitor că, dacă este cu putință să păstreze oarecare autoritate constituțională clasei nobilimii, acesta, fiind singurul mijloc de a păstra oarecare libertate poporului“.

Și acesta este un lucru pe care cu greu îl putem înțelege astăzi, când trăim în societate prin grija administrației care este, ca și autoritatea regală în vechea Franță, principalul susținător al libertății; dar ținându-se în frâu prin legături mult mai strânse și mai numeroase. Regii din vremile vechi își lăsau supușii să se conducă la adăpostul autorității suverane, îi lăsau să se conducă prin autorități multiple și cari se echilibrau reciproc. «Sistemul echilibrării reciproce, care se bucura de mare trecere în ultimele două secole», notează Albert Babeau. Nimic mai adevărat; aceasta era conducerea țării. «Divizarea puterilor, scrie Sénac de Meilhan, se opunea în Franța abuzurilor autorității: Parlamentele conțineau în organizarea lor hotarele puterii militare: intendenții su-

pravegheau folosirea puterii judecătorești și se opuneau atacurilor pe cari le încerca ea împotriva autorității administrative...: divizarea puterilor și a înrâuririlor, pe urma căreia rezulta un echilibru fericit».

„Te simți prea mult îndemnat să crezi, spune tot Albert Babeau că nu există altă libertate în afară de libertatea politică și că acolo unde ea nu este asigurată, n'ar putea să fie alta. Cu toate acestea, pot să existe cârmuiri absolute prin doctrina lor și cari acordă supușilor lor libertăți, pe cari nu le au cetățenii unui Stat ce se socotește liber". Tocqueville spune la rându-i: „S'ar săvârși o nedreptate dacă s'ar crede că Vechiul Regim a fost o epocă de slugărnicie și de dependență: pe atunci domnea mai multă libertate decât în zilele noastre".

III

Independența provinciilor

Erarhii sociale întărite și mai mult prin independența provinciilor în cari se constituiseră. Cele mai multe dintre provincii păreau că alcătuiesc State separate. Se vorbea în mod obișnuit despre „o națiune din Artois", „o națiune din Picardie", „o națiune din Franche-Comté", „o națiune din Béarn". Locuitorii din Bretagne declarau că provincia lor este cu totul deosebită: acolo exista o constituție bretonă, și dacă ei erau francezi, aceasta se explica prin faptul că regele era duce de Bretagne; și Normanzii nu se recunoșteau Francezi decât pe baza faptului că regele era duce de Nor-

mandie. Exista şi o constituţie normandă. Deasemeni, existau o constituţie în Provence şi o constituţie în Dauphiné, şi era o fericire că regele avea titlul de conte de Provence şi Delfin al Vienezilor. Provincia Boulogne avea constituţia ei: avea armata ei, deosebită de armata regală şi alcătuită din „ostaşi ai provinciei", comandată de „nobilii provinciei", însărcinată să „păzească provincia". Un Stat.

Provence se proclama cu îndrăzneală „Stat principal", unit cu Coroana, nu supus Coroanei; în Béarn situaţia era aceeaş ca în Artois. Existau „provincii franceze" şi provincii „socotite streine", Bretagne, Angoumois, Périgord, Auvergne, Languedoc, Guyenne, Provence, Dauphiné, Flandre, Artois, Franche-Comté; şi „cele realmente streine", Lorraine, Alsace, Rousillon, Dunkerque şi Gravelines se conduceau după obiceiurile din Bruges moştenire a vechilor datini din Flandra.

Aceste diferite provincii nu erau reunite: erau alăturate. „Franţa, spune domnul Sagnac, era un amestec neorganizat de popoare neunite". Şi apoi, în provinciile acestea, despărţite prin bariere economice, „oraşele şi satele, spune Turgot, nu au între ele mai multe raporturi ca arondismentele cărora le sunt atribuite; ele nu pot măcar să se înţeleagă între ele pentru a săvârşi laolaltă lucrările publice cari le sunt necesare".

Aproape că nici nu se poate concepe diversitatea obiceiurilor, legilor succesorale, metodelor de cântărire şi măsurare în sânul aceleiaş provincii. Aceeaşi măsură, baniţa de pildă, varia înlăuntrul aceleiaş provincii, după cum constată Vauban, dela un oraş la altul, uneori dela un sat la altul vecin. Constituţia Alsaciei, va spune în anul 1787 adunarea provincială, este greu de cunoscut din pricina dedalului de drepturi şi obiceiuri locale".

Când Henric IV a întreprins secarea mlaştinilor, unele provincii s'au împotrivit lucrărilor începute. Sully s'a lovit de aceleaşi piedici în calea terminării canalului din Languedoc. Ludovic XIV şi Colbert au fost nevoiți să recurgă la creditul personal al lui Richet.

In anul 1621, Ludovic XIII şi Richelieu proectează stabilirea unor anumite dări asupra mărfurilor la frontiera Spaniei: se produce protestul Languedoc-ului, în fața căruia regele şi miniştrii se văd nevoiți să se plece. Printr'o declarație rostită la Cognac, în anul 1622, Ludovic XIII trebuie să lase locuitorilor din Languedoc schimbul liber al mărfurilor lor cu cele din Spania; dar înființează birouri vamale între Languedoc şi Auvergne. „In ziua în care supuşii mei din Languedoc, spune regele, vor voi să mă autorizeze de a institui perceptori la frontiera spaniolă, voiu retrage pe aceia pe cari sunt nevoit să-i institui înlăuntrul regatului. «E lesne de înțeles că Ludovic XIII care-şi iubea atât de mult țara, începu să fie stăpânit de silă împotriva privilegiilor de cari se bucurau provinciile. „Se înfuria peste măsură, spune Boulainvilliers, chiar dacă auzea numai vorbindu-se de ele". Provence a acceptat înființarea birourilor vamale la frontiera cu streinătatea; dar a cerut să se înființeze asemenea birouri şi la frontiera franceză, ca să formeze astfel din punct de vedere economic un Stat deosebit. Cât despre Bourgogne, Dauphiné, Aunis, Guyenne, Bretagne, Maine, provinciile acestea se hotărâră unele pentru vămile la frontierele cu streinătatea, altele pentru vămile dinlăuntrul țării. Până în anul 1789 Lorraine va declara în redactarea caietelor sale că stabilirea unui cordon vamal la frontierele ei ar constitui pentru ea un dezastru: ea înțelege să rămână „provincie streină". Şi Alsace respinge retragerea barierelor ei, şi, la începutul Revo-

luției, declară că-și păstrează situația de „provincie realmente streină“. Marseille este un oraş liber, care se conduce în afara regatului și nu ține nici de Provence. Marseille este un Stat separat, ca și Bayonne și Dunkerque. Parlamentul din Pau declară în 1788 că bearnezii locuiau într'o țară „din afara Franței, independentă și suverană“.

In fiecare din provinciile acestea, locuitorii aveau dreptul de a fi conduşi de oameni din regiunea lor, de a fi judecați în regiunea lor de către magistrați localnici. Acelaş lucru se întâmplă în Artois, Bourgogne, Languedoc. Nu erau provincii *ale* regatului, ci provincii *în* regat. Vorbind despre aceste regiuni și despre Guyenne, Imbart de la Tour scrie: „Acolo, autonomia era completă“, fiecare dintre ele, pentru a reproduce expresia aceluiaş istoric „forma o incintă a libertăților publice“.

Regiunea Dombes constituia un principat independent, și principatul Sedan și principatul Orange, cel puțin până în anul 1714. Principii — episcopi ai casei de Lorraine se supuneau suzeranității Verdunului. Din loc în loc, și chiar până în secolul al șaptesprezecelea, apar „drepturi ereditare“ ca acelea ale senioriei Henrichemont și ale faimosului „regat“ Yvetot.

S'a vorbit despre o putere legislativă, aflată în mâinile regilor Franței. Pe ce teren ciudat s'ar fi exercitat ea! Ne gândim la un tufiș de mărăcini, pe care ar trebui să se întindă o față de masă, ca să se poată lua o gustare.

La începutul războiului împotriva Angliei, Richelieu a socotit că trebuie să dispună construirea unor galere în portul Saint-Malo; dar domnii aceia din Saint-Malo au stabilit că măsura aceasta era potrivnică drepturilor de cari se bucurau. Poruncitorul ministru a fost nevoit să

se folosească de multă cerneală şi multă putere de convingere, ca să hotărască pe aceşti burghezi să se încline în fața interesului obştesc, făgăduindu-le că le va spori aceleaşi drepturi cari încercau să-i stânjenească înfăptuirea proectului.

Franța se conducea după treisuteşaizecişipatru obiceiuri deosebite. De câte ori nu se manifesta năzuința de a se ajunge la mai multă unitate! D'Aguesseau îşi închipui că ar putea să lucreze cu folos pe tărâmul acesta. El începu cu obiceiurile din Normandie şi propuse câteva modificări. Ce furtună s'a deslănțuit în Parlamentul din Rouen! D'Aguesseau s'a văzut nevoit să renunțe la proect şi să se ascundă.

Pretutindeni, acelaş spirit de independență, până în cele mai neînsemnate colțuri ale societății. „Savoiarzii din Paris, scrie Mercier, sunt coşari, comisionari şi alcătuiesc la Paris un fel de confederație, care are legile ei. Cei vârstnici au dreptul de a inspecta pe cei tineri. Se aplică pedepse acelora cari pricinuiesc neajunsuri colegilor lor. Odată au fost văzuți judecând pe unul dintre ei, care furase: l-au osândit şi l-au spânzurat".

Ne-am putea închipui astăzi pe coşarii din Paris atribuindu-şi rolul de judecători, condamnând la moarte pe unul dintre ei şi înălțând o ghilotină spre a-i tăia capul?

Şi Voltaire, spre a înfățişa diversitatea, pitorescul, complicația haotică a acestor nenumărate autorități, a căror încâlceală cu neputință de descurcat forma constituția regatului, „făcută în mod treptat, la întâmplare, neregulat", scria cu pana sa ingenioasă:

„Când vă aflați la Paris, priviți cartierul Halelor, cartierul Saint-Pierre-aux-Boeufs, strada Brise-Miche, strada Pet-au-Diable, cari contrastează cu Louvre şi Tuileriesile: iată imaginea legilor noastre".

Independenţa Parlamentelor

In edictul său din 1770, Ludovic XV se exprimă astfel: „Parlamentele noastre îşi înalţă autoritatea lor alături şi chiar deasupra autorităţii noastre, fiindcă reduc puterea noastră legislativă la simpla facultate de a le împărtăşi voinţa noastră, rezervându-se să le împiedice aducerea la îndeplinire“.

Parlamentele nu erau nici legate între ele, nici subordonate unele altora. Cel din Paris acceptă un edict, pe care cel din Toulouse îl respinge şi pe care cel din Rouen, deşi îl adoptă, îl modifică în privinţa aplicării lui. La Roche-Flavin spune că a văzut respingându-se de către Parlamentul din Toulouse mai mult de optzeci de edicte acceptate de către cel din Paris şi în ciuda «poruncilor» puterii regale. „Intrucât Parlamentul din Paris a hotărît prin decret ca Jezuiţii să părăsească Franţa... am oprit (la Toulouse) executarea decretului arătat mai sus... ceeace va menţine pe Jezuiţi în toată provincia noastră Languedoc şi în partea din Guyenne care intră în competinţa noastră».

Conducerea ţării trebuia să comunice Parlamentului numirile făcute în majoritatea funcţiunilor; şi aceste adunări şi-au îngăduit de multe ori să refuze înregistrarea, adică să nesocotească hotărîrile regelui.

Tratatele încheiate de monarh cu puterile streine trebuiau să fie supuse Parlamentelor, — şi s'a întâmplat ca unele din ele să le respingă.

Pentru a supune această magistratură independentă, a cărei rezistenţă le înfrângea puterea, regii puteau să recurgă la şedinţele prezidate de ei înşişi şi în cursul cărora aveau dreptul de a obliga un Parlament să înregistreze un anumit edict; dar acestea erau ceremonii

cari necesitau pregătiri complicate; deaceea, recursul nu se producea decât rareori. Cu atât mai mult, cu cât acest mijloc de constrângere, oricât de stânjenitor era, se dovedea adesea zadarnic. După ce-și recăpătau libertatea de acțiune, magistrații născoceau noui mijloace de împotrivire: în administrarea justiției, ei neglijau legea înregistrată împotriva vrerei lor, ori își prezentau cu toții demisia, fiind siguri că ea nu va putea fi acceptată; sau, însfârșit, suspendau administrarea dreptății, ceeace dădea naștere celei mai mari tulburări în cuprinsul jurisdicției lor.

Alteori, pentru a obține înregistrarea, regele putea să recurgă la scrisorile prin cari își transmitea poruncile: dar Curțile de justiție răspundeau printr'o repetare a refuzului de a aproba edictul regal, suveranul trimitea noui scrisori poruncitoare și Curțile își manifestau încăodată refuzul; așa treceau lunile și anii; regele era absorbit de alte griji; magistrății aveau ultimul cuvânt.

Se știe că, pe timpul domniei lui Ludovic XV, Parlamentul a determinat retragerea edictului care instituia în Franța Tribunalul Inchiziției. Chiar în privința chestiunilor cari ar fi părut că sunt de competința exclusivă a Curții regale, magistrații nu pregetau să intervină și să-și impună punctul de vedere. In repetate rânduri, Parlamentul din Paris a fost văzut refuzând să înregistreze numirea unor duci și pairi, fără să indice alt motiv decât „teama de a nu se ajunge la o banalizare a acestor demnități".

Iar dacă Parlamentul socotea însfârșit că se cuvine să cedeze, să înregistreze un edict pe care nu-l aproba, se făcea mențiunea cuvenită în registru, în care se stabilea, în semn de protest, că decretul n'a fost transcris decât pe baza voinței formale a regelui. «Ceeace dovedea, spune

Guy Coquille, că membrii Curții socotiseră că edictul este lipsit de îndreptățire». In afară de aceasta, se repetau în fiecare an protestele, prin care se cerea regelui să hotărască revocarea edictului. Ce putere mai rămânea edictului? Cu atât mai mult, cu cât prin „sentința de reglementare", fiecare Parlament îl modifica și-l aplica în așa chip, încât pe tot cuprinsul Parlamentului respectiv, edictul era realmente anulat.

Așa încât cancelarul Hospitalului amintește cancelarului de Rouen: „Modelați decretele după placul nostru, de parcă ar fi de ceară. Dar ceeace e și mai rău: vă socotiți deasupra decretelor și credeți că nu trebuie să vă supuneți acestor decrete, decât atunci când vă place... Vă socotiți suverani".

„Dacă s'ar cerceta, notează domnul d'Avenel, massa decretelor, declarațiilor și altor deciziuni regale, și dacă s'ar vedea ce au devenit ele în practică, s'ar înțelege că Parlamentele le modificau, abrogau și interpretau după placul lor, fără să se producă intervenția puterii centrale".

Caietele redactate în 1789 de burghezia din Nemours înfățișează de minune totalitatea faptelor în modul următor: „Regele propunea legi, ele erau respinse de Parlament. El prezida o ședință uneori, această ceremonie punea capăt neînțelegerii; alteori, Parlamentul protesta; atunci, se supunea în cele din urmă sau regele, sau Parlamentul. Unele provincii își însușeau legea, altele refuzau aplicarea ei; fiecare era lăsat în voia sa. Nimeni nu și-a dat până acum seama că n'au existat decât un Stat, un rege, o patrie și că totul trebuia să fie subordonat în interesul lor, sau dacă vreunul a încercat să dovedească un asemenea lucru, el a fost imediat socotit visător, filosof. „Iată limbajul oamenilor Revoluției.

Care este cârmuirea modernă, care ar suporta, chiar atenuate, „protestările“ pe cari Parlamentele şi diferitele Curți suverane, ca şi adunările clerului şi ale tuturor marilor corpuri ale Statului, aveau obiceiul să le adreseze regelui în cele mai diverse împrejurări, protestări abile, insinuante sau violente, cari mergeau atât de departe încât guvernul regal era socotit, cum a făcut Parlamentul din Franche-Comté, „o administrație odioasă în toate vremurile, căzută într'un discredit universal“, protestări imprimate şi răspândite în mii de exemplare —colecția lor formează astăzi nenumărate volume—protestări cari se reînoiau în orice privință, cu orice prilej, formulate în mod pompos şi repetate apoi în multiple ecouri, protestări neîncetate, pornind dela corpurile constituite cari prezidau administrația judiciară şi financiară a țării?

V

„Ordinele arbitrare“

«Am dovedit, scrie Senac de Meilhan în concluzia lucrării sale „*Considerations sur le gouvernement*“, că, departe de a fi asupritoare, cârmuirea era moderată şi slabă“. „Trebuie, spunea Napoleon, ca slăbiciunea permanentă a conducerii din timpul lui Ludovic XIV, ca şi din timpul domniei lui Ludovic XV şi Ludovic XVI să inspire nevoia de a susține opera săvârşită de curând şi preponderența dobândită de puterea centrală“. Iar cancelarul Pasquier spune: «In afară de câteva persoane, ale căror fapte constituiau pentru cârmuire un

subiect deosebit de iritare, restul cetățenilor se bucura în realitate de cea mai desăvârșită libertate. Se vorbea, se scria, se lucra cu cea mai mare independență, se înfrunta însăș autoritatea cu o deplină securitate».

Se va ridica obiecțiunea că au existat ordinele arbitrare vrem să spunem scrisorile „de cachet". Am vorbit mai înainte de chestiunea aceasta. Ele se împărțeau în trei categorii: în cea dintâi, intrau scrisorile «de cachet» *de familie*, în cari guvernul regal nu era câtuș de puțin interesat. Ele erau atât de adânc înrădăcinate în moravuri, încât municipalitățile erau cele cari le emiteau. In al doilea rând erau scrisorile «de cachet» *polițienești;* acestea sunt mandatele de aducere emise astăzi de judecătorii noștri de instrucție. Insfârșit, scrisorile «de cachet» privitoare la afacerile de Stat, în cari guvernul era interesat. Ele erau foarte rare, două sau trei la o mie de scrisori «de cachet». Și în cazurile când au intrat în vigoare, tribunalele obișnuite ar fi procedat adesea—în faimosul caz Latude, mai ales—cu o străşnicie mult mai mare decât aceea a autorității suverane. Așa încât constatarea ce urmează va părea poate hotărâtoare: în timp de trei ani, Revoluția a emis pentru afaceri de Stat mai multe scrisori „de cachet" și majoritatea acestor scrisori au avut cele mai tragice consecințe—decât a folosit cârmuirea regală în curs de opt secole.

De altfel, și este un gând pe care ni l-am mai exprimat în altă parte a lucrării de față, autoritatea regală, era, prin însăș existența ei, condiția esențială a libertății în Franța și scrisoarea „de cachet" era singurul mijloc pe care-l avea regele spre a-și impune această autoritate. Datorită acestei puteri latente, care exista pretutindeni fără să se manifeste prin fapte concrete,

miile de autorităţi locale erau menţinute în echilibru, şi în teama de a abuza de puterea lor, apărate de anarhia de care le ameninţau conflictele şi adesea încâlceala organizării lor. Astfel se ajunge la concluzia, desigur cu totul neaşteptată, ca scrisorile „de cachet“ alcătuiau în vechea Franţă osatura libertăţii. Am înfăţişat şi cu alt prilej această idee, în aparenţă atât de paradoxală. Ea a fost combătută cu violenţă. Credem totuş că trebuie s'o păstrăm.

VI

Iobăgia

Spre sfârşitul Vechiului Regim, numeroşi Francezi au fost năpădiţi de o irezistibilă anglomanie. Poate că la aceasta contribuiseră şi cursele de cai, cari deveniseră o modă şi cari erau importate din Anglia. In toate privinţele şi în toate domeniile se adoptase curentul «*a l'anglaise*», dela amenajarea grădinilor şi până la filosofie, sociologie, politică. Voltaire, Montesquieu, Sébastien Mercier sunt prinşi şi ei de curent, şi vădesc înflăcărarea unui alergător care fuge gâfâind spre culmea unei coline dinapoia căreia vede că răsare soarele. Şi din toate aceste minunăţii produse de Anglia cea mai uimitoare era libertatea. Uimire din care, după mai bine de un secol, abia ne-am revenit în fire.

Câteva minţi mai pozitive şi cari priveau faptele în realitatea lor vădeau un entuziasm mai puţin înflăcărat. Iacobinul Retif de la Bretonne are curajul de a aminti în timpul Teroarei, în lucrarea sa „Nuits de Paris“, cât

de plăpânde erau aceste libertăţi engleze faţă de libertatea efectivă de care, sub cârmuirea regilor, se bucurau cetăţenii la Paris. In epoca în care Francezii, îndrăgostiţi de aerul liber sub frumosul cer albastru, sărbătoreau Anglia liberă, iobăgia bântuia încă la vecinii lor de dincolo de Canalul Mânecii, şi într'un mod cu totul deosebit de cel din vechiul şi bunul pământ al Franţei. Lucrătorii din mine erau şerbi, legaţi pe viaţă de munca lor. Ei n'au fost eliberaţi din această şerbie decât în Iunie 1799. Scriitorul scoţian Robert Chambers vorbeşte de un batrân minier din Lancashire, care trăia încă în 1820 şi care fusese schimbat de stăpânul său pentru un poney. Hugh Miller citează satele pe cari le-a vizitat în anul 1834 şi în care femeile, folosite în mine, purtau încă pe corpurile lor pecetea iobăgiei care le înlănţuise atâta vreme. La rându-i, Archibald Geikie, în lucrarea sa «*Scottish reminiscenses*» publicată în 1904 vorbeşte de şerbii cari lucrau în fundul minelor şi pe cari îi cunoscuse în copilărie.

In Franţa, tot ce putea să supravieţuiască iobăgiei dispăruse înainte de Revoluţie, în afară de câteva ţinuturi din Alsace şi din Franche-Comté, «provincii streine», unde de altminteri nu mai era o şerbie ci un „colonat", adică numai obligaţia de a locui pe pământul cultivat. In anul 1778, Ludovic XVI înlăturase ultimele urme ale iobăgiei pe domeniile regale, şi rarii seniori ai moşiilor unde mai dăinuia şerbia n'au întârziat să-l imite. Ultimii iobagi francezi au fost dezrobiţi în anul 1789. Ei depindeau de abaţia Saint-Claude în Jura. Domnul Pierre Laborderie care a studiat istoria lor, îşi pune această întrebare: cum se explică faptul că ultimii şerbi dezrobiţi aparţineau domeniilor eclesiastice? Prin aceea că, arată Laborderie, oamenii aflaţi în slujba Bi-

sericii s'au arătat mai puţin nerăbdători să-şi scuture jugul. „Situaţia lor juridică era superioară altora; clerul a ştiut să le asigure o situaţie materială mai bună decât în orice altă parte. Cunoscând şi dificultăţile şi nestatornicia muncii agricole, una dintre marile ei resurse de venituri, Biserica a îndepărtat un considerabil personal rural de frământarea generală a societăţii. In liniştea de care era înconjurat, personalul acesta a simţit mai puţin decât alţii nevoia de a-şi schimba situaţia sa deosebită, şi pierderea libertăţii i-a apărut mai târziu şi mai încet decât altora, ca o piedică sau o tiranie".

VII

Opera Revoluţiei

A izbucnit Revoluţia, şi „patrioţii" au deslănţuit cunoscuta luptă împotriva „federaliştilor", adică a partizanilor vechilor libertăţi şi privilegii locale. In lupta începută împotriva lor, dela Ludovic XIII şi Richelieu, regii au suferit numeroase înfrângeri; «patrioţii» au ghilotinat, au împuşcat şi au înecat oamenii cu atâta râvnă, încât au sfârşit prin a triumfa.

Incă din 1790 Mirabeau indicase lui Ludovic XVI frumuseţea operei întreprinse.

«Nu înseamnă oare nimic să trăim fără Parlament, fără organizaţie de Stat, fără o clasă a Clerului, o clasă a privilegiaţilor, fără nobilime? Ideea ca toţi locuitorii ţării să alcătuiască o singură clasă ar fi plăcut lui Richelieu: această suprafaţă egală uşurează exercitarea puterii. Câteva domnii cu o putere absolută n'ar fi făcut atât de mult pentru autoritatea regală ca acest singur an de revoluţie».

«Trebuia să înţelegi Revoluţia ca un om în stare s'o conducă», adaogă Tocqueville.

Dela acelaş Tocqueville vom împrumuta—ca încheiere a acestui capitol consacrat libertăţilor din vechea Franţă — pagina următoare, una din cele mai frumoase şi mai adevărate din câte s'au scris vreodată:

«Trebuie să ne ferim de a preţui josnicia oamenilor prin gradul supunerii lor faţă de puterea suverană. Oricât de supuşi au fost oamenii Vechiului Regim faţă de voinţa regelui, exista şi un fel de ascultare, care nu le era cunoscută: ei nu ştiau ce însemna să se încovoaie sub o putere nelegitimă sau tăgăduită, care este puţin respectată, care este dispreţuită adesea, dar căreia oamenii i se supun de bună voie fiindcă le foloseşte sau fiindcă ar putea să le pricinuiască neajunsuri. Această formă înjositoare a servituţii le-a fost totdeauna streină. Regele le inspira simţăminte, pe cari niciunul din domnitorii cei mai absoluţi cari au apărut deatunci în lume n'au putut să le insufle şi cari au devenit pentru noi aproape de neînţeles, fiindcă Revoluţia le-a smuls până la rădăcină din inimile noastre. Ei îi nutreau în acelaş timp dragostea pe care o are oricine pentru tatăl său şi respectul care nu este datorit decât lui Dumnezeu. Supunându-se poruncilor sale cele mai arbitrare, ei cedau mai puţin constrângerii decât dragostei, şi ajungeau astfel adesea să-şi păstreze sufletul liber chiar în cea mai extremă dependenţă. Pentru ei, cel mai mare rău al supunerii era constrângerea; pentru noi, ea este râul cel mai mic. Râul cel mai mare constă în simţământul slugarnic pe care se întemeiază supunerea. Să nu ne dispreţuim strămoşii,—nu avem dreptul s'o facem. Să dea Dumnezeu să putem regăsi, odată cu prejudecăţile şi cusururile lor, puţin din măreţia lor!".

CAP. XII

DOMNIA LUI LUDOVIC XVI

I. Suirea pe tron a lui Ludovic XVI. — II. Progresele realizate. — III. Reformele. — IV. Concluzie.

I

Suirea pe tron a lui Ludovic XVI

Ludovic XVI s'a urcat pe tron la 10 Maiu 1774. Era în vârstă de nouăsprezece ani. Tânărul rege se gândea la responsabilitatea care-l împovăra. Un contemporan îl înfăţişează în timp ce şade, ţinându-şi coatele pe genunchi şi acoperindu-şi ochii cu mâinile; el repeta:

— Ce povară!... la vârsta mea... şi nimeni nu m'a învăţat ce am de făcut!

Henric al Prusiei fratele marelui Frederic, care a văzut pe Ludovic XVI la Versailles, ne-a lăsat următorul portret al regelui Franţei:

«Regele m'a uimit, — aveam altă părere despre el. Mi se spusese că educaţia sa fusese neglijată, că nu ştia nimic şi că nu prea era deştept. Stând de vorbă cu el, m'am mirat când mi-am dat seamă că avea cunoştinţe bogate în domeniul istoriei şi geografiei, că avea păreri

foarte întemeiate în domeniul politicii că fericirea poporului său îl preocupa în mod sincer şi că era un om cu judecată, care preţuieşte mai mult pentru un domnitor decât înţelepciunea; dar mi-am dat seama în acelaş timp că nu avea încredere în sine însuş, deşi din tot consiliul său el era poate singurul căruia trebuia să i se ceară părerea mai mult decât altora».

Portret foarte exact.

Dar avea o atitudine stângace şi o înfăţişare greoaie, era aspru uneori şi brutal; era miop, fapt care-i sporea stângăcia. «Trebuia, aşa se spunea, să fii îngăduitor ca să-i dai dreptate». Neîncrederea în sine-însuş îl făcea timid, şovăitor. Se citează multe din răspunsurile sale, vioaie, cari poartă pecetea judecăţii sale precise, a chibzuinţei sale.

Ludovic XVI cunoştea engleza şi germana. A citit în original «*Mémoires*» ale lui Clarendon şi a fost adânc impresionat de istorisirea morţii lui Carol I pe eşafodul din White-Hall. Imaginea aceasta l-a frământat necontenit. Şi l-a dus la hotărârea de a nu-şi asupri niciodată supuşii.

Dela începutul domniei s'a vădit marea bunătate a inimii sale. A suprimat atât cât i-a fost cu putinţă din cheltuielile Curţii sale, astfel că a stârnit indignarea curtenilor, cari duseseră până atunci o viaţă strălucitoare şi peste măsură de îmbelşugată. Primul său act suveran, săvârşit chiar în ziua urcării pe tron a fost porunca dată controlorului finanţelor să împartă 200.000 lb. săracilor din Paris. «Dacă veţi socoti că suma este prea mare, având în vedere nevoile Statului, o veţi reţine din pensiunea mea...».

Opinia publică a cerut reînfiinţarea Parlamentelor. Ele au fost rechemate imediat: prima greşală a regelui.

Triumviratul Maupeou-Terray-d'Aiguillon a fost concediat: a doua greşală. Aceştia erau oameni energici şi de acțiune şi..., în primele momente, oamenii necesari. Ludovic XVI a ales pe Turgot pe care i-l indica opinia publică; după câtva timp va aduce la guvern pe Malesherbes, indicat deasemeni de opinia publică: oameni de o superioară inteligență, foarte cinstiți, pătrunşi de idei noui; dar reformele pe cari au încercat ei să le înfăptuiască, potrivite nevoilor unei societăți în transformare, nu puteau fi înțelese de mulțime, şi nici chiar de o elită ca Parlamentele; ele atingeau interesele celor privilegiați. Proclamând libera circulație a grânelor, Turgot va deslănțui furtuni de proteste, răscoale: poate că el a fost cel mai liberal dintre miniştrii Vechiului Regim, şi tot el este acela care va semna cele mai multe scrisori «de cachet», în raport cu durata administrației sale. Ludovic XVI va angaja Franța în războiul pentru independența americană, ținând seama de dorința opiniei publice. Sarcinile considerabile cari vor rezulta pe urma acestei acțiuni vor spori greutățile cu cari se lupta vistieria țării şi greutățile vistieriei vor înlesni izbucnirea Revoluției.

Cardinalul Mathieu a înfățişat următoarele păreri lămuritoare asupra cârmuirii lui Ludovic XVI:

„Opinia publică trebuie satisfăcută fiindcă cerea reforme, şi trebuia să se găsească bani pentru a se acoperi deficitul. Cum puteau fi dobândite ambele rezultate în acelaş timp? Marile reforme costă dela început mai mult decât aduc... Miniştrii încercau să soluționeze cele două părți ale problemei prin ele înşi-le şi să-şi procure bani cu ajutorul reformelor...; dar acelaş decret care desființa un privilegiu sporea un impozit. Publicul era mai puțin încântat de măsura folositoare, şi mult mai indignat de măsura odioasă, şi se alătura privilegiaților lipsiți de

avantagiile de până atunci spre a ataca ministerul, iar dacă aceşti privilegiaţi erau membrii Parlamentului, deveneau populari fiindcă, împotrivindu-se ori refuzând înregistrarea edictelor, îşi încadrau vrăjmăşiile personale în rama dragostei pentru binele obştesc...".

II

Progresele realizate

O mişcare foarte puternică ducea Franţa spre destine noui. Ea se ivise la mijlocul secolului XVIII şi luase cele mai mari proporţii în vremea suirii pe tron a lui Ludovic XVI.

Istoricii streini, germanul Wahl, rusul Ardascheff, cari au studiat ultimii ani al Vechiului Regim în afară de preocupările de cari putea fi înrâurit, într'un sens ori altul, un istoric francez, au ajuns şi ei la aceeaş concluzie. Terminându-şi expunerea asupra prosperităţii care înflorise în Franţa dela sfârşitul domniei lui Ludovic XV şi până la Revoluţie, Ardascheff scrie:

„Capitolul de faţă a fost scris înaite de apariţia lucrării domnului Wahl; totuş, cercetările pe cari fiecare dintre noi le-a întreprins separat, folosindu-se de izvoare diferite, ne-au condus pe amândoi aproape la aceleaşi rezultate, deopotrivă de puţin conforme ideilor curente în materia aceasta".

Iată concluzia cărţii lui Wahl; traduc din limba germană.

„Ne aflăm fără nici o îndoială, în faţa unei epoci de formidabil progres *(in der Zeit eines gewaltigen Aufschwungs)*, care se manifestă mai ales în oraşe, dar care

apare deasemenea, în multe privințe, și la țară. Această ascensiune, care poate fi constatată încă dela sâfrșitul domniei lui Ludovic XV, continuă să se afirme sub domnia succesorului său și, în multe locuri, ascensiunea este foarte rapidă".

„Progresul agriculturii, scrie E. Levasseur, apare ca una din trăsăturile caracteristice ale economiei generale a Franței în cea de-a doua jumătate a secolului XVIII". Lucrările numeroaselor societăți de agricultură, exemplul marilor agronomi, printre cari se văd strălucind nume din cea mai înaltă nobilime, încurajările guvernului au dat roadele așteptate. Pe atunci, agricultura era încă la vechiul asolament trienal, pământul rămânea doi ani necultivat. „Schimbați-vă felul de a cultiva pământul, spun societățile agricole, acoperiți-vă pârloagele cu trifoiu, măzăriche, mazăre, boabe sălbatece, napi, morcovi, porumb..." Povața a fost urmată.

Intendenții frunizează țăranilor grâne de sămânță, organizează comitete de cultivatori cari se întrunesc în fiecare săptămână sub prezidenția unui subdelegat, spre a se hotărî măsurile cele mai chibzuite ce sunt de luat. Se acordă medalii celor mai merituoși agricultori. Extinderea dată livezilor artificiale îngăduie folosirea terenurilor neroditoare, fapt care constituie o binefacere pentru vite. Belșugul sporește cu pași repezi. Un preot din Maine scrie în anul 1783: „Astăzi, slujnicile sunt mai gătite decât erau fetele din familiile bogate acum douăzeci de ani". Doctorul Rigby, care vizitează Franța în vara anului 1789, în chiar anotimpul când a fost cucerită Bastilia, scoate neîncetate exclamații de uimire. El a străbătut Franța din Normandia până în Bourgogne: „Am călătorit între cincisute și șasesute de leghe și abia am văzut vreun pogon de pământ necutivat doar prin pădurile dela

Chantilly şi Fotainebleau; aproape fiecare palmă de pământ a fost lucrată şi pare acum copleşită de rod".

Iată-l în împrejurimile Lyon-ului. „Ce regiune! ce pământ roditor! ce popor harnic!" In tot lungul văii Rhône-ului, până şi în crăpăturile stâncilor, pământul este folosit datorită îngrăşămintelor. In împrejurimile Toulon-ului, călătorul nostru este iarăş năpădit de uimire. El părăseşte Franţa, străbate ducatul Clèves, ajunge în Olanda: „Cât de mult pierd ţările şi popoarele pe cari le-am văzut de când am părăsit Franţa, dacă sunt comparate cu ţara aceasta plină de viaţă!"

In acelaş timp, progresele industriei sunt poate şi mai mari decât cele ale agriculturii. In ciuda împotrivirii frecvente a corporaţiilor şi breslelor, se introduc procedee noui, uneltele sunt perfecţionate, se aduc din Anglia maşini cu aburi. Ţesutul stofelor se răspândeşte la sate. Se înregistrează o creştere generală a preţurilor, care mărturiseşte afluxul banilor, „dovadă sigură spune Young, că massa monezilor a sporit considerabil prin creşterea neîndoioasă a industriei ţării". Nu se cunoştea încă inflaţia valorilor fiduciare.

Vremi neverosimile: preţul grâului scade, pe când salariile se măresc.

Messance face următoarea constatare în lucrarea sa „*Recherches sur le prix du blé*":

„Toate persoanele instruite recunosc că în ultimii patruzeci de ani comerţul a făcut progrese surprinzătoare, că manufacturile regatului sunt acum mult mai ocupate decât au fost vreodată, că, pe lângă progresul vechilor fabrici şi manufacturi, s'au înfiinţat în regat multe întreprinderi industriale noui".

Messance continuă: „Preţul grâului a scăzut, salariile sunt într'o permanentă creştere, ca şi numărul locui-

torilor".

„Progresele manufacturilor au determinat o sporire considerabilă a cultivării materiilor prime, ca inul, cânepa rapița, gulia, drobușorul, dobrinița, duzii..."

Totalul comerțului exterior s'a dublat de la sfârșitul războiului de șapte ani (1763); el s'a împătrit din vremea domniei lui Ludovic XIV. Insuș comerțul maritim, mărturisesc Englezii, s'a desvoltat în Franța mai mult decât în Anglia. Porturile sunt mărite: Bordeaux, Dieppe, Hâvre, La Rochelle... Vorbind despre lucrările în curs pentru amenajarea portului Cherbourg, englezul Arthur Young le califică „prodigioase".

Fluviile și râurile sunt deschise navigației. Lucrările acestea întregesc rețeaua de drumuri construite de intendenți, o operă ureașă care și în zilele noastre contribuie la chezășuirea prosperității noastre și față de care noi continuăm să vădim cea mai senină și cea mai omenească dintre recunoștințe. S'a putut stabili că, din 1737 până în 1787, Franța a fost înzestrată cu patruzeci până la cincizecidemi de kilometri de drumuri noui, dintre cari mai bine de jumătate în ultimii douăzecișicinci de ani.

„Industria manifestă o puternică însuflețire, scrie Senac de Meilhan, și comerțul devine din zi în zi mai înfloritor. Porturile Nantes, Marseille, Bordeaux, Rouen sunt pline de corăbii; Oceanul este unit cu Mediterana și comorile celor două lumi îmbogățesc toate provinciile regatului; — orașul Lyon, centrul industriei naționale, se impune prin produsele sale în trei sferturi din piețele lumii. Insfârșit, în orașele mai mici, se văd case mai încăpătoare și mai împodobite, cari dovedesc bunăstarea locuitorilor din ultimele clase ale societății". Se poate afirma, spune Necker, că venitul tuturor taxelor de consumație sporește cu două milioane pe an.

Adăogaţi vădita superioritate pe care am dobândit-o în domeniul literelor, ştiinţelor şi artelor. Lavoisier, Guyton-Morveau, Berthollet, Monge, Laplace, Lagrange, Daubenton, Lamarck, Jussieu: s'a văzut cândva la vreun popor, într'o epocă oarecare, un asemenea mănunchiu de minţi luminate? Mult înaintea lucrărilor lui Fulton, vaporul cu roată a lui Jouffroy d'Abbans, pus în mişcare cu ajutorul aburilor, navighează pe Doubs (1776); fraţii Montgolfier creează baloanele (1783); Philippe Lebon descoperă gazul de luminat (1786). Lumea este călăuzită pe drumuri noui. In vremea aceea se ilustrează cel mai mare dintre sculptorii francezi, Houdon, şi acel fermecător Clodion; Fragonard îşi dăruieşte pânzelor sale o graţie încântătoare, folosind culori mai calde decât cele ale Veneţienilor; Hubert Robert însufleţeşte ruinile cu fanteziile sale decorative, în timp ce Vien şi Louis David, printr'o înapoiere la principiile antice, regăsesc forţele părăsite.

Ramurile industriale ajung la o desăvârşire care n'a fost atinsă niciodată şi care, fără îndoială, nu se va mai ivi nici când. «Mobilele Ludovic XVI», perle ale colecţiilor noastre, şi mătăsurile din aceeaş epocă, pe desenurile lui Philippe de la Salle, Berjon, Ranson, Bony, sunt minuni cari nu-şi găsesc asemănare. Academia din Berlin nu discută superioritatea limbii franceze; ea caută să şi-o explice. Se vorbeşte de „Europa franceză". Baronul de Trenck, devenit celebru prin uimitoarele sale evadări, subliniază gelozia pe care întreaga Europă o nutreşte ţării noastre.

Gribeauval a înzestrat artileria noastră cu un material care şi-a cucerit întâietatea în epoca sa; infanteria noastră nu are rival în privinţa preciziei tirului; progresele marinei noastre par minuni. „In anul 1776 nu aveam nici

treizeci de vase în stare bună, scrie Kerguélen, și din anul 1776, am ajuns la nivelul forțelor navale ale Angliei". Celebrul de Suffren înfrânge vasele engleze oriunde le poate întâlni; izbânda vasului Belle-Poule cu un nume frumos și atât de francez — recoltată asupra vasului englez *„Arethuse"* (17 Iulie 1778 face toate inimile să tresalte de bucurie. Tratatul din 1873 ne dă Tabago din Antile, ne instalează în Canada, ne reinstalează în Indii. scapă portul Dunkerque de lanțurile pe cari i le pusese gelozia engleză: tratatul din 1763 este înlăturat.

Progresele învățământului public n'au fost neînsemnate, după cum constată Dupont de Nemours, redactând în 1789, caietul ocolului său.

Domnia lui Ludovic XVI a fost una din cele mai mari epoci ale istoriei noastre, crepuscul glorios asupra vechii Franțe ce se sfârșea.

III

Reformele

Pretutindeni reforme, rapide, energice, fremătând de bunăvoință. Turgot decretează comerțul liber al grânelor (15 Septembrie 1774), desființează corvoada marilor drumuri și aceea a convoaielor militare (Februarie 1776); desființează regimul învechit al breslelor și corporațiilor (Februarie 1776). „Dreptul de a munci, spune edictul regal, este cel mai sfânt dintre toate; orice lege care-i aduce vreo atingere înfrânge dreptul natural". In armată, gradele sunt scoase de sub înrâurirea venalității. Protestanții dobândesc toate drepturile cetățenilor francezi;

israeliţii sunt scutiţi de taxele de trecere pe drumuri şi poduri, cari le erau impuse (Ianuarie 1784).

Se proclamă libertatea cultelor (Noemvrie 1787). «Spiritul nostru de dreptate, spunea Ludovic XVI, nu ne îngăduie să mai excludem multă vreme dela drepturile de stare civilă pe aceia dintre supuşii noştri cari nu aparţin religiei catolice... Decretele au presupus chiar că nu mai existau decât catolici în Statele noastre... principii potrivnice liniştei regatului nostru şi cari ar fi stârnit frământări necontenite în sânul familiilor, dacă n'am fi folosit jurisprudenţa tribunalelor noastre spre a îndepărta pe colateralii lacomi, cari disputau copiilor moştenirea tatălui lor; — legea naturală nu ne îngăduie să refuzăm celor ne-catolici să producă dovada originii, căsătoriilor şi morţilor lor, spre a se bucura, deopotrivă cu toţi supuşii noştri, de efectele civile cari rezultă pe urma acestor dovezi".

Parlamentul, fireşte, s'a împotrivit acestei măsuri.

Ludovic XVI a stăruit: „Vreau ca Parlamentul meu să procedeze *fără întârziere* la înregistrare scrie regele primului preşedinte. Imi veţi raporta Miercuri.

Tortura este alungată din procedura judiciară (1 Maiu 1788) în ciuda împotrivirii aceloraşi Parlamente. Desfiinţarea scrisorilor «de cachet» este întreprinsă de Malesherbes, sfârşită de Breteuil (1784). Malesherbes condusese o anchetă, spre a cerceta motivele cari determinaseră încarcerarea prizonierilor prin scrisori «de cachet», spre a stabili durata şi împrejurările deţinerii lor. Toţi cei îndreptăţiţi să fie puşi în libertate urmau să părăsească imediat închisorile. Am văzut într'altă parte a lucrării de faţă că nu s'au găsit decât doi inşi în situaţia aceasta. Foişorul din Vincennes, închisoare de Stat, a fost închis, dărâmarea Bastiliei a fost hotărâtă în mod

oficial.

Din voința regelui s'a luat hotărârea de a se respecta în chipul cel mai desăvârșit secretul scrisorilor încredințate poștei, măsură impusă chiar ofițerilor de justiție; este o reformă pe care oamenii Revoluției nu vor socoti că trebuie s'o păstreze. Guvernul interzice îngroparea morților particulari sub lespezile bisericilor și hotărăște mutarea cimitirelor în afara terenurilor locuite (Martie 1766); crează Muntele de Pietate, cu dobânda cea mai moderată: 3 la sută (Decembrie 1777).

Insfârșit, în anul 1787, cârmuirea regală caută prin instituirea adunărilor provinciale să realizeze administrarea țării prin ea însăș, concepție liberală, vie și care ar fi putut să fie fecundă. Fiecare provincie era pusă sub conducerea unei adunări locale, care o administra cu ajutorul unui fel de directoriu executiv alcătuit din câțiva membri, trei în mod obișnuit, numit „comisiune executivă". Nu mai e nevoie să spunem că Parlamentele au pornit o luptă înverșunată împotriva acestei noui înfăptuiri. Parlamentul din Dauphiné au interzis pur și simplu adunării să se întrunească; împotrivirea lui a fost de neînfrânt, ca și aceea a Parlamentelor din Bordeaux și Besançon. Parlamentul din Bordeaux condamna la o amendă pe sindicii satelor cari se supuneau instrucțiunilor primite din partea adunării; el aducea membrilor comisiunii executive invinuirea fățișă că dau mai curând ascultare regelui, decât hotărârilor parlamentare.

Ideea acestei instituțiuni dăinuia de pe vremea uimitorului marchiz de Mirabeau, care cerea încă din 1730 înființarea ei, într'o broșură retipărită în 1758 și care a stârnit pe atunci mare vâlvă. Se făcuse în privința aceasta o primă încercare în anii 1778-1781: ostilitatea Parlamentelor, criticile violente ale presei, îi stăviliseră

avântul. Iat-o realizată (1787).

In felul acesta se justifică opinia exprimată la începutul acestei cărţi şi pe care alţi istorici, cu deosebire Semichon în studiile sale asupra domniei lui Ludovic XVI, au realizat-o înaintea noastră: Ludovic XVI a creat o eră nouă, cu totul diferită de epocile care au precedat-o, ca şi de cele cari i-au urmat.

„Dacă aceste reforme ar fi continuat, spune Semichon, ar fi înfăptuit în mod desăvârşit o revoluţie pacifică în alcătuirea Franţei".

Desigur că s'au făptuit erori, consecinţe ale inexperienţei: adunările provinciale, cu administraţia lor prin «comisiuni executive», produceau oarecare confuzie. Cu timpul, practica ar fi pus la punct toate lipsurile şi neajunsurile; dar în mod sistematic, orbeşte, cu îndărătnicie, Parlamentele, cu nemărginita lor autoritate şi multiplele lor ramificaţiuni, stânjeneau totul. Ele erau secondate în mod zgomotos de presa care le ocrotea. Iată la lucru pe nuveliştii şi pamfletarii de cari am vorbit.

IV

Concluzie

Această mişcare de transformare, care s'a ivit în Franţa de la mijlocul secolului XVIII şi s'a accentuat începând din anul 1774, nu privea numai formele administrative şi diferitele ramuri ale activităţii naţionale; ea interesa poporul însuş, în toate clasele naţiunii. Populaţia se înmulţea cu paşi repezi. Arthur Young e înmărmurit în privinţa aceasta: populaţia activă, energică, sârguincioasă,

care stârnește uimirea unui alt englez, doctorul Rigby. Atunci s'a format acea viguroasă și energică națiune franceză care va face Revoluția și va alcătui acele falange de voluntari învingători ai tuturor națiunilor europene, sub conducerea unor ofițeri pe cari îi educase Vechiul Regim, înzestrați cu un armament cu cari nu putea rivaliza nici o altă oștire, stăpâni pe metodele de luptă din vremea aceea. E lesne de imaginat că nu era deajuns să se treacă în „Declarația drepturilor omului" ideile ducelui de La Rochefoucauld-Liancourt, adăogându-li-se chiar cucerirea Bastiliei, incendierea câtorva duzini de castele și măcelărirea unui anumit număr de aristocrați, pentru a face să țâșnească din pământ, înarmată din cap până în picioare, întocmai ca Minerva ieșită din craniul olimpian, o națiune ca aceea a Francezilor din 1792. Acești Francezi se formaseră în moravurile sănătoase și puternice ale secolului XVIII.

La aceasta trebuie să se adaoge transformarea socială ce se produsese. Familia, baza vechii societăți se modificase în cursul secolului XVIII: caracterele, moravurile tradițiile. Prima operă a Revoluției, opera ei esențială, profundă, care nu va fi zdruncinată, și împotriva căreia nu se va produce nici o reacție, fiindcă răspunderea transformării care se săvârșise în sânul națiunii însăș, a fost distrugerea vechii familii franceze. Mai multă autoritate părintească absolută,— ascultați urletul lung, nesfârșit, împotriva ei de Mirabeau — un drept mai mare acordat întâiului născut, reducerea dreptului de a testa; un patrimoniu mai mare transmis în mod integral din generație în generație; mai multe comunități de familie, mai multe obștii sătești; mai multă solidaritate, „soliditate" familială. Baza seculară, pe care fusese clădită vechea Franță, este ruinată, fiindcă simțămintele, cari fuseseră

cimentul ei, s'au schimbat. Balzac, în «*Mémoires de deux jeunnes mariées*», o minune de inteligenţă istorică a scris pagini de neasemuit asupra acestui fapt important din istoria noastră. Adevărata cauză a Revoluţiei franceze constă în transformarea familiei care făcuse vechea Franţă. Şi când va veni Restauraţia, nimeni nu se va gândi să modifice în privinţa aceasta opera revoluţionară, fiindcă familia din vremurile de altădată, nu mai mult, sub Ludovic XIII şi Carol X decât sub Napoleon consul sau împărat, ori sub Robespierre sau Marat, nu mai exista.

A doua cauză a Revoluţiei — fiindcă evenimentele istorice au rareori o cauză unică — rezidă în înseşi progresele pe cari Franţa le-a realizat în secolul XVIII. Franţa se formase prin aceste mii şi mii de grupări familiale cari se măriseră în locurile lor de origine şi se desvoltaseră în decursul secolelor în forţele lor locale, cu moravuri, idei, tradiţii deosebite: aşa se explică existenţa grupărilor locale, acel „federalism" pe care Ludovic XIII şi Richelieu începuseră să-l deteste şi pe care oamenii din „93" îl vor urmări cu o ură sângeroasă. Fiecare familie este o celulă îngrădită, închisă într'altă celulă, sat ori cetăţuie, — într'un mare număr de oraşe, fiecare cartier forma chiar o celulă particulară fiecare provincie este o celulă îngrădită, fiecare corporaţie, fiecare clasă, fiecare din corpurile Statului — de unde şi barierele între provincii, între jurisdicţii, deosebirile între obiceiuri între legislaţii; apoi privilegiile multiple şi atât de variate, taxele pentru trecerea drumurilor, podurilor şi apelor, un Stat compus dintr'o alăturare de sute de State diferite. Dar iată că izbucneşte o mişcare, datorită progreselor indicate. Ea are nevoie de spaţiu, ca să se desvolte: extinderea relaţiilor sociale, extinderea comer-

țului și industriei, nașterea simțământului național, transformarea moravurilor produsă de aceste noui împrejurări. Inlăturați barierele dintre provincii, dintre cartiere, dintre clase, dintre familii! Uniți-le! Desvoltându-se, aceste mii și mii de grupe diferite s'au apropiat și s'au lovit unele de altele. Fuziunea, o „soliditate națională“ au devenit necesare ca și uniformitatea legilor și a administrației; dar fiecare din aceste forțe locale a fost formată de tradițiile ei particulare, fiecare dintre ele are moravurile ei, ideile ei, trecutul ei, cari o fac să reziste chiar mișcării care o târăște cu sine. Numai regele, în culmea edificiului și poporul, la bază, pot să se înțeleagă între ei în cadrul evoluției generale și să se armonizeze apoi cu ea; dar corpurile intermediare, cele mai active, înarmate cu privilegiile lor, averea lor, trecutul lor, drepturile lor!...

Regalitatea s'a străduit să dea organizării naționale unitatea devenită necesară, dela Ludovic XIII și Richelieu până la Ludovic XV și Colbert până la intendenții lui Ludovic XV. Miniștrii lui Ludovic XVI au activat în privința aceasta cu multă sârguință. Am vorbit mai sus despre împotriviri, cu atât mai puternice cu cât Franța era constituită mai temeinic. Se deslănțuie Revoluția, brutală, îngrozitoare, măreață în băltoacele ei de sânge. Cu sutele, cu miile, «federaliștii» sunt ghilotinați la Paris, împușcați la Lyon, înecați la Nantes, măcelăriți aproape pretutindeni. Franța este turtită, nivelată: bătrânele provincii, cu tradițiile și cu drepturile lor particulare, sunt îmbucătățite, ciopârțite în departamente. La început se socotise că e mai nimerit să nu se dea departamentelor nume de fluvii sau munți cari le lăsau încă prea multă culoare locală, ci să li se dea numere, cari ar fi răpit și mai mult Franței fizionomia ei variată. După ce Revoluția își îndeplini misiunea și-și încheie cariera, se

constată că numărul funcționarilor se înzecise. Franța patronală, feudală, pitorească activă, cu inițiative fecunde, cu epocile ei de înfrunzire încâlcită, plină de viață și culoare, — bătrâna Franță familială era moartă: iată o Franță administrativă.

Revoluția a distrus vechea familie franceză și, prin administrație, a dat centralizării forma care-i convenea. Această a doua parte a operii ei, nici ea, n'a fost atinsă de Restaurație. „Preferăm departamentele provinciilor", va spune un ministru al lui Ludovic XVIII.

Reformă familială, reformă administrativă: în aceste două trăsături esențiale, în cari se afirmă aproape în întregime, opera revoluționară a dăinuit, fiindcă răspunderea transformării moravurilor și nouilor nevoi economice. Chiar dacă Ludovic XVI ar fi rămas pe tron, el sau urmașii săi, miniștrii săi ori urmașii lor, ar fi fost nevoiți s'o înfăptuiască, orice s'ar fi întâmplat.

BIBLIOGRAFIE

CAP. I

Feudalitate şi tradiţie

Bibliografie: Avenel (vicomte d'), *la Noblesse française sous Richelieu,* 1901. — Babeau (Albert), *le Village sous l'Ancien Régime,* 1891.—Babeau (Albert), *la Ville sous l'Ancien Régime* 1880. — Boulainvilliers (Henri de), *Etat de la France,* 1727. — Duruy (Albert), *l'Armée Royale en 1789,* 1888.—Guérard (Benjamin), *Prolégomènes au Polyptique de l'abbé Irminon,* 1844.—Retif de la Bretonne, *les Fautes sont personnelles,* ap. *Théâtre,* 1784-1790.—Taine (H.), *les Origines de la France contemporaine, l'Ancien Régime,* éd. div.

CAP. II

Familia

Bibliografie: Argou (Gabriel), *Institution au droit français,* éd. Boucher d'Argis, 1771.—Audiger, *la Maison réglée,* 1700. — Avenel (vicomte d'), *la Noblesse française sous Richelieu,* 1901. — Balzac (Honoré de), *Mémoires de deux jeunes mariées,* édit. div.—Barine (Arvède), *la Jeunesse de la Grande Mademoiselle,* 1901.—Baudrillart (H), *J. Bodin et son temps,* 1853. — Bayard, *Histoire du bon che-*

valier sans peur et sans reproche, éd. Hachette, 1872. — Beaucaron (Regnault de), *Donations... de famille dans l'ancienne Bourgogne,* 1908. — Bellecombe (Mlle. H. de), *les Denis, une famille bourgeoise de l'Agenais du dix-septième et du dix-huitième siècle,* 1894. — Bodin, *les Six livres de la République,* éd. de 1583. — Bonnefon (Paul), *la Société française au dix-septième siècle,* 1903. — Bonnefon (Paul), *la Société française au dix-huitième siècle,* 1903. — Bouchot (Henri), *la Famille d'autrefois,* 1887. — Boulainvilliers, *Etat de la France,* 1727. — Broc (vicomte de), *la France sous l'Ancien Règime,* 1887. — Burgat (G.), *De la dévolution héréditaire dans la coutume de Bretagne,* 1905. — Charlot, *le Droit d'aînesse dans la France coutumière,* 1901. — Chateaubriand, *Mémoires d'outre-tombe,* éd. div. — Corneille (P.), *Théâtre.* — Coulon (H.), *Principes généraux sur la dévolution héréditaire,* 1889. — Coquille (Guy), *OEuvres,* éd. de 1646 et 1665. — Croy (duc de), *Mémoires,* éd. Cottin et de Grouchy, 1905-1908. — Du Broc de Segange, *les Anciennes communautés de cultivateurs,* 1898. — Du Fail (Nöel), *Propos rustiques,* 1547. — Du Fail (Nöel), *Baliverneries,* 1548. — Dumoulin (Maurice), *les Livres de raison, Rev. de Paris*; 15 mai 1901. — Dupuy (Ant.), *Histoire des lettres de cachet en Bretagne.* — *Encyclopédie méthodique* dite *Encyclopédie de Diderot,* partie *Jurisprudence,* 1786. Escard, François), *les Communautés de famille en France,* s. d.—Fagniez (Gustave), *la Femme et la Société française dans la première moitié du dix-septième siècle,* ap. *Revue des Deux Mondes,* 15 Janv. 1909 et 1er Janv. 1911. — Fagniez (Gustave), *Livre de raison de N. Versoris, avocat au Parlement de Paris.* 1519-1530, ap. *Soc. de l'hist. de Paris,* t. XII, 1885. — Goncourt (Edm. et J. de), *la Femme au dix-huitième siècle,* 1862. — Joly (A.), *les Lettres de cachet dans la généralité de Caen,* 1864. — La Roche-Flavin, *Treize livres des Parlements,* 1617. — Loménie (L. de), *les Mirabeau,* 1889.—Maron (Albert), *la Communauté des Jault,* 1890.—Mirabeau, (marquis de), *l'Ami des hommes,* 1756-1760. — Mireur (F.), *le Tiers Etat à Draguignan,* 1910. — Mistral (Frédéric), *les Iles d'or,* 1876. — Montlosier, *Mémoires,* 1829.—Pasquier (Etienne), *OEuvres,* 1723. — H. de

Régnier, *le Bon plaisir*, 1902. — Retif de la Bretonne (N.), *la Vie de mon père*, publié sous le titre *le Village*, libr. Fayard, coll. des *Mémoires illustrées*.—Retif de la Bretonne (N.), *les Fautes sont personnelles*, ap. *Théâtre*, 1784-93. — Retif de la Bretonne (N.), *l'Ecole des pères*, 1776. — Ribbe (Ch. de), *la Société provençale à la fin du Moyen Age*, 1897. — Talleyrand, *Mémoires*, publ. par le duc de Broglie, 1891-1892. — Teissier (O.), *Histoire d'une ancienne famille de Provence*, 1862. Thiébault (Lucien), *le Privilège de la masculinité et le droit d'ainesse en Lorraine et Barrois*. 1904. — Tocqueville (Alexis de), *l'Ancien Régime et la Révolution*, 5e éd. 1866. — Vachez (A.), *les Livres de raison lyonnais*, s. d. — Young (Arthur), *Voyage en France*, 1794,

CAP. III

Senioria

Bibliografie: Arc (le chevalier d'), *la Noblesse militaire*, 1756.—Avenel (vicomte d'), *la Noblesse française sous Richelieu*, 1901.—Brantôme, *OEuvres complètes*, éd. Lalanne 1864-1882. — Calonne (A. de), *Vie agricole sous l'Ancien Régime en Picardie et en Artois*, 1883. — Carré (Henri) *la Noblesse de France et l'opinion publique au dix-huitième siècle*, 1920. — Chateaubriand, *Mémoires d'outre-tombe*, éd. div. — Coquille (Guy), *OEuvres*, éd. de 1646 et de 1665.— Coyer (l'abbé), *la Noblesse commerçante*, 1756. — Croy (duc de) *Mémoires*. éd. Cottin et de Grouchy, 1906-1908. — Du Fail (Noël), *Propos rustiques*, 1547. — Du Fail (Noël) *Baliverneries*, 1548. — Du Fail (Noël), *Contes et discours d'Eutrapel*, 1845. — Esmein, *Cours élémentaire du droit français*, 1892. — Esmein, *Gouverneur Morris*, 1906. — Fagniez (Gustave), *l'Economie rurale de la France sous Henri IV*, 1897. — Flach (Jacques), *les Origines de l'ancienne France*, 1888-1904. — Fléchier, *Mémoires sur les Grands jours d'Auvergne*, éd. Chéruel, 1862. — Gouberville, *Journal*, éd Robillard de Beaurepaire, 1892.—Guyot (Germ.-Ant.), *Traité*...

sur plusieurs matières féodales, 1738-1751.—Guyot (Germ.-Ant.) *Observations sur les droits des patrons et seigneurs de province...*, 1751.—Guyot (Germ.-Ant.), *Traité des droits... à chaque dignité, office...*, 1786. — Loménie (Louis de), *les Mirabeau*, 1889. — Luynes (attribué au duc de), *Des devoirs des seigneurs dans leurs terres...*, 1668. — Marivaux, ap. *le Spectateur français*, 1758. — Mathieu (le cardinal), *l'Ancien Régime en Lorraine et Barrois*, 4e éd. 1907. — Mirabeau (marquis de), *l'Ami des hommes*, 1756-1760. — Molière, *Théâtre*. — Montlosier, *Mémoires*, 1829. — Oberkirch (baronne d'), *Mémoires*, éd. L. de Montbrison, s. d. — Palissy (Bernard), *OEuvres*, éd. Saint-Fond et Gobet, 1777. — Retif de la Bretonne, *la Prévention nationale*, ap. *Théâtre*, 1784-1793. — Richelieu, *Mémoires*, éd. de la Soc. de l'Hist. de France, 1908-1912. — Sully, *OEconomies royales*, éd. div. — Taine, *les Origines de la France contemporaine, l'Ancien Régime*, éd. div. depuis 1875. — Tocqueville (Alexis de), *l'Ancien Régime et la Révolution*, 5e éd. 1866. — Turbilly (marquis de), *Mémoires sur les défrichements*, 1760. — Vaissière (Pierre de), *Gentilshommes campagnards*, 1903.—Young (Arthur), *Voyage en France*, 1794.

CAP. IV

Regele

Bibliografie: Argenson (marquis d'), *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*, 1767. — Bodin, *les Six livres de la République*, 1583. — Bourcier (Louise Bourgeois, dite), *Récit véritable de la naissance de messeigneurs et dames les enfans de France*, 1625. — Bonald, *OEuvres*, 1859. — Campan (Mme), *Mémoires*, 1822.— Croy (duc de), *Mémoires*, éd. Paul Cottin et de Grouchy, 1906-1908. — Dangeau, *Journal de la Cour de Louis XIV*, 1770. — Flach (Jacques), *les Origines de l'ancienne France*, 1848-1904. — Guibert de Nogent. *Histoire de sa vie*, éd. G. Bourgin, 1907. — Hanotaux (Gabriel), *Histoire du car-*

dinal de Richelieu, 1893-1903. — Hanotaux (Gabriel), *Tableau de la France en 1614*, 1898. — Joinville (Jean sire de), *Histoire de saint Louis*, éd. N. de Wailly, 1880. — Locatelli, *Voyage en France*, (1664-1665), trad. Ad. Vautier, 1905. — Louis XIV, *Mémoires pour les années 1661 et 1665, suivis des réflexions sur le métier de roi*, éd. Jean Longnon, 1923. — Montlosier, *De la monarchie française*, 1814.—Nemeitz (Joachim-Christ.), *Séjour à Paris*, 1727. — Retif de la Bretonne, *Monsieur Nicolas*, 1796—1797, nouv. éd. 1883. — Saxe (maréchal de), *Lettres et Mémoires*, 1794. — Saint-Gelais, *OEuvres*, 1719. — Saint-Simon, *Mémoires*, éd. Cheruel et éd. A. de Boilisle (Hachette).—Sévigné (Mme de), *Lettres*, éd. de la Coll. des Grands écrivains (Hachette).—Tocqueville, *l'Ancien Régime et la Révolution*, 5e éd., 1866.—Tocqueville, *Mélanges*, 1865.—Viollet (Paul), *Histoire des institutions politiques et administratives de la France*, 1890. — Visconti (Primi), *Mémoires sur la Cour de Louis XIV*, trad. par J. Lemoine, 1908. — Young (Arthur), *Voyages en France*, 1794.

CAP. V

Curtea

Bibliografie: Argenson (marquis d'), *Considérations sur le gouvernement... de la France*, 1767. — Bourdaloue, *OEuvres*, 1900. — Carré (H), *la France sous Louis XV*, 1891.—Croy (duc de), *Mémoires*, éd. P. Cottin et de Grouchy, 1906-1908 — Druon (H) *Histoire de l'éducation des princes...*, 1897. — Dubourg, *l'Espion chinois*, 1745.—Dumoulin (Maurice), *le Caractère de Louis XV*, ap. *Revue des Etudes historiques*, 1898—Geffroy (Gustave), *les Chefs-d'oeuvres de Versailles*, 1907. — Genlis (Mme de), *Mémoires*, 1825.—Goncourt (Edmond et Jules de), *la Femme au dix-huitième siècle*, 1862.—Goncourt (Edmond et Jules de), *Histoire de Marie-Antoinette*, 1884.—La Bruyère, *Caractères*, éd. div. — La Rocheterie (Maxime de), *Histoire de*

Marie-Antoinette, 1892. — Luynes (duc de), *Mémoires sur la Cour de Louis XV*, 1860.—Maron (Marcel) *Dictionnaire des institutions de la France aux dix-septième et dix-huitième siècles*, 1923.—*Mercure Galant*, déc. 1682. – Mention, *l'Armée sous l'Ancien Régime*, 1900. — Montbarey (prince de), *Mémoires*, 1826. — Nolhac (Pierre de), *le Château de Versailles*, 1898. — Nolhac (Pierre de), *Etudes sur la Cour de France : Marie-Antoinette dauphine*, 1898. — Nolhac (Pierre de), *Etudes sur la Cour de France : la reine Marie-Antoinette*, 1899. — Nolhac (Pierre de), *Etudes sur la Cour de France : Louis XV et Marie Leczinska*, 1900. — Nolhac (Pierre de), *Etudes sur la Cour de France : Louis XV et Mme de Pompadour*, 1903. — Oberkirch (baronne d'), *Mémoires*, 1853. — Orléans (duchesse d'), dite Madame Palatine, *Correspondance* trad. Brunet, 1857-1859; — *Lettres nouvelles*, éd. Rolland, 1883; — *Correspondance...*, éd. Jarglé, 1880. — Sabran et du chevalier de Boufflers (*Correspondance inédite de Mme de*), éd. Magnien et H. Prat, 1875. — Saint-Simon, *Mémoires*, éd. Cheruel et Ad. Regnier fils, 1873-1881 : éd. A. de Boislisle, dépuis 1879.—Ségur (comte de), *Mémoires*, éd. du marquis de Ségur, s. d. — Ségur, *Au couchant de la monarchie*, s. d. — Sénac de Meilhan, *Du gouvernement, des moeurs et des conditions...*, 1795. — Sévigné (marquise de), *Correspondance*, éd. Monmerqué, 1873-1881. — Spanheim (Ezéchiel) *Relation dela Cour de France en 1690*, éd. Em. Bourgeois, 1900. — Taine (H), *les Origines de la France contemporaine, l'Ancien Régime*, éd. div. depuis 1875. — Tilly (Alexandre de), *Mémoires*, 1828. — Vigée-Lebrun (Mme), *Mémoires*, éd. P. de Nolhac, s. d. — Voltaire, *le Siècle de Louis XIV*, éd. div.

CAP. VI

Scrisorile „de cachet"

Bibliografie: Argenson (René d'), lieutenant général de police, *Notes de...* éd. Lor. Larchey et Mabille, 1866. — Argenson (René d'), *Rapports inédits...* (1697-1715), éd. Co-

ttin, 1891. — Carré (H), *Histoire d'une lettre de cachet*, 1895. — Dupuy (Ant.), *la Bretagne au dix-huitième siècle... Ordres du roi, lettres de cachet*, ap. *Bullet. de la Soc. acad. de Brest*. — Duvernoy (Emile), *les Lettres de cachet en Lorraine*, ap. *Rev. des Etudes historiques*, nov.-déc. 1907. — Flammermont, *Remontrances des parlements de Paris au dix-huitième siècle*, 1888-1898 — Fr. F.-B., *la Constitution de la famille et les lettres de cachet*, ap. *Réforme sociale*, 16 Fevr. 1893. — *les Lettres de cachet en province*, ap. *Revue bleue*, 29. juil. 1899 ; — *les Lettres de cachet en blanc*, ap. *Compte rendu des séances de l'Académie des Sciences morales et politiques*, 1895 ; — *les Lettres de cachet à Paris*, 1903. — Joly (A.), *Les Lettres de cachet dans la généralité de Caen*, 1864. — Latune (Charles), *les Lettres de cachet en Provence*, 1905. — Lemaire (André), *les Lois fondamentales de la monarchie française*, 1907. — Loménie (Louis de), *les Mirabeau*, 1879. — Marion (Marcel), *les Lettres de cachet en blanc*, ap. *Compte rendu des séances de l'Académie des Sciences morales et politiques*, 1898. — Marion (Marcel), *Dictionnaire des institutions de la France aux dix-septième et dix-huitième siècles*, 1923. — Marivaux, *Vie de Marianne*, éd. div. depuis 1731. — Mathieu (cardinal), *l'Ancien Régime en Lorraine et Barrois*, 4e éd., 1907. — Prévost d'Exiles, *Histoire du chevalier Desgrieux et de Manon Lescaut*, éd. div. depuis 1753. — Van Schoor, *les Lettres de cachet*, Bruxelles 1895.

CAP. VII

Magistraţii

Bibliografie: Aguesseau (H.-Fr. d'), *OEuvres complètes* éd. Pardessus, 1819, 16 vol. — Avenel (vicomte G. d'), *la Noblesse française sous Richelieu*, 1901. — Babeau (Alb.), *la Ville sous l'Ancien Règime*, 1880. — Beaumarchais, *Mémoires dans l'affaire Goezmann*, éd. de 1878. — Besenval (baron de), *Mémoires* an VIII-1805, 3 vol. — Beugnot (comte),

Mémoires, 1866, 2 vol. — Bodin (Jean), *les Six livres de la République*, 1583. — Boscheron des Portes, *Histoire du Parlement de Bordeaux*, 1877. — Busquet (Raoul), *Histoire des Institutions de la Provence*, 1920. — Cabasse, *le Parlement de Provence*, 1826. — Carré (H.), *Essai sur le fonctionnement du Parlement de Bretagne après la Ligue*, 1888. — Carré (H.), *la Fin des Parlements*, 1912. — Carré (H.), *la Noblesse de France et l'opinion publique au dix-huitième, siècle*, 1920. — Castéras (Paul de), *la Société toulousaine à la fin du dix-huitième siécle*, 1891. — Croy (duc de), *Mémoires*, éd. P. Cottin et de Grouchy, 4 vol., 1906-1908. — Dubédat, *Histoire du Parlement de Toulouse*, 1885.— *Encyclopédie méthodique*, dite de Diderot, section *Jurisprudence*, 1786, articles de Boucher d'Argis. — Flammermont (Jules) *le Chancelier Maupeou et les Parlements*, 1883. — Flammermont (Jules), *Remontrances du Parlement de Paris au dix-huitième siècle*, 1888-1898, 3 vol., — Floquet, *Histoire du Parlement de Normandie*, 7 vol., 1840-1849.—*Journal historique de la révolution opérée dans la constitution de la monarchie française* par M. de Maupeou, 7 vol. 1775-1776.— La Cuisine, *le Parlement de Bourgogne*. 1864. — La Roche-Flavin, *Arrêts notables du Parlement de Toulouse*, éd. Graverol, 1682. — Le Moy, *le Parlement de Bretagne et le pouvoir royal*, 1909. — Loyseau, *Oeuvres*, 1701. — Marion (Marcel), *La Chalotais et le duc d'Aiguillon*, 1898. — Marion (Marcel), *Dictionnaire des institutions de la France aux dix-septième et dix-huitième siècles*, 1923. — Mathieu (cardinal), *l'Ancien Régime en Lorraine et en Barrois*, 1879. — *Maupeouana (les), recueil des écrits patriotiques publiés pendant le règne du chancelier Maupeou...*, 1775. — Saulnier (Fréd.), *le Parlement de Bretagne*, 2 vol., 1910.— Sémichon (Ernest), *les Réformes sous Louis XVI*, 1876.— Sénac de Meilhan, *le Gouvernement, les moeurs et les conditions...*, éd. Lescure, 1862. — Tocqueville (Alexis de), *l'Ancien Régime et la Révolution*, 5e éd., 1866.

CAP. VIII

Satul

Bibliografie: Ardascheff (Paul), trad. L. Jousserandot, *les Intendants de province...*, 1909.—Argenson (marquis d'), *Mémoires*, éd. Jannet, 1857-1858, 5 vol. — Babeau (Albert), *le Village sous l'Ancien Régime*, 4e éd., 1891. — Broc (vicomte de), *la France sous l'Ancien Régime*, 1877. — Calonne (A. de), *Vie agricole sous l'Ancien Régime en Picardie et en Artois*, 1883, — Clément (Fr.-P), *la Corvée des chemins en France et spécialement en Poitou*, 1899. — Croy (duc de), *Mémoires*, éd. P. Cottin et de Grouchy, 1906-1908, 4 vol. — Du Fail (Noël), *Propos rustiques*, 1547. — Guillory, *le Marquis de Turbilly*, 1862. — Kovalewsky *la France économique et sociale à la veille de la Révolution, les Campagnes*, 1909, — La Borderie (Pierre), *le Procès des serfs du Mont-Jura* (1767-1777), ap. *Feuilles d'histoire*, 1er août 1919. — La Bruyère, *Caractères*, éd. div. — La Gorce (Pierre) de), *Histoire religieuse de la Révolution française* 1909,—Leblanc (abbé), *Lettres*, 1758.—Legrand d'Aussy, *Voyage d'Auvergne*, 1788. — Levasseur, *Des progrès de l'agriculture dans la seconde moitié du dix-huitième siècle*, ap. *Acad. des Sciences morales... Séances et travaux* 1898. — Marion (Marcel), *Etat des classes rurales au dix-huitième siècle dans la généralité de Bordeaux*, ap. *Revue des Etudes historiques*, 1902. — Marmontel, *Mémoires* éd. M. Tourneux, 1891, 3 vol. — Mathieu (cardinal), *l'Ancien Régime en Lorraine et Barrois*, 4e éd. 1907. — Mazon (A.), *Une paroisse de montagne et son curé au dix-septième siècle* dans *Vivarais et Velay*, 1891. — Messance (La Michodière), *Recherches sur la population...*, 1766. Messance, *Nouvelles recherches...*, 1788. Mistral (Frédéric), *les Iles d'or*, 1876. — Moheau (Montyon), *Recherches sur la population de la France*, 1788. — Retif de la Bretonne, *la Vie de mon père*, publ. sous le titre *le Village*, s. d. libr. Fayard, coll. de *Mémoires illustrés*. — Retif de la Bretonne, *Monsieur Nicolas*, 1796-1797, 16 vol. — Ch. de Ribbe, *la Famille et la Société en France avant la Revolution*,

4e éd. 1879 2 vol. — Tocqueville (Alexis de), *l'Ancien Règime et la Révolution*, 5e éd., 1866. — Turbilly (marquis de), *Mémoires sur les défrichements*, 1760. — Vauban, *Projet d'une dixme royale*, 1707. — Wolters (Fritz), *Agrarzustände u. Agrarprobleme în Frankreich von 1700 bis 1790*, 1905.

CAP. IX

Oraşul

Bibliografie: Ardascheff (Paul), *les Intendants de province sous Louis XVI*, trad. L. Jousserandot, 1909. — Babeau (Albert), *la Ville sous l'Ancien Régime*, 1880. — Babeau (Albert), *les Anciennes tourelles des maisons de Troyes*, extr. de *l'Annuaire de l'Aube* 1885. — Babeau (Albert), *Paris en 1789*, 1889. — Babeau (Albert), *la Province sous l'Ancien Régime*, 1894, 2 vol. – Boislisle (Arthur de), *Correspondance des contrôleurs généraux*, 1874-1897, 3 vol. — Boulainvilliers, *Etat de la France*, 1727, 3 vol, — Busquet (Raoul), *Hist. des institutions de la Provence de 1482 à 1790*, 1920. — Depping (G.-Bern.), *Correspondance administrative de Louis XIV*, 1850-55, 4 vol. — Dupuy (Antoine), *Etudes sur l'administration municipale en Bretagne*. 1891. — Fage (René) *la Vie à Tulle au dix-huitième siècle*, 1902. — Gallier (A. de), *la Vie de province au dix-huitième siècle*, 1877. — Godard (Charles) *les Pouvoirs des intendants au dix-huitième siècle*, 1901. — Loyseau (Charles), *OEuvres*, 4e éd., 1701. — Marion (Marce), *Dictionnaire des institutions de la France aux dix-septième et dix-huitième siècles*, 1923. — Mathieu (cardinal), *l'Ancien Régime en Lorraine et en Barrois*, 4e éd., 1907. — Mercier (Sébastien), *Tableau de Paris*, 1781, 2 vol. — Monin (H), *Etat de Paris en 1789*, 1789, 1889. — Normand, *Saint-Quentin et la royauté*, 1881. — Tocqueville, *l'Ancien Régime et la Révolution*, 5e éd, 1866. — Young (Arthur), *Voyages en France*, 1794, 3 vol.

CAP. X

Opinia publică

Bibliografie: Aubertin (Ch.), *l'Esprit public au dix-huitième siècle*, 1873. — Babeau (Albert), *la Publicité à Troyes il y a cent. ans*, 1882. — Babeau (Albert), *les Préambules des Ordonnances royales et l'Opinion publique*, 1896. — Besenval (baron de), *Mémoires*, 1805, 3 vol. — Boissier (Gaston), *Madame de Sévigné*, 5' éd., 1901. — Donneau de Vizé, dans *le Mercure Galant*, 1672. — Du Camp d'Orgas, *Réflexions sur les nouvellistes*, 1690. — Fr. F.-B. et Paul d'Estrée, *les Nouvellistes*, 1905. — Fr. F.-B. et Paul d'Estrée, *Figaro et ses devanciers*, 1909. — [Gallais], *Extrait d'un dictionnaire inutile*, 1790. — *La Gazette de France* — La Bruyére, *Caractères*, éd. div. — Mercier (Sébastien), *Tableau de Paris*, 1781, 2. vol. — *Le Mercure*. — Molière, *les Précieuses ridicules, la Comtesse d'Escarbagnas*, éd. div. — Montesquieu, *Lettres persanes*, éd. div. — Ségur (le comte de), *Mémoires*, éd. illustrée, librairie Fayard, collection de *Mémoires illustrés*. — Sénac de Meilhan, *le Gouvernement, les Moeurs et les Conditions en France avant la Révolution*, éd. Lescure, 1862. — Sévigné (marquise de), *Correspondance*, éd. div. — Tocqueville (Alexis de), *l'Ancien Régime el la Révolution*, 1866.

CAP. XI

Scutiri şi privilegii

Bibliografie: Argenson (marquis d'), *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*, 1767. — Avenel (vicomte d'), *la Noblesse française sous Richelieu*, 1901. — Babeau (Albert), *la Province sous l'Ancien Régime*, 1894, 2 vol. — Babeau (Albert), *la Ville sous l'Ancien Régime*, 1880. — Babeau (Albert), *le Village sous l'Ancien Régime*, 1891. — Boiteau, *Etat de la France en 1789*, 2e éd.,

1889. — Boulainvilliers, *Etat de la France*, 1727, 3 vol. — Busquet (Raoul), *Histoire des institutions de la Provence*, 1920. — Champion (Edme), *la France d'après les cahiers de 1789*, 1889. — Esmein, *Cours d'histoire du droit français*, 3e éd., 1898. — Esmein, *Gouverneur Morris*, 1906. — Funck-Brentano (Théophile), *Histoire du pays de France*, en introduction au *Traité de l'économie politique d'A. de Montchrestien*, 1889. — (Gallais), *Extrait d'un dictionnaire inutile*, 1790. — Imbart de la Tour, *les Origines de la Réforme*, 1905-1914, 3 vol. — Laborderie (Pierre) *le Procès des serfs du Mont-Jura* (1767-1777), ap. *Feuilles d'histoire*, 1er août 1919. — Marion (Marcel), *Dictionnaire des institutions de la France aux dix-septième et dix-huitième siècles*, 1923. — Mathieu (cardinal), *l'Ancien Régime en Lorraine*, 1879. — Montaigne, *Essais*, éd div. — Rétif de la Bretonne, *les Nuits révolutionnaires*, libr. Fayard, dans la collection de *Mémoires illustrés*. — Reuss (R.), *l'Alsace au dix-huitième siècle*, 1980, 2 vol. — Ch. de Ribbe, *la Famille et la Société en France avant la Révolution*, 1879, 2 vol. — Sénac de Meilhan, *le Gouvernement, les moeurs et les conditions...*, éd., Léscure, 1862. — Tocqueville (Alexis de), *l'Ancien Régime et la Révolution*, 5e éd., 1866. — Vauban, *Projet d'une dixme royale*, 1707. — Voltaire, *Histoire du Parlement*, ap. *OEuvres*, éd. div.

CAP. XII

Domnia lui Ludovic XVI

Bibliografie: Ardascheff, trad. Jousserandot, *les Intendants de province sous Louis XVI*, 1909. — Balzac (Honoré de) *Mémoires de deux jeunes mariées*, éd. div. — Boiteau, *Etat de la France en 1789*, 2e éd., 1889. — Busquet, *Hist. des institutions de la Provence de 1483 à 1790*, 1920. — Carré (Henri), *la Noblesse en France et l'Opinion publique au dix-huitième siècle*, 1920. — Dreyfus (Ferdinand), *Un philanthrope d'autrefois : La Rochefoucauld-Liancourt*, 1903.

Jobez (Alphonse), *la France sous Louis XVI*, 1877-1893' 3 vol. — Kovalewsky, *la France économique et sociale à la veille de la Révolution*, 1909. — Lavergne (Léonce de), *les Assemblées provinciales sous Louis XVI*, 2e éd., 1879. — Legrand d'Aussy, *Voyage fait en 1787 - 1788 dans la ci-devant Auvergne*, an III, 3 vol. — Levasseur, *Des progrès de l'agriculture dans la seconde moitié du dix-huitième siècle*, ap. *Acad. des Sciences morales et politiques, Séances et travaux*, 1898. — Masson (E.), *la Puissance paternelle et la famille sous la Révolution*, 1910. — Mathieu (cardinal), *l'Ancien Régime en Lorraine et en Barrois*, 4e éd., 1907. — Messance, *Nouvelles recherches sur la population de la France*, 1788. — Pradel de Lamase, *Une famille française sous la Révolution*, 1912. — Ségur (comte de), *Mémoires*, éd. libr. Fayard, collection de *Mémoires illustrés*. — Ségur (marquis de) *Au couchant de la monarchie*, s. d. — Semichon (Ernest), *les Réformes de Louis XVI*, 1876. — Sépet (Marius), *les Préliminaires de la Révolution*, 1890. — Tocqueville (Alexis de), *l'Ancien Régime et la Révolution*, 5e éd., 1866. — Wahl (Adalbert), *Vorgeschichte der französischen Revolution*, 1905-1907. — Young (Arthur), *Voyages en France pendant les années 1787-1790*, 3 vol.

TABLA DE MATERII

